

МІНІСТЕРСТВО ОБОРОНИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ СУХОПУТНИХ ВІЙСЬК
ІМЕНІ ГЕТЬМАНА ПЕТРА САГАЙДАЧНОГО

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЛЬВІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ІВАНА ФРАНКА

Кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису

Куцька Олеся Миколаївна

УДК 29.015.15(4):355/359(47+57)"1944/1945"

ДИСЕРТАЦІЯ

**ПРОПАГАНДИСТСЬКЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ВСТУПУ ТА ПЕРЕБУВАННЯ
ЧЕРВОНОЇ АРМІЇ НА ТЕРИТОРІЇ КРАЇН ЄВРОПИ
(1944 – 1945 РОКИ)**

Шифр і назва спеціальності: 20.02.22 – військова історія

Галузь науки: Військові науки

Подається на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук

Дисертація містить результати власних досліджень.

Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело _____ О. М. Куцька

Науковий консультант

Трофимович Володимир Васильович

доктор історичних наук, професор

Львів – 2018

АНОТАЦІЯ

Куцька О. М. Пропагандистське забезпечення вступу та перебування Червоної Армії на території країн Європи (1944 – 1945 роки). – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук за спеціальністю 20.02.22 – військова історія. Національна академія сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного, Львів, 2018.

У дисертації на основі широкого кола джерел і наукової літератури вперше здійснено комплексне дослідження радянської воєнної пропаганди на війська противника і населення країн, у межі яких вступила Червона Армія на завершальному етапі Другої світової війни. У праці зроблено спробу, з одного боку, виокремити насамперед сутність, форми та шляхи реалізації радянської пропагандистської діяльності як виду забезпечення бойових дій в реальних умовах війни, з іншого – у якості похідної від першого – розкрити інтеграцію її результатів у загальний задум військового керівництва щодо повоєнного перерозподілу сфер впливу на міжнародній арені.

Дисертаційне дослідження є авторською технологією розкриття особливостей інформаційно-психологічного впливу (спецпропаганди) на цивільну та військову аудиторії в ході вступу та перебування радянських військ у кожній окремій країні, де військова присутність Червоної Армії була фактичною наприкінці Другої світової війни.

Критичний підхід до тогочасного досвіду інформаційно-психологічного супроводу радянських військ за межами СРСР дозволить визначити загальні тенденції розвитку цього виду забезпечення бойових дій для подальшого їх використання як з пізнавальної точки зору, так й у практичному напрямі. Проаналізовані дисертантом розлогі матеріали сприятимуть розвінчуванню міфів щодо «визвольної місії» Червоної Армії, створених у радянський період.

У першому розділі «Історіографія та джерельна база» проаналізовано історію вивчення та стан висвітлення поставленої наукової проблеми, охарактеризовано

джерельну базу й окреслено методологічні засади дослідження. Поєднання архівних та опублікованих документів і матеріалів, низки інших джерел із спеціальною літературою створило можливості для повноцінного розкриття представленої теми.

У другому розділі «Теоретико-методологічні основи дослідження» проаналізовано специфіку аналізу елементів запропонованої теми попередниками, визначено основні сучасні підходи до вивчення питань в історичній площині та окреслено основні методи нашого дослідження.

З метою розв'язання поставлених мети та завдань було використано сукупність способів і прийомів виконання дослідження. За основу обрано принципи історичного пізнання: науковості, комплексності, об'єктивності, системності. Здійснювався також перехресний аналіз матеріалів.

Третій розділ «Радянські органи пропаганди, їх технічне оснащення (1941 – 1945 роки)» розкриває структуру воєнного пропагандистського апарату Червоної Армії й окреслює завдання, що стояли перед його органами; визначає наявність і стан технічної бази, яка була покликана їх забезпечувати.

У ході дослідження дисертантом з'ясовано наступне: запроваджена в ході війни організація пропагандистського апарату Червоної Армії була дієвою і цілком виправдала себе в умовах воєнного часу. На озброєнні фронтів та армій з метою виконання пропагандистських завдань перебувала як потужна для того часу заводська техніка, так і саморобні засоби. Використовувалися для потреб фронту цивільні та трофейні технічні засоби.

З метою вивчення аудиторії впливу у четвертому розділі «Морально-психологічний стан військовослужбовців протидіючих сторін (друга половина 1944 – 1945 роки)» здійснено аналіз рівня бойового духу протидіючих сторін. Даний розділ є важливим для розуміння стану справ на початок досліджуваної проблеми та для створення подієвої наслідковості.

Органи морально-психологічного забезпечення як гітлерівських, так і радянських військ вели активну роботу щодо підвищення їх бойового духу, який на кінець 1944 р. з обох сторін був суттєво надломлений. В першому випадку пропагандисти боролись із настроями німецьких військовослужбовців, що були

пригнічені чисельними поразками на Східному фронті, а у другому – з небажанням червоноармійців продовжувати воювати за межами СРСР та їх тривогою за самозбереження наприкінці війни.

У п'ятому розділі «Пропагандистський супровід Червоної Армії у країнах антигітлерівської коаліції» відтворено особливості діяльності відповідних органів щодо інформаційного завоювання Польщі, Чехословаччини, Югославії та Норвегії.

Аналізуючи вищезазначені заходи військово-політичного керівництва Радянського Союзу, дисертант дійшов висновку, що з метою створення прихильності з боку вказаних країн була спланована широка пропагандистська робота, до якої залучались як цивільні, так і військові відповідні органи. Вона дала свої результати та забезпечила доволі «м'який» вступ і перебування на їх територіях Червоної Армії. Враховуючи загальну технологію ведення інформаційно-психологічного впливу, можна констатувати, що СРСР застосував усі можливі важелі й аргументи до цивільного населення країн антигітлерівської коаліції та розгорнув ідеологічний тиск, що ставив за мету не лише підтримати вступ своїх військ, але й був розрахований на далеку перспективу з реалізації повоєнних територіальних та політичних завоювань. Для цього також був використаний факт перебування урядів вищезазначених країн в екзилі.

Матеріали, що об'єднані у шостому розділі «Спецпропаганда радянського союзу на сателітів Німеччини», акцентують увагу на особливостях інформаційно-психологічного впливу на населення Румунії, Фінляндії, Болгарії, Угорщини та Австрії.

Зважаючи на однаковий загальний характер пропагандистських заходів, варто відзначити гнучкість їх реалізації у кожній окремій країні та оперативність до потреб інформаційного забезпечення бойових дій фронтів. Використовуючи відшліфовані у попередніх операціях форми і методи інформаційно-психологічного впливу, сталінське керівництво прагнуло не лише забезпечити лояльне ставлення цивільного населення до радянських військ, але й сформувати у нього чітке уявлення, що СРСР не просто побратим у боротьбі з нацизмом, а й ідейний однодумець. Паралельно проводилася роз'яснювальна, партійна та виховна робота

серед червоноармійців щодо їх інтернаціонального обов'язку перед народами Європи та з упередження девіантної поведінки за кордоном.

Сьомий розділ «Воєнна пропаганда СРСР на війська та населення Німеччини» присвячений аналізу пропагандистського забезпечення бойових дій Червоної Армії на території Третього райху та діяльності німецьких антинацистів щодо її підтримки.

Аналіз матеріалів привів до висновку, що завдяки таким різновекторним зусиллям відбувалася ідеологічна обробка оточених угруповань противника, створювалася максимально можлива в інформаційному полі Німеччини ситуація для перебування там Червоної Армії та співіснування її військовослужбовців із цивільним населенням, «перепрограмовувались» основні психологічні «штампи» червоноармійців щодо образу ворога. Антинацистські організації не лише пропагандистською діяльністю, але й самим своїм існуванням давали як військовим, так і цивільним німцям хитку надію на сприятливе завершення війни як для них, так і для їх країни.

У результаті дослідження зроблено наступні узагальнюючі висновки:

1. Форми і методи, які застосовували радянські пропагандисти при супроводі бойових дій Червоної Армії на території Європи, були однаковими для всіх країн. Технічні засоби впливу також особливо не відрізнялися за своїми характеристиками, лише залежали від бойових втрат озброєння і військової техніки фронтів у битвах.

2. Кількарічне збройне протистояння призвело війська протиборчих сторін у стан крайнього виснаження, який, з одного боку, виливався у байдужість і дезертирство, а з іншого – до відчайдушного протистояння червоноармійців на хвилі переможної ходи радянських військ та боротьбу за самозбереження з боку гітлерівських військ.

3. Вступ радянських військ на території країн, що приєдналися до антигітлерівської коаліції, базувався на відповідних двосторонніх міждержавних документах (Чехословаччина, Польща та Югославія) або на угодах із союзниками (Північна Норвегія), що забезпечувало його легітимність, а, отже, і підтримку певної частини населення. Застосовуючи різні форми впливу на свідомість людей,

радянське військово-політичне керівництво не лише забезпечувало успіх бойових дій, але й переслідувало стратегічні цілі у політичній площині. Штучне прищеплення червоноармійцям почуття інтернаціонального обов'язку та нав'язування цієї ж думки країнам, що потрапили до орбіти впливу СРСР, на тривалий час створило хибне уявлення про реальні наслідки подій у повоєнній Європі.

4. Радянська спец пропаганда, призначена на війська і населення країн, що були сателітами Третього райху у війні, ставила за мету, насамперед, вивести перших із бойових дій та забезпечити максимально сприятливі умови для просування Червоної Армії країнами Європи відповідно до воєнно-стратегічних планів. Похідним завданням було створення уявлення про визвольну місію СРСР та поширення радянської ідеології. Загострилося питання політико-виховної роботи з військовослужбовцями Червоної Армії щодо упередження злочинної поведінки в країнах, які на початку війни визначалися ворогами.

5. Третій райх як головний противник був в центрі уваги пропаганди СРСР протягом усієї війни. При цьому основний акцент робився на морально-психологічному пригніченні німецького населення та військ вермахту. У цих умовах переможна хода Червоної Армії на фронтах стала основним аргументом у політиці офіційної Москви щодо Німеччини наприкінці війни.

6. «Визвольна місія» Червоної Армії супроводжувалась чисельними фактами зловживань з боку як генеральського та офіцерського складу, так і рядових військовослужбовців. На побутовому рівні це простежується у крадіжках, безмежному «барахольстві», гвалтуванні жінок, приниженні місцевого населення з боку червоноармійців, що у сукупності виливалось у свавілля цілої армії. На стратегічному рівні вивезення з європейських країн «воєнних трофеїв» у вигляді культурних цінностей, природних ресурсів, банківських паперів та коштів, зразків наукових розробок, устаткування заводів тощо підкреслювало зухвалість радянської влади у країнах перебування та всюдозволеність, якою вона сама себе наділила на правах переможця.

7. Прихід Червоної Армії на територію країн Європи, який у радянський період трактувався як визволення від гітлерівського ярма, сьогодні переосмислюється. Все більше цей період іменується новим, радянським поневоленням. Проте, незважаючи на всі недоліки та помилки, радянська окупаційна влада в основному спромоглася шляхом широкоформатних пропагандистських заходів заповнити той інформаційний та культурний вакуум, який утворився після війни, що дало хоча і хитке, але підґрунтя для соціалізації багатьох країн, у межі яких вступила та перебувала Червона Армія.

Ключові слова: Друга світова війна, Європейський театр воєнних дій, Червона Армія, пропаганда, інформаційно-психологічна боротьба, агітматеріали, технічні засоби пропаганди, листівки, друкована пропаганда, звукомовна пропаганда, морально-психологічний стан, взаємовідносини з цивільним населенням.

ANNOTATION

Kutska O. M. Propaganda entry support and the Red Army stay on the territory of the European countries (1944–1945s). – Qualifying scientific work as a manuscript.

Thesis for a Doctor's of History degree by speciality 20.02.22 – Military History. National Academy of the land forces named after Hetman Petro Sagaidachnyi, Lviv, 2018.

On the basis of the wide range of sources and scientific literature a complex research of Soviet military propaganda on the enemy forces and the country population, where the Red Army entered on the final stage of the Second World War, was investigated in the thesis. The essence, forms and realization ways of Soviet propaganda activity as a type of a battle action supply in the real war conditions, on the one hand, was primarily outlined, and, on the other hand, as a derivative of the first – the integration of its results in the general plan of the military leadership regarding the post-war re-distribution of the influence spheres on the international arena was uncovered in the given work.

The thesis research is the author's technology to analyze the informational and psychological influence (special propaganda) features on the civilian and military

audiences in the process of Soviet forces entry and stay in each separate country, where the Red Army was present actually at the end of the Second World War.

The critical approach to that time experience of the Soviet troops informational and psychological support outside the USSR allows us to determine the general development tendencies of this type battle action supply for the further usage from the cognitive point of view, as well as the practical one. The dissertationist's analyzed materials will dispel The Red Army «liberatory mission» myths established in the Soviet period.

The critical approach to that time experience of the Soviet troops informational and psychological support outside the USSR allows us to determine the general development tendencies of this type battle action supply for the further usage from the cognitive point of view, as well as the practical one. The dissertationist's analyzed materials will dispel The Red Army «liberatory mission» myths established in the Soviet period.

In the first chapter «Historiography and the source base» the history of studying and the state of the set scientific problem coverage was analyzed; the source base and the methodological principles of the research were outlined. A combination of archival and published documents, materials, and a number of other special literature resources has provided the opportunity for a comprehensive disclosure of the given topic.

In the second chapter «Theoretical and methodological foundations of the research» the specifics of the elements analysis proposed by the predecessors was analyzed, main modern approaches to the study of issues in the historical plane and the main methods of our study were outlined.

In order to solve the stated objectives a set of research methods have been used. The historical knowledge principles such as: scientificity, complexity, objectivity, systemicity have been chosen as a basis for the work. The cross-sectional material analysis has been also used.

The third chapter «Soviet propaganda organs and their technical equipment (1941-1945s)» reveals the Red Army military propaganda apparatus structure and outlines the tasks faced by its bodies; determines the technical base condition and availability designed to protect them.

In the process of study the dissertationist has found out the following: the Red Army's propaganda apparatus organization was effective during the war and fully proved itself in the wartime. For the purpose of propaganda tasks to be implemented there was a powerful for that time plant equipment and self-made tools encountered in the inventory of fronts and armies. Civilian and trophy technical means were used for the front needs.

In order to study the audience impact in the forth chapter «Moral and psychological state of the opposing sides servicemen (the second part of 1944-1945s)» the opposite sides fighting spirit level analysis has been conducted. The given chapter is important to understand the state of affairs at the beginning of the researched problem and to create the eventful consequences.

The moral and psychological support bodies of both Nazi and Soviet troops were actively involved in increasing their combat spirit that at the end of 1944 on both sides was substantially fractured. On the one hand, the propagandists were against the German servicemen sentiments who were suppressed by the range of defeats on the Eastern fronts, and, on the other hand, they were also against the reluctance of the Red Army to continue to fight outside the USSR and their anxiety for self-preservation at the end of the war.

In the fifth chapter «Military propaganda support of the Red Army in countries of anti-Hitler coalition» the peculiarities of the respective bodies activities regarding the information conquest of Poland, Czechoslovakia, Yugoslavia and Norway were reproduced.

Having analyzed the Soviet Union leadership military and political measures mentioned above, the dissertationist has concluded that the wide propaganda work was planned involving civilians, as well as military bodies in order to create the commitment from the side of designated states. It gave its result and ensured the relatively «soft» entry and stay of the Red Army on their territories. Taking into account the general information and psychological influence technology, it can be stated that the USSR used all possible measures and arguments to the anti-Hitler coalition civilian population and spread the ideological pressure aimed not only to support the withdrawal of its troops, but also designed for a long-term perspective of the postwar territorial and political conquests

implementation. The fact of above-mentioned countries government stay in exile was also used.

Materials combined in the chapter number six «Special propaganda of the Soviet Union to the German allies» paid attention to the information and psychological impact peculiarities on the population of Romania, Finland, Bulgaria, Hungary and Austria.

Taking into account the identical character of propaganda activities, we should mention flexibility of their implementation in each separate country and prompt response to the informational needs of the battlefields military actions. Using the forms and the methods of informational and psychological impact, refined in the course of previous operations, the Stalinist authorities pursued not only assuring loyal attitude of civil population to the Soviet military forces, but also forming its clear understanding that the USSR is not only a brotherhood country in struggle against Nazism, but also an ideological associate. Simultaneously, they performed awareness-raising, political and educational activities for the Red Army soldiers regarding their international duty to the peoples of Europe and for prevention of deviant behavior abroad.

The seventh chapter «USSR Military Propaganda for Military Units and Population of Germany» is dealing with analysis of propaganda supply for military actions of the Red Army on the Third Reich territory and supporting activity of German Anti-Nazi.

Having analyzed the materials, we came to the conclusion that these multidirectional efforts favored ideological indoctrination of the surrounded hostile groups, creation of the best situation, attainable in the informational field of Germany, for the stay of the Red Army and co-existence of its soldiers with the civil population, «re-programming» of the basic psychological «cliches» of the Red Army soldiers regarding the image of enemy. The Anti-Nazi organizations, with their propaganda activity, as well as the very fact of their existence, provided both the military and the civil Germans with a vague hope for positive ending of the war both for them and for their country.

In the course of research, the following generalizations were made:

1. The forms and the methods, applied by the Soviet propagandists, supporting military actions of the Red Army on the territory of Europe, were identical for all

countries. Technical methods of influence were also not much different in their nature, simply dependent on the loss of armament and military machinery during the battles.

2. Several years of military conflict lead the armies of combating parties to the state of extreme depletion, which, on the one hand, translated into ignorance and desertion, and, on the other hand – led to reckless struggle of the Red Army soldiers on the wave of Soviet military units' victorious march, as well as fight for self-protection on the part of Hitler's units.

3. Entry of Soviet military units to the territories of the countries, having joined the Anti-Hitler coalition, was based on the corresponding bilateral intergovernmental documents (Czechoslovakia, Poland and Yugoslavia) or on agreements with associate countries (Northern Norway) that assured its legitimacy – and thus, support of a certain part of population. Applying different forms of impact on human conscience, Soviet military and political authorities not only assured success of military actions, but also pursued strategic objectives in political terms. Artificial inurement, to the Red Army soldiers, of the sense of international duty and imposing of the same thought to the countries, having entered the USSR's radius of influence, had a long-term effect of creating erroneous picture of real consequences of events in the post-war Europe.

4. Soviet special propaganda, assigned to the military units and population of the satellite countries of the Third Reich in the war, had a goal of, first of all, withdrawing the former from the military actions and assuring the most favorable conditions for the Red Army advance through the countries of Europe in accordance to the military strategic plans. The secondary task was forming an image of the USSR's liberatory mission and spreading of the Soviet ideology. The issue of political and educational activity, with the soldiers of the Red Army, concerning prevention of criminal behavior in the countries, having been considered enemies at the outbreak of the war, grew worse.

5. The Third Reich as a main enemy was the center of the USSR propaganda's attention throughout the entire war. The main accent at this was made on the moral and psychological suppression of the German population and the Wehrmacht military units. In this situation, the victorious march of the Red Army on the battlefields became the major argument in the policy of the official Moscow regarding Germany at the end of the war.

6. The «liberatory mission» of the Red Army was accompanied by numerous facts of misuse by general and officer personnel, as well as private soldiers. At the mundane level, this was seen in thefts, endless hoarding, rape of women, humiliation of local population by individual Red Army soldiers that generally led to iniquity of the entire army. At the strategic level, removal, from the European countries, of «military trophies» represented by cultural values, natural resources, banking securities and funds, reference designs, plant equipment etc. emphasized impertinence of the Soviet authorities in the countries of stay and overindulgence it presumed as a winning party.

7. Entry of the Red Army to the territory of the countries of Europe that was, in the Soviet times, interpreted as a liberation from Hitler's oppression, is being reconsidered in our days. This period is increasingly denoted as a new, Soviet oppression. However, despite all the drawbacks and errors, the Soviet occupational authorities basically managed to use wide-aspect propaganda activities for filling those informational and cultural vacuum that was formed after the war and this provided some vague basis for socializing of numerous countries the Red Army entered to and remained in.

Key words: Second World War, European theater of military actions, Red Army, propaganda, informational and psychological struggle, propaganda materials, technical means of propaganda, printed propaganda, audio propaganda, moral and psychological condition, relationship with civil population.

Список опублікованих праць за темою дисертації

1. Наукові праці, в яких опубліковані основні результати дисертації

Монографія:

Куцька О.М. Пропагандистське забезпечення вступу та перебування Червоної Армії на території країн Європи (1944 – 1945 роки): Монографія. Львів, 2017. 399 с.

Рецензії:

1. Лисенко О.Є., заслужений діяч науки і техніки України, доктор історичних наук, професор, завідувач відділу історії України періоду Другої світової війни Інституту історії України НАН України

2. Зашкільняк Л.О., доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії Центральної та Східної Європи Львівського національного університету імені Івана Франка.

3. Сидоров С.В., доктор історичних наук, професор, професор кафедри оперативного мистецтва Національного університету оборони України імені Івана Черняхівського.

Наукові статті:

1. Куцька О. М. Пропагандистське забезпечення вступу та перебування Червоної Армії на території Польщі в період Другої світової війни. *Науковий збірник «Труди академії»*. Київ, 2005. № 64. С. 245–252.

2. Куцька О. М., Мурашов І. Ю. Пропагандистське забезпечення вступу та перебування Червоної Армії на території Чехословаччини в період Другої світової війни. *Науковий збірник «Труди академії»*. Київ, 2006. № 71. С. 196–203. (*Особисто авторів належить 80%*).

3. Куцька О. М. Пропагандистське забезпечення вступу та перебування Червоної Армії на території Угорщини в період Другої світової війни. *Ефективність державного управління: Збірник наукових праць ЛРІДУ НАДУ при Президентіві України*. Львів, 2007. Вип. 13. С. 256–263.

4. Куцька О. М. Пропагандистське забезпечення вступу та перебування Червоної Армії на території Німеччини в період Другої світової війни. *Науковий збірник «Труди академії»*. Київ, 2008. №4(84). С. 240–246.

5. Куцька О. М. Пропагандистське забезпечення бойових дій Червоної армії під час війни з Фінляндією (1944р.). *Військово-науковий вісник*. Львів. 2011. №15. С. 73–85.

6. Куцька О. М., Яровий В. Г., Похнатюк С. В. Морально-психологічний стан німецької армії на радянсько-німецькому фронті у 1944-1945 роках. *«Гілея: науковий вісник»*: Збірник наукових праць. Київ, 2011. Вип.. 54 (11). С. 158–165. (*Особисто авторів належить 70%*).

7. Куцька О. М. Пропагандистська діяльність німецьких антифашистів напередодні та під час вступу Червоної Армії на територію Європи (1944 – 1945 рр.). Аналітично-інформаційний журнал «Схід». Донецьк, 2012. №5 (119). С. 97–103.

8. Куцька О. М., Годій М. В. Заходи німецького командування щодо підвищення морально-психологічного стану своїх військ у 1944 – 1945 роках. *Військово-науковий вісник*. Львів, 2012. № 18. С. 287–294. (Особисто авторів належить 80%).

9. Куцька О. М. Радянські органи пропаганди та їх функції в період Великої Вітчизняної Війни (1941-1945рр). *Наукові записки* (Серія «Історичні науки»). Острог, 2013. Вип.. 20. С. 122–129.

10. Куцкая О. Н., Дорожкин С. И. Пропагандистское обеспечение вступления и пребывания Красной Армии на территории Югославии в годы Второй мировой войны. *Revista Militară. Chişinău (Republica Moldova)*, , 2013. С. 109–123. (Особисто авторів належить 80%).

11. Куцька О. М. Радянська пропаганда на свої війська напередодні вступу Червоної Армії на територію країн Європи (друга половина 1944 року). Аналітично-інформаційний журнал «Схід». Донецьк, 2013. №6 (126). С. 211–217.

12. Куцкая О. Н., Дорожкин С. И. Советские технические средства пропаганды в период боевых действий Красной Армии на территории Европы в годы Второй мировой войны. *Revista Militară. Chişinău (Republica Moldova)*, 2014. С. 145–157. (Особисто авторів належить 80%).

13. Куцька О. М. Пропагандистське забезпечення вступу та перебування Червоної Армії на території північної Норвегії (1944 рік). *Наукові записки* (Серія «Історичні науки»). Острог, 2014. Вип. 22. С. 274–294.

14. Куцька О. М. Пропагандистське забезпечення вступу та перебування Червоної Армії на території Румунії (друга половина 1944 – початок 1945 років). Аналітично-інформаційний журнал «Схід». Донецьк, 2014. № 2 (128). С. 77–85.

15. Куцька О. М. Взаємовідносини червоноармійців з цивільним населенням під час перебування радянських військ на території Польщі (кінець 1944 – початок 1945 рр.). *Наукові записки* (Серія «Історичні науки»). Острог, 2017. Вип. 26. С. 126–134.

16. Куцька О. М. Взаємовідносини червоноармійців з місцевим населенням в ході бойових дій радянських військ на угорській території наприкінці другої світової війни. Аналітично-інформаційний журнал «Схід». Маріуполь, 2017. № 1 (147). С.70–77.

17. Куцька О. М. Червона Армія на землях Східної Пруссії (січень-квітень 1945 року): вплив пропаганди на взаємовідносини радянських солдатів та місцевого населення. *Воєнно-історичний вісник*. Київ, 2016. № 4 (22). С.17–22.

18. Куцька О. М. Взаємовідносини червоноармійців з місцевим населенням в ході бойових дій радянських військ на території Австрії наприкінці другої світової війни. Збірник наукових праць «Етнічна історія народів Європи». Київ, 2017. Вип. 51. С. 77–85.

19. Куцька О. М. Сучасні погляди в історіографії щодо питання взаємовідносин радянських військ і цивільного населення європейських країн наприкінці Другої світової війни. *Вісник черкаського університету*. (Серія «Історичні науки»). Черкаси, 2017. №1. С.70–78.

20. Куцька О. М. Роль німецьких антинацистських організацій в пропагандистській діяльності Радянського Союзу наприкінці другої світової війни. *Історичний вісник Східноєвропейського університету імені Лесі Українки* (Серія «Історичні науки»). Луцьк, 2017. № 4 (353). С. 59–65.

21. Куцька О. М. Агітація, пропаганда, інформаційно-психологічна війна: історія виникнення термінів, їх значення та взаємозв'язок. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені В. Гнатюка* (Серія «Історія»). Тернопіль, 2017. Вип. 1. Ч.3. С. 3–10.

22. Куцька О. М. Сприйняття населенням Болгарії присутності Червоної Армії на території їх країни наприкінці Другої світової війни. *Воєнно-історичний вісник*. Київ, 2017. № 1. С.24–28.

2. Наукові праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації

1. Куцька О. М. Радянська пропаганда на свої війська напередодні вступу Червоної Армії на територію країн Європи на заключному етапі Другої світової війни. *70 років від початку визволення України від німецько-фашистських загарбників: Матеріали доповідей учасників науково-практичної конференції*. (21 листопада 2013). Львів, 2013. С. 64–67.

2. Куцька О. М. Радянські технічні засоби пропаганди періоду бойових дій Червоної Армії на території Європи в роки другої світової війни. *70 років від початку визволення України від німецько-фашистських загарбників: Матеріали доповідей учасників науково-практичної конференції*. (21 листопада 2013). Львів, 2013. С. 164–167.

3. Куцька О. М. Особливості пропагандистської діяльності Білоруських фронтів під час бойових дій Червоної Армії на території Європи наприкінці Другої світової війни. *Дні науки історичного факультету, присвячені 180-річчю заснування Київського університету: Матеріали VII Міжнародної наукової конференції студентів, аспірантів та молодих учених*. (24 квіт. 2014). Київ, 2014. Т. 2. С. 140–143.

4. Куцька О. М. Особливості радянської пропаганди на населення Чехословаччини під час перебування Червоної Армії на чехословацькій території (1945р.). *Історико-філософські дослідження молодих учених: Матеріали III науково-практичної конференції*. (25 квіт. 2014). Суми, 2014. С. 56–58.

5. Куцька О. М. Особливості радянської пропаганди на населення Угорщини під час перебування Червоної Армії на угорській території (осінь 1944 - весна 1945 рр.). *Сучасні міждисциплінарні дослідження: історія, сьогодення, майбутнє: Матеріали п'ятої заочної міжнародної конференції: збірник наукових праць*. (12 квіт. 2014). Київ, 2014. С. 32–37.

6. Куцька О. М. Пропагандистське забезпечення вступу та перебування Червоної Армії на території Австрії наприкінці Другої світової війни. *Актуальні питання сучасної науки*: Матеріали II міжнародної науково-практичної конференції. (24–25 жовт. 2014). Київ, 2014. С. 94–96.

7. Куцька О. М. Особливості усної пропаганди в зоні відповідальності Українських фронтів Червоної Армії на території Європи наприкінці Другої світової війни. *Пріоритетні напрями вирішення актуальних проблем суспільних наук*: Збірник тез наукових робіт учасників міжнародної науково-практичної конференції. (12–13 верес. 2014). Одеса, 2014. С. 10–14.

8. Куцька О. М. Особливості радянської друкованої пропаганди в зоні відповідальності Українських фронтів Червоної Армії на території Європи наприкінці Другої світової війни. *Суспільні науки XXI століття: перспективні та пріоритетні напрями досліджень*: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції. (3–4 жовт. 2014). Дніпропетровськ, 2014. С. 19–24.

9. Куцька О. М., Поцілуйко П. В. Уроки радянської спецпропаганди років Другої світової війни. *Актуальні проблеми історії Другої світової війни (до 75-річчя початку Другої світової війни та 70-річчя визволення України від фашистських загарбників)*: Матеріали науково-практичної конференції. (30 жовт. 2014). Львів, 2014. С. 46–49.

10. Куцька О. М. Радянська пропаганда на норвезьке населення під час вступу та перебування Червоної Армії на території Норвегії (кінець 1944 – 1945). *Історичні, соціологічні, політологічні науки: історія, сучасний стан та перспективи досліджень*: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції. (17–18 жовт. 2014). Херсон, 2014. С. 48–52.

11. Куцька О. М. Органи спецпропаганди Червоної Армії станом на 1944 – початок 1945 років. *Сучасні міждисциплінарні дослідження: історія, сьогодення, майбутнє*: Матеріали VIII Міжнародної заочної конференції. (14 лист. 2014). Київ, 2014. С. 27–31.

12. Куцька О. М., Поцілуйко П. В. Емоційно-експресивна функція воєнної лексики у радянській пропаганді часів Другої світової війни. *Історія, проблеми та*

необхідні умови становлення громадянського суспільства в Україні: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції. (30–31 січ. 2015). Львів, 2015. С. 59–61.

13. Куцька О. М. Основні види радянської друкованої спецпропаганди на території Чехословаччини другої половини 1944 – початку 1945 років. *Війни і збройні конфлікти у Східній Європі в ХХ – на початку ХХІ століть*: Матеріали Всеукраїнської наукової конференції. (22 трав. 2015). Житомир, 2015. С. 111–113.

14. Основні форми радянської пропаганди в ході бойових дій Червоної Армії на території Фінляндії (1944 рік). *Особистість, суспільство, політика - 2015» («Osobowości, społeczeństwo, polityka»)*: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції. (21-22 трав. 2015). Lublin (Polska), 2015. С. 125–128.

15. Куцька О. М., Луцьков А. В. Причини виникнення та шляхи подолання ганебної поведінки бійців Червоної Армії на території Німеччини наприкінці Другої світової війни. *Людина і техніка у визначних битвах світових воєн ХХ століття (до 70-річчя завершення Другої світової війни)*: Матеріали Міжнародної наукової конференції. (21–23 жовт. 2015). Львів, 2015. С. 168–170.

16. Куцька О. М. Радянська спецпропаганда в зоні відповідальності 1-го Українського фронту на території Польщі у 1944 році. *Дні науки: ХХІ наукова викладацько-студентська конференція*. (19–21 квіт. 2016). Острог, 2016. (Без видання збірника).

17. Куцька О. М. Червона армія на території Польщі (1944 – 1945 рр.): визволення чи окупація. *Реструктуризація глобального простору: історичні імперативи та виклики*: Матеріали V Міжнародної науково-практичної конференції. (19 квіт. 2016). Київ, 2016. С.145–147.

18. Куцька О. М. Аналогії пропагандистського забезпечення бойових дій Червоної Армії в Європі 1944 – 1945 рр. та російської агресії в Україні 2014 – 2016 рр. *Виклики політики безпеки: історія та сучасність*: Збірник тез доповідей Міжнародної наукової конференції. (16–18 черв. 2016). Львів, 2016. С. 127–128.

19. Куцька О. М. Червона армія в Угорщині: визволення чи окупація. *Фактори та умови модернізації предмету досліджень представників суспільних наук*:

Матеріали міжнародної науково-практичної конференції. (3–4 черв. 2016). Дніпро, 2016. С. 18–23.

20. Куцька О. М. Современные взгляды в историографии по вопросу взаимоотношений красноармейцев и гражданского населения Польши в 1944 – 1945 годах. *The authenticity historical research – new ideas in philosophy: IV International Scientific Conference*. (6 april 2017). Ankara (Turkey), 2017. Vol. II, Part 1. P. 36–41.

21. Куцька О. М. Взаємовідносини червоноармійців із цивільним населенням під час перебування радянських військ на території Польщі (кінець 1944 – початок 1945 рр.) *Дні науки: XXII наукова викладацько-студентська конференція*. Острог, 2017. 27–30 березня. (Без видання збірника).

22. Куцька О. М. Червона Армія в Болгарії: визволення чи окупація. *Актуальні питання, відкриття та досягнення в галузі суспільних наук: Матеріали всеукраїнської науково-практичної конференції*. (19–20 трав. 2017). Запоріжжя, 2017. С. 66–70.

23. Куцька О. М. Червона Армія в Європі наприкінці Другої світової війни: визволення чи окупація? *Людина і техніка у визначних битвах світових воєн XX століття: Збірник тез доповідей Міжнародної наукової конференції*. (15–17 черв. 2017). Львів, 2017. С. 79–81.

3. Наукові праці, які додатково відображають наукові результати дослідження

1. Куцька О. М. Пропагандистська робота військово-політичного керівництва Великобританії в період Другої світової війни та у перші повоєнні роки. *Військово-науковий вісник*. Львів, 2009. № 12. С. 42–57.

2. Куцька О. М., Годій М. В. Історичний огляд пропагандистської роботи США в Європі у період Другої світової війни. *Військово-науковий вісник*. Львів, 2010. Вип. 14. С. 182–197. (Особисто авторів належить 80%).

3. Куцька О. М., Бондарева І. І. Історичний огляд пропагандистської роботи більшовиків Радянської Росії у 1917 – 1922 роках. *«Гілея: науковий вісник»*. Збірник наукових праць. Київ, 2011. Вип. 43. С. 46–53. (Особисто авторів належить 90%).

4. Куцька О. М. Особливості радянського пропагандистського завоювання Болгарії напередодні та у роки Другої світової війни. *Збірник наукових праць* (Серія: Педагогіка та психологічні науки). Хмельницький, 2012. № 64. С. 64–69.

5. Куцька О. М. Пропагандистське забезпечення вступу та перебування Червоної Армії на території Австрії (кінець 1944 – початок 1945 років). *Молодий вчений*. Херсон, 2014. № 9 (12). С. 24–29.

6. Куцька О. М. Особенности пропагандистской деятельности Белорусских фронтов во время боевых действий Красной Армии на территории Европы в конце Второй мировой войны. *Молодий вчений*. Херсон, 2014. № 8 (11). С. 44–49.

7. Куцька О. М. Особливості пропагандистської діяльності Українських фронтів під час бойових дій Червоної Армії на території Європи наприкінці Другої світової війни. *ScienceRise*. Харків, 2014. Vol. 2 (2). P.28–33.

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ	С. 23
ВСТУП	С. 25
Розділ 1. ІСТОРИОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА	С. 35
1.1. Історіографія	С. 35
1.2. Джерельний комплекс	С. 55
Література та джерела до розділу 1.	С. 73
Розділ 2. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ	С. 93
2.1. Методологічні підходи попередніх досліджень	С. 93
2.2. Методи дослідження, використані дисертантом	С. 100
Література та джерела до розділу 2.	С. 108
Розділ 3. РАДЯНСЬКІ ОРГАНИ ПРОПАГАНДИ, ЇХ ТЕХНІЧНЕ ОСНАЩЕННЯ (1941 – 1945 РОКИ)	С. 110
3.1. Розвиток органів пропаганди та їх функції	С. 110
3.2. Технічні засоби пропаганди	С. 122
Література та джерела до розділу 3.	С. 136
Розділ 4. МОРАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНИЙ СТАН ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ ПРОТИДІЮЧИХ СТОРІН (друга половина 1944 – 1945 РОКИ).	С. 140
4.1. Радянська пропаганда на свої війська напередодні вступу Червоної Армії на територію країн Європи (друга половина 1944 р.)	С. 140
4.2. Заходи німецького командування щодо підвищення морально- психологічного стану своїх військ	С. 153
Література та джерела до розділу 4.	С. 172
Розділ 5. ПРОПАГАНДИСТСЬКИЙ СУПРОВІД ЧЕРВОНОЇ АРМІЇ У КРАЇНАХ АНТИГІТЛЕРІВСЬКОЇ КОАЛІЦІЇ	С. 177
5.1. Польща	С. 177
5.2. Чехословаччина	С. 218

5.3. Югославія	С. 247
5.4. Норвегія	С. 259
Література та джерела до розділу 5.	С. 274
Розділ 6. СПЕЦПРОПАГАНДА РАДЯНСЬКОГО СОЮЗУ НА САТЕЛІТІВ НІМЕЧЧИНИ	С. 285
6.1. Румунія	С. 285
6.2. Фінляндія	С. 303
6.3. Болгарія	С. 317
6.4. Угорщина	С. 328
6.5. Австрія	С. 365
Література та джерела до розділу 6.	С. 381
РОЗДІЛ 7. ВОЄННА ПРОПАГАНДА СРСР НА ВІЙСЬКА ТА НАСЕЛЕННЯ НІМЕЧЧИНИ	С. 393
7.1. Вступ та перебування Червоної Армії на території Німеччини	С. 393
7.2. Пропагандистська діяльність німецьких антинацистів напередодні та під час вступу Червоної Армії на територію Європи	С. 436
Література та джерела до розділу 7.	С. 456
ВИСНОВКИ	С. 463

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

АГІТПРОП	- спрощена назва відділу агітації та пропаганди при ЦК ВКП(б) та місцевих комітетах КПРС у СРСР у різний час
АК	- Армія Крайова
АЛ	- Армія Людова
АННФ	- Антинацистський німецький народний фронт
БРП	- Болгарська робітничка партія
ВГК	- Верховне Головнокомандування
ВКП(б)	- Всесоюзна Комуністична Партія (більшовиків)
ВЛКСМ	- Всесоюзна Ленінська Комуністична Спілка Молоді
ВМФ	- Військово-Морський Флот
ВПС	- Військово-Повітряні Сили
ВЦВК	- Всесоюзний Центральний Виконавчий Комітет
ВЦРПС	- Всесоюзна центральна рада професійних спілок
ГоловПУ	- Головне політичне управління
ГУПП ЧА	- Головне управління політичної пропаганди Червоної Армії
ДАВО	- Державний архів Волинської області
ДАЛО	- Державний архів Львівської області
ДКО	- Державний Комітет Оборони
ЗВС	- звукомовна станція
ЗМІ	- засоби масової інформації
ПГУ	- потужна гучномовна установка
ПЗС	- потужна звукомовна станція
МЗС	- Міністерство закордонних справ
КРН	- Крайова Рада Народова
КПН	- Комуністична партія Німеччини
КПР	- Комуністична партія Румунії
КПРС	- Комуністична партія Радянського Союзу
КПС	- Комуністична партія Словаччини
КПЮ	- Комуністична партія Югославії
НКВН	- Національний комітет «Вільна Німеччина»
НКВС	- Народний комісаріат внутрішніх справ
НКВЮ	- Національний комітет визволення Югославії
НВАЮ	- Народно-визвольна армія Югославії
НКО	- Народний Комісаріат Оборони
Наркомвоєн	- Народний комісаріат з воєнних справ
НКЗС	- Народний комісаріат закордонних справ
НСП	- Національна селянська партія
НХД	- Незалежна Хорватська держава
ОГУ	- окопні гучномовні установки
ОЗС(У)	- окопні звукомовні станції (установки)
ПДСГ	- Партія дрібних сільських господарів
ПКНВ	- Польський комітет національного визволення

ППО	- протиповітряна оборона
ПНР	- Польська робітничка партія
ПУ	- політичне управління
РВВ	- редакційно-видавничі відділення
РВРР	- Революційна Військова Рада Республіки
РВПП	- Рада військово-політичної пропаганди
РОЗ	- радянська окупаційна зона
РСЧА	- Робітничо-Селянська Червона Армія
СВАУ	- Союзницьке воєнне армійське угруповання
СДП	- Соціал-демократична партія
СДПР	- Соціал-демократична партія Румунії
СЄПН	- Соціалістична єдина партія Німеччини
СМЕРШ	- назва низки контррозвідувальних організацій у Радянському Союзі («Смерть шпигунам!»)
СНО	- Союз німецьких офіцерів
СНР	- Словацька національна рада
СПП	- Союз польських патріотів
СС	- воєнізовані формування Націонал-соціалістичної німецької робітничої партії
ТАРС	- Телеграфне Агентство Радянського Союзу
ТВД	- театр воєнних дій
ТГУ	- танкова гучномовна установка
УКП	- Угорська комуністична партія
УНФН	- Угорський національний фронт незалежності
ФАКБ	- Федерація анархістів-комуністів Болгарії
ЦАМО РФ	- Центральний архів Міністерства оборони Російської Федерації
ЦДАГО	- Центральний державний архів громадських об'єднань
ЦК	- Центральний Комітет
ЦШПР	- Центральний штаб партизанського руху
ЧНР	- Чеська національна рада
ААН	- Archiwum Akt Nowych (Архів Актів Нових)

ВСТУП

Актуальність теми. Одним із важливих питань у ході всіх битв, війн і конфліктів, які відбувалися в історії людства, було й залишається інформаційне забезпечення. З появою у воєнно-політичній сфері нового типу війн – «гібридних» – інформаційно-психологічне протиборство набуває нового значення: стає ледь не основним засобом збройної боротьби між протиборчими сторонами. На користь цього твердження можна навести такі аргументи:

По-перше, світ увійшов у добу великих конфліктів нового покоління, коли однією з важливих складових форм ведення збройної боротьби, що починається задовго до зародження активної фази протистояння (безпосередніх бойових дій), є «гуманні і безкровні» інформаційні бої. Ця теза впливає з тенденцій, які пов'язані з прагненням протиборчих сторін не стільки фізично знищити противника, скільки підірвати його могутність із середини. Однією з особливостей використання збройних сил у сучасних умовах є проведення в ході бойових дій комплексу заходів з інформаційно-психологічного впливу на населення та війська противника – психологічні операції. І хоча терміни «інформаційна війна» та «інформаційно-психологічна боротьба» народжені наприкінці ХХ століття, значний досвід історії пропагандистської роботи минулих війн дозволить ефективніше використовувати можливості сучасних спеціальних органів у питаннях впливу на військову та цивільну аудиторію.

По-друге, український військовий контингент протягом останнього десятиліття неодноразово був активним учасником миротворчих операцій у різних регіонах світу, де, безперечно, проводилася пропагандистська робота щодо перебування та діяльності миротворців закордоном. Сьогодні надзвичайно актуальним є питання вивчення, узагальнення та накопичення досвіду пропагандистського супроводу своїх військ під час бойових дій та у стабілізаційний період.

По-третє, події в Україні останніх років яскраво висвітлюють надзначну присутність інформаційного чинника у збройному протистоянні протиборчих

сторін. Боротьбі Росії за Крим, яка отримала характеристику «війни, що проявляється», передувала інформаційно-психологічна підготовка як її населення, так і мешканців українського півострова. У подальшому «гібридна війна» Росії на сході України, що була одним із етапів багаторічної інформаційної операції офіційної Москви, розкрила нові реалії та важливість пропагандистського впливу передусім на цивільне населення в ході завуальованого протистояння навесні 2014р. і протягом проведення Антитерористичної операції збройними формуваннями України на території її південно-східних областей. На жаль, наша держава не була готова до цього на належному рівні. Це зумовлює необхідність дослідження історії пропагандистського протиборства, виокремлення дієвіших способів впливу на противника, свої війська і населення в ході збройної боротьби, а також застосування заходів контрпропаганди.

Зважаючи на вищезазначене, агітаційно-пропагандистська діяльність політорганів Червоної Армії на території європейських країн наприкінці Другої світової війни є цінним матеріалом для аналізу основних форм і способів протиборства в інформаційному просторі. Адже ця війна мала на меті не лише завоювання чужих територій, захоплення людських і природних ресурсів інших держав, але й була війною пропагандистів та агітаторів. Тогочасний досвід інформаційно-психологічного супроводження радянських військ за межами СРСР дозволить визначити загальні тенденції розвитку цього виду забезпечення бойових дій для подальшого їх використання як з пізнавальної точки зору, так й у практичному напрямі.

Тема пропагандистського забезпечення бойових дій Червоної Армії за межами СРСР в ході останньої світової війни належить до найменш вивчених у вітчизняній історіографії. Це зумовлено, по-перше, тривалою недоступністю фактичного матеріалу з даної проблематики; по-друге, неусвідомленням на належному рівні вагомості дослідження історичних прикладів застосування інформаційно-психологічного чинника для аналізу сучасних тенденцій збройної боротьби; по-третє, певним самоусуненням вітчизняних науковців від проблематики радянської епохи та зануренням виключно у національно-патріотичні теми даного періоду.

Важливим є те, що Друга світова війна була певним переломним моментом, коли військово-політичні діячі визнали важливість інформаційно-психологічного впливу на противника та населення його країни. У ході війни воєнні спеціалісти СРСР оцінили такий універсальний засіб боротьби та скористались ним, що дало їм можливість, забезпечуючи військові успіхи на полях битв, підтримати розгортання своєї післявоєнної політики на територіях інших країн. При цьому варто зауважити, що, з одного боку, це був прорив кремлівських пропагандистів у галузі підтримки воєнної кампанії, оскільки численні факти свідчать про вдалі операції з інформаційно-психологічного впливу. З іншого – інформаційно-психологічні кампанії були проведені так грубо і примітивно, що після спаду ейфорії серед європейських країн, спричиненої звільненням від гітлерівської окупації та завершенням війни, у зарубіжне середовище, особливо в країнах, де перебували радянські війська, прийшло, м'яко кажучи, розчарування та занепокоєння.

Ситуація виглядала ще драматичнішою, якщо врахувати справжню мотивацію кремлівських очільників наприкінці війни, головною метою яких було прагнення «відірвати» якомога більше країн від «довоєнної Європи» та залучити їх до «соціалістичного табору». Головним завданням сталінської пропаганди при цьому було легітимізувати у свідомості «звільнених» країн процес «советизації», що досягалося різними шляхами: підписанням взаємних зобов'язань, створенням прорадянськи налаштованих урядів, наданням допомоги у будівництві національних військових формувань, підтримкою внутрішніх «правильних» рухів, присутністю радянських військ на території тої чи іншої країни, залякуванням і дезінформацією населення.

Наслідок такої політики СРСР проявився трохи більше, ніж через три роки після капітуляції Німеччини, коли виникла перша Берлінська криза. Потім були Будапешт (1956 р.), Прага (1968 р.), Польща (1970 р.) як уособлення брежнєвської концепції «соціалістичного інтернаціоналізму» та колективної відповідальності країн соціалістичного табору за долю соціалізму в кожній окремо взятій країні, так звана доктрина Брежнєва. Тільки чомусь західні політологи від самого початку дали їй свою, більш влучну назву – «доктрина обмеженого суверенітету».

У праці зроблено спробу, з одного боку, виокремити насамперед сутність, форми та шляхи реалізації радянської пропагандистської діяльності як виду забезпечення бойових дій в реальних умовах війни, з іншого – у якості похідної від першого – розкрити інтеграцію її результатів у загальний задум господаря Кремля щодо повоєнного перерозподілу сфер впливу на міжнародній арені. Адже керовані Москвою важелі «впливу» виявились на той час набагато дієвішими, аніж могла очікувати міжнародна спільнота.

Значимість роботи підкреслюється потребою розвінчування радянських міфів, у тому числі щодо перебування Червоної Армії в Європі наприкінці Другої світової війни. Важливість такого напрямку досліджень підкреслено у Законі України «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки» від 09 квітня 2015 року №317-VIII. (Стаття 5. «Розслідування та оприлюднення інформації про злочини, вчинені представниками комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів»).

Нещодавно, 24 серпня 2017 року, Президент України у промові до Дня незалежності України наголосив, що уряд країни шукає і віднаходить асиметричні рішення у питанні протидії російській агресії. Висловлюємо сподівання, що ця наукова праця стане певним внеском у дослідження, які спрямовані на усвідомлення технологій інформаційно-психологічного впливу Кремля у міжнародній площині.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційна робота виконана на кафедрі гуманітарних наук Національної академії сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного у межах перспективного та зведеного річного плану наукової і науково-технічної діяльності Збройних Сил України й відповідно до наукових напрямів «Дослідження з питань історії воєнного мистецтва, військового права та міжнародної миротворчої діяльності» та «Дослідження проблем розвитку і удосконалення морально-психологічного забезпечення підготовки та застосування військ (сил).

Об'єктом дослідження є радянська воєнна пропаганда в період Другої світової війни.

Предмет дослідження – пропагандистське забезпечення вступу та перебування Червоної Армії на території країн Європи в 1944 – 1945 роках.

Метою роботи є комплексне дослідження засобів, форм, способів, видів та аргументації пропагандистської діяльності політорганів Червоної Армії в ході бойових дій на території Європи у 1944 – 1945 рр.

Для досягнення вищезазначеної мети **поставлено завдання дослідити:**

- стан наукової розробки теми та джерельну базу;
- розвиток радянських органів пропаганди та їх стан і функції наприкінці 1944 – на початку 1945 рр.;
- технічні засоби Червоної Армії для здійснення впливу на війська і населення противника та їх застосування в ході забезпечення бойових дій;
- морально-психологічний стан німецько-румунських і радянських військ станом на початок 1944 року;
- особливості воєнної пропаганди на європейські країни, які приєдналися до антигітлерівської коаліції (Польща, Чехословаччина, Югославія та Норвегія);
- характерні ознаки пропагандистського супроводження Червоної Армії в ході бойових дій на територіях країн Європи, які станом на початок 1944 року були сателітами Німеччини (Румунія, Фінляндія, Болгарія, Угорщина, Австрія);
- спецпропаганду Кремля на населення та війська основного противника у війні – Німеччину;
- прорадянську діяльність німецьких антинацистів на користь забезпечення бойових дій Червоної Армії.

Хронологічні межі дослідження визначені, в основному, в рамках березень 1944 – травень 1945 рр. Верхня межа обумовлена вступом Червоної Армії на територію Румунії, нижня – підписанням Німеччиною акту про капітуляцію. Водночас, автор свідомо робить часові відступи від зазначених хронологічних меж: по-перше, з метою висвітлення подій та обставин, які вплинули на особливості радянської пропагандистської дії на населення країн Європи напередодні вступу туди Червоної Армії, а також у перші повоєнні роки; по-друге, з метою логічного підведення до аналізу основної теми, створення певної бази інформації для

сприйняття головних позицій дослідження й уникнення фрагментарності у розгляді подій.

Географічні рамки дослідження охоплюють територію європейських країн, у межах яких перебувала Червона Армія наприкінці Другої світової війни: Румунія, Польща, Чехословаччина, Угорщина, Болгарія, Югославія, Австрія, Фінляндія, Норвегія, Німеччина. Автор свідомо не зупиняється на особливостях пропагандистського впливу в ході вступу радянських військ на територію острова Борнхольм (Данія), оскільки спецпропаганда на війська противника та данське цивільне населення тут була досить обмеженою, а протистояння – короткотривалим.

Методи дослідження. З метою розв’язання поставлених мети та завдань було використано сукупність способів і прийомів виконання дослідження. За основу обрано принципи історичного пізнання: науковості, комплексності, об’єктивності, системності. Серед загальнонаукових використовувались методи дедукції та індукції, аналізу та синтезу, узагальнення. Крім того, ми послуговувалися методами розслідування та систематизації, реконструкції і термінологізації, хронологічним, історичним і методом конвент-аналізу. Серед спеціальних способів пізнання стали у нагоді: психологічний, емпіричного аналізу, актуалізації. Проводився також перехресний аналіз матеріалів. Враховувалося положення теорії елітаризму та цивілізаційний підхід у дослідженнях.

Наукова новизна одержаних результатів зумовлена сукупністю поставлених завдань та засобами їх розв’язання. Вона визначається відсутністю в українській історіографії спеціальних узагальнених праць із вказаної тематики у запропонованих хронологічних межах. У роботі

вперше:

- виокремлено із загальної картини воєнної пропаганди СРСР особливості радянської спецпропаганди на Європейському театрі воєнних дій у 1944–1945 рр.;
- акцентовано увагу на особливостях інформаційно-психологічного впливу на цивільне населення кожної із країн Європи, де в силу воєнно-політичних подій опинилась Червона Армія наприкінці Другої світової війни;

- проаналізовано реакцію цивільного населення європейських країн на прихід і пропаганду Червоної Армії в межах їх країни.

Удосконалено:

- аналіз органів військової пропаганди Радянського Союзу в період Другої світової війни;

- характеристику морально-психологічного стану протиборчих сторін на момент відступу гітлерівських військ за межі СРСР та переходу Червоною Армією кордонів із суміжними країнами;

- погляд на оцінку стану технічного забезпечення радянських військ у 1944 – 1945 роках в галузі інформаційно-психологічної боротьби у військовій площині.

Подальший розвиток отримали дослідження:

- форм і способів радянського пропагандистського впливу у воєнних цілях в роки Другої світової війни;

- роботи командування Червоної Армії з військовополоненими з метою агітації здачі у полон і припинення протистояння;

- особливостей розповсюдження Кремлем соціалістичних ідей в європейських країнах наприкінці війни.

Особистий внесок. У статтях, опублікованих у співавторстві, особистий внесок здобувача становить:

1. Куцька О. М., Мурашов І. Ю. Пропагандистське забезпечення вступу та перебування Червоної Армії на території Чехословаччини в період Другої світової війни. Науковий збірник *«Труди академії»*. Київ. 2006. № 71. С. 196–203. *(Особисто авторів належить 80%)*.

2. Куцька О. М., Яровий В. Г., Похнатюк С. В. Морально-психологічний стан німецької армії на радянсько-німецькому фронті у 1944-1945 роках. *«Гілея: науковий вісник»*: Збірник наукових праць. Київ. 2011. Вип.. 54 (11). С. 158–165. *(Особисто авторів належить 70%)*.

3. Куцька О. М., Годій М. В. Заходи німецького командування щодо підвищення морально-психологічного стану своїх військ у 1944 – 1945 роках.

Військово-науковий вісник. Львів. 2012. № 18. С. 287–294. (Особисто авторів належить 80%).

4. Куцкая О. Н., Дорожкин С. И. Пропагандистское обеспечение вступления и пребывания Красной Армии на территории Югославии в годы Второй мировой войны. *Revista Militară*. Republica Moldova, Chişinău. 2013 . С. 109–123. (Особисто авторів належить 80%).

5. Куцкая О. Н., Дорожкин С. И. Советские технические средства пропаганды в период боевых действий Красной Армии на территории Европы в годы Второй мировой войны. *Revista Militară*. Republica Moldova, Chişinău. 2014 . С. 145–157. (Особисто авторів належить 80%).

У вищезазначених дослідницьких роботах дисертантом особисто виконано: збір вихідних інформаційних матеріалів, їх аналіз та формулювання висновків. (Додаток А)

Апробація матеріалів дисертації. Дисертацію обговорено та схвалено на засіданні кафедри гуманітарних наук Національної академії сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного.

Основні положення праці оприлюднені на міжнародних і всеукраїнських та інших наукових конференціях: науково-практична конференція «70 років від початку визволення України від німецько-фашистських загарбників» (Львів, 21 листопада 2013 р.); VII міжнародна наукова конференція студентів, аспірантів та молодих учених «Дні науки історичного факультету, присвячені 180-річчю заснування Київського університету» (Київ, 24 квітня 2014 р.); III науково-практична конференція «Історико-філософські дослідження молодих учених» (Суми, 25 квітня 2014 р.); V заочна міжнародна конференція «Сучасні міждисциплінарні дослідження: історія, сьогодення, майбутнє» (Київ, 12 квітня 2014 р.); III міжнародна науково-практична конференція «Актуальні питання сучасної науки» (м. Київ, 24–25 жовтня 2014 р.); міжнародна науково-практична конференція «Пріоритетні напрями вирішення актуальних проблем суспільних наук» (Одеса, 12–13 вересня 2014 р.); міжнародна науково-практична конференція «Суспільні науки XXI століття: перспективні та пріоритетні напрями досліджень» (Дніпропетровськ,

3–4 жовтня 2014 р.); науково-практична конференція «Актуальні проблеми історії Другої світової війни (до 75-річчя початку Другої світової війни та 70-річчя визволення України від фашистських загарбників)» (Львів, 30 жовтня 2014 р.); міжнародна науково-практична конференція «Історичні, соціологічні, політологічні науки: історія, сучасний стан та перспективи досліджень» (Херсон, 17–18 жовтня 2014 р.); VIII міжнародна заочна конференція «Сучасні міждисциплінарні дослідження: історія, сьогодення, майбутнє» (Київ, 14 листопада 2014 р.); міжнародна науково-практична конференція «Історія, проблеми та необхідні умови становлення громадянського суспільства в Україні» (м. Львів, 30–31 січня 2015 р.); всеукраїнська наукова конференція «Війни і збройні конфлікти у Східній Європі в ХХ – на початку ХХІ століть» (Житомир, 22 травня 2015 р.); міжнародна науково-практична конференція «Особистість, суспільство, політика – 2015» («Osobowości, społeczeństwo, polityka») (Польща, Люблін 20–21 травня 2015 р.); міжнародна наукова конференція «Людина і техніка у визначних битвах світових воєн ХХ століття (до 70-річчя завершення Другої світової війни)» (Львів, 21–23 жовтня 2015 р.); V Міжнародна науково-практична конференція «Реструктуризація глобального простору: історичні імперативи та виклики» (Київ, 19 квітня 2016 р.); ХХІ наукова викладацько-студентська конференція «Дні науки» (Острог, 19–21 квітня 2016 р.); міжнародна наукова конференція «Виклики політики безпеки: історія та сучасність» (Львів, 16–18 червня 2016 р.); міжнародна науково-практична конференція «Фактори та умови модернізації предмету досліджень представників суспільних наук» (Дніпро, 3–4 червня 2016 р.); ХХІІ наукова викладацько-студентська конференція «Дні науки» (Острог, 27–30 квітня 2017 р.); IV міжнародна наукова конференція «Незалежне історичне дослідження – нові погляди у філософії» («The authenticity historical research – new ideas in philosophy») (Туреччина, Анкара, 6 квітня 2017 р.); всеукраїнська науково-практична конференція «Актуальні питання, відкриття та досягнення в галузі суспільних наук» (Запоріжжя, 19–20 травня 2017 р.); міжнародна наукова конференція «Людина і техніка у визначних битвах світових воєн ХХ століття (до 70-річчя завершення Другої світової війни)» (Львів, 15–17 червня 2017 р.). (Додаток Б)

Практичне значення одержаних результатів дослідження зумовлене його комплексним характером і відповідністю сучасним потребам суспільно-політичного розвитку України, проти якої розв'язана «гібридна війна» як ключовий інструмент російської геостратегії реваншу, що ведеться цинічно, без оголошення, але від того вона не менш масштабна та жорстока. Знання доцільності, правильності та своєчасності тих чи інших пропагандистських заходів на історичних прикладах слугує переходом до правильного розуміння, планування та ведення своєчасного протиборства, що й визначає, насамперед, практичне значення дослідження як на стратегічному, так і на тактичному рівнях. Водночас у глобальному вимірі аналітичні матеріали роботи варто враховувати при: реалізації заходів зі зміцнення національної (в тому числі інформаційної) безпеки нашої держави; застосуванні Збройних Сил України у воєнному протистоянні; підвищенні морально-психологічного стану особового складу збройних формувань усіх військових структур та населення України напередодні та під час воєнного конфлікту; участі українських підрозділів у миротворчих місіях поза межами нашої держави.

Наявний у дослідженні фактичний матеріал, теоретичні міркування можуть бути використані для наукових розробок питань воєнної історії та воєнного мистецтва зарубіжних країн. Він стане також підґрунтям при підготовці лекційних курсів, навчально-методичних посібників і рекомендацій як у системі військової освіти, так і безпосередньо у виховній роботі з особовим складом Збройних Сил України.

Структура та обсяг дисертації побудована за проблемно-хронологічним принципом. Дослідження складається із переліку умовних скорочень, вступу, семи розділів, висновків. Загальний обсяг роботи становить 479 сторінок, із них 373 – основного тексту. Окремою книгою оформлені додатки на 108 аркушах.

Розділ 1. Історіографія та джерельна база

1.1. Історіографія

Досліджуючи історіографію воєнної пропаганди в останній світовій війні, виокремлюють два періоди, які істотно відрізняються один від одного. Перший – період радянської історіографії, що тривав приблизно до кінця 80-х років ХХ століття. Початком другого вважають посткомуністичний період у західних країнах (маються на увазі ті, які у своїй повоєнній політиці певним чином залежали від Радянського Союзу) і початок перебудови та гласності – у СРСР.

Тут варто наголосити, що в літературі різних історичних періодів при характеристиці однакових подій вживаються як термін «пропаганда» так й «інформаційно-психологічна війна». Це пояснюється наступним чином: до кінця ХІХ століття під першим розуміли розповсюдження інформації з певної причини. «Перевизначення» цього поняття було спричинене Другою світовою війною і, зокрема, тим, що Радянський Союз і Німеччина використовували пропаганду, відповідно до постулатів комунізму та нацизму, у всіх формах публічного вираження. А оскільки обидві ці ідеології були неприйнятні західним суспільством, то, відповідно, негативне сприйняття їх проектувалося на саме слово «пропаганда». На противагу створюються нові терміни впливу на свідомість людей у воєнній сфері – «психологічна війна» «інформаційна війна», «інформаційно-психологічний вплив». Тому, зважаючи на їх певну взаємозамінність та смислову наслідковість, вживатимемо ці поняття як ідентичні [1].

Історіографія 1945 – кінця 1980 років

Повоєнна історіографія Радянського Союзу, як і його сателітів, цілковито залежала від створених комуністичною владою догм і стереотипів. Проте, якщо у СРСР практично через усі праці проходила «єдність поглядів», то в європейських країнах допускались окремі дискусійні питання.

У процесі зміцнення СРСР як соціалістичної держави та посилення протистояння двох систем історія світової війни, що минула, все більше набувала статусу зброї ідеологічної боротьби. Найбільша увага у роботах про війну приділялась доведенню переваг соціалістичної системи, перш за все вихвалялись досягнення СРСР та його збройних сил. Радянські історики писали головним чином про успішні операції Червоної Армії, досягнення воєнного мистецтва, розкривався вирішальний внесок СРСР у звільнення інших народів від гітлерівського ярма. Цю ж тему підтримували дослідники інших («звільнених») країн, унаслідок чого читач залишався необізнаним у подіях, що мали місце, потрапляв у полон створених міфів, особливо що стосується важких і трагічних подій, які стосувались його народу та країни. Упереджений підхід до висвітлення історії спостерігається як при висвітленні Другої світової війни в цілому, так і окремих її періодів, етапів, операцій, битв. Як приклад, можна навести події, що розгорнулись у ході Варшавського та Словацького повстань (1944 року). Власне, довкола них й сьогодні можна побачити розбіжності у трактуванні російськими та зарубіжними істориками.

Як одна із особливостей *радянської історіографії* Другої світової війни була вузькість її джерельної бази. Більшість архівних матеріалів залишалася для дослідників закритими. Особливо це стосувалося документів вищих органів державного і військового керівництва. Історики отримували право часткового доступу до них, в основному тільки при розробці великих офіційних праць, таких, наприклад, як шеститомна «Історія Великої Вітчизняної війни Радянського Союзу 1941 – 1945 роки» («История Великой Отечественной войны Советского Союза 1941 – 1945»). Вихід у світ цих томів відбувався з 1960 по 1965 роки. Зазначена праця розроблялась колективом наукових співробітників відділу історії Великої Вітчизняної війни Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС на основі документальних матеріалів, що зберігалися в центральних партійних і державних, відомчих і місцевих архівах СРСР; матеріалів архівів тогочасних Німецької Демократичної Республіки, Польської Народної Республіки, Чехословацької Республіки, Народної Республіки Болгарії, Румунської Народної Республіки, Угорської Народної Республіки; опублікованих документів СРСР та інших країн, а

також радянської та зарубіжної науково-історичної літератури. Для нас інтерес становили два томи: четвертий – «Вигнання ворога за межі Радянського Союзу і початок звільнення народів Європи від фашистського ярма (1944 рік)» та п'ятий – «Переможне закінчення війни з фашистською Німеччиною. Поразка імперіалістичної Японії (1945 г.)» [2].

Перебіг подій на німецько-радянському фронті розкритий у виданні «Країни Центральної та Південно-Східної Європи у Другій світовій війні» («Страны Центральной и Юго-Восточной Европы во Второй мировой войне», 1985 р.) під редакцією М. Семіряги [3]. Висновки, запропоновані авторським колективом, не відходять від загальноприйнятих на той час, проте книга цікава зосередженням щодо подій у кожній окремій країні, спробою поєднати політичний та військовий аспекти боротьби.

Питанню воєнного мистецтва у Другій світовій війні присвячено чимало підручників радянського періоду, у більшості яких тенденційно надаються позитивні оцінки діяльності військово-політичного керівництва Червоної Армії. Серед них, наприклад, відомою є «Історія воєнного мистецтва» («История воєнного искусства», 1966 р.) під загальною редакцією полковника А. Строкова [4]. Розділ у цій книзі, що стосується досліджуваного нами періоду, є досить незначним, а цифри і положення практично ідентичними до офіційних (загальноприйнятих) на той час. Проте ми переконались, що пропаганда як вид забезпечення, а отже, як складова воєнного мистецтва, авторами не розглядалася. Це призводить до висновку, що інформаційний вплив на противника був елементом збройної боротьби, про який не говорили на широкий загал.

У 50 – 60-х роках ХХ століття вийшло чимало видань, присвячених радянським відносинам із зарубіжними країнами. Серед них найперше слід згадати видання 1946 року «Зовнішня політика Радянського Союзу в період Вітчизняної війни» («Внешняя политика Советского Союза в период Отечественной войны») [5]. Світ побачило чимало вузьконаправлених досліджень, окремі із яких висвітлювали, так би мовити, «спільність» держав у їх політичному розвитку – Г. Яблонський, А. Кручковський «Велика Жовтнева соціалістична революція і Польща» («Великая

Октябрьская социалистическая революция и Польша», 1967 р.) [6] або розкривали взаємні стосунки в ході останньої світової війни – Немеш Д. «Звільнення Угорщини» («Освобождение Венгрии», 1957 р.) [7]. Ці видання стали нам у нагоді у розкритті окремих питань перебування Червоної Армії у Польщі та Угорщині відповідно, проте й їх матеріал відзначається побудовою у руслі прорадянських поглядів, що панували на час їх виходу у світ.

Проте варто наголосити, що подібні за змістом видання прямо не стосуються теми нашого дослідження, але були вкрай цікавими для розуміння розгортання подій на фронтах, які, своєю чергою, ставали полотном для аналізу пропагандистських кампаній військово-політичного керівництва СРСР на Європейському театрі воєнних дій (ТВД).

Водночас питання, що винесені нами для дослідження, у спеціальній літературі розглядалися. Найвідомішою серед неї є книга, яка була створена під керівництвом засновника служби спецпропаганди РСЧА генерала М. Бурцева під назвою «Політична робота серед військ і населення противника у роки Великої Вітчизняної війни» («Политическая работа среди войск и населения противника в годы Великой Отечественной войны», 1971 р.) [8]. Звичайно, авторський колектив розкрив у цій роботі не всі аспекти радянської пропаганди, залишивши поза увагою безпосередню специфіку діяльності очолюваної спецслужби, як то методику організації і ведення спеціальних операцій, їх істинні цілі і зміст. Синхронно до історичної епохи багато місця у книзі приділено ролі комуністичної партії, партійній пропаганді та журналістиці.

У доробку Д. Волкогонова, який очолював у 80-х роках управління спецпропаганди, а згодом був заступником начальника Головного політичного управління Радянської Армії та ВМФ, є два значних видання, присвячені питанням пропаганди: «Психологічна війна» («Психологическая война», 1983 р.), «Контрпропаганда: теорія і практика» («Контрпропаганда: теория и практика», 1988 р.) [9; 10]. Вони майже не містять фактичного матеріалу щодо теми цього дисертаційного проекту і надзвичайно ідеологічно перенавантажені, проте для нас вони становили інтерес у питаннях розуміння того, що саме і як було реалізовано в

питаннях діяльності органів пропаганди у післявоєнний період, що було враховано із досвіду Другої світової війни.

З метою усвідомлення морально-психологічного стану радянських військ на момент їхнього вступу в Європу нами було проаналізовано чималий пласт видань, у яких розкрита ідеологічна робота з особовим складом. Так, окремі питання щодо структури та функцій органів пропаганди СРСР були розкриті у книзі «Політоргани Радянських Збройних Сил» («Политорганы Советских Вооруженных Сил», 1984 р.) [11], а особливості ідеологічного підходу при підготовці та у життєдіяльності військ у часи війни розкриває видання «Ідеологічна робота КПРС у діючій армії 1941 – 1945 рр.» («Идеологическая работа КПСС в действующей армии 1941 – 1945 гг.», 1985 р.) [12]. Обидві праці були написані авторськими колективами під редакцією Г. Средіна.

З точки зору напрямів політичного, військового і культурного виховання особового складу радянських збройних сил інтерес становлять книги «Радянська військова преса: Історичний нарис» («Советская военная печать: Исторический очерк», 1960 р.) під редакцією І. Портянкіна [13] та «Фронтний друк в роки Великої Вітчизняної війни» («Фронтная печать в годы Великой Отечественной войны», 1968 р.) під авторством С. Жукова [14]. Автори розглядають досвід роботи періодичних видань на військову аудиторію і правомірно доводять їх важливість у формуванні ідеологічного світогляду військовослужбовців, масштабність в охопленні читацької аудиторії та значну роль у піднятті бойового духу солдатів та офіцерів.

Радянський уряд і керівництво ВКП (б) завжди приділяли серйозну увагу політичній пропагандистській роботі серед військовополонених. Ця традиція бере своє коріння ще від епохи Першої світової (1914 – 1918 рр.) і Громадянської війни в Росії (1917 – 1922 рр.). Політична робота з військовополоненими, які надходили в табори на території СРСР, розпочалась практично одразу із нападом Німеччини на Радянський Союз. Сьогодні можна констатувати, що в перші місяці війни Москва зі своїми завданнями не впоралася, проте наприкінці її вона досягнула надзвичайно дієвих результатів. Мотиви такої пропагандистської роботи розкриваються у працях В. Бабенко «У фронтній антифашистській школі» («Во фронтовой антифашистской

школе», 1986 р.) та Л. Гінцберга і Я. Дрбкіна «Німецькі антифашисти у боротьбі проти гітлерівської диктатури» («Немецкие антифашисты в борьбе против гитлеровской диктатуры», 1961 р.) [15; 16]. На наш погляд, вказані дослідження позначені суперечливими висновками, а отже, потребують відповідних уточнень. Так, автори наголошують, що військовополонені добровільно за щирими переконаннями або зміною переконань докладали зусиль у боротьбі проти гітлеризму. Водночас досить сумнівним є таке масове «прозріння» ще нещодавно вірних Третьому райху військовослужбовців. Можливо, у даному випадку згода окремих німецьких солдатів та офіцерів була зумовлена страхом перед смертю та сподіваннями на більш швидке повернення на батьківщину. Проте й військовополонені з числа німецьких генералів у перспективі вбачали зміну влади у Німеччині і, як варіант, прагнули відіграти у ній певну роль.

Як особливість радянської історіографії, відзначаємо підготовку великої кількості колективних праць про війну в цілому та її окремі проблеми [2–5; 11–12]. Такі роботи писалися за сталим шаблоном, а їх зміст визначався редакційними комісіями, складеними, як правило, з високопоставлених військових і партійних діячів, внаслідок чого у них відбувалося нівелювання тексту, форма викладу ставала одноманітною, вони більше складали враження довідкових матеріалів, ніж історичних творів, що викликають інтерес у масового читача.

У процесі роботи із вищезазначеними публікаціями ми враховували їх надмірну ідеологічну завуальованість, певним чином замовленість від владних кіл того часу. Проте вони є важливим джерелом розуміння практичних елементів діяльності органів пропаганди, їх підпорядкованості та взаємозалежності; дають можливість простежити ті важелі, за допомогою яких велась як партійно-політична, так і пропагандистська робота; розкривають особливі елементи інформаційно-психологічної роботи з противником та цивільним населенням у воєнний час та поза межами Радянського Союзу. Звичайно, у загальному контексті відомості, що нас цікавлять, займають незначне місце та є уривчастими, проте саме він дає можливість узагальнити матеріал різних джерел у комплексний аналіз, об'єднати їх довкола визначеної у дисертації проблеми. При цьому можна констатувати, що повоєнний

період став часом першого накопичення та осмислення радянськими спеціалістами фактичного матеріалу з питань пропаганди воєнного часу, початком узагальнення практики її застосування та зародження нових елементів у пропагандистському забезпеченні бойових дій.

У цьому відношенні *західні історики* мали значну перевагу перед радянськими. Вони могли вільно користуватися німецькими архівними матеріалами, які після війни опинилися в руках американців і на комерційній основі стали надаватися всім бажаючим. Проте, як зазначає відомий український історик М. Коваль, «праці зарубіжних істориків, незалежно від наукових шкіл, доктрин чи напрямків, наперед оголошувались радянською історіографією «буржуазними фальсифікаціями»... Виключивши альтернативну історичну літературу з ужитку радянського читача як шкідливу і неприйнятну, ідеологи КПРС створили штучно ідеологізовану, чітко підпорядковану марксистсько-ленінській доктрині в її сталінському (а згодом – хрущовському, брежнєвському) варіанті казенну версію історії Другої світової війни» [17, с. 4].

Необхідно зазначити, що більшість із дослідників мала доступ до матеріалів, які були невідомі радянським історикам і давали можливість показати події Другої світової війни з позицій спостерігача. Водночас європейським історикам невідомі були матеріали про справжнє становище на фронтах і в тилу як Червоної Армії, так і Вермахту [18, с. 169].

Науковці європейських країн, які у повоєнний час потрапили у зону впливу Радянського Союзу, дотримувались офіційних трактувань з орієнтацією на політику своєї держави. Серед таких праць у рамках нашого дослідження інтерес становили матеріали наукової конференції, присвяченій 20-й річниці перемоги над Німеччиною «Друга світова війна. Рух Опору в Європі» («Вторая мировая война. Движение Сопротивления в Европе», 1966 р.) [19]. Захід був організований Академією наук СРСР, Інститутом марксизму-ленінізму при ЦК КПРС, Міністерством оборони СРСР і Головним політичним управлінням Радянської Армії і Військово-Морського Флоту з метою розгляду найважливіших проблем і підведення деяких підсумків вивчення історії Другої світової війни. Він проходив з 14 по 16 квітня 1965 року в

Москві. В ході роботи конференції було чимало виступів зарубіжних дослідників, які представляли наукові школи Польщі, Румунії, Чехословаччини та інших країн щодо антинацистської боротьби. Аналізуючи матеріали конференції, ми дійшли до висновку, що й західні історики замовчували або викривляли навіть відомі їм події і факти. А, як наслідок, ці дослідження, як і радянські, не мали високої наукової цінності.

Кінець 70-х – початок 80-х років стали часом непомірного звеличення в працях з історії війни бойових заслуг осіб, які опинилися на цьому етапі на вищих партійних, державних і військових посадах. Тоді ж великого поширення набула практика включення в число авторів праць з проблем історії останньої війни військових керівних представників, військових академій і військово-дослідних установ, а також високопоставлених діячів з партійного і державного апарату, хоча насправді значна їх частина не брала участі у написанні цих праць.

Отже, тривалий час, по суті, як у радянських, так і сусідніх СРСР країн дослідники використовували ідентичні положення керівних комуністичних лідерів, їх оцінки та цитати. В результаті склалась низка стереотипів, які обговорювались у науковому співтоваристві та стали майже аксіомами. Тим часом деякі з них, за оцінками сучасних дослідників, навіть не підтверджуються джерелами, фактичним матеріалом, документами, в силу чого сьогодні необхідно переглянути ставлення до періоду перебування Червоної Армії в Європі в ході так званої «визвольної ходи» наприкінці останньої світової війни.

Таким чином, роботи, що побачили світ наприкінці 40-х – у 80-х роках ХХ століття, увібрали у себе риси панівної на той час ідеологічної доктрини, але тим не менш були суттєвими для дослідження запропонованої у цьому дисертаційному проекті проблеми або надали безпосередній матеріал для подальших наукових розвідок.

Історіографія від перетину 1980-х – 90-х років до сьогодення

Наприкінці 80-х років, з початку періоду демократизації суспільного життя в СРСР та політики гласності, відбувся корінний перелом у радянській історіографії Другої світової війни, що спричинило радикальне оновлення проблематики

досліджень. На зростання їхньої об'єктивності вплинули скасування жорсткої цензури, частковий вихід історичної науки з-під кураторства КПРС та більший доступ дослідників до архівних матеріалів. І хоча завеса над багатьма «білими плямами» поступово відкривалася, проте певний час аж занадто категоричні заперечення попередніх досліджень професійними «*пострадянськими*» істориками (маємо на увазі країни – колишні республіки Радянського Союзу) не робились. Як результат названих та інших тенденцій у світ виходять видання публіцистичного характеру, мало представлено нових фундаментальних, наукових праць з історії Другої світової війни загалом.

Проте в даний період з'являються цікаві дослідження «вузьких» питань. Як приклад можна навести книгу «Пороховий льох Європи» («Пороховой погреб Европы», 2000 р.) під авторством О. Задохіна та А. Нізовського [20]. У центрі їх уваги – історія воєн і військових конфліктів на Балканах ХІХ – ХХ століть, у тому числі Друга світова.

Даний період характеризується появою ґрунтовних робіт з історії пропаганди або інформаційно-психологічної боротьби (як у цей час називають дану діяльність). Серед основних із них можна виділити праці росіян В. Криська «Секрети психологічної війни (цілі, завдання, методи, форми, досвід)» («Секреты психологической войны (цели, задачи, методы, формы, опыт)», 1999 р.) [21], М. Волковського «Історія інформаційних війн» («История информационных войн», 2003 р.) [22]. Ці роботи можна вважати масштабним оглядом досвіду інформаційно-психологічної боротьби у війнах та збройних конфліктах різних історичних періодів. У них проаналізовано форми і методи пропагандистського протиборства, визначено вплив сторонніх факторів на формування та поширення пропагандистських матеріалів. Проте дані публікації розкривають історію пропаганди загалом і частка інформації, що припадає на події Другої світової війни, є незначною (зважаючи на масштабність і тривалість бойових дій у ході німецько-радянського протистояння). Отже, у цих виданнях не конкретизуються наукові пошуки на роботі радянських спецпропагандистів із цивільним населенням європейських країн. Заслуговує уваги праця І. Мощанського «Інформаційна війна: Органи спецпропаганди Червоної армії»

(«Информационная война: Органы спецпропаганды Красной армии», 2010 р.), яка розкриває структуру радянського пропагандистського апарату та функції окремих її органів, у тому числі й періоду Другої світової війни [23]. На думку української дослідниці О. Салати «поняття «інформаційний простір» у 80–90-х роках ХХ ст. ще не стало об'єктом уваги науковців-істориків, які вивчали проблеми Другої світової <...> Пропагандистська діяльність СРСР та Німеччини не розглядалася й вітчизняними істориками як повноцінна інформаційна політика, спрямована на населення та війська противника [18, с. 169].

Не можна оминати дотичну до предмета дослідження працю В. Лобова «Военна хитрість» («Военная хитрость», 2001 р.), зокрема, розділ під назвою «В операціях і боях Червоної Армії» [24]. Книга присвячена маловивченій проблемі воєнного мистецтва – введенню противника в оману нестандартними способами. На конкретних історичних прикладах розкриваються секрети досягнення перемоги з найменшими витратами сил, часу і коштів шляхом введення противника в оману за допомогою хибної або завуальованої інформації. Показується універсальне значення характерних для військових хитрощів принципів, методів і прийомів для вирішення особливо складних і відповідальних управлінських проблем.

Інтерес з точки зору розуміння внутрішньої ситуації у країнах Європи в період німецької окупації та в ході бойових дій складає робота М. Семіряги «Коллабораціоналізм. Природа, типологія і прояви в роки Другої світової війни» («Коллаборационизм. Природа, типология и проявления в годы Второй мировой войны», 2000 р.) [25]. Автор підрахував, що кількість тих громадян, які в окупованих країнах Європи співпрацювали з ворогом, приблизно дорівнювала учасникам Руху Опору. Загальні висновки дослідника полягали у тому, що колабораціонізм у Другій світовій війні – це своєрідне соціальне явище, яке було неприйнятним більшості населення окупованих гітлерівськими військами територій, але поширилося (особливо в окремих країнах) на порівняно масові групи громадян. На нашу думку, це не є справедливим твердженням, оскільки політичні переконання населення окупованих європейських країн хоча й залежали від соціального стану, проте більше спиралось на усвідомлення рівня життя на певній території, яке було до окупації, в жорстокості

самої окупації. При цьому значна частина населення Європи не сприймали комуністичну владу і були згодні швидше іти на компроміс з німцями, ніж потрапити під владу Кремля.

Зважаючи на фрагментарність і розпорошеність за тематичними напрямками відомостей з досліджуваного питання, нами було проведено вивчення періодичних видань. Ми виходили з того, що вузька спеціалізація більшості авторів сприяє поглибленню аналізу розвитку окремих питань інформаційно-психологічного впливу. Тут відзначається здебільшого російська історіографія, а саме журнали «Вітчизняна історія», «Военно-історичний журнал», «Новий історичний вісник», «Оглядач» («Отечественная история», «Военно-исторический журнал», «Новый исторический вестник», «Обозреватель») та ін. На їх сторінках зустрічаємо статті, присвячені окремим операціям воєнного періоду [26], діяльності німецьких військовополонених-антинацистів [27], бойовій співдружності військ різних національностей [28], аспектам історії інформаційно-психологічного забезпечення бойових дій [29; 30]. Кропітка праця з даними джерелами полягала у тому, що із загального масиву інформації необхідно було вибрати лише ту, яка б поглиблювала та доповнювала полотно нашого дисертаційного дослідження. Зауважимо, що особливості роботи органів спецпропаганди були проаналізовані на сторінках російського журналу «Идеологические аспекты военной безопасности» [31], що свідчить про цінність матеріалів з досвіду Другої світової війни для сучасності.

Серед періодичних видань чималий інтерес становлять статті В. Жаркова «Організаційно-ідеологічна робота РСЧА у 1939–1941 рр.» («Организационно-идеологическая работа в РККА в 1939–1941 гг.») [32], у якій автор приділив увагу тим труднощам, які виникали перед органами радянської пропаганди, і шляхам їх подолання, та І. Тажидінової «Цінність речей: вимір воєнного часу» («Ценность вещей: измерение военного времени»), яка зосередила увагу довкола трофейної лихоманки, що охопила радянські війська, що опинились на території країн з іншим (більш високим навіть для воєнного часу) рівнем культурного та економічного розвитку [33].

Дискусійним залишається питання щодо сприйняття населенням країн Європи факту перебування Червоної Армії в межах їх держав. На сьогодні лунають звинувачення щодо «нетактовного» ставлення червоноармійців до місцевого населення країни-перебування, у відповідь з'явилися (зокрема в російських публікаціях) заперечення та виправдовування. І хоча дана тема не входить до основних ліній дисертаційного дослідження, нами було проаналізовано такого змісту матеріали з метою усвідомлення заходів (партійно-політичних, виховних і пропагандистських) радянського військово-політичного керівництва щодо їх упередження. Адже поведінка червоноармійців впливала на формування іміджу Радянського Союзу за кордоном.

Як вже було зазначено вище, на Заході переосмислення історії середини ХХ століття почало відбуватись набагато швидше, ніж на теренах пострадянських республік. У світ вийшли ґрунтовні праці, серед яких найперше слід відзначити книгу «Історія Румунії» («История Румынии», 2004 р.), що була написана великим колективом авторів [34]. Серед них член-кореспондент Румунської академії наук професор І. Поп і керівник Центру трансільванських досліджень Румунського культурного інституту професор І. Болован. Як підкреслено в авторському зверненні до читача, видання відображає атмосферу інтенсивного творчого пошуку, характерного для поточного стану румунської історичної науки, і формує уявлення про ті гострі суперечки, які у ній відбуваються. Ця робота, написана через п'ятнадцять років після падіння комуністичного режиму в Румунії та узагальнює сучасні дослідження, які по-новому інтерпретують сторінки минулого.

Іще однією цікавою, на наш погляд, роботою є «История Норвегии от викингов до наших дней», яка видана під авторством п'яти норвезьких авторів у 2003 році [35]. Це видання є чи не єдиним із сучасних історичних досліджень про одного із сусідів Росії та являє собою синтетичне дослідження, в якому домінанта історичного розвитку представлена як результат взаємодії та взаємовпливу різних чинників демографічного, економічного, соціального і політичного характеру. І хоча інформація, що нас цікавить у рамках наукового пошуку дисертаційного проекту, є обмеженою, проте вона несе нові погляди, у тому числі стосовно питань Другої світової війни на території Норвегії.

Європейські дослідники розкривають альтернативні (нерідко різкі та емоційно забарвлені) погляди щодо ролі Червоної Армії у війні та поведінки її військовослужбовців за межами своєї країни. Сьогодні можна побачити численні публікації, що викривають ідеологічні підходи Комуністичної партії СРСР у насадженні своєї політики у суміжних з останнім державах, розкривають злочинну поведінку радянських військовослужбовців на території країн перебування, аргументують окупаційну політику офіційної Москви, яка відбувалась шляхом «викачування» їх природних ресурсів, коштів, експлуатації безкоштовної робочої сили та «советизації». Проте існують й більш помірковані погляди, що склалися відповідно до повоєнних відносин країн із СРСР і які також не слід відкидати [36, с. 72–73]. Спробуємо конкретизувати вищенаведені висновки.

Зважаючи на те, що радянська воєнна пропаганда була за своїм змістом таємною, ми не сподівались на отримання вагомих матеріалів з цього приводу з іноземних видань. Проте мали надію на отримання певних оглядів щодо факту перебування ЧА в Європі наприкінці війни від західних істориків, і зокрема, що стосується питання взаємовідносин червоноармійців із місцевим населенням. При цьому *серед австрійських дослідників* у першу чергу слід згадати роботи Б. Штейцель-Маркс «Невидиме покоління: діти СРСР. Окупаційні війська в Австрії та Німеччині» («Die unsichtbare Generation: Kinder sowjetischer. Besatzungssoldaten in Österreich und Deutschland»), «Війська Сталіна в Австрії» («Stalins Truppen in Österreich»). Дослідниця подала матеріал про неадекватну поведінку радянських військ в її державі [37; 38]. Вплив перебування останніх на радянізацію Австрії розглянуто у виданні «Червона Армія в Австрії» («Die Rote Armee in Österreich»), що вийшло під редакцією С. Карнера, Б. Штейцель-Маркс та О. Чубар'яна [39]. Цікавою є меморіальна книга, що побачила світ унаслідок співпраці П. Сіксл, В. Бачер та Г. Сидько «Радянські втрати в Другій світовій війні в Австрії» («Sowjetische Tote des Zweiten Weltkrieges in Österreich»). Це документальне свідчення про десятки тисяч громадян колишнього СРСР, які загинули і поховані на території Австрії [40].

Чимало сучасних *польських дослідників* присвятили свої роботи питанню перебування Червоної Армії наприкінці Другої світової війни в межах їх країни. Тут найперше варто відзначити праці М. Крогульського «Окупація в ім'я альянсу. Радянська Армія в Польщі в 1944-1956 роках» («Okupacja w imię sojuszu. Armia Radziecka w Polsce w latach 1944-1956») та К. Ковальського «Участь Червоної Армії у визволенні Польщі» («Udział Armii Czerwonej w wyzwoleniu Polski»), «Визволителі (III). Ставлення Червоної Армії до поляків» («Wyzwoliciele (III). Stosunek żołnierzy Armii Czerwonej do Polaków») [41; 42]. Цікаві факти можна почерпнути із збірки статей під назвою «Червона / радянська армія в Польщі у 1944 – 1993 роках» («Czerwona/Radziecka w Polsce w latach 1944-1993»), де у тому числі розглядається вступ радянських військ на територію Польщі, включаючи хвилю злочинності та грабунків [43]. Спробу простежити долю пам'ятників Червоній Армії на території Польщі здійснила Д. Чарнецька у книзі «Пам'ятники вдячності» Червоній Армії в Польській Народній Республіці і Третій республіці» («Pomniki wdzięczności» Armii Czerwonej w Polsce Ludowej i w III Rzeczypospolitej») [44].

У роботах *румунських авторів* значна увага приділена критичному осмисленню перебування радянських військ на території їх країни у розглядуваний період. В основному дискусії точаться довкола питання окупації Румунії Червоною Армією. Про це йшлося, наприклад, у працях К. Тенасе «Російська армія в Румунії» («Armata Rusă pe teritoriul României»), Р. Кірк та М. Речяну «Румунія проти США: Дипломатія абсурду» («România Versus the United States: Diplomacy of the Absurd») [45; 46]. В окремих публікаціях Е. Фокшеняу, В. Бурле, Л. Стойка розкрито сучасне сприйняття румунами подій, що розгорнулись у країні 23 серпня 1944 року [47; 48]. Вужче розглядають питання приходу Червоної Армії в столицю Румунії С. Тенасе та К. Міку у статтях під однією назвою «Окупація Бухаресту Червоною Армією» («Armata Roşie ocupă Bucureşti») [49; 50].

Окремі аспекти злочинів червоноармійців на території *Угорщини* розглянуті у статті А. Кейса «Що Червона Армія зробила угорцям?» («Mit művelt a magyarokkal a Vörös Hadsereg?») [51]. У руслі розглядуваної проблеми становить інтерес також двотомне видання під назвою «Законна» окупація» («Törvényes» megszállás»), що

узагальнює документальні підтвердження злочинів, які радянські солдати чинили під час бойових дій в Угорщині [52]. Ця тема простежується й в окремих публікаціях К. Барань, Д. Бігарі [53; 54]. Порівняння насильства, що прийшло у Відень і Будапешт разом із Червоною Армією, здійснив А. Петьо [55].

У Німеччині про перебування Червоної Армії вийшло чимало публікацій різного жанру та ґрунтовності у дослідженнях. Що стосується поведінки радянських військовослужбовців, то найвідомішими з них є роботи: М. Гебхардта «Коли прийшли солдати» («Als die Soldaten kamen»), С. Келлергоффа «Для росіян ми законна здобич» («Für die Russen waren wir Freiwild») [56; 57]. Причому останній акцентує увагу на тому, що не лише червоноармійці гвалтували німецьких жінок, цим не гребували й американці, англійці, французи. Російською мовою світ побачили досить різкі у трактуванні роботи німецьких дослідників И. Гофмана «Сталінська війна на знищення (1941-1945 роки). Планування, здійснення, документи» («Сталинская война на уничтожение (1941-1945 годы). Планирование, осуществление, документы», 2006 р.) та Е. Бівора «Падіння Берліна. 1945» («Падение Берлина. 1945», 2004 р.) [58; 59].

Стриманіші у плані звинувачень на адресу Червоної Армії є публікації болгарських, чеських і сербських дослідників [36]. У рамках нашого наукового пошуку інтерес становили аналітичні статті І. Інджева «У Болгарії з'явився перший пам'ятник засудження радянської окупації» («Ов България се появи първият паметник, заклеяващ съветската окупация») та П. Спартянової («Якщо б Червона Армія не окупувала Болгарію, країна повторила б долю Греції після Другої світової війни» («Ако Червената армия не беше окупираше България, страната щеше да сподели съдбата на Гърция след Втората световна война»), які розмірковують, чи була присутність радянських військ у Болгарії окупацією [60; 61]. Більш критичними є погляди І. Бутовські, який досліджував проблему видатків Болгарії на утримання Червоної Армії наприкінці війни та у перші повоєнні роки [62].

Дослідники з колишньої Чехословаччини Л. Гавелка, Т. Назарадене приділили увагу вивченню перебування в межах їх тогочасної держави не лише Червоної Армії, а й її західних союзників, порівнявши їх внесок у звільнення країни від

нацистських окупантів [63; 64]. Через призму спогадів радянських військовослужбовців щодо подій на чеських і словацьких землях наприкінці Другої світової війни побудована робота Ф. Мейнуса «Звільнення Чехословаччини у споминах радянських солдатів» («Osvobození československa ve vzpomínkách sovětských voják») [65]. Наслідки політичних рішень чехословацьких лідерів щодо подальшого розвитку країни розглядаються у праці Дж. Хрбека та В. Сметани «Дорога ціна свободи. Звільнення Чехословаччини 1944-1945» («Draze zaplacená svoboda. Osvobození Československa 1944-1945») [66].

Перебування Червоної Армії в *Югославії* стало предметом широкої дискусії між сербськими та російськими істориками. Так, можна віднайти чимало звинувачень у злочинах радянських військ зі ставлення до югославського цивільного населення у роботах М. Мілунович-Піпера, О. Тимофєєва, О. Манойлович-Пінтар [67; 68; 69]. Їх намагаються спростувати російські дослідники О. Широков, Н. Бондарєв, П. Іскандеров та інші, які стверджують, що ці факти є неперевіреними і спрямованими на дискредитацію досягнень СРСР у Другій світовій війні [70; 71; 72].

Серед *російських авторів найбільш ґрунтовно* поведінку червоноармійців у ході бойових дій у Європі дослідила О. Сенявська: «Червона Армія в Європі у 1945 році. Старі й нові стереотипи сприйняття у Росії та на Заході» («Красная Армия в Европе в 1945 году. Старые и новые стереотипы восприятия в России и на Западе»); «Солдати Червоної Армії на польських землях. Психологічні аспекти стосунків з польським цивільним населенням» («Солдаты Красной Армии на польских землях. Психологические аспекты отношений с польским гражданским населением»); «Фронтове покоління Великої Вітчизняної: соціально-психологічний феномен» («Фронтное поколение Великой Отечественной: социально-психологический феномен»); «Психологія війни у ХХ столітті: Історичний досвід Росії» («Психология войны в XX веке: Исторический опыт России»). І хоча у цих роботах можна простежити альтернативний радянському погляд, проте і тут спостерігаємо намагання автора певним чином «згладити» факти негативних вчинків, пояснити їх психологією війни [73; 74; 75; 76]. Про злочини червоноармійців йшлося у

дослідженнях Г. Бордюгова «Війна все спише? Вермахт і Червона Армія: до питання про природу злочинів проти цивільного населення» («Война все спишет? Вермахт и Красная Армия: к вопросу о природе преступлений против гражданского населения») та О. Дюкова «За що воювали радянські люди. Переборюючи ненависть: радянські люди на землях рейху» («За что сражались советские люди. Изживая ненависть: советские люди на землях рейха») [77; 78].

Серед вітчизняних представників питаннями Другої світової війни займалися такі науковці як М. Коваль, О. Лисенко, В. Гриневич, І. Муковський, П. Панченко, А. Кентій, В. Лозинський, А. Чайковський, О. Потильчак та інші. Проте, їх основні дослідження точаться довкола питань місця та ролі України й українців у цій війні. При цьому значний інтерес становили роботи *українських науковців*: О. Буцко «Взаємовідносини радянських воїнів з населенням Польщі. 1944 – 1945» («Взаимоотношения советских воинов с населением Польши. 1944 – 1945») [79] та М. Свеженцева «Радянська армія та польське населення у 1944 р.: про що говорять джерела» [80]. Вони присвячені перебуванню Червоної Армії в Польщі і є чи не єдиними працями на сьогодні, в яких здійснено спробу по-новому оцінити сприйняття іноземним населенням радянських військ на своїй території.

Підсумовуючи огляд видань вітчизняних і зарубіжних авторів, слід наголосити, що критичне переосмислення подій публічно почало відбуватися не за тенденцією заперечення усього радянського, а з метою прагнення знайти істину. Раніше такі дослідження не проводилися, на нашу думку, у зв'язку з наступними чинниками: по-перше, небажанням країн Східної Європи псувати стосунки з Радянським Союзом. По-друге, у деяких з них довгий час існувало певне почуття братерства та вдячності за звільнення від нацистського поневолення. По-третє, окремі дослідники побоювались покарань за відступ від нав'язаних Комуністичною партією ідеологічних стереотипів. По-четверте, незважаючи на надзвичайно великий масив наукової літератури, присвячений перебуванню Червоної Армії в Європі наприкінці Другої світової війни та перші повоєнні роки, історіографічна складова проблеми залишається мало розробленою в Україні.

Проте, як позитивне слід відзначити, що наукові пошуки сучасних зарубіжних і вітчизняних дослідників, які були оприлюднені здебільшого на початку ХХІ століття, є першою спробою прояснити *status quo* щодо реального стану справ довкола перебування Червоної Армії в Європі наприкінці Другої світової війни.

У ході написання дисертації ми не могли залишити поза увагою видання навчального характеру, серед них варто виокремити, насамперед, праці вітчизняних науковців Л. Леонтєвої, С. Ніконова і В. Петрухіна. Зокрема, науковий доробок першої присвячений психологічній боротьбі на радянсько-німецькому фронті в ході Другої світової війни [81]. С. Ніконов та В. Петрухін є авторами посібника «Психологічні операції», де викладено історію розвитку психологічної боротьби, теоретичні положення з організації пропаганди у воєнний час [82].

Вагомою складовою історіографії є дисертаційні роботи попередників. Тематиці дослідження останньої світової війни присвячено чимало наукових розвідок як радянського періоду, так і сучасності, що опосередковано дають певні відомості до обраної нами теми. Є серед них і ті, що розкривають пропагандистське протиборство сторін у війни. Проте безпосереднього інтересу до комплексного дослідження питань пропагандистської роботи щодо забезпечення бойових дій Червоної Армії в межах іноземних держав виявлено не було. Як певний виняток, можна згадати дисертаційні роботи українського історика Л. Леонтєвої «Історія використання психологічних операцій Німеччиною та Радянським Союзом в роки Другої світової війни (1941–1945 рр.)», 1997 р.) [83] та російського дослідника С. Мудрова «Діяльність Управління пропаганди Радянської воєнної адміністрації у Німеччині у 1945-1947 рр.» («Деятельность Управления пропаганды Советской военной администрации в Германии в 1945–1947 гг.», 2010 р.) [84], які окремими положеннями є дотичними до досліджуваної нами теми. Особливості німецької пропаганди на цивільне населення окремих регіонів Західної України в період бойових дій гітлерівських військ на території СРСР досліджувала у своїх працях вже згадуваний історик О. Салата. Зокрема її дисертаційне дослідження на тему «Формування інформаційного простору у Рейхскомісаріаті «Україна» та в зоні військової адміністрації 1941-1944 рр.» розкрило основні форми і методи

інформаційно-психологічної впливу німецького військово-політичного командування в зоні перебування своїх військ на території противника. Це дослідження допомогло нам у з'ясуванні проектування роботи радянських пропагандистських органів на території Німеччини, в усвідомленні ставлення червоноармійців до військ і населення Третього райху [85]. Діяльність «антифашистських шкіл» досліджував серед іншого Б. Хавкін у дисертації під назвою «Німецький антигітлерівський Опір 1933-1945 рр. як чинник міжнародних відносин» («Немецкое антигитлеровское Сопротивление 1933–1945 гг. как фактор международных отношений», 2015 р.) [86]. Він правомірно стверджує, що радянським офіцерам служби спецпропаганди належить ідея створення «єдиного фронту антифашистської пропаганди та агітації» на чолі з Національним комітетом «Вільна Німеччина». Водночас, зважаючи на можливість врахування відомостей з доробку вищезазначених науковців, варто зазначити, що основні питання їх досліджень виходять за межі нашого наукового пошуку.

Намагаючись досягнути широкий спектр наявної інформації щодо досліджуваної проблеми, нами було проаналізовано значний масив матеріалів історичного сегменту всесвітньої мережі Інтернет. Зокрема, здійснено: огляд комплексу документів та пам'яток Другої світової війни; ознайомлення з виступами на конференціях, які не були опубліковані у друкованому варіанті; з інтерв'ю, що були дані іноземними істориками та громадськими діячами; прочитано чимало різних за жанром статей та книг за напрямом дослідження, які розміщені в електронних каталогах тощо. При цьому вагомим є й те, що саме на сторінках Інтернету була почерпнута інформація, розміщена на сайтах інших держав і місцевих виданнях з незначним тиражем, електронна версія яких розміщена на Інтернет-сторінках видань. Це розкрило нові можливості для оцінки військово-політичної ситуації того часу.

Сюди ж ми відносимо й популярну онлайн-енциклопедію «Вікіпедія», що на сьогодні є найбільшим глобальним джерелом знань. Питання щодо достовірності матеріалів на її сторінках є спірним. Разом із тим, спеціальні історичні науки не можуть стояти осторонь визначальних для сучасного глобалізованого світу

інформаційних процесів, а знання про минуле повинні ґрунтуватись у тому числі й на наймодернішій джерельній базі.

Водночас інформація зі сторінок Інтернету не є для нашого дослідження засадничою в силу проблематичності з'ясування достовірності та об'єктивності її авторів, недосконалу систему зберігання та величезну кількість «інформаційного сміття». Вихід було знайдено у тому, що прямо чи опосередковано значну частку інформації було перевірено за допомогою відомостей з інших літературних видань. Водночас нами було враховано перевагу Інтернет-джерел, які надали подекуди унікальну інформацію та знання. Для прикладу можна навести статті та повідомлення про органи пропаганди та технічні засоби, якими забезпечувалась їх робота; маловідомі факти із спільних дій радянської армії та воєнізованих формувань інших національностей; особливості Руху Опору в європейських країнах; статті, присвячені бойовим діям у населених пунктах європейських країн; нові енциклопедичні дані; фотографії та документальні кінострічки тощо.

Помітне значення для вивчення процесу нарощування знань з історії Другої світової війни мають використані нами матеріали наукових і науково-практичних конференцій, «круглих столів».

Треба зауважити, що, вивчаючи тему, ми звертались і до нетрадиційних носіїв інформації, серед яких: документальні фільми, платівки, спогади ветеранів, фотографії тощо. Більшість із цих матеріалів ми не виносимо у перелік використаних джерел, оскільки вони несуть певне художнє забарвлення та ідеологічне навантаження у викладенні подій, водночас ці твори не лише дають можливість розкрити риси радянської пропаганди, але й занурюють в атмосферу досліджуваного періоду, передають особливість епохи.

Отже, історіографічна база дослідження є, з одного боку, надзвичайно широкою за напрямками наукових пошуків попередників, з іншого – характеризується розпорошеністю і фрагментарністю фактів, які потребують узагальнення і додаткового вивчення.

1.2. Джерельний комплекс

Джерельний комплекс дослідження Другої світової війни є широким і багатограним, у тому числі значний масив був присвячений питанню радянської пропаганди. Проте нас цікавив надзвичайно вузький аспект – військова пропаганда як вид забезпечення бойових дій Червоної Армії і, порівняно з хронологічними межами об'єкта дослідження, короткий проміжок часу – перебування останньої в Європі, де вона опинилась в силу воєнно-політичних планів радянського керівництва наприкінці війни.

У дослідженні нами було використано як навмисно створені джерела (які очікувалось, що прочитають нащадки) – мемуари та спогади, статті періодичних видань того часу, так і ненавмисні (які створювались в ході повсякденної життєдіяльності держави та армії) – службові документи, листування. Проте такий поділ є умовним, адже з огляду на сьогодення службові (бойові) документи відносяться до групи джерел, які створені ненавмисно, проте окремі радянські полководці уже у той час вбачали в них історичне надбання. Для прикладу наведемо наступну цитату із наказу Маршала Радянського Союзу О. Василевського від 30 серпня 1944 р. № 0290: «Перевіркою встановлено, що деякі штаби частин і з'єднань, а також окремі відділи та управління штабів армій і фронтів знищують цінні історичні документи, які стосуються бойової діяльності військ. <...> Всі справи і матеріали за минулі роки, а також поточного року, які непотрібні для повсякденної роботи, здавати тільки в історико-архівний відділ НКО (м. Бузулук, Першотравнева, 62)» [87, док. № 248]. Водночас, заради справедливості, зазначимо, що у воєнні роки починає нагромаджуватись джерельна база, яка була надмірно політизованою. Історик М. Коваль наводить наступні слова ветерана війни Б. Вітмана: «Я не вірю жодним архівним документам, бо знаю, як закладалися в архіви ті дані, котрі потрібні. Архіви нашпиговані брехнею» [17, с. 10].

З метою проведення аналізу джерельна база цього дисертаційного проекту систематизована і поділена на наступні групи:

- архівні документи і матеріали (вітчизняні та зарубіжні);

- збірники документів;
- військові періодичні видання;
- мемуарна література;
- довідникові видання.

Архівні документи і матеріали. Зважаючи на те, що будь-який документ, окрім свого основного призначення, має ще одне – несе інформацію про минуле, архівні документи стали для нас однією із важливих складових *інформаційних ресурсів* джерельного характеру та вагомим підґрунтям для дослідження.

Проте слід відзначити незначну кількість відкритих архівних документів щодо діяльності Червоної Армії за межами Радянського Союзу, особливо в питаннях інформаційного впливу на війська і населення противника. Це обумовлено тим, що значна частина із них у силу отримання грифа обмеженого доступу стали із самого початку недоступними широкому загалу, а ті, що були розсекречені у радянський період, – вивезені у Росію (здебільшого в архів Міністерства оборони РФ). Таким чином, більшість архівних документів із питань радянської спецпропаганди в роки останньої світової війни були вилучені з активного наукового обігу не тільки для зарубіжних, але й для російських дослідників.

Однак вести мову про відсутність архівного підґрунтя для дослідження буде невірним. Ретельно проаналізовані матеріали вітчизняних та оцифрованих зарубіжних архівів не лише стали підтвердженням низки положень дисертаційного дослідження, але й з врахуванням вже наявних відомостей із другоджерел визначили дослідницьку потребу у їх врахуванні при розробці поставленої проблеми. Вивчені нами матеріали архівних установ України, Польщі та Російської Федерації доповнили процес формування уявлення про події досліджуваного періоду, документально підтвердили певні узагальнення та висновки або підняли спірні питання для подальшого наукового осмислення. В результаті, стабілізуючись на архівних документах і матеріалах, ширшим стало коло проблем, що розглядаються, опис окремих фактів змінився їх аналізом та узагальненням. Частина із них була введена автором у науковий обіг вперше.

У фондах вітчизняних архівних установ, серед яких найперше згадаємо Державний архів Львівської області (м. Львів), Державний архів Волинської області (м. Луцьк), Центральний державний архів громадських об'єднань України (м. Київ), зустрічаємо різні за походженням, формою і змістом документи, які прямо чи опосередковано дають матеріали для вирішення поставленого у дослідженні завдання.

Так, у Державному архіві Львівської області (ДАЛО) опрацьовано документи обкому партії і партійних організацій Львівської області за 1944–1991 рр. (Фонд 3) та груп підпільних організацій (Фонд 183). У першому із зазначених фондів цінною для нас стала доповідна записка секретаря Львівського обкому КП(б)У І. Грушецького секретарю ЦК КП(б)У М. Хрущову «Про політичні настрої польського населення», у якій надавалась характеристика сприйняття поляками західних регіонів України радянської влади і Червоної Армії зокрема та рекомендації щодо впливу на них [88, арк. 1–10]. У Фонді 183 (опис 1, справа 207) розміщено листівки прорадянських партизанських формувань, які хоча й спрямовані на підпільні воєнізовані формування, а не на регулярну армію, проте становлять інтерес з точки зору змістовного наповнення та аргументації [89]. В матеріалах Фонду Р-35 «Губернаторство дистрикт Галіція у Львові» зустрічаємо листівки радянських партизан, перекладені на німецьку мову [90, арк. 1–2], що дало зрозуміти зацікавлення гітлерівського командування радянською пропагандою з точки зору аналізу та контрзаходів. У цьому ж фонді міститься значний масив фінансових документів керівництва Губернаторства з питань німецької пропаганди на даній території [91, арк. 2–7; 92, арк. 21–32], який опосередковано стосується нашого дослідження, проте дає уявлення про важливість даної роботи і, головне, можливості її фінансового забезпечення станом на 1944 р.

У контексті досліджуваної проблеми опрацьовано матеріали репресивних органів комуністичного тоталітарного режиму 1917–1991 років Державного архіву Волинської області (ДАВО). Важливими стали справи Фонду Р-69 «Восточная пропаганда», збірки документів якого містять німецькі листівки із закликами до червоноармійців і радянських партизан здаватись у полон, переходити у лави

Російської визвольної армії [93; 94]. У цьому фонді зберігаються окремі номери «Німецько-Української Газети» (DUZ), на сторінках яких розміщені промови німецьких військово-політичних діячів, огляд подій на Східному фронті, викривання пропаганди (контрпропаганда) Радянського Союзу тощо [95]. У Фонді Р-678 «Любешовский райвоенкомат Волынской области» розміщено копії наказів і письмових вказівок начальників політичних відділів, які допомогли усвідомити стан справ в питанні морально-психологічного стану призовників та військовослужбовців Червоної Армії [96].

Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГО України) розкрив для нашого дослідження вельми вартісні з наукової точки зору фонди з матеріалами Другої світової війни, зокрема, з питань радянської пропаганди. Так, у фонді №1 «Центральный комитет компартии Украины» зустрічаємо справу № 969 «Справки Политического управления 1-го Украинского фронта о фактах индивидуального перехода на сторону властей Красной Армии солдат и офицеров противника». Найцікавішою для нас виявилась доповідь очільника 7-го відділу 1-го Українського фронту генерал-майора С. Шатілова голові Ради народних комісарів УРСР М. Хрущову, в якій зазначались відомості щодо перших фактів відпускання німецьких військовополонених з метою пропагандистської діяльності, а також описувалися форми їх закидання [97, арк. 2–6]. Напряму нашого наукового пошуку стосувався фонд № 56 під назвою «Колекція листівок періоду Великої Вітчизняної війни», зокрема, оригінал листівки «К солдатам и офицерам венгерской армии» [98, арк. 1]. У справах фонду № 57 «Колекція документів з історії Комуністичної партії України» ми ознайомились із копіями: довідок політуправління 1-го Українського фронту про стан друкованої та усної пропаганди серед своїх військ (опис 4, справа № 94) [99, арк. 4–40]; доповіді політуправління 1-го Білоруського фронту начальнику ГоловПУР РСЧА О. Щербакову щодо ставлення німецького населення в Берліні до Червоної Армії та політдонесення 7 відділу політуправління Групи радянських окупаційних військ (ГРОВ) у Німеччині начальнику політуправління ГРОВ генерал-лейтенанту О. Проніну щодо етапів пропагандистської роботи в ході Берлінської

операції (опис 4, справа № 198) [100, арк. 1–40]. Надзвичайно цікавим матеріалом зазначеного фонду є документ у справі № 159, а саме розпорядження головного командування німецької групи «Юг/1а» за підписом Ш. Бютгера «Про притягнення до відповідальності військовослужбовців за ведення розмов про важкий стан німецьких військ на радянському фронті», яка побічно розкриває морально-психологічний стан німецьких військ і дає зрозуміти важливість для гітлерівського командування боротьби за настрої своїх солдатів та офіцерів [101, арк. 2]. Незаперечний інтерес для нас становлять документи, скомплектовані у фонді № 166 «Комісія з історії Великої Вітчизняної війни при Академії наук УРСР». Так, у справі № 110 зустрічаємо унікальну схему організаційної побудови воєнно-політичної підпільної організації російської секції концтабору Бухенвальд, що підтверджує факт проведення агітаційної роботи серед військовополонених у тилу німецької армії [102, арк. 3]. Суттєво поглибили наші дослідження у питанні вступу та перебування Червоної Армії на території Чехословаччини і зокрема подій словацького повстання, матеріали зазначеного фонду зі справи № 404 (Макет трилогії з історії чехословацького Руху Опору 1938 – 1945 рр., частина III) [103]. Копії стенограм бесід із командиром партизанського загону «Вісла» О. Лотовим (справа № 157), що діяв на території Польщі та Чехословаччини, та з комісаром угорського партизанського з'єднання В. Васіним (справа № 128) сприяли формуванню нашого уявлення щодо діяльності рухів опору у пропагандистській роботі, спрямованій на вступ Червоної Армії на територію Польщі та Чехословаччини. А у другому випадку ще отримали відомості щодо ставлення словаків та угорців до радянських військовослужбовців [104; 105].

Найбільші масиви архівних матеріалів, що розкривають діяльність СРСР у часи Другої світової війни, звичайно, зберігаються в *архівах Російської Федерації*. Проте в силу об'єктивних причин ми не мали прямого доступу до них, а скористались оцифрованими документами, і в першу чергу тими, що розміщені на порталі «Архіви Росії» («Архивы России»).

Найбільш широкими з точки зору досліджуваної у дисертації проблеми є матеріали, що були переведені в електронний формат у рамках російсько-

німецького проекту з пошуку та оцифрування архівних матеріалів (Фонд 500). Це стосується у першу чергу німецьких трофейних колекцій, які були переміщені в ході війни на територію СРСР і сьогодні перебувають на збереженні у Центральному архіві Міністерства оборони Російської Федерації (м. Подольськ), Федеральних архівах Російської Федерації (м. Москва). ЦАМО Росії здійснює проект з дигіталізації матеріалів спільно з Російським історичним товариством і Німецьким історичним інститутом у Москві. Завершення робіт заплановано на 2018 рік.

Матеріали, які розкривають систему комплектування та навчання німецької армії після корінного перелому в ході Другої світової війни, розміщені у справі № 40 [106], а про моральний стан німецьких військ свідчать документи справ №199, 204, 304 [107; 108; 109]. Підтвердження щодо аналітичних німецьких матеріалів, зазначених у вищенаведених справах, ми знайшли у свідченнях німецьких військовополонених (справи № 12, 30, 325) [110; 111; 112]. Справа № 205 містить документи розвідувального управління Генерального штабу Червоної Армії з аналізом перекладених на російську мову документів пропаганди та агітації німецького командування [113].

Згідно з інформацією, розміщеною на сайті проекту, архівний порядок нумерації справ не був змінений, а отже, дослідники можуть наводити загальну архівну легенду (номер опису, номер справи і листи) [114]. Саме на це положення ми спиратимемось у ході посилань на документи, які використали у дослідженні.

Іще одним джерелом для роботи з архівними документами Російської Федерації став сайт «Документи радянської епохи» («Документы советской эпохи»), розміщений також у рамках порталу «Архіви Росії». Зокрема, нашу увагу привернула онлайн-виставка оцифрованих документів під назвою: «Перемога. 1941 – 1945» («Победа. 1941 – 1945») [115].

Зокрема фотодокументи представлені у ній надали нам підтвердження щодо технічних засобів пропаганди, які були на озброєнні у Червоної Армії, та форми їх розповсюдження. Ми мали змогу ознайомитись із фотографіями, які підтверджують російську офіційну версію щодо «добрих» відносин між радянськими військовослужбовцями та цивільним населенням європейських країн, де перебували

перші в ході бойових дій. Вдалось оглянути фотофакти перебування та участі у боях на боці СРСР воєнізованих національних частин і з'єднань Чехословаччини та Польщі.

Не можемо не згадати такі архівні матеріали виставки «Перемога. 1941 – 1945» як кінофільми з фондів Російського державного архіву кіно фотодокументів, що розміщені у розділах під назвою «Звільнення Югославії», «Звільнення Польщі» і т.д., а також стрічки, присвячені Східно-Прусській операції, капітуляції Німеччині [115]. Звичайно, при перегляді їх ми «брали поправку» на постановочну картину окремих подій, проте вони дозволили зануритись у атмосферу тієї війни, побачити бойові дії у європейських містах, так би мовити, певним чином опинитись на території, про яку пишемо.

Джерельну базу дослідження формують матеріали *польського архіву «Archiwum Akt Nowych» (AAN) (м. Варшава)*. Цінний матеріал ми почерпнули з онлайн виставок «Скарби Архіву Нових Актів» («Skarby Archiwum Akt Nowych») та «Польська Підземна Держава» («Polskie Państwo Podziemne»), які містять оцифровані документи, зібрані з різних фондів архіву та поєднані одним тематичним напрямом. Зокрема, на сторінках першої із зазначених виставок зібрані унікальні матеріали, датовані від Першої світової війни до 60-х років ХХ століття, а документи щодо діяльності польського підпілля в останній світовій війні, і зокрема в ході Варшавського повстання, розміщені в рамках другої виставки. Зокрема нас зацікавили: лист майбутнього президента Польщі за кордоном В. Рачкевича до прем'єр-міністра Польської Республіки І. Падеревського від 30 вересня 1939 року про створення уряду у вигнанні [116, s.1–2], таємна депеша К. Соснковського до Т. Комаровського щодо операції «Буря» [117, s. 22–23], Маніфест Польського Комітету Національного Визволення (ПКНВ) від липня 1944 року [118]. У поле зору потрапили й такі документи, як: листівка «Вперед, Варшаво!» із закликом до повстання [119], стенограма про хід переговорів про капітуляцію Варшавського повстання (27 вересня 1944 - 3 жовтня 1944 р) [120], лист першого й останнього президента Польської Народної Республіки (ПНР) Б. Берута від 5 листопада 1949 року з клопотанням про призначення К. Рокоссовського Маршалом

Польщі [121, s. 179], Проект Конституції ПНР російською мовою із корегуваннями Й. Сталіна [122]. Особливий інтерес як для військового історика становить план старого міста із зазначенням польських та німецьких позицій в ході повстання у Варшаві станом на 14 годину 15 хвилин 9 серпня 1944 р. [123].

Збірники документів. Враховуючи когнітивну функцію документів, вони стали у нашому випадку одним із засобів для вивчення процесів і явищ за предметом дослідження та засвідчення історичних подій і фактів. Проте, наявна документальна база із питання, що нас цікавить, є доволі скупою та одноформатною. Для підтвердження наведемо слова відомого українського історика О. Лисенка, який зазначив, що «...слід сприймати надзвичайно малу кількість збірників документів і джерелознавчих праць з історії Другої світової війни» [124, с. 7]. Інформація ж щодо спецпропаганди Радянського Союзу в силу своєї таємності в роки війни є ще меншою і розпорошенішою серед інших матеріалів.

У зв'язку із довготривалим обмеженим доступом українських дослідників до архівів Російської Федерації нами було використано таку «точку доступу» до них, як документальна база із багатотомного видання «Російський архів: Велика Вітчизняна» («Русский архив: Великая Отечественная»). В межах нашого дослідження інтерес становили 13–15 та 17 томи видання. Так, зі збірника документів «Російський архів: Велика Вітчизняна: Т. 13 (2–3). Накази Народного комісара оборони СРСР. 1943–1945 рр.» («Русский архив: Великая Отечественная: Т. 13(2–3). Приказы Народного комиссара обороны СССР. 1943–1945 гг.») [87] нами було опрацьовано документи, що відображають найбільш істотні сторони життя і бойової діяльності Червоної Армії у 1944 – 1945 роках.

З точки зору усвідомлення аспектів радянсько-польських військових відносин для нас інтерес представляв том 14 видання «Російський архів: Велика Вітчизняна. СРСР і Польща» («Русский архив: Великая Отечественная. СССР и Польша») [125]. Зокрема, нам вдалось розширити матеріал щодо: особливостей створення на території СРСР польської армії під командуванням генерала В. Андерса в 1941-1942 рр.; діяльності і взаємин радянських і польських партизанів на території СРСР і

Польщі; з'ясувати стан справ щодо входу Червоної Армії в Польщу та довкола звільнення Варшави (за трактуванням радянського військового керівництва) та низку інших відомостей.

Вузкий проміжок часу – бойові дії в Німеччині – характеризують документи, представлені у 15 томі під назвою «Російський архів: Велика Вітчизняна: Битва за Берлін (Червона Армія у повергнутій Німеччині)» («Русский архив: Великая Отечественная: Битва за Берлин (Красная Армия в поверженной Германии)») [126]. Особливий інтерес для нас становив розділ VII «Червона Армія в Німеччині: месники чи визволителі», до якого увійшло близько трьох десятків документів із закритих фондів колишнього Головного політичного управління РСЧА, в основному присвячених ставленню радянських воїнів до німецького населення і німецьких громадян до військовослужбовців Червоної Армії. Представлені матеріали дозволяють скласти уявлення про політико-моральний стан радянських військовослужбовців, а також про настрої різних категорій німецького населення і військовополонених вермахту.

У збірнику «Російський архів: Велика Вітчизняна», Т. 17 («Русский архив: Великая Отечественная» Т. 17) [127] узагальнені документи Головних політичних управлінь РСЧА і РСВМФ, що розкривають зміст і спрямованість їх діяльності в роки війни; роль і місце головних політорганів армії і флоту, показують, як на практиці здійснювалася ними ідеологічна, організаційно-партійна і кадрова робота, якими шляхами та методами вирішувалися завдання зміцнення політико-морального стану воїнів. Проте дані документи стосувались здебільшого пропагандистської роботи, спрямованої на свої війська, тому теми нашого дослідження стосуються опосередковано.

Одним із загальновідомих збірників документів і матеріалів радянського періоду, що стосується бойових дій Червоної Армії за межами СРСР, є видання під назвою «Визвольна місія Радянських Збройних Сил в Європі у Другій світовій війні» («Освободительная миссия Советских Вооруженных Сил в Европе во Второй мировой войне», 1985 р.) [128]. Збірник містить 512 документів, які згруповані в 11 розділів. І хоча для загального розуміння картини всі документи були

інформаційними, проте теми нашого дослідження стосувалась лише незначна їх частина, яка, зокрема, розкривала такі питання, як настрої німецьких солдатів та офіцерів, звернення радянських військово-політичних керівників до народів Європи, характеристику морально-психологічного стану цивільного населення країн, в межі яких увійшла Червона Армія, стосунки між мешканцями європейських країн та радянськими солдатами та офіцерами. Тобто характерні чинники, які впливають на ведення інформаційно-психологічного протиборства.

Водночас найбільш цікаві документи можемо зустріти у Додатку до книги під узагальненою назвою «Політичні та громадські організації, державні та військові діячі європейських країн про визвольну місію радянських збройних сил у Другій світовій війні» [128, с. 551–602]. На наш погляд, це є матеріали цілком пропагандистського характеру, відокремлення яких від решти документів покликане підкреслити думку, що перебування Червоної Армії в Європі вважають саме «визвольною місією» не лише радянський уряд, а й представники «звільнених» країн Європи.

Отже, розміщені документи у книзі «Визвольна місія Радянських Збройних Сил в Європі у Другій світовій війні» містили доволі цікавий матеріал для нашого дослідження. Проте критиці слід піддати наступні речі: по-перше, у виданні зібрано документи і матеріали переважно позитивного для іміджу Червоної Армії та СРСР характеру; по-друге, значна кількість документів публікується не в повному обсязі, що викликає питання: «Що було вилучено?». Можливо, це було зроблено з метою зменшення перевантаженості тексту деталями, а можливо, щоб приховати певні «незручні» факти.

Інтерес становлять збірники, які містять документи двосторонніх взаємовідносин між СРСР та країнами, в межі яких вступила Червона Армія наприкінці Другої світової війни. Серед таких найперше слід згадати видання «Радянський Союз – Народна Польща. 1944 – 1974» («Советский Союз – Народная Польша. 1944 – 1974»), яке було підготовлене спільно міністерствами закордонних справ СРСР та ПНР [129]. Нас зацікавили в першу чергу перші 55 документів (датовані другою половиною 1944 р. – 1945 р.), серед яких «Заява НКЗС СРСР про

відносини Радянського Союзу до Польщі» [129, с. 13–14], «Заклик Крайової ради народової до польського народу у зв'язку зі вступом Червоної Армії на територію Польщі» [129, с. 14–17], «Угода між урядом СРСР і ПКНВ про відносини між Радянським Головнокомандувачем та Польською адміністрацією після вступу радянських військ на територію Польщі» [129, с. 17–19] та низка інших листів, угод, телеграм тощо. Ще одним із видань, у якому зібрано документи радянських та на той час чехословацьких архівів, що стосуються вузького питання дипломатичних стосунків СРСР із Чехословаччиною, є книга «Радянсько-чехословацькі відносини в період Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 рр.» («Советско-чехословацкие отношения во время Великой Отечественной войны 1941 – 1945 гг.») [130]. Розміщені у виданні виступи і листи військово-політичних діячів сторін, угоди, домовленості й листування між урядами та їх дипломатичними і військовими представництвами, телеграми радянських і чехословацьких зарубіжних представників, записи бесід та інші документи надали можливість в хронологічній послідовності ознайомитись із розвитком відносин між Радянським Союзом і Чехословаччиною, оцінити їх стан на початок вступу Червоної Армії в межі останньої. Подібного роду документи ми бачимо й у спільній праці міністерств закордонних справ СРСР та Угорської Народної Республіки «Радянсько-угорські відносини 1945 – 1948 рр.» («Советско-венгерские отношения 1945 – 1948 гг.») [131].

Підсумовуючи огляд документальної бази дослідження, варто відзначити, що вона є як доволі широкою (за кількістю матеріалів), так і занадто обмеженою (оскільки популяризувались лише дозволені «зверху» документи). Проте звернення до цих джерел інформації дало змогу доповнити, а часом й переглянути окремі висновки та узагальнення, які були сформовані на основі історіографії.

Військові періодичні видання. На межі документальних і періодичних джерел нами виокремлюються періодичні видання МО СРСР «Інформаційний бюлетень» («Информационный бюллетень») і бюлетень «Досвід роботи» («Опыт работы»), які на період виходу містили інформацію закритого характеру. На сьогодні гриф обмеженого користування знято. Одиначні оригінальні примірники

матеріалів і ксерокопії у зв'язку із моральною застарілістю та заходами реформування Західного оперативного командування Збройних Сил України у 2005 р. були надані дисертанту і перебувають у його особистій бібліотеці.

Перед наданням характеристики цим документам хотілось би підкреслити їх особливе значення. По-перше, на відміну від загальновідомого визначення слова «бюлетень» як короткого повідомлення про важливу подію, що являє інтерес широкого загалу [132], даного типу документи були виданнями тогочасного міністерства оборони СРСР і мали не лише інформаційний характер. Вони були збіркою офіційних аналітичних матеріалів щодо розтлумачення форм і видів пропаганди на фронтах, мали критичні елементи діяльності відповідних військових органів, доводили нововведення у технічних засобах впливу на противника та методах дієвості аргументів, відображали основні напрями роботи з противником та цивільним населенням, містили акти та розпорядження в даній сфері забезпечення бойових дій від військово-політичного керівництва Радянського Союзу. При цьому вони носили оперативний характер і були призначені лише для вузького кола осіб. Саме ці характеристики виводять їх із розряду простого періодичного видання, а статус інформації з грифом «таємно» доводить виняткове призначення у часи війни.

Аналізуючи в інтересах нашого дослідження номери бюлетенів «Досвід роботи», можна зробити наступну стратифікацію їх статей за умовними групами: присвячені досвіду спецпропаганди в період війни [133–137]; розкривають особливості застосування технічних засобів пропаганди [138–140]; характеризують пропагандистський вплив в ході боїв за певний населений пункт [141–145]; висвітлюють політичну роботу серед населення зарубіжних країн [146–148].

На відміну від тематики попередньо зазначеного спецжуралу, в «Інформаційному бюлетені» зустрічаємо велику кількість статей, присвячених морально-психологічному стану німецьких військ [149–164]. Інтерес становлять матеріали, присвячені політичній характеристиці у перші повоєнні роки особового складу армій тих країн, у які вступила Червона Армія наприкінці війни [165]. В ході огляду «Інформаційних бюлетенів» ми звернули увагу на те, що радянське військово-політичне керівництво цікавилось пропагандистською діяльністю своїх

союзників по антигітлерівській коаліції. Зокрема у № II від 1947 року йдеться про таку діяльність в зоні відповідальності англо-американських військ на території Європейського ТВД [166–170]. А в № V за 1948 рік, № II за 1949 рік та № V за 1951 рік йдеться вже про ідеологічну підготовку американських та англійських солдатів у повоєнний період [171].

Підбиваючи підсумки аналізу таких джерел, як бюлетень «Досвід роботи» та «Інформаційний бюлетень», слід зазначити, що достовірність їх матеріалів є досить високою, адже вони були свого роду оперативними зведеннями для військово-політичного командування Радянського Союзу. Брехливість інформації одразу була б виявлена завдяки іншим джерелам інформації, що надходили до Кремля, та реальному стану справ на фронті. З іншого боку, на нашу думку, окремі моменти могли бути приховані «командуванням на місцях» в силу побоювання покарання за невірні кроки чи бездіяльність, або упущені у зв'язку із швидкоплинністю бойових дій чи недолугістю окремих посадовців органів спецпропаганди.

Мемуарна література. У контексті досліджуваної проблеми одним із вагомих джерел інформації стає великий пласт таких видань, як мемуари, вихід у світ яких починається у перші ж повоєнні роки. Аналізуючи їх, ми виходили із того, що отримаємо цікавий спектр історико-психологічних проблем на індивідуально-особистісному рівні учасників Другої світової війни. При цьому ми усвідомлювали, що основним підґрунтям для написання такого виду інформаційного твору є пам'ять автора. Тому зважаємо, що запам'ятовується часом не все істотне; на перший план можуть виступати розрізнені і навіть випадкові факти, а події більш значні – упущені, щось може бути додано автором пізніше, на підставі інших вражень, просто вигадано або продиктовано політичною кон'юнктурою. «Дивна це річ, пам'ять, вибіркова, – розмірковує ветеран Другої світової М. Абдулін. – Картинку, наприклад, пам'ятаєш до подробиць, звуки пам'ятаєш, запахи... А назву місця забув! Або неправильно його вимовляєш. Або дата не та!» [172, с. 147].

Окреслюючи мемуарну літературу, перш за все, зупинимося на опублікованих спогадах відомих радянських воєначальників досліджуваного періоду: Маршалів Радянського Союзу І. Баграмяна, Г. Жукова, О. Василевського, А. Єрьоменка,

І. Конєва, К. Рокоссовського, В. Чуйкова; віце-адмірала М. Смирнова; генералів армії К. Галицького, С. Штеменка, І. Плієва та генерал-лейтенантів Х. Худалова, К. Телегіна. Мемуарні праці цих воєначальників були для нас важливими у формуванні історичного полотна, на якому розгорнулись основні стратегічні операції Другої світової війни. Вони визначають характер війни та воєнного мистецтва загалом, розкривають загальні задуми Ставки щодо ведення бойових дій, окреслюють спільну боротьбу народів країн Європи з гітлерівською Німеччиною тощо. Проте відомості щодо морально-психологічного стану армій і населення, які були основними гравцями на воєнній сцені, та особливості інформаційного впливу розкриваються авторами надзвичайно фрагментарно, що не дає можливості накласти на картину розгортання бойових дій пропагандистську складову їх забезпечення.

Водночас, було б неправомірно стверджувати, що жоден із військових посадовців Радянського Союзу не згадував у своїх працях про пропагандистське забезпечення. Зокрема, значно сприяли у нагромадженні необхідного дисертанту матеріалу книги генерал-майорів М. Бурцева і К. Калашнікова та віце-адмірала М. Смирнова, які можна було творчо опрацювати при формуванні окремих елементів дослідження.

Так, книга очільника управління спецпропаганди РСЧА М. Бурцева під назвою «Прозріння» («Прозрение», 1987 р.) дала важливу інформацію з точки зору технологій радянської пропагандистської роботи в роки Другої світової війни [173]. Автор розповідає, як відбувався пропагандистський вплив на солдатів і офіцерів ворожих армій. Окремий інтерес для нас становили глава п'ята «На захід!» та шоста «Перемога!», на сторінках яких власне й розкриваються особливості пропагандистського забезпечення бойових дій Червоної Армії на Європейському ТВД. На відміну від першого із зазначених авторів, спогади К. Калашнікова під назвою «Право вести за собою» («Право вести за собой», 1981 р.) формують уявлення про організацію та ведення воєнної пропаганди на дещо нижчому рівні, оскільки автор очолював наприкінці війни політичне управління Карельського фронту [174].

Окремо слід зупинитись на мемуарному виданні «Нотатки члена Військової ради» («Заметки члена Военного совета», 1973 р.) під авторством віце-адмірала М. Смірнова [175]. У роботі він веде мову про радянських моряків в роки війни. Проте значна увага приділена й питанням, що нас цікавили в ході дисертаційного дослідження, а саме: роль морального фактора у війні, діяльність військової ради, Політуправління, політорганів у частинах і на кораблях, командирів і політпрацівників із всебічного зміцнення бойової міці радянських військовослужбовців-моряків.

У ході дослідження ми ознайомились із значною кількістю мемуарних спогадів, авторами яких були люди не військові, а представляли керівні кола держави, культурних діячів, журналістів тощо. Окремі із них варто згадати з огляду на матеріал досліджуваних нами подій.

Так, у 1999 році вийшла в світ книга М. Хрущова «Час. Люди. Влада. (Спогади)» («Время. Люди. Власть. (Воспоминания)», 1999 р.), який у досліджуваний нами період очолював КП(б)У [176]. Найціннішим для нас стала частина II «Великая Отечественная Война» підпункті «Вперед, до Перемоги!», й якій автор торкається непростих взаємин між поляками та червоноармійцями наприкінці війни.

Численними є праці нарративного характеру, присвячені історії міжнародних відносин. Серед них варто згадати видання «Спогади радянського дипломата, 1925–1945 рр.» («Воспоминания советского дипломата, 1925–1945 гг.», 1980 р.) під авторством І. Майського, який у досліджуваний період був заступником наркома закордонних справ СРСР В. М. Молотова [177]. Дана праця відкриває у певній частині дипломатичні аспекти наприкінці Другої світової війни. Проте, за словами самого автора, при написанні її він поставив за мету викриття західних фальсифікацій радянської зовнішньої політики, що, з огляду на рік виходу в світ роботи, ставить під сумнів «чистоту» матеріалів.

Серед робіт фронтових кореспондентів особливо нас зацікавили спогади російського письменника, поета, журналіста І. Еренбурга, який відомий тим, що разом із К. Сімоновим, також письменником і журналістом, пропагували в роки

війни ненависть до ворога. У другий том тритомного видання «Люди, роки, життя» («Люди, годы, жизнь», 2005 р.) входить книга п'ята, яка цілком присвячена подіям Другої світової війни в рамках 1941 – 1945 років [178]. У ній І. Еренбург власне й розкриває свою «антифашистську роботу».

Проте, зважаючи на поважність авторів радянських мемуарів із питань Другої світової війни, варто наголосити, що як для сучасного дослідження їх інформаційний матеріал здебільшого є синхронним до загальної політики Радянського Союзу, громадської думки того часу та комуністичних стереотипів. Внаслідок таких невдалих підходів до рук істориків потрапили не реальні факти, а їх трансформований, змінений варіант, що існує тільки в уяві мемуариста.

Навіть у перевиданому вигляді спогади «червоного генералітету» не відповідають новітнім тенденціям, що запанували у суспільстві протягом останньої декади ХХ століття. Нам вважається, що це спричинено гіперболізованим відчуттям зв'язку поколінь, внаслідок чого у дослідженнях перевага віддавалась виданням «періоду перемагаючого соціалізму», аніж «перехідного періоду». Проте, усвідомлюючи, що у нашому випадку жодним джерелом не можна нехтувати, вважати його непридатним для наукового пізнання, враховуємо лише ті відомості, які розкривають або підтверджують необхідні для нашого дослідження питання.

Тут для перевірки фактів і з метою викриття хибного, необ'єктивного трактування подій допомогою послугували мемуари західних військово-політичних діячів, адже Друга світова війна має колосальний обсяг мемуарних матеріалів мало не в кожній країні. Особливо багато, крім СРСР, писали про цю небувалу за масштабами трагедію людства у США (А. Ванденберг, Д. Форрестол, Д. Бірнс, К. Хелл, Е. Стеттініус, Г. Стімсон, Г. Ікес, О. Бредлі, Г. Арнольд, М. Кларк, Д. Дін, А. Ведемейер, В. Крюгер, М. Ріджуей), Великій Британії (Б. Монтгомері, Аланбрук, Ісмей, Дж. Кеннеді). Із німецьких мемуарних видань нас найбільше зацікавило видання Е. Юнгера «Роки окупації (квітень 1945–грудень 1948)» («Годы оккупации (апрель 1945–декабрь 1948)», 2007 р.), де він пише про жахіття, яке відбувалось на Сході Німеччини, і чому населення в паніці бігло на Захід [179]. Наведені ним документи підтверджують атмосферу масової паніки серед німецького населення.

Звичайно, такий особливий вид протиборства як спецпропаганда Радянського Союзу, західні мемуаристи не розглядали, проте надали нам можливість ознайомитись з іншим поглядом на період, що досліджується. Більше того, мало який історик не згадує у своїх працях спогади таких видатних діячів, як У. Черчилль та Д. Ейзенхауер [180; 181]. Звичайно, їх роботи певною мірою подібні до радянських за своєю стилістикою, структурою та шляхами подання інформації (на користь своєї держави). Проте завдяки їх працям нам вдалось комплексно оцінити події, почерпнути упущені внаслідок непрезентативності для радянської сторони моменти, підкреслити гостроту прийнятих військово-політичним командуванням Радянського Союзу рішень.

Як підсумок, хочемо зазначити, що при всьому можливому необ'єктивізмі мемуарних видань вони надали нам можливість ознайомитись із тими подіями та моментами історичного процесу, яких практично не зустрінеш в інших виданнях. Саме ця багатогранність спогадів дозволила нам уточнити чимало аспектів теми, що нас цікавить.

Ще одна група джерел – **науково-довідникові видання** – стала невід'ємною частиною для різного роду уточнень і доповнень основного тексту. Аналізуючи, умовно поділимо їх на два розряди:

Перший – текстуальні (словники та енциклопедії). Вони послугували нам у визначенні та уточненні основних термінів і понять, пов'язаних із темою дослідження, у підтвердженні чи спростуванні окремих фактів, ознайомленні зі статтями, що мають пряме чи опосередковане відношення до контексту теми дослідження [132; 182; 183].

Другий – картографічні – допомогли у формуванні уявлення щодо розмаху основних операцій Радянського Союзу на території Європи у 1944 -1945 роках, у з'ясуванні відомостей щодо топографічного полотна бойових дій, географічних об'єктів, розстановки протиборчих сил у ході бойових дій, в уточненні назв населених пунктів, природних рубежів тощо [184; 185].

Таким чином, наявна джерельна база є загалом достатньо репрезентативною для об'єктивного осмислення заявленої теми і комплексного висвітлення поставлених завдань.

Висновки до розділу 1

Підсумовуючи аналіз історіографічних здобутків, доходимо висновку, що тема пропагандистського забезпечення бойових дій Червоної Армії на Європейському театрі воєнних дій комплексно досліджена не була, хоча окремі її аспекти знайшли фрагментарне висвітлення у низці праць.

Наявна джерельна база створює можливості для повноцінного розкриття теми дослідження, вирішення поставленої наукової проблеми. Поєднання відомостей архівних і опублікованих матеріалів із науковими працями попередників, мемуарною і спеціальною літературою, низкою інших джерел суттєво розширило фактологічну основу дослідження.

Критичне осмислення широкого спектра джерел, різноманітних за формою, змістом та ідейною спрямованістю, яке здійснювалось шляхом дотримання сучасних принципів і методів історіографічного пізнання, з урахуванням праць попередників, дозволило по-новому осмислити окремі події на радянсько-німецькому фронті 1944 – 1945 років, розширити коло досліджуваних питань і дати відповідь на ще малодосліджені фрагменти радянської пропаганди в останній світовій війні.

Водночас недостатньо розкритими залишаються питання щодо особливостей пропагандистських заходів військово-політичного керівництва Радянського Союзу в ході забезпечення бойових дій Червоної Армії у 1944 – 1945 роках на території кожної окремої європейської країни у питаннях: форм і методів впливу на війська противника і цивільне населення, стану радянських органів спецпропаганди та технічних засобів інформаційного впливу. Саме цим керувався автор, визначаючи предмет, мету і завдання дослідження.

Література до розділу 1

1. Куцька О. М. Агітація, пропаганда, інформаційно-психологічна війна: історія виникнення термінів, їх значення та взаємозв'язок. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені В. Гнатюка* (Серія «Історія»). Тернопіль. 2017. Вип. 1. Ч.3. С. 3–10.
2. История Великой Отечественной войны Советского Союза 1941-1945 гг.: у 6 т. Москва, 1960 – 1965. Т. 4, 1962. 726 с.; Т. 5, 1963. 652 с.
3. Страны Центральной и Юго-Восточной Европы во Второй мировой войне. Москва, 1972. 304 с.
4. История военного искусства. Москва, 1966. 656 с.
5. Внешняя политика Советского Союза в период Отечественной войны. Москва, 1946. Т.2. 678 с.
6. Яблоньский Г., Кручковский А. Великая Октябрьская социалистическая революция. Москва, 1967. 120 с.
7. Немеш Д. Освобождение Венгрии. Москва, 1957. 278 с.
8. Политическая работа среди войск и населения противника в годы Великой Отечественной войны: кол. авт. Москва, 1971. 256 с.
9. Волкогонов Д. А. Психологическая война: Подрывные действия империализма в области общественного сознания. Москва, 1983. 288 с.
10. Контпропаганда : Теория и практика: кол. авт. Москва, 1988. 238 с.
11. Политорганы Советских Вооруженных Сил: Историко-теоретический очерк. Москва, 1984. 400 с.
12. Идеологическая работа КПСС в действующей армии 1941 – 1945 гг. Москва, 1985. 270 с.
13. Советская военная печать (исторический очерк). Москва, 1960. 419 с.
14. Жуков С. И. Фронтная печать в годы Великой Отечественной войны. Москва, 1968. 147 с.
15. Бабенко В. С. Во фронтовой антифашистской школе. Москва, 1986. 256 с.
16. Гинцберг Л. И., Драбкин Я. С. Немецкие антифашисты в борьбе против гитлеровской диктатуры . Москва, 1961. 152 с.

17. Коваль М. В. 55-річчя Перемоги. Друга світова війна та історична пам'ять. *Український історичний журнал*. Київ, 2000. № 3. С. 3–21.
18. Салата О.О. Проблема інформаційного протистояння нацистської Німеччини та Радянського Союзу в зарубіжній історіографії. *Україна у світовій історії*. 2014. № 1 (50) С. 166–176. URL: http://elibrary.kubg.edu.ua/7159/1/O_Salata_VI_IS.pdf.
19. Вторая мировая война. Материалы научной конференции, посвященной 20-й годовщине Победы над фашистской Германией: в 3 т. Москва, 1966. Т.3. 342 с.
20. Задохин А., Низовский А. Пороховой погреб Европы. Москва, 2000. 416 с.
21. Крысько В. Г. Секреты психологической войны (цели, задачи, методы, формы, опыт). Минск, 1999. 448 с.
22. Волковский Н.Л. История информационных войн: в 2 ч. Санкт-Петербург, 2003. Ч.2. 792 с.
23. Мощанский И. Б. Информационная война: Органы спецпропаганды Красной армии. Киев, 2010. 406 с. URL: <http://lib.rus.ec/b/356074/read>. (дата звернення: 15.04.2013).
24. Лобов В. Н. Военная хитрость. Москва, 2001. 472 с.
25. Семиряга М. И. Коллаборационизм. Природа, типология и проявления в годы Второй мировой войны. Москва, 2000. 863 с.
26. Павленко О. В. Австрийский вопрос в холодной войне (1945–1955 гг.). *Новый исторический вестник*. 2004. № 10. URL: <http://cyberleninka.ru/article/n/avstriyskiy-vopros-v-holodnoy-voyne-1945-1955-gg>. (дата звернення: 11.01.2014).
27. Галицкий В. Антифашистское движение немецких военнопленных в СССР (1941 – 1945 гг.). *Обозреватель*. 2008. № 8. С. 107–188.
28. Иванов П. Боевое содружество советских и болгарских войск в Дравской операции. *Военно-исторический журнал*. 1964. №12. С. 14–19.
29. Байрау Д. Пропаганда как механизм самореабилитации. *Отечественная история* 2008. №1. С. 91–99.
30. Репко С. И. Цена иллюзий. *Военно-исторический журнал*. 1992. № 11. С. 8–15.
31. Поваляев М. Г. Процесс формирования и особенности работы органов специальной пропаганды Красной Армии в предвоенные годы. *Идеологические*

аспекты военной безопасности. 2010. № 3. URL: [http:// www.mod.mil.by/iavb/2010n3/13.pdf](http://www.mod.mil.by/iavb/2010n3/13.pdf). (дата звернення: 4.09.2012).

32. Жарков В. В. Организационно-идеологическая работа в РККА в 1939–1941 гг. *Ярославский педагогический вестник*. 2010. № 2. С. 66–70.

33. Тажидинова И. Г. Ценность вещей: измерение военного времени. *Проблемы российской истории*. Вып. X. 2010. 564 с.

34. История Румынии: кол. авт. Москва, 2005. 680 с. URL: http://www.pseudology.org/MID/Rumynia/PopBolovan_IstoriaRumynii2a.pdf. (дата звернення: 7.12.2016).

35. Даниельсен Р. История Норвегии от викингов до наших дней. Москва, 2003. 528 с.

36. Куцька О. М. Сучасні погляди в історіографії щодо питання взаємовідносин радянських військ і цивільного населення європейських країн наприкінці Другої світової війни. *Вісник черкаського університету*. (Серія «Історичні науки»). Черкаси. 2017. №1. С.70–78.

37. Stelzl-Marx B. Die unsichtbare Generation: Kinder sowjetischer Besatzungssoldaten in Österreich und Deutschland. *Social Science Open Access Repository*. URL: <http://www.ssoar.info/ssoar/handle/document/28732>. (дата звернення: 11.12.2016).

38. Stelzl-Marx B. Stalins Truppen in Österreich. *WorldWeb citation database*. URL: <http://citeweb.info/20122552629>. (дата звернення: 11.12.2016).

39. Karner S., Stelzl-Marx B., Tschubarjan A. Die Rote Armee in Österreich. *Amazon Prime*. URL: <https://www.amazon.de/Die-Rote-Armee-%C3%96sterreich-Sowjetische/dp/3486579010>. (дата звернення: 11.12.2016).

40. Sixl P., Bacher V., Sidko G. Sowjetische Tote des Zweiten Weltkrieges in Österreich. *Nationalsozialismus und Holocaust: Gedächtnis und Gegenwart*. URL: http://www.erinnern.at/bundeslaender/oesterreich/e_bibliothek/zweiter-weltkrieg/peter-sixl-hg.-sowjetische-tote-des-zweiten-weltkrieges-in-oesterreich-namens-und-grablagenverzeichnis.-ein-gedenkbuch/Sixl%20Sowjetische%20Tote%20des%20Zweiten%20Weltkriegs%20in%20Oesterreich.pdf. (дата звернення: 9.09.2016).

41. Krogulski M. Okupacja w imię sojuszu. Armia Radziecka w Polsce w latach 1944-1956. *Lubimy Czytać*. URL: <http://lubimyczytac.pl/136977/okupacja-w-imie-sojuszu-armia-radziecka-w-polsce-w-latach-1944-1956>. (дата звернення: 11.09.2016).

42. Kowalski K. Wyzwoliciele (III) Stosunek żołnierzy Armii Czerwonej do Polaków. *Opcja na prawo*. URL: <http://www.opcjnaprawo.pl/index.php/rec/item/2166-wyzwoliciele-iii-stosunek-%C5%BCo%C5%82-nierzy-armii-czerwonej-do-polak%C3%B3w>. (дата звернення: 11.09.2016).

43. Armia Czerwona/Radziecka w Polsce w latach 1944–1993. Studia i szkice, red. Krzysztof Filip i Mirosław Golon. Borne-Sulinowo – Bydgoszcz – Gdańsk, 2014. 320 s.

44. Czarnecka D. «Помniki wdzięczności» Armii Czerwonej w Polsce Ludowej i w III Rzeczypospolitej. Warszawa, 2015. 544 s.

45. Tanase C. Armata rusă pe teritoriul României. *Romania Breaking News*. URL: <http://romaniabreakingnews.ro/armata-rusa-pe-teritoriul-romaniei/>. (дата звернення: 5.11.2016).

46. Kirk R., Raceanu M. România Versus the United States: Diplomacy of the Absurd: 1985-1989. URL: <http://www.palgrave.com/us/book/9780312120597>. (дата звернення: 7.11.2016).

47. Focșeneanu E. «La 23 August 1944, știam destul de puține despre Armata Roșie». *Monarhia Salvează România*. URL: <https://monarhiasalveazaromania.wordpress.com/2014/10/07/eleodor-focseneanu-la-23-august-1944-stiam-destul-de-putine-despre-armata-rosie/>. (дата звернення: 7.11.2016).

48. Burlă V., Stoica I. Exclusiv evz. Fărădelegile în crimele oribile comise de Armata Rosie în România după 23 august 1944. Soldatii sovietici au PRĂDAT ca barbarii. *Cel mai bun portal de stiri ewz.ro*. URL: <http://www.evz.ro/davai-ceas-nu-este-mit-faradelegile-armatei-rosii-fata-de-romani-dupa-23-august-1944.html>. (дата звернення: 8.11.2016).

49. Tănase S. Armata Roșie ocupă Bucureștii. *Portalul Lichnyi Tănase S*. URL: <http://www.stelian-tanase.ro/armata-rosie-ocupa-bucurestii-2/>. (дата звернення: 8.11.2016).

50. Micu C. Armata Rosie ocupa Bucurestiul. URL: <http://jurnalul.ro/scinteia/istoria-comunismului/armata-rosie-ocupa-bucurestiul-34595.html>. (дата звернення: 10.11.2016).

51. Keisz Á. Mit művelt a magyarokkal a Vörös Hadsereg? *Magyarország piacvezető portálja ORIGO*. URL: <http://www.origo.hu/tudomany/tortenelem/20140220-ii-vilaghaboru-magyarorszag-nemetek-oroszok-katonak-polgari-lakossag-mit-muvelt-a-magyarokkal.html>. (дата звернення: 9.11.2016).

52. Szovjet csapatok Magyarországon 1944–1947 között [Szerkesztette és a bevezető tanulmányt írta: L. Balogh Béni]. Budapest, 2015. 567 p.

53. Bárány K. A szovjetek felszabadítás helyett megerőszkolták a fél országot. *Magyar Nemzet előfizetés*. URL: <http://mno.hu/szembeszed/a-szovjetek-felszabaditas-helyett-megeroszakoltak-a-fel-orszagot-1157142>. (дата звернення: 9.11.2016).

54. Bihari D. A szovjetek 46 évig keresték a kiutat Magyarországról / D. Bihari. URL: <http://24.hu/tudomany/2015/06/19/a-szovjetek-46-evig-kerestek-a-kiutat-magyarorszagrol/>. (дата звернення: 10.11.2016).

55. Pető A. Átvonuló hadsereg, maradandó trauma. Az 1945-ös budapesti nemi erőszak esetek emlékezete. *Történelmi Szemle az MTA Történettudományi Intézetének folyóirata*. URL: http://epa.oszk.hu/00600/00617/00003/tsz99_1_2_peto_andrea.htm. (дата звернення: 13.11.2016).

56. Gebhardt M. Als die Soldaten kamen: Die Vergewaltigung deutscher Frauen am Ende des Zweiten Weltkriegs. Mar 2, 2015, 368 p.

57. Kellerhoff S. Für die Russen waren wir Freiwild. *Welt №24*. URL: <https://www.welt.de/geschichte/zweiter-weltkrieg/article138008854/Fuer-die-Russen-waren-wir-Freiwild.html>. (дата звернення: 11.10.2016).

58. Гофман И. Сталинская война на уничтожение (1941-1945 годы). Планирование, осуществление, документы. Москва, 2006. 360 с.

59. Бивор Э. Падение Берлина. 1945. Москва, 2004. 622 с.

60. Инджев И. ОВ България се появи първият паметник, заклеяващ съветската окупация. *Личен сайт на Иво Инджев*. URL: <http://ivo.bg/2015/11/05/%D0%B2-D0%B1%D1%8A%D0%BB%D0%B3%D0%B0%D1%80%D0%B8%D1%8F>

-%D1%81%D0%B5-%D0%BF%D0%BE%D1%8F%D0%B2%D0%B8-%D0%BF%D18A%D1%80%D0%B2%D0%B8%D1%8F%D1%82-%D0%BF%D0%B0%D0%BC%D0%B5%D1%82%D0%BD%D0%B8%D0%BA-%D0%B7. (дата звернення: 5.7.2016).

61. Спартянова П. Ако Червената армия не беше окупираше България, страната щеше да сподели съдбата на Гърция след Втората световна война. *Сайт «Grreporter.info»*. URL: http://www.grreporter.info/Ako_Chervenata_armiya_ne_beshe_okupirala_Blgariya_stranata_shcheshe_da_spodeli_sdbata_na_Grciya_sled_Vtorata_svetovna_voyna/1608?fb_comment_id=804814039539660_822469164440814#f95a689649df12. (дата звернення: 5.07.2016).

62. Бутовски И. 133 млрд. лв. е струвала съветската окупация на България. *Български седмичник «168 часа»*. URL: <http://www.168chasa.bg/article/4146877>. (дата звернення: 5.07.2016).

63. Havelka L. Československo neosvobodili jen rusové a američané. *Nezávislý čtvrtletník o střední Evropě «Demokratický střed»*. URL: <http://www.demokratickystred.cz/ceskoslovensko-neosvobodili-jen-rusove-a-americane>. (дата звернення: 12.04.2016).

64. Nezaradené T. Oslobodila nás Červená armáda, nie námorná pechota USA. *Blog «Pravda.sk»*. URL: <http://tomasd.blog.pravda.sk/2016/05/08/oslobodila-nas-cervena-armada-nie-namorna-pechota-usa/>. (дата звернення: 12.04.2016).

65. Mainus F. Osvobozen i Československa ve vzpomínkách sovětských vojáků. *Sborník prací filozofické fakulty brněnské univerzity studia minora facultatis philosophica e universitatis Brunensis. Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk University*. URL: https://digilib.phil.muni.cz/bitstream/handle/11222.digilib/101981/C_Historica_21-1974-1_2.pdf?sequence=1. (дата звернення: 14.04.2016).

66. Hrbek J. Draze zaplacená svoboda. Osvobození Československa 1944-1945. I. a II. Díl. URL: http://armada.vojenstvi.cz/recenze_10.htm. (дата звернення: 21.04.2016).

67. Милуновић-Пипер М. Совјетски колхозници и српски сељаци. URL: <http://www.pogledi.rs/sovjetski-kolhoznici-i-srpski-seljaci/>. (дата звернення: 20.4.2016).

68. Тимофеев А.Ю. Русский фактор. Вторая мировая война в Югославии. 1941 – 1945. *Russian Digital Content «rumvi»*. URL: <http://www.rumvi.com>. (дата звернення: 12.03.2013).

69. Sakrij ćerku od ruskog vojnika: Brutalna istina o oslobođenju Beograda i Srbije 1944. *Portal informativno «Telegraf»*. URL: <http://www.telegraf.rs/ vesti/1355269-sakrij-ćerku-od-ruskog-vojnika-brutalna-istina-o-oslobodjenju-beograda-i-srbije-1944-foto>. (дата звернення: 12.03.2013).

70. Широков А. Црвена армија: ослободилац или окупатор? *Вебсајт «Руска реч»*. URL: http://ruskarec.ru/politics/2014/10/26/crvena_armija_oslobodilac_ili_okupator_34577.html. (дата звернення: 9.03.2013).

71. Бондарев Н. Антируска пропаганда прерушена у «научне тезе». *Вебсајт «Itanje stvari»*. URL: <https://stanjestvari.com/2016/03/01/%D0%BD%D0%B8%D0%BA%D0%B8%D1%82%D0%B0-%D0%B1%D0%BE%D0%BD%D0%B4%D0%B0%D1%80%D0%B5%D0%B2-%D0%B0%D0%BD%D1%82%D0%B8%D1%80%D1%83%D1%81%D0%BA%D0%B0-%D0%BF%D1%80%D0%BE%D0%BF%D0%B0%D0%B3%D0%B0%D0%BD%D0%B4/>. (дата звернення: 9.03.2013).

72. Ослобођење Београда 1944: како се све оди грало. *Вебсајт «Руска реч»*. URL: http://ruskarec.ru/politics/2014/10/16/oslobodjenje_beograda_1944_kako_se_sve_odigralo_34335.html. (дата звернення: 13.03.2013).

73. Сенявская Е. Красная Армия в Европе в 1945 году. Старые и новые стереотипы восприятия в России и на Западе. *Сетевое издание Центра исследования и аналитики Фонда исторической перспективы*. URL: http://www.perspektivyinfo/history/krasnaja_armija_v_jevrope_v_1945_godu_staryje_i_novyje_stereotipy_vosprijatija_v_rossii_i_na_zapade_2012-05-04.htm. (дата звернення: 18.06.2014).

74. Сенявская Е. Солдаты Красной Армии на польских землях. Психологические аспекты отношений с польским гражданским населением. *Сайт издательского дома «1 сентября»*. URL: <http://his.1september.ru/article.php?ID=200100801>. (дата звернення: 10.06.2014).

75. Сенявская Е. Фронтное поколение Великой Отечественной: социально психологический феномен. *Сайт «Перспективы»*. URL: <http://www.perspektivy>.

info/history/frontovoje_pokolenije_velikoj_otechestvennoj_socialno_psihologicheskij_fenomen_2009-05-07.htm. (дата звернення: 15.06.2014).

76. Сенявская Е. Психология войны в XX веке: исторический опыт России. Москва, 1999. 383 с.

77. Бордюгов Г. А. Война все спишет? Вермахт и Красная Армия: к вопросу о природе преступлений против гражданского населения. *Опыт мировых войн в истории России : сб. ст.* Челябинск, 2007. С. 592–607.

78. Дюков А. Р. За что сражались советские люди. «Русский не должен умереть». Москва, 2007. 576 с.

79. Буцко О.В. Взаимоотношения советских воинов с населением Польши. 1944–1945. Киев, 1991. 144 с.

80. Свеженцев М. Д. Радянська армія та польське населення у 1944 р.: про що говорять джерела. *Магістеріум*. Київ, 2015. Вип.54. Історичні студії. С. 39–43.

81. Леонтьева Л. Є. Історія проведення психологічних операцій на радянсько-німецькому фронті (1941–1945 рр.). Львів, 1996. 44 с.

82. Ніконов С.М., Петрухін В.С. Психологічні операції: Короткий нарис історії: Інформаційно-методичний посібник: у 2 ч. Львів: ЛВІ при НУ «ЛП», 2001. Ч.1. 64 с.

83. Леонтьева Л. Є. Історія використання психологічних операцій Німеччиною та Радянським Союзом в роки Другої світової війни (1941–1945 рр.) : автореф. дис. канд. іст. наук. Львів, 1997. 23 с.

84. Мудров С. Н. Деятельность Управления пропаганды Советской военной администрации в Германии в 1945–1947 гг.: автореф. дис. канд. ист. наук. Ярославль, 2010. 25 с.

85. Салата О. О. Формування інформаційного простору у Рейхскомісаріаті «Україна» та в зоні військової адміністрації (1941-1944 рр.): автореф. дис. док. іст. наук. Донецьк, 2010. 37 с.

86. Хавкин Б.Л. Немецкое антигитлеровское Сопротивление 1933–1945 гг. как фактор международных отношений: дис. док. ист. наук. Москва, 2015. 440 с. URL: http://www2.rsuh.ru/binary/object_62.144403674679141.pdf. (дата звернення: 2.02.2017).

87. Русский архив: Великая Отечественная: Т. 13 (2–3). Приказы Народного

комиссара обороны СССР. 1943–1945 гг. Москва, 1997. 456 с. URL: http://militera.lib.ru/docs/da/nko_1943-1945/index.html. (дата звернення: 4.05.2016).

88. Державний архів Львівської області України (ДАЛО України), м. Львів. Ф. 3. Львовский обком Коммунистической партии Украины. Оп.1. Спр.63. Информация обкома партии в ЦК ВКП(б) и ЦК КП(б)У о политическом настроении польского населения в связи с принятием соглашения между правительством УССР и Польским Комитетом Национального Освобождения об эвакуации украинского населения с территории Польши на Украину и польских граждан с территории Украины в Польшу, об антисоветских выступлениях польских националистов, действиях группы польских офицеров Армии Крайовой, 77 арк.

89. ДАЛО України. Ф. 183. Групи підпільних організацій. Оп. 1. Спр. 207. Документи партизанського руху західних областей України за 1943–1944 гг. Видання «Партизан», «Новості дня», 68 арк.

90. ДАЛО України. Ф. 35. Губернаторство дистрикта Галиція у Львові. Оп. 9. Спр. 263. Листовки радянських партизан на німецькій мові, 8 арк.

91. ДАЛО України. Ф. 35. Оп. 9. Спр. 235. Счета и переписка отдела пропаганды по финансовым вопросам, 86 арк.

92. ДАЛО України. Ф. 35. Оп. 9. Спр. 786. Переписка по вопросам финансирования пропагандистских и других мероприятий губернаторства дистрикта Галиция, 126 арк.

93. Державний архів Волинської області України (ДАВО України), м. Луцьк. Ф. 69. Восточная пропаганда. Оп. 1. Спр. 318. Приказ № 13 верховного командования Германской армии о военнослужащих Красной Армии, добровольно переходящих на сторону немцев, 5 арк.

94. ДАВО України. Ф. 69. Оп. 1. Спр. 308. Агитационные листовки немецкого командования с призывом вступления в Русскую Освободительную Армию, 4 арк.

95. ДАВО України. Ф. 69. Оп. 1. Спр. 291. Подшивки газет 1944 года, карикатуры на товарища Сталина, 7 арк.

96. ДАВО України. Ф. Р678. Любешовский райвоенкомат Волынской области. Оп. 1. Спр. 1. Копии приказов и письменных указаний начальников политических

отделов (приказы, директивы, указания политических органов и заместителей командиров по политической части), 7 арк.

97. Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГО України), м.Київ. Ф. 1. Центральный комитет Компартии Украины. Оп. 23. Спр. 969. Справки Политического управления 1-го Украинского фронта о фактах индивидуального и коллективного перехода на сторону властей Красной Армии солдат и офицеров противника, 43 арк.

98. ЦДАГО України. Ф. 56. Колекція листівок періоду Великої Вітчизняної війни. Оп. 1. Спр. 1196. К солдатам и офицерам венгерской армии, 3 арк.

99. ЦДАГО України. Ф. 57. Колекція документів з історії Комуністичної партії України. Оп. 4. Спр. 94. Копия справки политуправления 1 Украинского фронта о состоянии печатной и устной пропаганды среди войск фронта. Копия доклада начальника Приморской армии о состоянии и деятельности партизанских отрядов Крыма. Копия докладной записки о борьбе с оуновцами в западных районах Львовской области. Копии докладных записок о политических настроениях населения и молодежном движении на Закарпатской Украине, 263 арк.

100. ЦДАГО України. Ф. 57. Оп. 4. Спр. 198. Копии политдонесения и обзора политуправления и штаба партизанського движения Юго-Западного фронта о политической работе среди партизанских отрядов и населения, а также зверствах фашистских войск над военнопленными, партизанами и гражданским населением на временно оккупированной Советской территории. Копии доклада и политдонесения политуправления 1 Белорусского фронта и Группы советских оккупационных войск в Германии. О работе среди войск и населения противника в период подготовки и проведения Берлинской операции и об отношении немецкого населения к Красной Армии, 139 арк.

101. ЦДАГО України. Ф. 57. Оп. 4. Спр. 159. Телеграмма немецкого командования о привлечении к ответственности военнослужащих за ведение разговоров о тяжелом положении немецких войск на советском фронте (перевод с немецкого оригинала), 2 арк.

102. ЦДАГО України. Ф. 166. Комісія з історії Великої Вітчизняної війни при Академії наук УРСР. Оп. 1. Спр. 110. Портрети товарища Сталина и плакаты, отпечатанные русскими военнопленными в немецком концлагере «Бухенвальд», 7 арк.

103. ЦДАГО України. Ф. 166. Оп. 3. Спр. 404. Движение сопротивления и революция. Очерк истории чехословацкого движения сопротивления 1938–1945 гг. Макет подготавливаемой трилогии. Очерк подготовил Институт истории КПЧ, Институт истории КПС, высшая партийная школа Чехословакии, Ч.III, 179 арк.

104. ЦДАГО України. Ф. 166. Оп. 2. Спр. 157. Копия стенограммы беседы с командиром партизанского отряда «Висла», действующего на территории Польши и Чехословакии в районе Бабья Гура, Лотовым Алексеем Александровичем, 6 арк.

105. ЦДАГО України. Ф. 166. Оп. 2. Спр. 128. Копия стенограммы беседы с комиссаром венгерского партизанского соединения Васиным Владимиром Матвеевичем, 16 арк.

106. Центральный архив Министерства обороны Российской Федерации (ЦАМО РФ), м. Подольск, Московська обл. Ф. 500. Трофейные немецкие документы. Оп. 12480. Д. 40. ГРУ – сборник по изучению опыта действий противника во Второй мировой войне, № 1: изменения организации, вооружения и комплектования сухопутных сил Германии – краткое изложение становления сухопутных сил за период 1938 – 1945гг., 189 л. URL: <http://wwii.germandocsinrussia.org/ru/nodes/1839-delo-40-gru-sbornik-po-izucheniyu-opyta-deystviy-protivnika-vo-vtoroy-mirovoy-voyne-1-izmeneniya-organizatsii-vooruzheniya-i-komplektovaniya-suhoputnyh-sil-germanii-kratkoe-izlozhenie- stanovleniya-suhoputnyh-sil-za-period-1938-1945gg#page/2/mode/inspect/zoom/5>. (дата звернення: 14.06.2017).

107. ЦАМО РФ. Ф. 500. Оп. 12480. Д. 199. Документ 4 отдела Разведывательного управления Красной Армии: переведенные трофейные документы и разведданные Красной Армии по дисциплине и политико-моральному состоянию немецких войск, а также пропаганде, 96 л. URL: <http://wwii.germandocsinrussia.org/ru/nodes/1997-delo-199-dokument-4-otdela-razvedyvatelnogo-upravleniya-krasnoy-armii-perevedennye-trofeynye-dokumenty-i-razveddannye-krasnoy->

armii-po-distsipline-i-politiko-moralnomu-sostoyaniyu-nemetskih-voysk-a-takzhe-propagande#page/1/mode/grid/zoom/1. (дата звернення: 14.06.2017).

108. ЦАМО РФ. Ф. 500. Оп. 12480, Д. 204. Документ 4 отдела Разведывательного управления Генерального штаба Красной Армии: моральное состояние немецких войск – переведенные трофейные документы по моральному состоянию войск и пропаганде, 46 л. URL: <http://wwii.germandocsinrussia.org/ru/nodes/2002-delo-204-dokument-4-otdela-razvedyvatelnogo-upravleniya-generalnogo-shtaba-krasnoy-armii-moralnoe-sostoyanie-nemetskih-voysk-perevedennye-trofeynye-dokumenty-po-moralnomu-sostoyaniyu-voysk-i-propagande#page/1/mode/grid/zoom/1>. (дата звернення: 14.06.2017).

109. ЦАМО РФ. Ф. 500. Оп. 12480. Д. 304. Документ 123–3/1944, 4 отдел Разведывательного управления Генерального штаба Красной Армии: различные трофейные документы – по организации обороны, дисциплине, опыте боевых действий. Приказ А. Гитлера, от 20.07.1944, указание Моделя по национал-социалистическому воспитанию, показания немецких военнопленных, 252 л. URL: <http://wwii.germandocsinrussia.org/ru/nodes/2100-delo-304-dokument-123-3-1944-4-otdel-razvedyvatelnogo-upravleniya-generalnogo-shtaba-krasnoy-armii-razlichnye-trofeynye-dokumenty-po-organizatsii-oborony-distsipline-opyte-boevykh-deystviy-prikaza-gitlera-ot-20-07-1944#page/1/mode/inspect/zoom/5>. (дата звернення: 14.06.2017).

110. ЦАМО РФ. Ф. 500. Оп. 12480. Д. 12. Документ № 39 – 1943г. 3 Главное разведывательное управление (ГРУ) Красной Армии: переведенные трофейные документы, разведанные Красной Армией и допросы немецких военнопленных относительно тактики немецких вооруженных сил, отчет XXXVI танкового корпуса по оборонительному сражению на Волге, 262 л. URL: <http://wwii.germandocsinrussia.org/ru/nodes/1811-delo-12-dokument-39-1943g-3-glavnoe-razvedyvatelnoe-upravlenie-gru-krasnoy-armii-perevedennye-trofeynye-dokumenty-razveddannye-krasnoy-armii-i-doprosy-nemetskih-voennoplennyh-otnositelno-taktiki-nemetskih-vooruzhennyh-sil#page/96/mode/inspect/zoom/5>. (дата звернення: 14.06.2017).

111. ЦАМО РФ. Ф. 500. Оп. 12480. Д. 30. Переведенные трофейные документы по тактическим вопросам, допросы немецких военнопленных, сведения

о контрпропаганде, 40 л. URL: <http://wwii.germandocsinrussia.org/ru/nodes/1829-delo-30-perevedennye-trofeynye-dokumenty-po-takticheskim-voprosam-doprosy-nemetskih-voennoplennyh-svedeniya-o-kontrpropagande#page/1/mode/grid/zoom/1>. (дата звернения: 15.06.2017).

112. ЦАМО РФ. Ф. 500. Оп. 12480. Д. 325. Документ 3 отдела ГРУ Генерального штаба Красной Армии: различные документы о капитуляции Германии – переводы трофейных документов и перехваченных радиодонесений группы армий «Курляндия» относительно капитуляции, переведенный немецкий отчет по обороне и капитуляции Берлина, перевод дневника М.Бормана за период с 01.01.1945 по 01.05.1945 и др. документы, 109 л. URL: <http://wwii.germandocsinrussia.org/ru/nodes/2119-delo-325-dokument-3-otdela-gru-generalnogo-shtaba-krasnoy-armii-razlichnye-dokumenty-o-kapitulyatsii-germanii-perevody-trofeynyh-dokumentov-i-perehvachennyh-radiodoneseniy-gruppy-armiy-kurlyandiya-otnositelno-kapitulyatsii#page/1/mode/grid/zoom/1>. (дата звернения: 15.06.2017).

113. ЦАМО РФ. Ф. 500. Оп. 12480. Д. 205. Документ Разведывательного управления Генерального штаба Красной Армии: документы по пропаганде и агитации противника – переведенные трофейные документы, обращение с гражданским населением, 133 л. URL: <http://wwii.germandocsinrussia.org/ru/nodes/2003-delo-205-dokument-razvedyvatelnogo-upravleniya-generalnogo-shtaba-krasnoy-armii-dokumenty-po-propagande-i-agitatsii-protivnika-perevedennye-trofeynye-dokumenty-obraschenie-s-grazhdanskim-naseleniem#page/1/mode/grid/zoom/1>. (дата звернения: 15.06.2017).

114. Российско-германский проект по оцифровке германских документов в архивах Российской Федерации. URL: <http://wwii.germandocsinrussia.org/ru/nodes/1-fond-500>. (дата звернения: 27.05.2017).

115. Он-лайн выставка «Победа. 1941–1945». URL: <http://victoryrusarchives.ru/documents-list-photo>. (дата звернения: 16.06.2017).

116. List Władysława Raczkiewicza do Ignacego Paderewskiego o powstaniu rządu emigracyjnego z dnia 30 września 1939 r. // AAN. *Archiwum Ignacego Jana Paderewskiego 1861–1941*. Sygn. 1629. S. 1–2. URL: <http://www.aan.gov.pl/art,139,skarby-archiwum-akt-nowych>. (дата звернения: 24.06.2017).

117. Ściśle tajna depesza-szyfr z 7 lipca 1944 r. od Naczelnego Wodza gen. Kazimierza Sosnkowskiego do Komendanta Głównego AK gen. Tadeusza Komorowskiego ps. Bór w sprawie wytycznych dotyczących akcji «Burza» // *AAN. Armia Krajowa. Sygn. 203/I-1. S. 22-23*. URL: <http://www.aan.gov.pl/art,139,skarby-archiwum-akt-nowych>. (дата звернення: 24. 06.2017).

118. Manifest Polskiego Komitetu Wyzwolenia Narodowego wraz z podpisami sygnatariuszy, Moskwa, 22 lipca 1944 r. // *AAN. PKWN. Sygn. 233/12. K. 79-81*. URL: <http://www.aan.gov.pl/art,139,skarby-archiwum-akt-nowych>. (дата звернення: 24. 06.2017).

119. Jedna z ulotek «Naprzód Warszawo» krążących w Warszawie podczas pierwszych dni powstania // *AAN. Archiwum Romualda Śreniawa-Szypiorskiego*. URL: <http://www.aan.gov.pl/art,256,polskie-panstwo-podziemne>.

120. Przebieg pertraktacji kapitulacyjnych Powstania Warszawskiego przeprowadzonych z Niemcami w dniach 27 września 1944 – 3 października 1944 r. Sprawozdanie gen. Tadeusza Komorowskiego ps. Bór wraz z załącznikami // *AAN. Archiwum Zakładu Historii II Wojny Światowej IH PAN. Sygn. A476/69*. URL: <http://www.aan.gov.pl/art,256,polskie-panstwo-podziemne>. (дата звернення: 24. 06.2017).

121. Pismo Michała Żymierskiego do Bolesława Bieruta w sprawie nominacji Konstantego Rokossowskiego na Marszałka Polski, 5 listopada 1949 r. // *AAN. Kancelaria Cywilna Prezydenta RP i Rady Państwa. Sygn. 31. S. 179*. URL: <http://www.aan.gov.pl/art,139,skarby-archiwum-akt-nowych>. (дата звернення: 24. 06.2017).

122. Projekt Konstytucji PRL w jęz. rosyjskim z uwagami ołówkiem Józefa Stalina // *AAN. Kolekcja akt różnej proweniencji. Sygn. I /113. S. 1*. URL: <http://www.aan.gov.pl/art,139,skarby-archiwum-akt-nowych>. (дата звернення: 24. 06.2017).

123. Plan Starego Miasta z zaznaczeniem pozycji powstańczych i niemieckich z 10.VIII.1944 r., godz. 14.15 podpisany przez płk. Jana Mazurkiewicza ps. Radosław // *AAN. Akta Piotra Stachiewicza. Sygn. 5*. URL: <http://www.aan.gov.pl/art,256,polskie-panstwo-podziemne>. (дата звернення: 24. 06.2017).

124. Лисенко О. Є. Друга світова війна як предмет наукових досліджень та феномен історичної пам'яті. *Український історичний журнал*. Київ, 2004. № 5. С. 3–16.

125. Русский архив: Великая Отечественная. Том 14 (3–1). СССР и Польша. Москва, 1994. 492 с. URL: http://militera.lib.ru/docs/da/terra_poland/index.html. (дата звернення: 13. 05.2015).

126. Русский архив: Великая Отечественная: Т. 15 (4–5). Битва за Берлин (Красная Армия в поверженной Германии). Москва, 1995. 616 с. URL: http://militera.lib.ru/docs/da/berlin_45/index.html. (дата звернення: 27. 05.2015).

127. Русский архив: Великая Отечественная. Т. 17–6 (1–2). Москва, 1996. 672 с. URL: <http://www.istmira.ru/knigi-vtoraya-mirovaya-vojna/11/Russkiy-arhiv--Velikaya-Otechestvennaya--T--17-6-1-2.html>. (дата звернення: 13. 06.2015).

128. Освободительная миссия Советских Вооруженных Сил в Европе во Второй мировой войне: Документы и материалы. Москва, 1985. 640 с.

129. Советский Союз – Народная Польша. 1944 – 1974: Документы и материалы. Москва, 1974. 664 с.

130. Советско-чехословацкие отношения во время Великой Отечественной войны 1941 – 1945 гг.: Документы и материалы. Москва, 1960. 292 с.

131. Советско-венгерские отношения 1945 – 1948 гг.: Документы и материалы. Москва, 1974. 328 с.

132. Український юридичний термінологічний словник. URL: <http://www.marazm.org.ua/document/termin/index.php?file=%C1%FE%EB%E5%F2%E5%ED%FC.txt>. (дата звернення: 28. 06.2017).

133. Тюльпанов С. И. Пропаганда среди немецко-румынских войск в период Крымской операции. Бюллетень «*Опыт работы среди войск и населения противника*». 1944. № 9 (18). С. 5 – 29.

134. Советская пропаганда среди войск интервентов в период иностранной интервенции и Гражданской войны (1918 – 1920 годы). Бюллетень «*Опыт работы*». 1952. № 4 (83). С. 3–27.

135. Работа политорганов Юго-Западного фронта среди войск противника. *Бюллетень «Опыт работы»*. 1946. декабрь. № 6 (39). С. 18 – 58.

136. Соумалайнен М. Опыт работы политорганов Ленинградского фронта среди финских войск в период Великой Отечественной войны. *Бюллетень «Опыт работы»*. 1948. № 1 (52). С. 3 – 78.

137. Работа политорганов 2-го Украинского фронта. *Бюллетень «Опыт работы среди войск противника»*. 1944. № 4 (13). С. 20–31.

138. Печатанье листовок на стеклографе. *Бюллетень «Опыт работы среди войск противника»*. 1944. № 6 (15). С. 22–24.

139. Опыт художественного оформления листовок средствами отделения. *Бюллетень «Опыт работы среди войск противника»*. 1944. № 6 (15). С. 17–22.

140. Работа среди войск противника: спаренная работа двух ОГУ. *Бюллетень «Опыт работы»*. 1944. № 15 (24). С. 21.

141. Работа среди окруженных группировок противника: работа среди войск противника, окруженных в г. Познань. *Бюллетень «Опыт работы»*. 1945. № 5 (30). С. 13–27.

142. Работа среди окруженных группировок противника: о работе среди немецко-венгерских войск, окруженных в районе Будапешта. *Бюллетень «Опыт работы»*. 1945. № 5 (30). С. 3–13.

143. Работа среди войск и населения противника в период Берлинской операции. *Бюллетень «Опыт работы»*. 1947. №1 (40). С. 9 – 30.

144. Работа среди войск противника в период окружения Берлина. *Бюллетень «Опыт работы»*. 1945. №7 (32). С. 23 – 31.

145. Гольдсберг Ш. М. Из опыта использования военнопленных в период Берлинской операции. *Бюллетень «Опыт работы»*. 1948. № 2 (53). С. 10 – 18.

146. Из опыта работы среди населения освобожденных районов Польши. *Бюллетень «Опыт работы»*. 1944. № 15 (24). С. 3–14.

147. О работе среди населения Чехословакии (2-й Украинский фронт). *Бюллетень «Опыт работы»*. 1945. № 8 (33). С. 16 – 23.

148. Опыт отделения по работе среди венгерского населения (2-й Украинский фронт). *Бюллетень «Опыт работы»*. 1945. № 7 (32). С. 3 – 16.

149. Политические настроения солдат и офицеров немецко-фашистской армии. *Информационный бюллетень* Главного политического управления РККА. 1945. № 1 (293). С. 1–12.

150. Ослабление дисциплины в немецкой армии и мероприятия германского командования. *Информационный бюллетень* Главного политического управления РККА. 1945. № 2 (294). С. 1–13.

151. Настроения немецких солдат и офицеров в связи с вступлением Красной Армии на территорию Германии. (Обзор показаний военнопленных и трофейных документов). *Информационный бюллетень* Главного политического управления РККА. 1945. № 3 (295). С. 20–31.

152. Страх немцев перед последствиями поражения как фактор их упорного сопротивления. *Информационный бюллетень* Главного политического управления РККА. 1945. № 2 (294). С. 14–32.

153. Политико-моральное состояние офицерского корпуса немецко-фашистской армии накануне ее капитуляции. *Информационный бюллетень* Главного политического управления РККА. 1945. № 10 (302). С. 1–15.

154. Обзор показаний военнопленных немецких генералов. *Информационный бюллетень* Главного политического управления Красной Армии. 1944. № 14 (284). С. 1–34.

155. Немецкие солдаты и офицеры об обращениях военнопленных генералов. *Информационный бюллетень* Главного политического управления РККА. 1944. № 22 (292). С. 34–39.

156. Усиление террора СС в германском тылу и растущее недовольство населения. *Информационный бюллетень* Главного политического управления РККА. 1945. № 1 (293). С. 13–33.

157. Хейфец Д.М. Недовольство гитлеровцами в германском тылу нарастает. *Информационный бюллетень* Главного политического управления Красной Армии. 1944. № 13 (283). С. 9–17.

158. Уманский Б. Система репрессий в немецко-фашистской армии (обзор трофейных материалов и показаний военнопленных). *Информационный бюллетень* Главного политического управления РККА. 1944. № 21 (291). С. 1–44.

159. Тугарев В.А. О новых моментах в организации и содержании пропаганды в немецко-фашистской армии. *Информационный бюллетень* Главного политического управления Красной Армии. 1944. № 13 (283). С. 1–8.

160. О моральных факторах, поддерживающих боеспособность немецко-фашистской армии. *Информационный бюллетень* Главного политического управления РККА. 1945. № 3 (295). С. 32–41.

161. Усиление борьбы фашистского командования против советской пропаганды. *Информационный бюллетень* Главного политического управления РККА. 1945. № 1 (293). С. 1–12.

162. Реорганизация пропагандистского аппарата в немецко-фашистской армии. *Информационный бюллетень* Главного политического управления РККА. 1944. № 20 (290). С. 1–4.

163. Фашистская пропаганда в немецкой армии в связи с вступлением советских войск на территорию Восточной Пруссии. *Информационный бюллетень* Главного политического управления РКК). 1944. № 22 (292). С. 1–10.

164. Мероприятия гитлеровцев по усилению влияния фашистской партии в армии. *Информационный бюллетень* Главного политического управления РККА. 1945. № 5 (297). С. 1–8.

165. К политической характеристике армий Польши, Чехословакии, Болгарии, Румынии, Венгрии и Финляндии. *Информационный бюллетень* Главного политического управления Вооруженных Сил Союза ССР. 1946. № 4/310. 48 с.

166. Англо-американская пропаганда в советской зоне оккупации Германии и в Берлине. *Информационный бюллетень* Главного политического управления Вооруженных Сил Союза ССР. 1947. № 2 (312). С. 9–24.

167. Методы англо-американской пропаганды в Чехословакии. *Информационный бюллетень* Главного политического управления Вооруженных Сил Союза ССР. 1947. № 2 (312). С. 25–38.

168. Англо-американская и французская пропаганда в Румынии и Болгарии. *Информационный бюллетень* Главного политического управления Вооруженных Сил Союза ССР. 1947. № 2 (312). С. 39–46.

169. Об англо-американской пропаганде в Венгрии. *Информационный бюллетень* Главного политического управления Вооруженных Сил Союза ССР. 1947. № 2 (312). С. 47–59.

170. Англо-американская пропаганда в Польше. *Информационный бюллетень* Главного политического управления Вооруженных Сил Союза ССР. 1947. № 2 (312). С. 60–67.

171. Идеологическая обработка личного состава американских вооруженных сил в период Второй мировой войны. *Информационный бюллетень* Главного политического управления Вооруженных Сил Союза ССР. 1948. № 5 (321). С. 3–69.

172. Абдулин М. Г. 160 страниц из солдатского дневника. Москва, 1985. 160 с. URL: http://militera.lib.ru/memo/russian/abdulin_mg/index.html. (дата звернения: 25.01.2014).

173. Бурцев М. И. Прозрение. Москва, 1981. 320 с. URL: http://militera.lib.ru/memo/russian/burtsev_mi/index.html. (дата звернения: 23.10.2015).

174. Калашников К. Ф. Право вести за собой. Москва, 1981. 239 с. URL: http://militera.lib.ru/memo/russian/kalashnikov_kf/index.html. (дата звернения: 4.01.2015).

175. Смирнов Н. К. Заметки члена Военного совета. Москва, 1973. 192 с. URL: militera.lib.ru/memo/russian/smirnov_nk/index.html. (дата звернения: 13.01.2017).

176. Хрущёв Н.С. Время. Люди. Власть. (Воспоминания). Москва, 1999. Кн. I. URL: <http://militera.lib.ru/memo/russian/hrushev1/index.html>. (дата звернения: 17.09.2016).

177. Майский И. М. Воспоминания советского дипломата, 1925–1945 гг. Ташкент, 1980. 672 с. URL: http://militera.lib.ru/memo/russian/maisky_im1/index.html. (дата звернения: 4.09.2016).

178. Эренбург И. Г. Люди, годы, жизнь: в 3-х томах. Москва, 2005. Т. 2. Кн. 4, 5. 608 с. URL: http://militera.lib.ru/memo/russian/erenburg_eg07/index.html. (дата звернення: 29.05.2017).

179. Юнгер Э. Годы оккупации (апрель 1945 – декабрь 1948). Санкт-Петербург, 2007. 368 с. URL: http://militera.lib.ru/db/junger_e02/index.html. (дата звернення: 3.12.2015).

180. Черчилль У. Вторая мировая война. Москва, 1991. URL: <http://militera.lib.ru/memo/english/churchill/index.html>. (дата звернення: 26.07.2014).

181. Эйзенхауэр Д. Крестовый поход в Европу. Смоленск, 2000. 528 с. URL: <http://militera.lib.ru/memo/usa/eisenhower/index.html/>. (дата звернення: 14.09.2014).

182. Сучасний тлумачний словник української мови: 60 000 слів. Харків: «Школа», 2008. 832 с.

183. Психологическая война. URL: <http://ru.wikipedia.org/wiki>. (дата звернення: 25.04.2014).

184. Атлас офіцера. Москва: Военно-топографическое управление ГШ ВС СССР, 1984. 396 с.

185. История военного искусства. Альбом схем. Москва: Воениздат, 1963. 8 с. + 72 вкл.

Розділ 2. Теоретико-методологічні основи дослідження

2.1. Методологічні підходи попередніх досліджень

Приступаючи до опрацювання наявних матеріалів із досліджуваного питання, ми виходили із того, що діалектична взаємодія попередньо накопичених знань і нових наукових результатів дає можливість науково-теоретичному мисленню дійти до справжньої суті явищ і процесів у розрізі минуле – сьогодення. Нерідко цей процес дає можливість наявній інформації переродитись на новому науковому підґрунті. А розуміння наукового пізнання проблеми досліджується шляхом аналізу тих методів, які застосовували попередні дослідники при усвідомленні цієї чи подібної проблеми.

Зважаючи на вищезазначене, проаналізуємо методологічні підходи попередників у вивченні питання пропагандистського супроводу бойових дій Червоної Армії у роки Другої світової війни. При цьому пропонуємо умовно поділити опубліковані роботи на три етапи за часом виходу їх у світ.

Перший етап – праці, що були опубліковані у ході війни (нас цікавлять, у першу чергу, видання 1944 – 1945 років). Тут варто зауважити, що ґрунтовний аналіз методів і засобів наукового пізнання на той час ще активно не здійснювався [1, с. 11]. Тому вести мову про наукові дослідження в період Другої світової війни в галузі пропаганди буде, насправді, не досить вірним. Проте, не можна заперечувати, що порівняно із 1941 – 1943 роками знання та досвід радянських пропагандистів значно збільшились. Як наслідок, Головним політичним управлінням РСЧА було видано низку бюлетенів «Досвід роботи» та «Інформаційний бюлетень», які розтлумачували ті чи інші підходи до вирішення поставлених завдань з інформаційно-психологічного впливу на противника та населення країни перебування, зазначали сильні та слабкі сторони роботи радянських пропагандистів, рекомендували дієві форми та засоби у певних реаліях

бойових дій. Отже, на певних структурних рівнях радянського пропагандистського апарату було проведено вивчення даного питання.

При цьому їх рекомендації ґрунтувалися на спостереженнях пропагандистів та партполітпрацівників на місцях і, в першу чергу, були спрямовані на вивчення подій та явищ реальної дійсності, що перебували у природному стані. Знання самих же спеціалістів з пропаганди базувалися, насамперед, на їх особистих уявленнях і знаннях. На той момент метод спостереження був досить ефективним, оскільки він вирішував визначене і чітко поставлене завдання, спрямовувався на певні об'єкти, їх властивості та предметно-наслідкові залежності. Неабияк впливав на результат спостережень і той факт, що спеціаліст з пропаганди був сам частиною тих подій, які йому доводилось вивчати. При цьому складна структура пропагандистських органів та значний вплив партійно-політичних корегувальників певним чином звужувала можливість суб'єктивної, однозначної чи фрагментарної оцінки і, як наслідок, забезпечувала комплексність спостереження.

Жорсткі часові рамки (в силу швидкого пересування лінії фронту) призводили до усереднення матеріалів, що на той час себе виправдовувало, оскільки враховувати крайні оцінки було недоцільно. Радянські джерела 1944 – 1945 років дають право стверджувати, що при аналізі дієвості способів і форм пропаганди на практиці використовувались як погляд «зсередини» (тобто радянського військового керівництва та партійно-політичних органів), так і точка зору «ззовні» (через полонених, емігрантів, місцеве населення), що давало можливість більш чітко усвідомлювати дію пропагандистського впливу, мотивів і спонукань аудиторії.

Володіючи широким спектром інформації про події на фронті, враховуючи досвід 1941 – 1943 років та маючи відповідні навички, радянські органи пропаганди певним чином виводили логічні взаємозв'язки пропагандистського впливу з їх результатом. Постійно розкладаючи у своїй практичній діяльності пропаганду на складові елементи, вони намагалися розглядати її як загальний вид забезпечення, спрямований на виконання бойових завдань. При цьому створювався процес переходу від одиничного до загального і далі – до глобального розуміння дієвості

інформаційно-психологічного впливу та її доцільності за змістом, часом і формами застосування.

У роботі радянських спецпропагандистів простежується й застосування такого методу дослідження, як аналогія. Для прикладу можна навести ідентичність фрагментів окремих пропагандистських документів або впровадження однакових заходів впливу на різних ділянках німецько-радянського протистояння і т. ін. Тобто можна стверджувати, що певні елементи знань базувалися на тих чи інших стійких характеристиках та були похідними взаємозалежності.

Більше того, умовно можна говорити про те, що робота радянських пропагандистів базувалась і на вимушених експериментальних дослідженнях, які відбувались в ході перших років війни і результати яких продовжували уточнюватись та корегуватись у 1944 – 1945 роках.

Враховуючи обмежений на той час доступ до радянських оперативних видань (зокрема, бюлетенів Головного політичного управління, наказів і директив командування фронтів та Ставки ВГК), можна допустити, що вони були об'єктивними у висвітленні інформації, оскільки аналіз роботи пропагандистів потребував негайного узагальнення та реагування на нові виклики і потреби у забезпеченні бойових дій на фронтах. Водночас є вірогідність того, що в окремих випадках могло бути неповне інформування вищого командування, проте ці «упущення» були незначними і належали, переважно, до інформації тактичного рівня. Слід розуміти, що подібного роду недомовки на стратегічному рівні одразу б призвели до ще більших і значущих негативних наслідків на фронтах, за що в умовах війни жорстко були б покарані усі посадовці по вертикалі за підпорядкуванням.

До наступної групи у вивченні питання пропагандистського супроводу бойових дій Червоної Армії у роки Другої світової війни умовно визначимо від перших повоєнних до початку 90-х років. Розвиток досліджень із питань пропаганди у цей період був спрямований за загальною тенденцією – пізнання у воєнній галузі мають орієнтуватись на те, що вони повинні бути реалізовані на практиці та відповідати загальній ідеології Радянського Союзу.

Насправді наявний стан справ у СРСР ставив методологію досліджень у вузькі рамки: наука повинна була не лише добувати знання та фіксувати їх за допомогою різноманітних методів, але й прагнути пояснити ці знання на основі радянських комуністичних теорій, традицій, цінностей та стереотипів соціалістичного суспільства. Це призвело до некритичної оцінки подій і фактів, великої кількості «ідеологічних» домішок та типового викладення подій в силу існуючої суспільної думки. Тому дослідники цього періоду відпрацьовували свої публікації дещо односторонньо, без критики тих чи інших заходів, із захопленням змальовуючи перемоги Червоної Армії та радянського військово-політичного керівництва у всіх площинах боротьби, у тому числі й в інформаційній сфері. При цьому увага акцентувалась на відмінності капіталістичного та комуністичного підходів у збройному протиборстві.

Володіючи джерелами як первинної інформації (свідчення очевидців та учасників бойових дій, наявні зразки пропагандистської техніки, керівні документи та безпосередня продукція інформаційно-психологічного характеру, розповіді військовополонених), так і вторинними матеріалами (публікації з питань спецпропаганди та партійно-політичної роботи у військах, воєнно-історичні нариси, мемуари тощо), дослідники радянського післявоєнного періоду активно використовували у своїй роботі такий універсальний метод наукового пізнання, як порівняння. Наприклад, роботи пропагандистських відділень фронтів Червоної Армії, особливостей радянської пропаганди у різні періоди Другої світової війни, цілей ведення інформаційного впливу західних держав (згодом блоку НАТО) та прагнень Радянського Союзу (його політичних сателітів). Що стосується останньої із зазначених позицій, то тверді основи радянської ідеології певним чином «спонукали» дослідників цього періоду «вводити в оману» читачів щодо форм і методів пропагандистського впливу, в тому числі й у воєнний період, а тому мали суб'єктивний характер. Відбувалась сакралізація ідей, вождів, їх думок, постанов партії та уряду. При відсутності опозиції нав'язувалось одностороннє та однаковість й у науці. Виникає свого роду необ'єктивна ідеалізація радянської пропаганди, в ході якої відбувається відхилення від багатьох реальних її ознак з одночасним

введенням в обіг неіснуючих або перебільшених ознак її важливості, дієвості та правдивості.

Водночас питання дослідження подій Другої світової війни були одними із найголовніших у радянській історіографії повоєнного періоду. У світ вийшло сотні книг, нарисів, чимало мемуарів, підручників з історії воєнного мистецтва, публікацій у періодичних виданнях, художніх та документальних фільмів тощо. Особливий сплеск такого роду досліджень припадає на 70-ті – 80-ті роки ХХ століття. Проте на їх сторінках осмислення питань пропаганди відбувалось у загальному контексті аналізу подій в рамках радянської історії на даному історичному етапі, а всі питання розкривались як «боротьба двох світів у дзеркалі суспільної свідомості».

Усе це певним чином стирає основну ідею наукового підходу до вивчення пропаганди у військовій сфері – дослідження форм і способів інформаційно-психологічного впливу, – а зосереджується довкола питання справедливості війни з боку Радянського Союзу, виняткового значення Червоної Армії у перемозі над гітлеризмом, гуманності радянського підходу до визволених радянськими військами народів Європи, вірності ідей соціалізму тощо.

З цією ж метою до орбіти радянської ідеології залучаються історики Східної Європи, особливо ті, країни яких потрапили у сферу інтересів Радянського Союзу. Численні міжнародні конференції та симпозіуми мали підкреслити виключно вірний підхід в осмисленні подій Другої світової війни з боку радянської наукової думки. Все це з часом призводить до певної підміни понять, зміни змістовного навантаження матеріалів і видавання бажаного розвитку історичних подій за дійсний стан справ.

Проте в радянський період історіографія з питань пропаганди хоча й втрачає риси об'єктивного історизму, але набуває значення в рамках збройної боротьби. Тому, відкидаючи ідеологічну завуальованість, у роботах дослідників радянського періоду можна почерпнути ґрунтовну побудову цілісної системи знань, у якій визначається залежність кожного елемента пропагандистського впливу від його місця та функцій у цій системі, з'ясування, наскільки поведінка даної системи

обумовлена діяльністю її окремих елементів, вивчення механізму взаємозалежності елементів тощо.

Новою тенденцією при цьому є той факт, що з поглибленням знань із теорії пропаганди все менше фактичного матеріалу щодо неї можна почерпнути, контури пропагандистських форм стають більш розмитими, все більше інформаційного матеріалу узагальнюється. Водночас починають з'являтися альтернативні формалізованим, ідеологічно перенасиченим працям публікації, які відкривають умовний третій етап у дослідженні пропагандистського забезпечення бойових дій Червоної Армії. Він пов'язаний із першими спробами аналізу новітніх тенденцій на основі наукової методології, яка сама ще перебувала на стадії формування.

Новий виток досліджень спричинений, в першу чергу, виниклою потребою відмовитись від старих теоретичних уявлень, що призвело до болючої для багатьох науковців переоцінки існуючих до цього часу моральних, ідеологічних та наукових цінностей. Мова не йде про цілковиту відмову від попередніх доробок, оскільки серйозні, багатопланові наукові дослідження радянських часів створювали необхідну базу для подальших розробок пропагандистської роботи, хоча все більше при цьому виникала потреба враховувати час написання публікацій з метою відсіювання ідеологічної фразеології.

Порівняно із попереднім етапом у науковій літературі не просто намітилось розширення тематики дослідження, а посилилась увага до світових поглядів на низку проблем, які були спричинені подіями Другої світової війни. Серед іншого ведуться наукові розвідки, що покликані переосмислити події радянського періоду, спрямовані на глибоке вивчення та узагальнення досвіду пропагандистського забезпечення у війнах і збройних конфліктах кінця ХХ століття з метою визначення найкращих форм і способів ведення інформаційно-психологічного впливу на противника та цивільне населення.

Неабияку роль при цьому відіграли погляди зарубіжних спеціалістів. Тут слід розуміти, що із поступовим виходом країн Східної Європи з-під сфери впливу Радянського Союзу та з подальшим розпадом останнього як держави однією зі світових тенденцій стає поява офіційних, але не традиційних для радянського

періоду, заяв відомих іноземних істориків і державних діячів щодо особливостей «визвольної ходи» Червоної Армії на території їх держав і перебування радянських військ у перші повоєнні місяці та роки. Висловлюються перші критичні оцінки, відкриваються нові факти, пропонуються нові напрями для подальших наукових розвідок Другої світової війни; окреслюються тенденції розвитку та робляться прогнози.

З метою вирішення протиріч між радянськими поглядами та сучасними потребами встановлення незавуальованих істин щодо подій останньої світової війни перед науковцями наприкінці ХХ – початку ХХІ століття виникає необхідність повернення до першоджерел. Саме на їх основі відбувається критичний аналіз радянської історіографії, який покликаний виключити «підтасовку» історичних фактів, зняти ідеологічну плівку комуністичного періоду, реставрувати події у їх історичній суті. Сучасні дослідники виходять з точки зору необхідності глибоко та адекватно до часу подати критичний аналіз подій. Це стосується й знань щодо місця та значення радянської пропаганди у контексті політичних та воєнних подій Другої світової війни.

Як позитивний момент, варто відзначити, що, на відміну від літератури радянської епохи, нові дослідження відрізняються широким використанням архівних документів, які на момент їх видання та довгий час після війни мали гриф обмеженого доступу; підняттям нових проблем, які в силу радянської позиції тлумачення подій та фактів не могли з'явитись у попередні роки; вільним обранням методології дослідження, що не залежали від цензури відповідних державних органів.

Як основний елемент, який ще негативно впливає на наукові пізнання сучасності, можна відзначити суттєві (особливо у 90-х роках) випадки корегування істориками своїх праць до нових політичних і соціальних замовлень на історію в цілому. Крім того, сучасній науці на пострадянському просторі притаманне певне нехтування практикою, досвідом історії; в роботах простежується свого роду постмодернізм, що призводить до заміни понятійного апарату новими термінами, які мають абстрактний характер. Публікації характеризуються класичним

об'єктивізмом, який розглядає досліджувані об'єкти рівновіддалено, нерідко поза часом та простором, без врахування особливостей епохи, що призводить до зневажання принципами історизму та об'єктивності.

Отже, аналіз методологічних підходів попередників показав: у радянський період мали місце однодумство та однаковість у науці із певним нехтуванням тими методами і принципами пізнання, які можуть кинути сумнів на центральну пануючу у державі ідеологію. У пострадянський період дослідники отримали можливість критичного переосмислення подій Другої світової війни, проте нерідко воно спричиняє відхід від реальної пізнавальної традиції.

2.2. Методи дослідження, використані дисертантом

Пристаюючи до вивчення питання, за «стартову» точку ми взяли визначення тих методів дослідження, якими будемо послуговуватись. Під останніми розуміємо певну сукупність інтелектуальних прийомів, за допомогою яких намагатимемось поєднати події, факти, явища, статистику та інше у загальну картину відтворення досліджуваного питання. При цьому визначаємо, що чим багатшою та багатограннішою буде палітра методів пізнання, тим правдивішим і чіткішим постане результат роботи. На підтвердження процитуємо думку згаданого вже О. Лисенка: «Якщо вести мову про методологічне кредо історика війни, на перше місце висувається проблема інтерпретації емпіричного матеріалу. Коли йдеться про творчий метод історика війни, засадничою аксіомою тут, очевидно, залишається те, що жодна методика не є універсальною і не вичерпує всієї багато вимірності й складності історичного явища. Спроба надати такого статусу одній з них доволі вразлива [2, с. 8].

З метою вірного розуміння сучасних тенденцій у методології історичних досліджень ми опрацювали наукові публікації із даного питання, серед яких праці Б. Могильницького [3], Н. Селунської [4], Д. Тоша [5], Л. Зашкільняка [6], С. Стельмаха [7], О. Лисенка [8] та ін. Усвідомлення сучасних тенденцій історичних досліджень, по-перше, дали підґрунтя для розуміння змін методологічних підходів

загалом, у тому числі у вітчизняній науці. По-друге, утвердили нас у тому, що цей дисертаційний проект має комплексний міждисциплінарний характер, а тому повинен ґрунтуватись на методологічних принципах, які є загальними для всіх галузей історичної науки.

Тому, намагаючись максимально правдиво реконструювати заходи пропагандистського забезпечення бойових дій Червоної Армії на Європейському театрі воєнних дій у 1944 – 1945 роках, ми спиралися на комбінацію методів і принципів історичного пізнання, окреслення специфіки використання яких пропонуємо нижче.

У ході початкового ознайомлення із матеріалами досліджуваного питання ми скористались методом розслідування [9, с. 345–352]. У процесі розслідування було співставлено широку палітру документальних, публіцистичних і наукових свідочств, які характеризують однакові історичні факти по-різному. Наприклад, свідчення щодо взаємовідносин цивільного населення із червоноармійцями.

Визначенню елементів організаційної структури органів воєнної пропаганди, їх завдання на різних рівнях (тактичному, оперативному і стратегічному) сприяв функціональний метод.

Кожне покоління сприймає та інтерпретує минуле на базі своїх концепцій, цінностей, світогляду, що визначають його ставлення до навколишнього світу [10]. Тому, зважаючи на тенденції «зцілення» вітчизняних історичних досліджень від радянської наукової концепції, наше дослідження відбувалось шляхом врахування відмінностей ціннісних життєвих орієнтирів у минулому і сьогодні (на що акцентував увагу Д. Тош [5]). Це дозволило підібрати такі методи дослідження, які відтворили об'єктивну картину періоду та проблеми, що розглядаються.

Зокрема у підходах до визначеної проблеми нами було використано положення теорії елітаризму, запропонованої італійськими політологами Г. Моска, В. Парето [11, с. 37–55]. Адже саме на владній (тоталітарній) діяльності радянського воєнно-політичного керівництва була побудована модель Радянського Союзу як держави, його життєдіяльності, політики і пропаганди. Своєю чергою,

загальнодержавній ідеології підпорядковувалась воєнна пропаганда, у тому числі й під час перебування Червоної Армії за межами СРСР.

На користь нашому дослідженню послужили висновки та рекомендації О. Лисенка в питаннях методології історії повсякденності, особливо, що стосується питання, яке охоплює нестандартні життєві епізоди. Історик влучно підмічає, що «історія повсякденності – це широкий комплекс проблем, розв’язання яких вимагає міждисциплінарних підходів, застосування різноманітних методичних інструментів, надзвичайно уважного ставлення до людини з її думками, переживаннями, мріями, оцінками оточуючої дійсності» [8, с. 16]. Запропонований ним інструментарій дозволив реконструювати відчуття цивільного населення при вступі у їх країну чужої армії та усвідомити мотиви взаємного ставлення між ними.

Враховуючи тенденцію поступового відходу історичної науки від стереотипів методології історичних досліджень радянських часів, ми скористались цивілізаційним підходом до аналізу та пояснення перебігу історичних подій та їх місця у загальноєвропейських політичних процесах, який запропонував академік І. Ковальченко [12, с. 9]. Використання запропонованого ним інструментарію дослідження дозволило розширити бачення суті проблеми, досягнути її багатогранність, комплексно підійти до формулювання предмета дослідження. Зокрема ми скористались дискрептивним методом цивілізаційного підходу. А саме: з метою усвідомлення загального ходу інформаційно-психологічного впливу СРСР у воєнній сфері цього періоду досліджували специфіку радянського пропагандистського впливу на кожну окрему європейську країну, де опинилась Червона Армія наприкінці Другої світової війни (як самозамкнуту одиницю дослідження).

Інший метод – реконструкції, застосовувався нами при складанні плану роботи та забезпеченні його пунктів документальними джерелами. Він виявився корисним і для побудови тої частини дослідження, в якій викладаються матеріали, що характеризують стан справ у вирішенні проблеми пропагандистського забезпечення політики радянського військово-політичного керівництва протягом усього досліджуваного періоду.

Метод термінологізації дозволив визначити понятійний апарат дисертації, дати чітке визначення досі неузгодженим в історичній науці термінам, які використовуються в ході дослідження [13].

Специфіка методології нашого дослідження полягає у тому, що окремі складові перебувають на пересіченні історії та інших галузей наук – політології, психології, філософії, соціології, воєнного мистецтва. Тому закономірним є використання загальнонаукових методів дедукції та індукції, аналізу та синтезу, історичного та логічного, узагальнення. В першу чергу, ними слугували при формулюванні обов'язкових атрибутів дисертації – актуальності, об'єкта і предмета, мети і завдань, наукової новизни дослідження, теоретичних положень, висновків і рекомендацій.

Так, усвідомивши наявний матеріал загалом, ми скористались проблемно-хронологічним методом пізнання. Він визначив структуру і принцип побудови дисертації та її окремих розділів. Історичні події з урахуванням виявлених у них загального та особливого, кількісних і якісних змін були об'єднані в глави і розділи у часовій послідовності, за загальною смисловою тематикою і проблематикою.

Предметно-хронологічний метод нами застосовано для характеристики основних напрямів, форм і методів пропагандистської діяльності радянських органів спецпропаганди у зазначений період.

Метод конвент-аналізу застосовано для систематизації публікацій та поглибленого вивчення даної проблеми, що допомогло у рішенні основних задач дослідження.

Проте загалом у науковому пошуку ми спирались на основні принципи історичного пізнання: науковості, комплексності, об'єктивності, історизму, системності.

Принцип науковості у нашій роботі дозволив, перш за все, чітко визначити мету і завдання аналізу, застосувати наукові методики й організацію аналітичного дослідження.

Комплексність відзначалась спробою повного (всебічного) аналізу подій, що розгорнулись в окреслених хронологічних рамках. Вона дозволила широко

проаналізувати воєнно-політичну ситуацію на Європейському театрі воєнних дій у 1944 – 1945 роках, об'єктивно оцінити вплив факторів її зміни та розвитку, визначити стратегічні пріоритети Радянського Союзу у відстоюванні своєї політики наприкінці війни та визначити місце воєнної спецпропаганди у реалізації прагнень Кремля. Подекуди не прямий, а опосередкований фактичний матеріал (особисті стосунки лідерів держав, медична статистика, спогади простих очевидців подій тощо), не менш важливо і суттєво впливав на формування розуміння особливостей радянського пропагандистського впливу.

При дослідженні ми усвідомлювали, що дотримання умов повної об'єктивності ускладнюється у зв'язку з тим, що інформація завжди відображається через світосприйняття дослідника та крізь призму джерел із неминучим ступенем викривлення та упуцнення. У зв'язку з цим ми намагались спрямувати власні висновки на шлях зменшення суб'єктивності та збільшення відносної об'єктивності. Розуміючи, що об'єктивності історичного дослідження сприяють принципи деполітизованості і світоглядного плюралізму, нами було проведено перехресний аналіз трактування однакових подій у радянській та сучасній історіографії, проведено порівняння наведених фактів у сучасних вітчизняних, російських і зарубіжних публікаціях, що торкаються досліджуваної у дисертації проблеми. При цьому було використано й історіографічний та біографічний методи. Перший ми націлили на суперечливі точки зору дослідників (наприклад, радянського і пострадянського періодів), а другий – на видатних осіб (наприклад, спогади радянських полководців), зважаючи на єдність індивідуального і соціального.

Дотримуючись принципу об'єктивності, нами опрацьовано максимум доступних різновидових військово-історичних джерел, всебічно проаналізовано та виважено їх оцінено, зроблено наукові висновки. При цьому ми намагалися не підпасти під вплив ідеології та суспільно-політичні інтереси й інші суб'єктивні чинники стороннього впливу. У цьому дослідницькому проєкті принцип об'єктивності відіграє особливу роль з огляду на нещодавню заангажованість досліджень у цьому напрямі, що були спричинені панувалим на радянському і пострадянському просторі тоталітарним комуністичним режимом.

Принцип історизму в ході дослідження в першу чергу проявився у визначенні та поясненні подій з точки зору їх витоків та умовних етапів, розкритті причинно-наслідкового характеру фактів та явищ. Наприклад, розглядалися передвоєнні зв'язки СРСР із країнами Європи, куди згодом вступила Червона Армія. Це дало змогу усвідомити аргументи Кремля до цивільного населення кожної країни в ході бойових дій та масштаби післявоєнних планів щодо неї. Аналіз наявного літературного та джерельного комплексу визначається розглядом історичних фактів пропагандистського впливу у контексті історичної обстановки на фронтах Другої світової війни у 1944 – 1945 роках, аналізом радянських пропагандистських заходів у їх розвитку, розкриттям впливу політичних та ідеологічних процесів на інформаційне навантаження пропагандистських матеріалів.

Звертаючись до принципу історизму, осмислення джерелознавчого матеріалу здійснювалось з урахуванням подієвого полотна. Завдяки застосуванню конкретно-історичного підходу вдалося відтворити особливості такого виду забезпечення, як спецпропаганда у визначених хронологічних рамках.

Важливим методологічним принципом, що використовується в даній праці, є принцип системності, тобто всебічності та цілісності дослідження проблеми, який вимагає вивчення всього загалу історичних фактів, а отже, всіх доступних джерел з досліджуваного питання. Дотримуючись принципу системності, ми виходили, перш за все, із того, що всі об'єкти та явища складаються з взаємодіючих частин, властивості яких як цілого не зводяться до властивостей їх складових, а виникають лише внаслідок взаємодій. Тому в ході роботи, по-перше, аналізувались та приводились до спільного знаменника декілька об'єктів дослідження з різних сторін (наприклад, аналізувались щодо кожної країни етап вступу на її територію Червоної Армії, просування радянських збройних сил країною, наявність руху Опору, створення національних збройних сил на території СРСР тощо). По-друге, розглядалися факти та явища у взаємозалежності з паралельними подіями в інших сферах історичної реконструкції досліджуваного періоду (наприклад, залежність пропагандистського впливу від розгортання бойових дій та політики СРСР на кожному етапі).

Системний підхід у роботі реалізувався й шляхом розгляду радянської воєнної пропаганди як складового чинника воєнно-політичних планів СРСР на Європейському ТВД, а спецпропаганди – як виду забезпечення бойових дій. Це у свою чергу дало розуміння загальних функцій інформаційно-психологічного впливу на війні. В ході систематизації наявних фактів шляхом узагальнення кількісних ознак досліджуваного питання було виокремлено риси, що в сукупності сформували уявлення про систему радянського впливу на противника.

Послуговуючись хронологічним методом, який передбачає комплексний підхід до вивчення проблеми та відображає реальні дії та явища у їх розвитку, часовій послідовності, у русі та змінах, нами, наприклад, було визначено стан радянських органів воєнної пропаганди на період 1944 року, послідовно розглянуто форми і способи пропагандистського забезпечення бойових дій Червоної Армії під час просування країнами Європи.

При аналізі стратегічних цілей радянської пропаганди за межами СРСР на завершенні останньої світової війни та ідеологічних причин експансії Радянського Союзу на європейській території використано історико-генетичний метод дослідження. Базуючись на застосуванні загальнонаукових методів аналізу та індукції, він дає можливість чітко з'ясувати характер післявоєнних планів Кремля в першу чергу щодо суміжних з СРСР країн. Історико-генетичний метод дозволив дослідити аналіз динаміки розвитку самої пропаганди в залежності від активності дій Червоної Армії, політичної обстановки на міжнародній арені тощо.

Історико-порівняльний метод, який передбачає використання аналогії, забезпечив можливість порівняти на основі конкретних фактів історичні події й політичні процеси. Зокрема, нами використано даний метод у дослідженні подібності одиничних явищ при відомих загальних рисах пропагандистських форм і способів. Із двох функцій історичного порівняння – генералізації та порівняння за контрастом – ми застосовували «асиметричний варіант порівняння за контрастом» [7, с. 13], який дозволив в порівнюваних об'єктах визначити їхні індивідуальні специфічні особливості. Таким способом, наприклад, було проаналізовано особливості радянської пропаганди на прикладі кожної країни, в

межах якої за двосторонньою домовленістю або в силу воєнної необхідності перебувала Червона Армія.

Історико-типологічний метод став основою класифікації при аналізі форм і способів радянської пропаганди на аудиторії різних країн Європи, а історико-системний – дозволив розкрити внутрішній механізм функціонування пропагандистського впливу на німецько-румунські війська та цивільне населення країн Європи в зоні бойових дій Червоної Армії.

Системний підхід дозволив дослідити як пропаганду, так і реакцію населення на неї, як розробку ідеологем, так і її практичне втілення у воєнних кампаніях на території різних країн, в межі яких вступила Червона Армія. Системно-структурний метод, базуючись на структурному аналізі, зумовив здійснення різнорівневого підходу до елементів системи спецпропаганди Москви як такої, та в ході бойових дій в Європі зокрема. Структурно-функціональний підхід виявився корисним при висвітленні основних напрямків пропаганди у різних політичних умовах.

Серед спеціальних методів стали у нагоді: психологічний (виявлення у масовій свідомості історичних стереотипів), емпіричного аналізу (упорядкування історичних фактів), актуалізації (творення ширших соціальних контекстів).

Виправданим є використання соціально-психологічного методу, оскільки він дав можливість з'ясувати розвиток взаємин між населенням країн Європи та представниками чужої для них армії, приділити особливу увагу формуванню громадської думки до політики Радянського Союзу на Європейському театрі воєнних дій.

Аналітико-практичні прийоми були залучені з метою формування рекомендацій щодо подальших розвідок досліджуваної проблеми та похідних до неї питань (наприклад, взаємозв'язків військовослужбовців Червоної Армії із місцевим населенням чужої країни).

Отже, дослідження радянської спецпропаганди в період перебування Червоної Армії на Європейському ТВД наприкінці Другої світової війни вимагає застосування різноманітних дослідницьких методів, вибір яких зумовлений специфікою предмета дослідження та розв'язання поставлених завдань.

Висновки до розділу 2

Широкий підхід у методології дослідження забезпечив комплексну науково-методологічну базу. Так, використовуючи практичні напрацювання наукового пошуку та застосовуючи багатофакторний аналіз, вдалося сформулювати остаточні результати роботи. Вищезазначений методологічний інструментарій сприяв встановленню достовірної картини історії, створив умови для глибокого аналізу сукупності історіографічної бази та надав можливість досягнути поставленої мети дослідження.

Література та джерела до розділу 2

1. Баскаков А. Я., Туленков Н. В. Методология научного исследования: учеб. пособ. Киев, 2004. 216 с.
2. Лисенко О. Є. Друга світова війна як предмет наукових досліджень та феномен історичної пам'яті. *Український історичний журнал*. 2004. №5. С.3–16.
3. Могильницький Б. Методология истории в системе университетского образования. *Новая и новейшая история*. 2003. № 6. С. 3–17.
4. Селунская Н. Методологическое знание и профессионализм историка. *Новая и новейшая история*. 2004. № 4. С. 24–41.
5. Тош Д. Стремление к истине. Как овладеть мастерством историка. Москва, 2000. 296 с.
6. Зашкільняк Л. Вступ до методології історії. Львів, 1996. 96 с.
7. Стельмах С. П. Історична думка і методологія історії в Україні (XIX – початок XX ст.) : автореф. дис. д-ра іст. наук. Київ, 2005. 33 с.
8. Лисенко О. Повсякденна історія війни: методологічні нотатки. *Сторінки воєнної історії України*. Київ. 2010. Вип. 13. С. 8 – 22.
9. Журналистское расследование: История метода и современная практика. Санкт-Петербург, 2003. 480 с.
10. Британ В. Т., Висоцький О. Ю. Історія України з давнини до початку XXI століття: навч. посіб. Дніпропетровськ, 2007. 170 с. URL: <http://ukrhistory.com.ua/>

pidruchnyky/istoriya_ukrainy_z_davnyny_do_pochatku_xxi_stolittya/4.html. (дата звернення: 29.05.2017).

11. Плосконосова В. П. Введение в элитологию Учеб. пособие. Омск, 2002. 133 с.

112. Ковальченко И. Методы исторического исследования. Москва, 2003. 468 с.

13. Куцька О. М. Агітація, пропаганда, інформаційно-психологічна війна: історія виникнення термінів, їх значення та взаємозв'язок. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені В. Гнатюка* (Серія «Історія»). Тернопіль. 2017. Вип. 1. Ч.3. С. 3–10.

Розділ 3. Радянські органи пропаганди, їх технічне оснащення (1941 – 1945 роки)

3.1. Розвиток радянських органів пропаганди та їх функції

Щоб зупинитись на структурі радянських органів пропаганди станом на 1944р., необхідно розпочати з утворення партійно-політичних структур молоді Радянської держави.

Так, одразу ж після перемоги Жовтневого збройного повстання радянський уряд, обраний II Всеросійським з'їздом Рад від 26 жовтня 1917 року, поряд із іншими питаннями приступив до організації апарату військового керівництва та розбудови збройних сил.

У складі першого радянського уряду був створений Комітет з воєнних і морських справ у складі трьох народних комісарів, який з листопада 1917 р. отримав назву «Народний комісаріат з воєнних справ» (Наркомвоєн) [1]. Свої функції Наркомвоєн здійснював через комісарів (власне, історія більше не знає прикладів існування інституту воєнних комісарів). Воєнний комісар нарівні з командиром відповідав за політико-моральний стан частини, її бойову, оперативну, мобілізаційну готовність і виховання особового складу [2, 3].

8 квітня 1918 року при Наркомвоєні було створено Всеросійське бюро військових комісарів для керівництва та контролю за роботою останніх у військових закладах, армії, військово-навчальних установах [3, с. 13]. Саме так було покладено початок створенню системи партійно-політичного апарату в Червоній Армії [4].

Напередодні, у грудні 1917 р., при Народному комісаріаті закордонних справ був створений відділ міжнародної революційної пропаганди (АГІТПРОП), а при видавництві – ВЦВК – військовий відділ друку літератури іноземними мовами. До кола їх завдань (серед іншого) входило розроблення матеріалів інформаційно-психологічного впливу на противника [5, с. 31].

Перша чверть ХХ століття відома в історії інтервенцією країн Антанти в Росію. За вказівкою В. Леніна та Й. Сталіна, політичну пропаганду серед військ інтервентів у радянських районах, що були захоплені противником, проводили підпільні більшовицькі організації. Серед них найактивнішу роботу в цьому напрямі здійснювала Федерація іноземних груп при ЦК РСДР(б). Для розгортання політичної пропаганди серед американо-англійських військ залучали також низку державних і громадських організацій. Агітаційно-пропагандистські матеріали з цією метою видавали НКІС РСФРР, а також ВЦВК і ВЦ РПС, які мали у своєму складі міжнародні відділи [6].

Особливістю цього періоду можна вважати діяльність рухомих загонів спеціальної агітації при штабах. Так, у складі управління народного комісара оборони Л. Троцького діяли три агітаційні ешелони [5, с. 31].

Згодом ведення пропагандистської війни з імовірним противником покладалось й на військово-політичну академію імені Н. Толмачова (до 1925 р. – Учительський інститут) [7]. Ця академія була у прямому підпорядкуванні Головного політичного управління, і саме тоді у ній почалось зародження офіційної служби зовнішньої пропаганди РСЧА.

У вересні 1918 р. було створено Революційну Військову Раду Республіки (РВРР), у складі якої навесні 1919 р. сформували Політичний відділ для керівництва партійно-політичною роботою в Червоній Армії та на Флоті. Цьому політвідділу передали функції та особовий склад скороченого Всеросійського бюро військових комісарів. А вже наказом РВРР він був перейменований у Політичне управління (ПУ) РВРР. З вересня у його підпорядкування входила вся політико-просвітницька та агітаційна робота в Червоній Армії. Та в листопаді 1920 р. керівництво політико-просвітницькими заходами і їх проведення в армії й на флоті було передано Головному політико-просвітницькому комітету при Народному комісаріаті просвіти, також до його складу передали відділи політичного управління РВРР. Цьому ж органу підпорядковувалися політоргани армії і флоту [1, 2].

Через 11 місяців, у жовтні 1922 р., керівництво політпросвітроботою було покладено знову на Політичне управління РВРР, а його військова секція

трансформувалася в агітаційно-пропагандистський відділ ПУ РВРР [1]. Це управління виконувало такі функції: організація політорганів на місцях, керівництво партійно-політичною діяльністю серед червоноармійців і військових моряків, обліково-інформаційна робота на місцях, керівництво агітаційно-пропагандистськими та культмасовими заходами в армії і на флоті, інспектування політорганів. У березні 1923 р. при начальникові ПУ РВРР було утворено Бюро друку, яке здійснювало керівництво червоноармійськими виданнями [8].

Дещо пізніше, у вересні 1923 р., ПУ РВРР перейменували в Політичне управління Революційної Військової Ради СРСР, а через шість місяців – у Політичне управління РСЧА та підпорядкували Народному комісару з воєнних та морських справ [2]. За наказом РВР СРСР № 910 від вересня 1925 року Політичне управління РСЧА стає центральним органом Наркомвоєна [1], який керував партійною, політичною і політико-просвітницькою роботою в частинах, закладах, установах РСЧА, а також військово-політичною підготовкою трудящих, які проходили навчання в позавійськовому порядку.

У новому положенні «Про політико-виховну роботу у воєнний час», затвердженому в 1926 р., проведення заходів із деморалізації військ і населення противника доручили клубам стрілецьких полків і дивізій [9]. Помилково вважалося, що в процесі підготовки і видання агітаційних листівок на війська противника достатньо буде обмежитися лише перекладом іноземними мовами текстів партійних документів: політичних рішень, інформаційних повідомлень ЦК ВКП(б), політичних гасел і т. ін.

Згідно з наказом РВР СРСР № 212 від квітня 1928 р., додатково на ПУ РСЧА покладалося керівництво діяльністю органів Всесоюзного Ленінського Комуністичного Союзу молоді (ВЛКСМ) в армії [1]. Проте сам відділ по роботі з комсомолом зорганізували тільки через десять років, у лютому 1938 р.

Згідно з положенням про Народний Комісаріат Оборони (НКО) від листопада 1934 р., на ПУ РСЧА як на центральний орган НКО були покладені такі завдання:

керівництво діяльністю всіх політорганів, організацій ВКП(б) та ВЛКСМ у РСЧА, контроль політзанять із червоноармійцями, молодшим керівним складом та марксистсько-ленінської підготовки молодших командирів і курсантів;

підготовка, підбір і розповсюдження кадрів політскладу РСЧА;

облік, підготовка та мобілізаційне призначення політскладу запасу;

керівництво Військово-політичною академією та Курсами вдосконалення командно-політичного складу;

партійно-політичний контроль за видавничою роботою в РСЧА та керівництво червоноармійськими виданнями;

забезпечення військ політико-просвітницьким майном, планування заходів із політичного забезпечення мобілізаційної підготовки РСЧА [1, 2].

Водночас у кожній військовій частині створювали політичні відділи, які очолювали комісари (замполіти), вони підпорядковувалися Головному політичному управлінню РСЧА. Його завдання були розкриті у статті 46 Польового Статуту РСЧА 1939 р., де, зокрема, зазначалося: «Політичний відділ є найважливішою складовою частиною всієї системи управління військами. Він здійснює всі політичні заходи, спрямовані на досягнення успіху бойової діяльності військ, укріплення їх політико-морального стану і підвищення їх боєздатності. Політвідділ організовує і проводить політичну роботу у своїх військах і серед населення в районі дислокації» [10].

Отже, на початку 1940-х років спеціального політапарату, який займався б роботою серед населення і військ противника, ще не було. Лише 10 липня 1939 року, відповідно до Наказу наркома оборони № 0033 «Про створення в мирний час редакцій і друкарень газет іноземними мовами», була сформована спеціальна група політпрацівників. Цим наказом затверджувався постійний штат редакцій і друкарень мирного часу японською, китайською, німецькою, польською і фінською мовами у складі 4 осіб. Постійні штати корейською, монгольською, естонською, латиською, румунською, турецькою, афганською та іранською мовами передбачались у складі 2 осіб [11, с. 68].

Улітку цього ж року при політичних управліннях військових округів формувалися редакції газет іноземними мовами (у якості навчальних центрів) [12].

Перед працівниками цих редакцій ставились завдання щодо вдосконалення своїх знань з мовної підготовки, накопичення відомостей про економіку і культуру певної країни, розвиток свого журналістського мистецтва з метою підготовки та видання в якості навчального матеріалу окремих номерів газет. Усього було організовано 24 редакції іноземних мов з урахуванням вірогідних противників і союзників СРСР у майбутній війні [1, 8, 13].

Для керівництва мережею редакцій навчальних газет у складі Політичного управління Червоної Армії призначався спеціальний інструктор, а згодом створена невелика група інструкторів-перекладачів. У квітні 1940 р. групу реорганізували у спеціальне відділення з керівництва друком іноземними мовами. Кожен із його старших інструкторів завідував газетами певної іноземної мови і вивчав відповідні країни та їх армії [12].

Однак з 27 редакцій газет іноземними мовами, що існували в Червоній Армії станом на грудень 1940 р., діяло тільки три німецькою мовою, в яких працювало всього 15 фахівців, у т. ч. 9 офіцерів. Лише одна редакція газети німецькою мовою в Західному особливому військовому окрузі мала свою друкарню [9].

У липні 1940 р. ПУ РСЧА реорганізували у Головне управління політичної пропаганди Червоної Армії (ГУПП ЧА) [1]. А наступного місяця в його структурі розгорнувся спеціальний відділ пропаганди серед військ і населення противника [12]. У ньому створювалися два пропагандистські відділення: перше, провідне, – щодо Німеччини, сюди ж входили інструктори країн-союзниць; друге спрямовувалося на окуповане гітлерівськими військами населення Польщі, Югославії, Чехословаччини та ін. [13].

Разом з тим раніше отриманий досвід боїв на озері Хасан, річці Халхін-Гол і радянсько-фінської війни довів, що у військових округах у складі політорганів варто мати спеціальний апарат для організації фронтової пропаганди серед військ противника. Тому в серпні 1940 р. услід за створенням у Головному управлінні політичної пропаганди Червоної Армії відділу пропаганди серед військ і населення противника подібні відділи були організовані в складі управлінь політичної пропаганди Прибалтійського, Західного та Київського особливих, Ленінградського,

Закавказького, Середньоазіатського, Забайкальського, Одеського військових округів [12]. Так, уперше були сформовані відділи по роботі серед військ противника чисельністю 7 осіб, в арміях – відповідні відділення по 6 працівників, а в штати політвідділів стрілецьких дивізій ввели посаду старшого інструктора по роботі серед військ противника [14, с. 10]. У складі політвідділів армійських груп, які діяли, наприклад, проти фінських військ, були утворені відділення для організації фронтової пропаганди серед військ противника, а у штати політвідділу кожної дивізії включена посада старшого інструктора з пропаганди [12].

Для безпосереднього виготовлення пропагандистських матеріалів фронти мали у штаті свої друкарські бази, що розташовувалися в залізничних вагонах або декількох автофургонах. Армійські друкарні розміщувалися в одній машині. Формування від дивізії і нижче на той час листівки самостійно не видавали [15]. В усіх військових округах загалом нараховувалося близько 20 потужних гучномовних установок типу ПГУ-1500 [9].

Згідно з директивою начальника ГУПП ЧА (№ 0267 від 12 жовтня 1940 року), на відділи (відділення) у мирний час покладалися такі завдання: систематично вивчати суміжні округи країни та їх армії, накопичувати фактичний матеріал з цих питань; щомісячно складати огляди політико-морального стану солдатів і молодших офіцерів імовірного противника, а також цивільного населення; розробляти проекти агітаційних матеріалів для солдатів і населення імовірного противника (листівки, гасла, плакати); випускати навчальні листки і газети [11].

Під час війни відділи (відділення) повинні були розгорнути широку політичну пропаганду серед військ і населення противника.

Передвоєнний час характеризується й тим, що до підрозділів пропаганди стали приписувати офіцерів запасу з числа журналістів, істориків і філологів, надаючи перевагу співробітникам ТАРС та видавництв іноземної літератури.

Після нападу на СРСР армій держав прони́мецької коаліції пропагандистський вплив на противника і населення в його тилу здійснювався декількома відомствами і громадськими організаціями. Основними серед них можна назвати Бюро воєнно-політичної пропаганди та ГоловПУ РСЧА [12]. Радянське бюро воєнно-політичної

пропаганди заснували 25 червня 1941 року рішенням Політбюро ЦК ВКП(б) [13, 16]. До його складу увійшли члени ЦК, представники Виконкому Комінтерну, Наркомінсправ, ТАРС, Радінформбюро, Інституту світового господарства і світової політики. Відділ по роботі серед військ противника Головного політичного управління став його робочим органом [2, 13, 17]. Бюро здійснювало координацію пропаганди серед військ і населення противника та в окупованих гітлерівцями країнах. Завданнями вищезазначеного відділу ГоловПУ було:

інформувати Бюро про політико-моральний стан військ противника;

повідомляти зміни, які відбуваються у його військах і тилу;

розробляти за вказівкою Бюро пропагандистські документи, спрямовані на населення і війська противника, військовополонених;

доповідати на засіданнях Бюро про роботу органів політичної пропаганди фронтів, армій і дивізій на ввіренних їм ділянках фронту [18].

Крім того, до виконання завдань пропагандистського забезпечення бойових дій Червоної Армії були залучені Народний комісаріат внутрішніх справ (НКВС), Виконавчий комітет Комінтерну, Комуністичні партії республік СРСР, Комуністичні Спілки Молоді республік СРСР, Всесоюзний радіокомітет. Координували цю роботу Центральний комітет ВКП(б) і Головне політуправління РСЧА.

Відповідно до рішення Політбюро ЦК ВКП(б) від 16 липня 1941 року, Президія Верховної Ради СРСР видала наказ «Про реорганізацію органів політичної пропаганди і запровадження інституту військових комісарів у РСЧА» [19]. (Нагадаємо, що інститут військових комісарів було відмінено двічі: у серпні 1940 р. (введено знову в липні 1941 року) та в жовтні 1942 р. у зв'язку з встановленням в армії повного єдиноначальства. Відповідно, запроваджувався інститут командирів по політичній частині). Згідно з вищезазначеним наказом, Головне управління політичної пропаганди Червоної Армії було перетворено у Головне політичне управління РСЧА (ГоловПУ РСЧА) [1]. Такий перегляд функцій ПУ РСЧА, який викликав навіть перейменування цього органу, насамперед пов'язаний зі зміною рівня ідеологічної підготовки командного складу Червоної Армії, більшість представників якого були членами ВКП(б) і цілковито перебували під її контролем.

Відповідно до цього наказу Президії Верховної Ради СРСР, у всіх полках, дивізіях, штабах, військово-навчальних закладах, установах Червоної Армії вводилися військові комісари, а в ротах, батареях, ескадронах – політичні керівники. Як відзначалось у наказі, розширення обсягу політичної роботи та ускладнення обов'язків командирів вимагали підвищення ролі й відповідальності політпрацівників у політичній та військовій діяльності [19]. Останні з цього часу не мали права обмежуватися лише пропагандою й агітацією, а повинні були виступати перш за все організаторами політико-виховної роботи, а також ставали підзвітними за результати бойової діяльності своєї частини, підрозділу.

До складу Головного політичного управління ЧА, як і раніше, входив відділ по роботі серед військ противника, порядковий номер якого у 1941р. був сьомим. Тому для збереження таємності його називали «7-й відділ». Штат цього підрозділу на цей момент становив 25 осіб. Він залучав для роботи до 30 політемігрантів-іноземців, які протягом усієї війни постійно займалися тільки пропагандистською діяльністю [12]. Штатні працівники апарату пропаганди на війська противника та населення в його тилу були і в політвідділах армій. За аналогією з 7-м відділом ГоловПУ РСЧА, більшість армійських відділень по роботі серед військ противника в нетаємному листуванні отримали кодову назву «7-е відділення». Проте на Ленінградському фронті у 1941–1943 роках ці підрозділи в арміях називали «6-е відділення», а на деяких інших фронтах – «4-е відділення». Різницю в номері можна пояснити тим, що за порядком черговості такі відділення у політичному відділі цієї армії займали 6-е або 4-е місце [12].

З 1941 р. і до кінця 1942 р. вищезгадане відділення мало штатну чисельність 6 осіб, пізніше – збільшене до 7 осіб. У політвідділах стрілецьких корпусів, дивізій та авіаційних дивізій, окремих бригад і повітрянодесантних батальйонів запровадили посади старших інструкторів по роботі серед військ противника [12].

У грудні 1941р. цю посаду в корпусах ліквідували, а в серпні наступного року скоротили 16 посад інструкторів у повітрянодесантних батальйонах. Деяко пізніше, восени 1942 р., у політичних відділах армій розформували відділення по роботі серед населення окупованих областей, залишивши тільки посаду старшого інструктора [2; 12].

Пропаганду на населення СРСР у тилу противника і на тих радянських громадян, які воювали на боці Німеччини, вів «відділ по роботі серед населення окупованих областей і з керівництва партизанським рухом» (8-й відділ) ГоловПУ РСЧА. Він був започаткований за наказом НКО № 338 від 4 вересня 1941 року і діяв до жовтня 1942 р. У його завдання входили керівництво і координація роботи з підготовки та видання матеріалів литовською, латиською, естонською, молдавською, татарською, українською, білоруською мовами. Крім цього, відділ контролював роботу п'яти редакцій газет мовами народів СРСР (литовською, латиською, молдавською, білоруською, українською), які в грудні 1941 р. сформувалися при НКО СРСР. З листопада 1942 р. пропаганду мовами населення окупованих районів почав здійснювати відділ агітації та пропаганди (2-й відділ) ГоловПУ РСЧА [12].

19 серпня 1941 року всім військовим радам і начальникам політуправлінь фронтів скерували директиву Головного політичного управління Червоної Армії «Про роботу серед населення окупованих областей та партійно-політичне керівництво партизанським рухом» [13, с. 392]. Відповідно до вказаної директиви, при ГоловПУ РСЧА і в політуправліннях фронтів створили відповідні відділи, а у політвідділах армії – відділення. На них покладали обов'язки здійснювати керівництво пропагандою серед населення та партизан, вивчати досвід її проведення. Проіснували вони до вересня 1945 р., після чого їх функції перейшли до заснованих дещо раніше штабів партизанського руху.

30 травня 1942 року Державний Комітет Оборони (ДКО) створив при Ставці Верховного Головнокомандування Центральний штаб партизанського руху (ЦШПР), а через чотири місяці у складі останнього – Політичне управління (відділ). Перед ним поставили завдання – широко розгорнути агітаційно-пропагандистську роботу серед населення окупованих територій СРСР. Своєю чергою цей відділ ЦШПР зобов'язав підпільні організації, крім іншого, здійснювати друковану та усну пропаганду й контрпропаганду [13, с. 392]. Політуправління ЦШПР керувало партійно-політичною роботою в партизанських загонах, закидаючи у тил противника пропагандистські матеріали, технічні засоби (радіоприймачі, портативні друкарні, документи, папір,

фарби тощо), спрямовувало туди пропагандистів, журналістів, складальників, друкарів [13, с. 392].

Повертаючись до 1942 року, зазначимо, що в червні ЦК ВКП (б) при Головному політичному управлінні Червоної Армії була створена Рада військово-політичної пропаганди (РВПП). На неї покладалося завдання узагальнювати досвід усіх партійно-політичних заходів у військах і розробляти рекомендації з їх вдосконалення [12]. Одним з найважливіших напрямів її діяльності стало керівництво політичною роботою серед військ і населення противника. Таким чином, питання ідеологічної боротьби з останнім почало розглядатися в органічній єдності з проблемами всього комплексу діяльності військових рад і політичних органів Червоної Армії.

Створення Ради військово-політичної пропаганди започаткувало новий етап у розвитку і вдосконаленні спецпропаганди. Перша зміна в апараті спецпропаганди відбулась у жовтні 1942р., коли виникла необхідність посилити рівень професіоналізму фронтової і армійської оперативної пропаганди серед ворожих військ. Щоб вирішити це завдання, до складу 7 відділів політуправлінь фронтів включили редакційно-видавничі відділення (РВВ), а в 7 відділеннях політвідділів армій – посади інструкторів-літераторів і додані похідні друкарні [12]. Політвідділам дивізій для допомоги інструкторові зі спецпропаганди дозволялося створювати актив із бійців і командирів, які знали мову противника.

До якісної мовної підготовки працівників 7 управлінь залучалися військовий факультет при Московському інституті східнознавства, окремі факультети при 2-му Московському державному педагогічному інституті іноземних мов (у 1942 р. був перетворений у Військовий інститут іноземних мов при Червоній Армії) та військово-політичному училищі імені Ф. Енгельса в Ленінграді. Так була налагоджена робота шестимісячних курсів, на яких навчалися офіцери, сержанти та рядові, певною мірою знайомі з іноземними мовами [12]. Головне завдання курсів – навчити слухачів вільно спілкуватися німецькою мовою, дати їм необхідний мінімум знань про противника, передати досвід роботи зі спецпропаганди. Навчання будувалося таким чином, що 80% часу відводилося на вивчення мови. Навчальними

посібниками головним чином були трофейні документи і пропагандистські видання для військ і населення противника. Крім того, слухачі вивчали радянську та зарубіжну літературу, службову армійську інформацію, матеріали ТАРС та інших відомств, у яких наводилась характеристика внутрішнього становища Німеччини та країн, суміжних до військових округів.

З метою підвищення політичної і ділової кваліфікації спецпропагандистів було налагоджено систему інструктажів молодих працівників. Безпосередньо в армії і дивізії відряджали групи висококваліфікованих пропагандистів, регулярно проводили рецензування агітдокументів, узагальнювали і поширювали кращий досвід і проводили інші аналогічні заходи.

У зв'язку зі збільшенням масштабу роботи та для вдосконалення керівництва і допомоги політорганам фронтів у Головному політичному управлінні Червоної Армії 7-й відділ був реорганізований у 7-е управління [12]. За одними джерелами, у березні 1943 р. 7-й відділ ГПУ РСЧА перетворили в інформаційно-перекладацьке відділення, яке в серпні цього ж року реорганізували у відділ інформації [20]. За іншими – це, мовляв, не відповідає дійсності. Водночас відділ інформації все ж таки існував, але у складі 7-го управління, до якого ще входили інспектура, відділи по роботі серед військ противника і серед населення звільнених країн. Під керівництвом управління працювали і редакції центральних військових газет, що видавалися іноземними мовами.

Додатково до штатних співробітників у складі політичних відділів діючої армії з літа 1943 р. і до кінця війни використовували підготовлених оперативними чекістськими відділами таборів НКВС військовополонених-пропагандистів. Їх кількість у 1943 р. складала 63 особи, а до січня 1945 р. перевищила 2 тисячі. Після створення у таборах демократичних союзів військовополонених різних національностей ЦК ВКП(б) прийняв рішення дозволити їм мати військову структуру у вигляді підрозділів у Червоній Армії [12]. Згідно з постановою НКО СРСР, на кожен фронт із спеціально підготовлених полонених скеровували представника на посаду фронтового уповноваженого Національного комітету

«Вільна Німеччина» (НКВН), армійського представника і дивізійного помічника НКВН [21].

Радянські органи інформаційно-психологічної війни ефективно використовували й інші організації, сформовані з військовополонених: «Союз німецьких офіцерів», «Австрійський антинацистський союз», румунський «Національний блок», італійський «Союз гарібальдійців», національний комітет «Вільна Угорщина» [21, 22]. Ці полонені забезпечувалися за нормами рядових Червоної Армії та отримували встановлену платню в рублях, а після перетину кордону СРСР – у валюті тих країн, де знаходилися війська СРСР.

При деяких управліннях контррозвідки (спочатку у підпорядкуванні НКВС, пізніше – контррозвідки СМЕРШ Червоної Армії) фронтів заснували так звані «антифашистські школи» (всього 6), які з числа військовополонених готували помічників пропагандистам діючої армії для ведення пропаганди на противника. Таким чином, загальна кількість підрозділів, що проводили пропаганду на війська, військовополонених і населення в тилу німецько-румунської армії, становила 2,3–3,5 тисячі осіб [12, 21]. Зокрема, для роботи в діючій армії з липня 1943 по лютий 1944 рр. апарат НКВС підготував 21 пропагандиста з числа полонених угорців і 15 – з числа румун. Їхня підготовка здійснювалася на «спецоб'єктах» № 40, 41, 42 з несекретною назвою «Антифашистська школа» в Оранському, Юзькому і Красногорському таборах військовополонених. Кожен із них мав штат 250 працівників адміністрації, викладачів і змінного складу. У школі три місяці навчали полонених за затвердженою програмою Головного політичного управління РСЧА [12].

На фронтах разом із військовополоненими-пропагандистами в політвідділах використовували і політемігрантів – членів комуністичних партій зарубіжних країн. Як правило, з них формували пропагандистські групи для роботи у діючій армії. Наприклад, на 3-му Українському фронті у 1944 р. угорська група вела пропаганду на угорські дивізії, які діяли проти 18-ї армії [12].

Зважаючи на широкий розмах англо-американської пропагандистської роботи на Європейському ТВД [23; 24], до її вивчення та узагальнення було залучено низку державних та громадських організацій.

Нові зміни в штаті підрозділів по роботі серед військ і населення противника відбулися після того, як у 1944 р. Червона Армія перейшла кордони країн Східної Європи. Так, у серпні цього ж року було реформовано ГоловПУ РСЧА. Відповідно до наказу НКО № 0268 від 4 серпня 1944 року, в складі ГоловПУ ЧА додатково до управлінь кадрів, агітації й пропаганди було додано управління по роботі серед військ і населення противника. Його загальний штат нараховував тоді 57 осіб (серпень 1944 р.), а в січні 1945 р. – вже 82 співробітники]. Водночас до складу фронтових відділів по роботі серед військ противника були введені відділення по роботі серед місцевого населення (штат 5-6 осіб). Аналогічні структури з 5-6 осіб організовувалися в політвідділах армій [25; 26]. Відповідно до постанови ГоловПУ РСЧА від 2 травня 1945 року, при політуправліннях фронтів заснували редакції газет, що виходили іноземними мовами. До роботи у них були залучені полонені-пропагандисти і члени компартій зарубіжних держав [8]. (Додатки В, Д, Е)

Головне політичне управління РСЧА діяло до лютого 1946 р., коли внаслідок об'єднання Наркомату оборони та Наркомату ВМФ в єдиний орган – Наркомат Збройних Сил СРСР – створюється єдине Головне політичне управління, яке вже з квітня 1958 р., згідно з рішенням ЦК КПРС, отримує назву Головного політичного управління Радянської Армії та ВМФ.

Отже, органи воєнної пропаганди Радянського Союзу, які розвивались в ході війни, станом на 1944 рік оформились остаточно, а вплив на війська і населення противника виокремився в окремий вид забезпечення бойових дій.

3.2. Технічні засоби пропаганди в період бойових дій Червоної Армії на території Європи

Організуючи і здійснюючи агітаційні заходи, радянські пропагандисти найширше використовували такі її форми, як: усне (звукове) мовлення (трансляція

звернень, зачитування текстів, виступи військовополонених, доведення подій, що відбуваються на фронті, тощо) і поширення друкованої продукції (листівок, газет, брошур, плакатів) [25; 26]. Пропонуємо зупинитися детальніше на кожному з них.

Загальнополітичну пропаганду (військово-політичну проблематику, питання міжнародного характеру, співвідношення сил і засобів протиборчих сторін і т. ін.) доносили до противника та цивільного населення країн Європи, використовуючи радіо. Радіопередачі на населення Німеччини й інших країн велися з Москви, а також із фронтових радіоредакцій, створених при «сьомих відділах» політуправлінь [13, с. 382].

Проаналізувавши інформаційно-пропагандистську політику СРСР, вже згадувана історик О. Салата, прийшла до висновку, що «радіомовлення було стержнем усієї інформаційно-пропагандистської діяльності. Після виходу в радіоефірі тексти повідомлень повторно публікувались у газетах, часто повторювались у листівках, брошурах, плакатах. Таким чином, Радянське інформаційне бюро стало центром накопичення та поширення важливої інформації. Інформаційні матеріали, які подавались у повідомленнях, піддавалися жорсткій цензурі. Керівництвом Радінформбюро спільно зі Всесоюзним радіокомітетом було відпрацьовано чіткі змістові вимоги до всіх матеріалів, які потрапляли на радіо» [27, с. 25–27].

По лінії усної пропаганди серед військ противника і на звільненій території застосовували звукомовні станції таких модифікацій, як: ПГУ-39, ПГУ-44, ПГУ-3500 (ПГУ – потужна звукомовна станція), ЗВС-100 (ЗВС – звукомовна станція), ПЗС-40 (ПЗС – потужна звукомовна станція). Вони були призначені для звукомовлення і звукоімітації. Звукомовлення проводилося фронтовими політорганамі з метою агітації і пропаганди серед військ противника через лінію фронту. Перерахована вище техніка перебувала в штатах полків зв'язку і здійснювала звукомовлення за завданням 7-го відділу політуправління фронту. Звукоімітаційні фільми перебували або при станціях, або на складах політуправління фронту [28].

Звукомовні установки монтувались на автотранспорті, бойових машинах і літаках. У ході війни надходили новітні установки заводського виготовлення, вони розміщувались на машинах із критим кузовом. У разі крайньої необхідності можна

було вести передачі безпосередньо з машини (ГАЗ-ААА, ЗІС-5). Пересувна ПГУ діяла успішніше, ніж стаціонарна. За один виїзд на передній край проводилося по 10 – 15, а то й більше звукопередач [29].

Звукомовні станції застосовували в основному для:

1. Ведення усної пропаганди на противника. (Додаток Ж. 2.)

Усне (звукове) мовлення як елемент інформаційно-психологічного впливу здійснювалося шляхом передачі через звукомовні станції різноманітних повідомлень і програм, які безпосередньо сприймали війська противника (в реальному часі), а також цивільне населення (у ході й після захоплення Червоною Армією території Європи).

У рамках забезпечення наступальних операцій на найбільш важливих напрямках бойові порядки фронтів Червоної Армії супроводжувались одночасно декількома засобами для ведення пропаганди на противника. Наприклад, до 28 січня 1945 року для організації звукомовлення на оточений гарнізон у м. Познань зосередили одну фронтову ПГУ, одну армійську ПГУ, п'ять дивізійних ОГУ і 45 рупорів. Усі ці засоби були розташовані таким чином, що звукопередачі могли вестися з усіх сторін. ПГУ курсували довкола оточеного гарнізону і здійснювали мовлення з різних місць [30, с. 20].

Іншим прикладом можуть бути бойові дії у Фінляндії. Так, на Карельському перешийку працювало 9 звукомовних станцій, з них найбільш потужними були: ПГУ, Сестрорецький радіовузол, ЗВС-100 і дві стаціонарні ЗВС. Кожен старший інструктор політвідділу дивізії мав ранцеву ОГУ або ОЗС. Програми передач для ЗВС складали щодня, а інколи й по 2-3 програми на день [31, с. 50].

Відомо, що на час операції з ліквідації оточених у Будапешті військ противника звукомовні засоби були розподілені таким чином: у Пешті – фронтовий звукоряд потужністю в 3500 ватів, дві ПГУ по 500 ватів і вісім ОГУ; у Буді – фронтовий звукоряд, що діяв з Пешта, одна ПГУ і вісім ОГУ [32, с. 7].

Найпотужнішим засобом звукомовлення була станція «ПГУ-3500» (звукоряд), яка розміщувалася на чотирьох автомашинах. Завдяки винятковій потужності цієї звукоустановки стало можливим обирати позиції для роботи станції на відстані від

500 до 3000 м від переднього краю противника (залежно від умов місцевості й бойової обстановки). Виразність звуку передач «ПГУ-3500» сягала площі шириною 2-4 км і глибиною в 6-8 км за лінію фронту [32, с. 8]. Першим досвідом використання подібної техніки була робота вищезгаданого звукоряду в Будапештській операції. Тоді «ПГУ-3500» працювала щодня (за винятком п'яти днів, які знадобилися для поточного ремонту апаратури) і провела більше 200 передач загальною тривалістю понад 120 годин [32, с. 8].

Серед мирного населення Європи звукомовні станції застосовували, головним чином, у містах і великих населених пунктах, де на передачі збиралися тисячі місцевих мешканців. Наприклад, у польському місті Белосток через ПГУ було проведено 166 звукопередач. Регулярно по 3-4 рази в день передавали останні вісті, статті з газети «Реч Посполита». Систематично озвучували документи ПКНВ, документи про польсько-радянські відносини, звернення воєводської і міської рад та інші [33, с. 15].

2. Приховування шумів діючих об'єктів шляхом створення «звукових завіс».

«Звукові завіси» створювали шляхом звукомовлення як похідних звуків (у тому числі й музики), так і звуків певних військових об'єктів, але не характерних для операції, що готується [28]. Наприклад, для маскування звуків виходу танків на вихідні позиції організовували «звукову завісу» шляхом імітації шуму влаштування завалів, польоту літака над лінією фронту або просто передачі будь-якої музики.

Шумові імітації у ході бойових дій та під час вступу Червоної Армії на територію європейських країн застосовували, наприклад, під час підготовки Яссько-Кишинівської (серпень 1944 р.) і Вісло-Одерської операцій (кінець 1944 – початок 1945 р.). Тоді було проведено приховане зосередження ударних угруповань з одночасною демонстрацією підготовки наступу на хибному напрямку [34].

3. Імітація шумів з метою відвернення уваги противника на хибні об'єкти.

Її застосовували у найрізноманітніших випадках, починаючи від забезпечення проведення розвідувального пошуку, завершуючи забезпеченням важливого бою, а інколи й просто для заплутування даних розвідки противника [28]. Так, усі радянські звукозасоби на Карельському перешийку були спрямовані на виконання

спеціального завдання: командування вирішило провести на правому фланзі перешийка імітацію з метою ввести в оману противника і відвернути його увагу від напрямку головного удару. На порівняно вузькій ділянці фронту зосередили 3 ПГУ, які протягом двох ночей – з 9 на 10 і з 10 на 11 червня – імітували рух танків, польоти бомбардувальної авіації та артилерійський вогонь [31, с. 53].

Зважаючи на значну роль, яку відігравали звукомовні засоби в ході операцій радянських військ, слід зупинитись і на їх недоліках. До останніх належали: великі габарити, трудомісткість робіт з обладнання укриттів, обмежена прохідність, уразливість від осколків снарядів і навіть від куль, недостатня дальність гучності. Крім того, пересувні звукостанції, що монтувалися на автомашинах, не дозволяли дуже близько під'їжджати до передової, оскільки шум мотора видавав агітаторів. Більше того, машині потрібна була більш-менш добра дорога, яку вночі, без увімкнення фар, було досить важко відшукати [29].

Залежно від поставлених завдань, а також у боях, де важкі ПГУ за технічними характеристиками не мали можливості проїхати, було запропоновано використовувати окопні гучномовні установки (ОГУ) на танках (їх застосовували, наприклад, у важкопрохідних районах Карельського перешийка). Танки з гучномовними установками (яких було виготовлено декілька екземплярів на базі машин Т-20 «Комсомолец», Т-26 і Т-34-76) вводилися, зазвичай, з рухомими частинами у прорив і включались у переслідування противника, в рейди його тилами [29; 35]. Використання спеціально обладнаних танків розширювало радіус реалізації усного мовлення, що велося на війська противника, які відступали або контратакували, і на резервні гарнізони, розташовані в десятках кілометрів за лінією фронту.

На особливу увагу заслуговує варіант переобладнання середнього танка Т-34-76 зразка 1942 р. в агітаційний танк – танкову гучномовну установку (ТГУ). Це був середній танк, у передній частині корпусу якого на надгусеничних полицях у броньових ящиках встановили окопні гучномовні установки. З боку репродукторів у броньових ящиках були броньові жалюзі. У зв'язку з монтажем ОГУ підключення кабеля від антени перенесли на верхній лобовий лист [35; 36]. (Додаток Ж. 1.)

Окопні гучномовні установки стали основним засобом усного мовлення політвідділів дивізії. Вони були стаціонарними (монтувалися на пересувні засоби), а також переносними і працювали на акумуляторах. Потужність таких ОГУ – 70 ват, дальність дії – 1-2 кілометри. Станція в робочому стані складалася з семи упаковок: звукопосилувальна станція, акумуляторні батареї (дві) по 6 банок, перетворювач струму – умформер, дві котушки польового телефонного кабелю по 600 метрів і динамік. Додавалися два запасні комплекти батарей [29] (Додаток Ж. 4)

Найактивніше використовували ОГУ на передньому краю і в прифронтовій зоні. Наприклад, у ході бойових дій на території Чехословаччини лише за березень-квітень 1945 р. для місцевого населення було проведено понад 300 передач [37, с. 20].

Для дезінформації противника радянські пропагандисти часто застосовували спарену роботу на одній ділянці двох ОГУ. Як правило, за такого способу мовлення динаміки виносили в різні боки від станції. Спочатку працювала одна із станцій, коли противник відкривав кулеметний або мінометний вогонь по розташуванню динаміка, її робота припинялася, а вмикалась інша. Інколи так доводилося робити декілька разів. Противник, збитий з пантелику, зазвичай, припиняв вогонь. Під час використання ОГУ через кожні 20–25 хвилин роботи станції на 20 хвилин робили перерви, щоб охолодити умформер [38, с. 21].

Окрім ОГУ для ведення усної агітації активно використовували окопні звукомовні установки (ОЗС), які в умовах бездоріжжя показали себе більш мобільними, особливо в дивізіях, де їх транспортування здійснювалося в'юком. Водночас наголошувалося, що кількість передач ОЗС могла бути значно більшою, якби станції мали другий комплект акумуляторів [39, с. 29]. Без нього робота ОЗС обмежувалася тим часом, протягом якого працювали акумулятори, які згодом вимагали перезарядки, що в умовах поганої погоди і швидкого просування радянських частин не завжди було можливим.

Завдяки ОЗС і ОГУ під час війни були проведені сотні тисяч агітаційних передач. Але оскільки станції перевозилися на конях і нерідко не встигали за пересуванням мотопіхоти, робота на них в умовах стрімкого наступу радянських

військ сильно ускладнювалась. Усі упаковки на передовій переносили бійці. Крім того, на одному комплекті батарей можна було працювати не більше двох годин, і через відсутність запасних батарей станція надовго вимикалася для перезарядки акумуляторів [29].

Важлива роль в агітаційно-пропагандистській роботі належала агітмашині. Її мобільність дозволяла оперативно реагувати на вимоги із забезпечення бойових дій. Мала вона у своєму розпорядженні кінопересувку, радіоприймач, кінофільми з субтитрами мовою країни перебування, а також друковану агітаційну літературу [33, с. 9; 40, с. 54]. За ініціативою командирів і політробітників у деяких частинах обладнували агітсани і агітвози [40, с. 55]. Наприклад, на території звільнених районів Польщі таким способом демонстрували фільми: «Веселка», «Чекай мене», «Битва під Орлом», «Суд йде», «Боротьба за Радянську Україну» та ін. [33, с. 9].

Автоклуби та автопересувки оснащували устаткуванням для проведення лекційної роботи, демонстрації кінофільмів у денний і вечірній час; вони мали у розпорядженні радіоретрансляційну і звукозаписну апаратуру, фотозасоби та інші засоби. Розрізнялися за комплектацією майна, рухомою базою (типові автомобіля) і характером обладнання кузова. Саме ці особливості зумовлювали тактико-технічні дані похідних засобів, способи і можливості їх використання у різних умовах [40].

В особливих випадках для ведення звукопередач застосовували пропагандистську авіацію. Співробітник відділення пропаганди в роки війни Л.Я. Прокша, підполковник у відставці, згадував, що гучномовна установка, змонтована на літаку, виглядала так: «... з лівого боку в кабіні штурмана – радіопередавач з ларингофоном (замість мікрофона). Під фюзеляжем був вмонтований великий репродуктор (подібний до того, який у мирний час встановлювали на міських площах). Диктор сідав у кабіну, одягав на шию ларингофон, вмикав передавач, перевіряв його справність. Перед диктором під склом (щоб не зірвав вітер) лежав короткий текст німецькою мовою. Його легко було вивчити напам'ять: лише одне-два коротких речення. Льотчик піднімав літак у повітря і вів його до переднього краю противника. Набравши висоту, він зменшував оберти мотора і починав спуск по

спіралі. У цей момент диктор вмикав апаратуру і розпочинав мовлення. Усе це, звичайно, відбувалося вночі, оскільки вдень літак був би негайно збитий» [29].

Пропаганда на ворога реалізовувалась також простими технічними засобами за допомогою бляшаних рупорів і мегафонів. Подібні передачі велися солдатами-рупористами, які вивчали напам'ять 3–5 гасел іноземною мовою [28]. Якість подібної пропаганди була невисокою через примітивізм гасел, грубі помилки у вимові, відчутний акцент дикторів, що викликало кепкування солдатів противника. (Додатки. Ж. 6; 3)

На особливу увагу заслуговує усна пропаганда через бойові рації. Протягом усіх операцій фронтів велось систематичне мовлення через бойові рації, починаючи з потужних і завершуючи полковими. Найчастіше в якості диктора виступали перебіжчики та військовополонені. Усі передачі відбувалися під контролем радянських працівників, які володіли німецькою мовою [39, с. 29].

До усної пропаганди можна віднести і 372 пропагандистські патефонні платівки загальним накладом 71 881 примірників на десяти іноземних мовах, виготовлені на допомогу фронтовій, армійській і особливо дивізійній ланкам політорганів (дані за всю війну) [28].

Протягом війни проведено понад мільйон усних передач для особового складу збройних сил Німеччини та армій її сателітів: Угорщини, Румунії, Словаччини, Італії і Фінляндії. За неповними даними, лише за два роки, з 1 квітня 1943 року по 1 квітня 1945 року, було проведено: через ПГУ – 85 833 передачі, через ОГУ – 239105, через мегафони і рупори – 713 731 [28].

Водночас звукопропаганда справляла незначний вплив на противника через неможливість охопити значну кількість аудиторії. У 1943–1945 рр. на одному фронті (200 – 220 км) мовлення звукостанцій щодоби у нічний час могли почути військовослужбовці 40 – 50 опорних пунктів рот. Крім того, аудиторія впливу скорочувалася через те, що вночі значна частина солдатів спала. Слухали передачі не більше 4 – 5 % з них і найчастіше ті, хто вночі був вартовим [29].

Літаки, танки і броньовики, обладнані гучномовними установками, безумовно, себе виправдали, але широкого поширення під час Другої світової війни не набули.

Досвід усної пропаганди у бойових діях на європейському театрі воєнних дій довів, що використання засобів усного мовлення найбільш ефективним було тоді, коли вони знаходились в бойових порядках наступальних частин. Природно, що в наступі основна частина сил і засобів усного мовлення зосереджувалася на напрямку головного удару, цим досягалася максимальна пропагандистська дія на особовий склад основного угруповання ворога. Дивізійні засоби усної пропаганди (ОГУ, мегафони і рупори) використовувалися політвідділами дивізій для ведення передач проти вузлів опору, його блокованих або оточених підрозділів і частин [41, с. 152].

Основними технічними засобами виробництва друкованої пропагандистської продукції у 1939–1945 рр. були спеціальні друкарні, призначені для видання агітаційних матеріалів іноземними мовами (дві друкарні розміщували у поїздах, інші були стаціонарними) [29]. (Додаток Ж. 5)

Друковані матеріали загальнополітичного характеру розроблялися в Москві центральним апаратом РСЧА по роботі серед військ противника. На фронтах отримували як віддруковані листівки, так і матриці, з яких відбувалося розмноження пропагандистських матеріалів. Фронти використовували свою поліграфічну базу; в арміях, зазвичай, була похідна друкарня; у дивізіях листівки самостійно практично не видавалися [13, с. 382]. (Додаток Ж. 3)

За словами ветерана війни, набірника газети 4-го гвардійського стрілецького корпусу І. Скоркіна, «похідна друкарня розміщувалася, в основному, у двох автомашиних ЗИС–5: у фанерних будках були набірний і друкарський цехи. Окремо в полуторці займала місце електростанція–двиглок. Редакція розміщувалася у бліндажах...» [42].

Відсутність у штатах армій і фронту похідних друкарень з необхідним устаткуванням (набірна, електростанція, фотолабораторія тощо) гальмувала роботу, не даючи можливості видавати потрібну кількість листівок [31, с. 66].

У зв'язку з цим окремі полки і роти застосовували склографи. Їхні можливості дозволяли готувати якісні листівки в тих відділеннях, де не було друкарської бази, при цьому використовували хімікати, що були в наявності у всіх з'єднаннях фронтів.

На склографі друкували не лише чорно-білу, але й кольорову продукцію [43, с. 22–23].

Оформлення друкованих видань виконувалося як суто друкарськими засобами (шрифти різних гарнітур і кеглів, лінійки, акцидентний набір тощо) друкарень, так і засобами сюжетно-ілюстративними (документальні фотографії, фотомонтаж, ілюстрація і т. ін.), прагнучи для кожної листівки, брошури, плаката створити нову, особливу виразність. Якщо у з'єднанні була цинкографія, то під час виготовлення листівок найчастіше використовували кліше. Якщо її не було, то, як варіант, використовували гравюри (на дереві, лінолеумі і пластмасі). Ці способи не вимагали жодного спеціального громіздкого устаткування, і тому виготовлення кліше було можливе у будь-яких польових умовах [44, с. 18–19]. Таким чином створювалася друкована продукція, що надходила безпосередньо у військові з'єднання і підрозділи і яку пропагандисти на місцях повинні були поширювати серед військ противника. Останнє займало особливе місце в роботі як органів політвідділів, так і безпосередньо командувачів фронтів. Узагальнюючи досвід пропагандистського забезпечення бойових дій, засоби поширення агітматеріалів умовно можна поділити на такі групи:

1. За допомогою авіації. (Додаток К. 1)

За наявними даними, авіацією поширювалося понад 80% агітматеріалів [29; 45]. Для їх доставки і розповсюдження використовували літаки усіх типів, які виконували бойові завдання над територією, що була зайнята противником, – бомбардувальники, штурмовики, винищувачі, розвідувальні та літаки зв'язку. Агітматеріали, що видавало ГПУ ЧА, доставлялися на фронти літаками спеціальної ескадрильї. Там вони поширювались авіацією фронтового та армійського підпорядкування, а в окремих випадках, коли здійснювалися польоти в глибокий тил ворога (пальоти на Кенігсберг, Берлін, Ростов і т. д.), – авіацією далекої дії [29].

Існувала зумисно вироблена технологія скидання листівок з літаків: вимпелом або шляхом використання спеціальних касет; за допомогою агітбомб або пачками вручну.

2. Використання агітснарядів, агітмін, агітгранат як заводського, так і напівкустарного виробництва. (Додатки К. 2, К. 3)

Артилерійські засоби поширення агітматеріалів були прицільними засобами. Найбільш розповсюдженим із них був 152-мм гаубичний агітснаряд, що вмщував близько 1 кілограма листівок [29].

Одночасно з 1944 р. радянські війська почали застосовувати новий агітснаряд 122-міліметрової гаубиці, розробленої за німецьким зразком (для гаубиць зразків 1909/37 р., 1910/30 р. і гаубиці М-30) [28]. Він призначався для дистанційного вогню з метою отримання розривів у повітрі і забезпечення прицільного поширення. Снаряд вмщував 800 грамів корисного навантаження (у його корпус вкладався контейнер із згорнутої в один або декілька рулонів літератури, які були розташовані один над одним), дальність його польоту становила 11–15 кілометрів. Він розсіював листівки на площі шириною від 15 до 50 м і довжиною від 300 до 600 м [29]. Єдиним недоліком цього засобу була необхідність спорядження його листівками певного формату, а саме 10x14,5 см [31, с. 13].

Агітснаряди, в основному, використовували для цілеспрямованого поширення листівок у місцях найбільшого скупчення противника, як-то: командні пункти батальйонів і полків, перехрестя доріг, населені пункти тощо. Проте, не володіючи великим запасом агітснарядів, політвідділи фронтів були вимушені економити їх для найбільш важливих випадків.

Пропагандистами Червоної Армії застосовувалася гвинтівкова агітаційна граната ВАГИ-42 (зразка 1942 р.), що запускала з надкаліберної мортирки без прицілу. Мортирка – це трубка з колінчастим вирізом під гармату і воронкоподібним відбивачем газів [29]. Метання гвинтівкової агітаційної гранати здійснювалося за допомогою вихолощеного патрона з гвинтівки зразків 1891/30 р. із закріпленою на ствол рушниці мортиркою. Вага остаточно спорядженої гранати складала 324 – 340 г. Дальність метання – 400 – 450 м при куті піднесення 40-45. Час горіння сповільнювача – 5,5-6 секунд. Кількість листівок формату 105x150 – 35 – 40 шт. [46].

Гвинтівкові мортирки найчастіше використовували в частинах, передній край яких наближався до противника не далі 80 – 100 м. Ця відстань була вповні досяжною для гвинтівкової мортирки, яка стріляє на дистанцію 250 м. Значним її недоліком була мала місткість – 20–25 листівок. Ця обставина певним чином знижувала значення цього засобу поширення агітаційних матеріалів [31, с. 14].

Використовувалась у пропагандистських цілях і 82-міліметрова чавунна агітміна зразка 1943 р. АМ-82 з дистанцією вогню 1,5 – 2 кілометри, що вміщувала близько 200 г листівок (200 примірників у 1/32 друкарського аркуша) [29]. Так, фахівці з пропаганди Ленінградського фронту (територія Фінляндії) відзначали, що агітміни АМ-82 виявилися чудовим засобом поширення листівок по передньому краю і бойових порядках противника [31, с. 14].

Особливий інтерес становить агітміномет Ястребова-Охапкіна, винайдений у ході бойових дій на території Фінляндії. В умовах позиційної оборони поширення листівок по передньому краю противника розвідкою, арбалетами, пращами і зміями було надзвичайно складною справою. У багатьох випадках вони не доходили до противника. Для вирішення цієї важливої проблеми відділ фронту та армійське відділення постійно націлювали свій чисельний актив на дослідження нових форм і методів поширення листівок. Серед активістів почався широкий рух винахідництва, у результаті якого з'явився агітміномет, розроблений Ястребовим. Червоноармієць Охапкін удосконалив конструкцію агітміни і домогся її польоту на 300 – 500 м. Виготовлена або цілком з дерева, або частково з жерсті (стакан міни), вона розривалася у повітрі на висоті 50 – 80 м від землі, і листівки розліталися по всій ділянці [31, с. 14]. З часом значимість агітміномета в поширенні листівок так зросла, що він витіснив усі інші наземні засоби, змагаючись навіть з армійською авіацією.

3. Використання напівкустарних технічних засобів: катапульт, агітзмій, куль-пілотів, луку та стріл тощо [45]. Вони в основному застосовувалися в умовах відсутності основних засобів, згаданих в пунктах 1 і 2, а використовувалися з урахуванням винахідливості пропагандистів і військової кмітливості солдатів. (Додаток К. 4; К. 5; К. 6)

У літературі існують відомості, які стосуються застосування куль-пілотів у Карелії. Там їх використовували, головним чином, на правому фланзі Карельського перешийка, де відстань до противника була значною (на окремих напрямках до 1,5 км), і тому про застосування таких засобів, як гвинтівкові мортирки, арбалети, змії і тому подібне, не могло бути й мови [31, с. 14].

З метою економії дефіцитних гумових оболонок і водню пропагандисти змушені були вдаватися до такого способу роботи з кулями-пілотами. Наповнену воднем і завантажену листівками кулю не випускали у бік противника, а тягнули прикріпленим до кулі авіаційним шнуром назад униз, завантажували знову агітками, піднімали вгору і стримували там на певній висоті до розриву за допомогою бікфордого шнура нитки, що зв'язувала пучок листівок. Потім кулю тягнули вниз, і весь процес розпочинався знову і повторювався до повного вичерпання їхнього запасу [31, с. 14].

Досвід застосування куль-пілотів проти фінських військ довів, що залежність від погоди (наприклад, напрямки вітру), громіздкість у пересуванні (залізний балон з воднем) і відносно невеликий вантаж листівок (200 г – 100 шт.) робили цей засіб непрактичним [31, с. 14].

4. Використання агітзагонів.

Так, у Чехословаччині для оперативного поширення пропагандистської літератури організовували рейси агітмашин у щойно звільнені і тилові райони. Лише у квітні 1945 р. їх відбулося чотири, кожен з яких тривав від 5 до 10 днів [37, с. 18].

Таким чином, зародження органів спеціальної пропаганди, що розпочалось у 1939 – 1940 рр., було практично завершено у 1945 р. Цей процес відбувався шляхом залучення різногалузевих установ для безпосереднього ведення пропаганди серед військ і населення противника та на свої збройні сили в умовах воєнного часу. У досліджуваний період політоргани виконували завдання, які відповідали вимогам конкретної ситуації, посівши особливе місце у системі радянських збройних сил. У ході війни можна відзначити посилення їх ролі у покращенні ідеологічної та

організаційно-партійної роботи у військах, впливу на вирішення бойових завдань на радянсько-німецькому фронті [41].

Таким чином, радянські технічні засоби для забезпечення пропагандистського супроводу Червоної Армії у ході бойових дій досягли високого рівня. Їх розмаїття дозволяло вести агітаційно-пропагандистську роботу як серед військ противника, так і серед мирного населення на звільнених територіях. Поєднання усної агітації, звукової імітації, авіаційних, артилерійських та інших засобів розповсюдження друкованих матеріалів давало можливість здійснювати, в основному, правильне та своєчасне забезпечення наступальних операцій Червоної Армії на європейському театрі воєнних дій.

Висновки до розділу 3

Підсумовуючи вищезазначене, варто наголосити, що радянська пропаганда в ході війни планувалась і розвивалась відповідно до основної лінії, визначеної ЦК ВКП(б). Більш детальне змістове навантаження її здійснювала Ставка ВГК, до складу якої входило Головне політичне управління Червоної Армії. Безпосередні завдання з ведення пропаганди на війська і населення противника покладались на 7-й відділ цього органу. Проте, з метою якісної організації його діяльності, до розробки і донесення пропагандистських матеріалів залучалися цивільні партійні, навчальні, наукові та інші заклади. Таким чином, запроваджена в ході війни організація пропагандистського апарату Червоної Армії була дієвою і цілком виправдала себе в умовах воєнного часу. Вона дозволила не лише наполегливо впроваджувати основну лінію комуністичної партії в середині армії, але й активно проводити вплив на гітлерівські війська та цивільну аудиторію за межами СРСР.

На завершенні війни укомплектованість об'єднань, з'єднань і частин Червоної Армії технічними засобами була в цілому задовільною. На озброєнні фронтів та армій в цілях виконання пропагандистських завдань перебувала як потужна для того часу заводська техніка, так і саморобні засоби. Вони дозволили на належному рівні виконувати завдання із забезпечення інформаційного впливу як на противника і цивільне населення країн Європи, так і на свої війська, а також залучалась до

імітаційних заходів з метою введення противника в оману. Широко використовувались для потреб фронту цивільні засоби інформації та трофейні технічні засоби.

Література до розділу 3

1. Военная пропаганда Второй мировой: общая структура советских органов пропаганды-введение. URL: <http://agitka.su/forum/viewtopic.php?f=6&t=4#p220>. (дата звернення: 24.04.2014).
2. Исаков П.Ф., Волков А. М., Колычев В. Г. Политорганы Советских Вооруженных Сил: Историко-теоретический очерк . Москва, 1984. 400 с.
3. Киселев А. Д., Глазачев В. А., Глазунов П. М. Идеологическая работа КПСС в действующей армии 1941 – 1945 гг. Москва, 1985. 270 с.
4. Куцька О. М., Бондарева І. І. Історичний огляд пропагандистської роботи більшовиків Радянської Росії у 1917 – 1922 роках. *Гілея*. 2011. № 43. С. 46 – 53.
5. Никонов С. М., Петрухін В. С. Психологічні операції: Короткий нарис історії: Інформаційно-методичний посібник: у 2 ч. Львів, 2001. Ч.1. 64 с.
6. Советская пропаганда среди войск интервентов в период иностранной интервенции и Гражданской войны (1918 – 1920 годы). *Бюллетень «Опыт работы»*. 1952. № 4 (83). С. 3–27.
7. Военно-политическая академия имени В. И. Ленина. URL: Режим доступа к сайту: <http://ru.wikipedia.org/wiki>. (дата звернення: 24.4.2014).
8. Советская военная печать: Исторический очерк. Москва, 1960. 418 с.
9. Поваляев М. Г. Процесс формирования и особенности работы органов специальной пропаганды Красной Армии в предвоенные годы. *Идеологические аспекты военной безопасности*. 2010. № 3. URL: <http://www.mod.mil.by/iavb/2010n3/13.pdf>. (дата звернення: 24.04.2014).
10. Политический отдел (политотдел). URL: <http://ru.enc.tfode.com>. (дата звернення: 24.04.2014).
11. Жарков В. В. Организационно-идеологическая работа в РККА в 1939–1941 гг. *Ярославский педагогический вестник*. 2010. № 2. С. 66–70.

12. Мощанский И. Б. Информационная война: Органы спецпропаганды Красной армии. *Вече*. 2010. 406 с. URL: <http://lib.rus.ec/b/356074/read>. (дата звернення: 25.04.2014).
13. Волковский Н. Л. История информационных войн: в 2 ч. Санкт Петербург, 2003. Ч.2. 792 с.
14. Репко С. И. Цена иллюзий. *Военно-исторический журнал*. 1992. № 11. С. 8–15.
15. Журавель В. А. День памяти и скорби. URL: <http://felbert.livejournal.com/401036.html>. (дата звернення: 24.04.2014).
16. Оружием пропаганды. URL: <http://militarylib.com/articles/history-article/1748-oruzhiem-propagandy.html>. (дата звернення: 25.04.2014).
17. Троян В. Г. Военно-политическая деятельность Д.З. Мануильского в годы Великой Отечественной войны: автореф. дис. канд. ист. наук. Киев, 1992. URL: <http://rudocs.exdat.com/docs/index-264780.html>. (дата звернення: 13.07.2016).
18. Бурцев М. И. Прозрение. Москва, 1981. 320 с. URL: http://militera.lib.ru/memo/russian/burtsev_mi/index.html. (дата звернення: 23.10.2015).
19. Великая Отечественная война. URL: <http://www.istmira.com/knigi-vtoraya-mirovaya-vojna/11/11/page/137/11/page/1/11/page/2/Russkiy-arhiv--Velikaya-Otechestvennaya--T--17-6-1-2.html>. (дата звернення: 24.04.2014).
20. Леонтьева Л. Є. Історія проведення психологічних операцій на радянсько-німецькому фронті (1941–1945 рр.). Львів, 1996. 44 с.
21. Гинцберг Л. И., Дабкин Я. С. Немецкие антифашисты в борьбе против гитлеровской диктатуры. Москва, 1961. 152 с.
22. Психологическая война. URL: <http://ru.wikipedia.org/wiki>. (дата звернення: 25.04.2014).
23. Куцька О. М. Пропагандистська робота військово-політичного керівництва Великобританії в період Другої світової війни та у перші повоєнні роки. *Військово-науковий вісник*. 2009. №12. С. 42 – 57.
24. Куцька О. М., Годій М. В. Історичний огляд пропагандистської роботи США в Європі у період Другої світової війни. *Військово-науковий вісник*. Львів, 2014. №14. С. 182 – 197.

25. Куцька О. М. Особенности пропагандистской деятельности Белорусских фронтов во время боевых действий Красной Армии на территории Европы в конце Второй мировой войны. *Молодий вчений*. 2014. №8 (11). С. 44 – 49.

26. Куцька О. М. Особливості пропагандистської діяльності Українських фронтів під час бойових дій Червоної Армії на території Європи наприкінці Другої світової війни. *ScienceRise*. 2014. Vol.2 (2). С. 28 – 33.

27. Салата О. О. Формування інформаційного простору у Рейхскомісаріаті «Україна» та в зоні військової адміністрації (1941-1944 рр.): автореф. дис. док. іст. наук. Донецьк, 2010. 37 с.

28. Военная пропаганда Второй мировой. URL: <http://agitka.su/forum/viewtopic.php?f=19&t=37>. (дата звернення: 25.04.2014).

29. Средства распространения агитационных материалов. URL: http://www.e-reading.org.ua/chapter.php/1007577/3/Moschanskiy_-_Informacionnaya_voyna._Organy_srespropagandy_Krasnoy_armii.html. (дата звернення: 26.04.2014).

30. Работа среди окруженных группировок противника: работа среди войск противника, окруженных в г. Познань. *Бюллетень «Опыт работы»*. 1945. № 5 (30). С. 13 – 27.

31. Суомалайнен М. А., Куорти Я. А., Ритарі І. П. Гринин Н. А. Опыт работы политорганов Ленинградского фронта среди финских войск в период Великой Отечественной войны. *Бюллетень «Опыт работы»*. 1948. № 1 (52). С. 3 – 68.

32. Работа среди окруженных группировок противника: о работе среди немецко-венгерских войск, окруженных в районе Будапешта. *Бюллетень «Опыт работы»*. 1945. № 5 (30). С. 3–13.

33. Из опыта работы среди населения освобожденных районов Польши. *Бюллетень «Опыт работы»*. 1944. № 15 (24). С. 3 – 14.

34. Лобов В. Н. Военная хитрость. Москва, 2001. 472 с.

35. Танк-агитатор. URL: http://www.k2x2.info/voennaja_istorija/tanki_vpered_kurezy_tankovoi_voiny_v_bitve_za_leningrad/p4.php. (дата звернення: 25.04.2014).

36. Бронированные машины боевого и технического обеспечения. URL: <http://war1945.ru/domestic-vehicles/506-bronirovannye-mashinyboevogo-i-tehnicheskogo-obespecheniya.html>. (дата звернення: 25.04.2014).

37. О работе среди населения Чехословакии (2-й Украинский фронт). *Бюллетень «Опыт работы»*. 1945. № 8 (33). С. 16 – 23.

38. Работа среди войск противника: спаренная работа двух ОГУ. *Бюллетень «Опыт работы»*. 1944. № 15 (24). С. 21.

39. Работа политорганов 2-го Украинского фронта. *Бюллетень «Опыт работы среди войск противника»*. 1944. № 4 (13). С. 20 – 31.

40. Новиков В. П., Дододычко П. С., Кирпич В. Е., Михайлов А. М. Культурно-просветительная работа в армии и на флоте. Учебное пособие для высших военно-политических училищ. Москва, 1977. 316 с.

41. Куцкая О. Н., Дорожкин С. И. Советские технические средства пропаганды в период боевых действий Красной Армии на территории Европы в годы Второй мировой войны. *Revista Militară. Chişinău*, 2014 .№1 (11). С. 145 – 157.

42. Автомобили нашей победы. URL: <http://www.kostyor.ru/archives/5-08/auto.php>. (дата звернення: 24.04.2014).

43. Печатанье листовок на стекло графе. *Бюллетень «Опыт работы среди войск противника»*. 1944. № 6 (15). С. 22 – 24.

44. Опыт художественного оформления листовок средствами отделения. *Бюллетень «Опыт работы среди войск противника»*. 1944. № 6 (15). С. 17 – 22.

45. Победа. 1941–1945. Он-лайн выставка URL: <http://victory.rusarchives.ru/documents-list-photo>. (дата звернення: 16.06.2017)

46. Описание винтовочной агитационной гранаты образца 1942 г. (ВАГ-42). URL: <http://militarylib.com/ww2/ww2-ammunition-book/165-opisanie-vintovochnoj-agitacionnoj-granaty-obr-1942-g-vag-42.html>. (дата звернення: 25.04.2014).

Розділ 4. Морально-психологічний стан військовослужбовців протидіючих сторін (друга половина 1944 – 1945 роки)

4.1. Радянська пропаганда на свої війська напередодні вступу Червоної Армії на територію країн Європи (друга половина 1944 р.)

Необхідно зазначити, що радянська пропаганда напряму залежала від дипломатичних відносин та історичних зв'язків між конкретною європейською державою та СРСР. Так, з восьми країн Центральної та Південно-Східної Європи, на територію яких вступила Червона Армія, у три з них вона увійшла на підставі відповідних міждержавних угод. Наприклад, у Чехословаччину – згідно з угодою від 8 травня 1944 року. Дещо по-іншому склались відносини Радянського Союзу з Польщею, між якими дипломатичні відносини були перервані навесні 1943 р. Проте дозвіл на вступ своїх військ на територію останньої радянське Верховне Командування на початку липня 1944 р. отримало від делегації створеного у Варшаві підпільного парламенту – Крайової Ради Народової. Відповідну угоду між Радянським урядом та Польським комітетом національного визволення, створеним у м. Хелмі 21 липня, було підписано дещо пізніше – 26 липня.

Щодо вступу радянських військ на територію Югославії, то у другій половині 1944 р. керівництво Національного Комітету Визволення Югославії (НКВЮ) неодноразово висловлювало побажання встановити більш тісну співпрацю з Червоною Армією для створення єдиного фронту боротьби двох армій. У заяві ТАРС від 29 вересня 1944 року зазначалося, що радянське командування звернулось із проханням до НКВЮ надати згоду на тимчасовий вступ Червоної Армії на югославську територію, що межувала з Угорщиною [1, с. 265].

У решту країн Європи, що вели активні бойові дії проти СРСР, як-то: Німеччина (до складу якої входила Австрія), Угорщина, Румунія та Фінляндія [1, с. 265], чи які здійснювали проти нього ворожу політику (монархістський режим Болгарії), або частину території яких вони звільняли за

узгодженням із союзниками (Північна частина Норвегії) [2, с. 370.], радянські війська вступали за правом переможців і в силу воєнної необхідності з метою розгрому ворога.

Нові реалії на Східному фронті – майбутній вступ на території країн Європи – викликали потребу відпрацювати додаткові чіткі настанови, що мали визначати там завдання та поведінку радянських військ і влади. Насамперед значний конкретний матеріал військової та політичної спрямованості містився у найважливіших дипломатичних документах радянського уряду. У них була сформульована зовнішня політика СРСР в цілому і стосовно окремих районів, розкривалися його стосунки з країнами, на територію яких планувався вступ радянських військ у ході війни. З метою усвідомлення особовим складом розробленої ВКП(б) політики стосовно майбутнього державного, економічного та культурного життя європейських народів, необхідністю підняття на новий рівень розуміння значимості «визвольної місії» активно доводилися до нього накази Верховного Головнокомандувача № 95 від 23 лютого 1943 року, № 195 від 1 травня 1943 року, № 309 від 7 листопада 1943 року, № 16 від 23 лютого 1944 року, № 70 від 1 травня 1944 року [3, с. 170]. Настави щодо поведінки Червоної Армії за кордоном були сформульовані у Заяві уряду СРСР від 2 квітня та Постанові ДКО від 10 квітня 1944 року [4, с. 105]. У подальшому, при вступі збройних сил на чужі території, уряд приймав подібного змісту постанови. Вони доводилися як до відома своїх військ, так і до населення країни перебування по радіо або шляхом спеціальних звернень радянського командування [1, с. 266].

Керівними документами для військових рад і політорганів, які визначали основні напрями та конкретний зміст ідеологічної роботи зі зміцнення «інтернаціональної бойової співдружності» армій, були постанови ЦК ВКП(б) з ідеологічних питань, рішення Державного Комітету Оборони, накази Верховного політичного управління Червоної Армії. Широко використовувалися також промови, виступи, статті керівних діячів партії та держави, з яких військові ради та політоргани постійно черпали «відповіді», котрі характеризували зміст «визвольної місії» СРСР та його армії в Європі, сутність радянської програми «демократичного

устрою» післявоєнного світу, політичну спрямованість антинацистського руху Опору в європейських країнах тощо [3, с. 166].

Пріоритетне значення для ідеологічної роботи у військах напередодні вступу у зарубіжні країни, зокрема з пропаганди бойової співдружності армій, мали вказівки Політбюро ЦК партії, які доводили на нарадах членів військових рад фронтів у травні 1944 р. Відповідно до них, питання «патріотичного та інтернаціонального виховання» у військах було поставлено у центр всієї виховної роботи політорганів [3, с.173]. При цьому віце-адмірал М. Смірнов зауважив, що «... всі люди різні, до кожного потрібний особливий підхід. Тут місця немає жодним шаблонам. Одного можна переконати, іншого – змусити. Одному достатньо короткої репліки, натяку, іншому – слід все розтлумачувати ретельно, і не при людях...» [5].

Основним відповідальним органом щодо прищеплення солдатам та офіцерам вищезазначених політичних та моральних принципів поведінки було Головне політичне управління РСЧА. Його працівники допомагали політорганам, партійним і комсомольським організаціям роз'яснювати воєнно-політичну обстановку, завдання, поставлені ЦК ВКП(б). Вони ж контролювали виконання цих вказівок [6, с. 245].

Для прикладу наведемо окремі вимоги одного із таких документів, який надійшов від політвідділу до Любашевського районного воєнного комісаріату. У ньому зазначалось, що «... завданням військкоматів полягає у тому, щоб жоден із призовників не пішов з приписного пункту не розпропагованим у душі безмежної відданості народу, батьківщині, партії Леніна – Сталіна і ненависті до ворога, у душі стійкої вірності обов'язку» [7, арк. 2].

У зазначеному документі пропонувалось для проведення політичної роботи на пунктах прийому відвести окремі кімнати та обладнати їх плакатами, гаслами, портретами, картинами, газетами та відповідними меблями. Причому наголошувалось, що неприпустимо щоб політбесіди проводились в одній кімнаті з іншими видами робіт пункту. Вимагалось, щоб політробота у формі бесід, доповідей та лекцій здійснювалася протягом усього робочого дня з усіма особами, які були вільні від проходження комісії. Також, відповідно до документу, вимагалось перед початком кожного дня роботи

комісії організувати мітинги, а по її завершенню – збори, які слід проводити особисто воєнкому з представниками партійних і радянських організацій. Для організації цих заходів вважали за потрібне мати у достатній кількості та відповідно підготовлених за певними темами, затвердженими ВКП(б), агітаторів із числа партійно-радянського активу, а також постійного на весь час роботи пункту заступника начальника приписного пункту з політичної частини [7, арк. 2].

Використовуючи величезний досвід виховної роботи, який був накопичений протягом трьох років війни, політоргани уміло поєднували всі види пропаганди, починаючи від бесід «бувалих» воїнів з щойнопризваними та групових політінформацій, до лекцій з офіцерським складом, видання на допомогу агітаторам методичних і довідкових розробок, пам'яток особовому складу про дії у наступі до створення яскравої та вражаючої наочної агітації, що розміщувалась на шляхах просування радянських військ [8].

Аналіз радянських пропагандистських заходів, спрямованих на свої війська, дозволяє виокремити два етапи їх організації та проведення. Перший – це загальна агітація та пропаганда напередодні наступу Червоної Армії в Європі. Другий – напередодні наступу на кожну окремо взятую європейську країну. Зупинимося на характеристиці кожного із них.

Основними питаннями, над якими працювали військові ради та політоргани, в ході першого етапу були:

1. До радянських військ доводилося, що їх вступ у межі тієї чи іншої країни диктується винятково воєнною необхідністю і протистоянням з боку противника, що СРСР не має на меті захоплення будь-якої частини території цієї країни і зміни у ній суспільного ладу. Військовим радам, командирам і політорганам пропонувалося налагоджувати зв'язки з існуючою місцевою адміністрацією, розгортати серед населення роботу з роз'яснення політики Радянського Союзу, надавати населенню всю можливу допомогу тощо [1, с. 266]. Червоноармійців повчали, що їх героїчні дії поєднують у собі захист національних інтересів з виконанням інтернаціонального обов'язку стосовно всіх народів, які потрапили під окупацію німецько-гітлерівських військ і ведуть боротьбу за волю та незалежність [3, с. 164].

2. Під час виховання морально-психологічних якостей в особового складу враховувалося те, що наступ Червоної Армії буде здійснюватися на території буржуазних держав, значна частина населення яких негативно, а то й вороже ставиться до СРСР [6, с. 243]. Наведемо для прикладу рядки зі звернення Воєнної ради 2-го Українського фронту до козаків-гвардійців кінно-механізованої групи генерал-лейтенанта І. Плієва: «... Завжди пам'ятайте, що ви воюєте на чужій території, – тому будьте пильними, будьте напоготові. Висока радянська воїнська дисципліна та організованість, сувора покора командирам – запорука перемоги...» [9].

Отже, радянські пропагандисти, з одного боку, закликали своїх воїнів бути пильними щодо «представників держав із капіталістичним розвитком», а з іншого – нести у «широкі маси європейського населення ідеї комунізму та соціалізму». Нагадаємо, що від початку звільнення України система патріотичного виховання РСЧА була остаточно скорегована на формування ідеї російського патріотизму з урахуванням класової складової радянського патріотизму [10, с. 194].

3. Одне з основних завдань політорганів у цей період було виховання в червоноармійців високого наступального пориву. З метою спонукання їх до необхідності продовження боротьби за межами Батьківщини та ще більшого завзяття у боях політоргани через військові газети популяризували проявлений героїзм у попередніх операціях на території СРСР [11, с.239], спонукаючи до все нових звершень і самовідданості у боях вже на європейському ТВД. Наприклад, газета «Радянський воїн» на першій шпальті опублікувала матеріал під заголовком «Червона Армія вийшла на державний кордон». У статті були й такі слова: «Ми пишаємося своїми братами – воїнами 2-го Українського фронту, вітаємо їх з великою перемогою і радіємо з ними. Не відставаймо від них, товариші! Нехай ворог ще відчує, що воїни нашого фронту вміють бити ворога майстерно...» [11, с. 240].

Для підняття наступального пориву та жаги до перемоги політоргани у своїй діяльності широко використовували фронтові, армійські та дивізійні газети. Так, уже в лютому–березні 1944 р. газети Українських фронтів виступили з низкою

матеріалів, у яких роз'яснювали радянським воїнам необхідність боїв, що відбуватимуться, закликали їх на нові подвиги [11, с. 233 – 234].

4. Радянським політорганам необхідно було роз'яснити солдатам та офіцерам Червоної Армії причини відчайдушного опору гітлерівців. Їм доводилося розтлумачувати той факт, що німецькі війська ведуть запеклі бої на завершальному етапі Другої світової війни не стільки тому, що ще вірять у перемогу Німеччини, скільки тому, що їх залякала пропаганда Геббельса, що «... поразка на Заході означатиме лише програму війну, поразка на Сході – знищення німецького народу» [6, с. 244].

5. Військові ради та політоргани фронтів вимагали від солдатів і офіцерів Червоної Армії чіткого дотримання Військової присяги, суворої дисципліни та культурної поведінки на звільнених територіях. Ці заходи диктувалася тим, що в низки командирів і політпрацівників у зв'язку зі значними перемогами радянських військ почали з'являтися настрої самозаспокоєності [11, с. 236 – 237].

Віце-адмірал М. Смірнов підкреслював, що «коли ми говорили про дисципліну, то мова йшла не тільки про чітке виконання наказів і розпоряджень. Війна вимагає більшого. Є такі, що дотримуються положень статутів, виявляє слухняність, але залишіть його без контролю і все може піти шкереберть» [12].

З метою упередження фактів девіантної поведінки, політпрацівники штабів циркулярами інформували особовий склад частин та призивних пунктів про випадки ганебної поведінки червоноармійців із доведенням застосованого покарання за них [7, арк. 3 – 6].

6. Перед радянськими пропагандистами стояло й таке важливе питання, як налаштування воїнів на толерантне та гуманне ставлення до мешканців країн, у які вступить Червона Армія. Саме тому в ході лекцій, бесід і мітингів на конкретних прикладах роз'яснювали, що доброзичливе, гуманне ставлення до цивільного населення має важливе політичне значення. Кожний солдат у своїй поведінці з мешканцями країни, у звільненні якої він братиме участь, має бути «гідним представником країни соціалізму» [6, с. 244; 11, с. 234]. З цього приводу один із героїв роману письменника М. Алексєєва «Солдати» сказав такі слова: «Там, на

чужій землі, на кожного нашого солдата будуть дивитись, як на представника нового світу» [13, с. 215]. Водночас, фронтові газети «Червона Армія», «За честь Батьківщини», «Радянський воїн», «Сталінський стяг» на своїх сторінках постійно закликали воїнів бути гідними продовжувачами героїчних традицій їх попередників, примножувати ратну славу у боях, нагадували про їхню визвольну місію [11, с. 236].

7. Нові обставини диктували необхідність систематичного ознайомлення особового складу з ходом формування на території СРСР іноземних військових частин і з'єднань, метою, задля якої вони готові боротись спільно з Червоною Армією, а також з відомостями про їхню участь у бойових діях проти гітлерівців на радянсько-німецькому фронті [3, с. 169].

У рамках цього здійснювалася значна робота зі згуртування слов'янських народів у єдиний антинацистський фронт. Так, на мітингу, який відбувся у Москві у лютому 1944 р., один із ораторів висловив впевненість, що братерство по зброї воїнів-слов'ян «прокладе свій переможний шлях на захід». Інший промовець підкреслив: «Крізь полум'я жорстоких битв пліч-о-пліч з воїнами Червоної Армії ... ідуть польські, чехословацькі, югославські воїни, прокладаючи свій шлях на захід, на батьківщину, туди, де чекають нас поневолені брати і сестри» [3, с. 171].

Для налагодження контактів і формування в особового складу відчуття довіри до іноземних контингентів, які перебували на радянському боці, політоргани не лише видавали більше інформаційної літератури про їхню підготовку на території СРСР та участь у бойових діях, а й організовували спілкування між представниками різних національностей. Так, ще у 1943 р. була втілена у життя ідея обміну листами між воїнами Червоної Армії та бійцями Чехословацького батальйону [3, с. 171].

Особливе місце у вихованні воїнів у дусі інтернаціонального братерства посіли заклики ЦК ВКП(б) до річниць Великої Жовтневої соціалістичної революції, Червоної Армії і до свята міжнародної солідарності – 1 Травня. Наприклад, одне із гасел до 26-ї річниці ЧА проголошувало: «Бойовий привіт солдатам та офіцерам першого Польського корпусу, Чехословацьких з'єднань, Югославської військової частини в СРСР ..., які героїчно воюють на радянсько-німецькому фронті проти нашого спільного ворога – фашистських загарбників!» [3, с. 170].

8. Залишалось відкритим питання роботи з воїнами інших національностей (зі складу республік СРСР). Як відомо, тривалий час через систему патріотичного виховання розкривалась месіанська роль російського народу як старшого брата у сім'ї народів СРСР. Згодом з метою ліквідації негативних явищ у патріотичному вихованні директивою ГоловПУ РСЧА № 01 від січня 1943 р. вимагалось: «...покінчити з недооцінкою політичної роботи серед червоноармійської неросійської національності. Рішуче зупиняти будь-які прояви великодержавницького шовінізму і націоналізму, від кого б вони не виходили...» [10, с. 203]. 4 квітня 1944 року директивою ГоловПУ РСЧА №2 вказувалося, що «окремі газети, які на своїх сторінках розкривають бойові дії та героїзм тої національності, мовою якої видається газета, не приділяють... уваги роз'ясненню провідної ролі російського народу у Вітчизняній війні, недостатньо висвітлені інші народи СРСР..., які ведуть боротьбу проти спільного ворога – німецьких загарбників» [10, с.204].

Крім того, відбувався рівномірний розподіл військовослужбовців різних національностей по підрозділах з урахуванням пропорційних квот [10, с. 216].

9. Роз'яснення принципів інтернаціоналізму, спільності інтересів і завдань у боротьбі з нацизмом прогресивних сил у всіх країнах, необхідності укріплення бойової співпраці Червоної Армії з іноземними частинами, які ведуть боротьбу на різних фронтах Другої світової війни із загальним ворогом, було не менш актуальним напередодні вступу в Європу. У рамках цього в усній пропаганді та газетах розповідалося про участь поляків, чехів, болгар, угорців, сербів, хорватів і румун у захисті завоювань Великої Жовтневої соціалістичної революції, про інтернаціональну допомогу бійцям республіканської Іспанії. В агітаційно-пропагандистській роботі політорганамі широко пропагувався хід спільних бойових дій радянських та іноземних воїнів [6, с. 255].

Зокрема, наведемо з цього приводу уривок із видання «Партизан» від 20.03.1944 р. №6: «Одвічний ворог слов'янства, німецький хижак, використовуючи хибну політику деяких слов'янських держав, загорнув їх одну за одною, в 1941 р., віроломно напав на останню твердиню слов'янства – Радянський Союз. Але він

прорахувався. Нищівних ударів завдала йому Червона Армія, жене його геть, на захід. Під її непереможні прапори горнутья всі слов'янські народи; пліч-о-пліч з російським йде у бій Польська Армія, чехословацькі та югославські з'єднання. Єдність слов'ян у боротьбі проти спільного ворога – гітлеризму – це бойовий заклик всього слов'янства...» [14, арк. 47].

Форми та розмах роботи військових рад і політорганів зі зміцнення морально-психологічного стану військовослужбовців Червоної Армії перебували у прямій залежності від конкретних бойових завдань кожного фронту, класового характеру союзних держав та їх армій, чисельності і бойових можливостей останніх, історично налагоджених взаємовідносин СРСР з кожною з країн [3, с. 177].

10. Активні контрпропагандистські заходи. Вони були спрямовані проти інформаційно-психологічного впливу противника, який намагався усілякими засобами та мотивацією вивести солдат та офіцерів із стійкого морального стану та готовності до продовження війни [15, арк. 1 – 4; 16, арк. 1 – 2; 17, арк. 1 – 7].

Узагальнюючи вищенаведене, можна стверджувати, що в ході другого етапу морально-психологічної підготовки радянських солдатів та офіцерів – напередодні наступу на кожна окремо взяту європейську країну – пропагандисти намагалися прищепити особовому складу Червоної Армії усвідомлення таких принципів:

1. Перспектива розвитку бойової співдружності армій вимагала усвідомлення усіма солдатами та офіцерами її необхідності для прискорення перемоги, розуміння ними сутності та характеру військового єднання, що народжувалось, його зв'язку з «визвольною місією Радянського Союзу у Другій світовій війні». Варто відзначити, що накопичений довоєнний досвід бойової співдружності був порівняно обмежений та недостатньо відомий практично переважній більшості радянських солдатів і офіцерів. Усе це накладало на військові ради та політоргани серйозну відповідальність за організацію виховання особового складу «у дусі братерства по зброї» з партизанами, бійцями народно-визвольних армій країн Європи [3, с. 166]. Політоргани прагнули використати усі можливості, аби він не лише був достатньо інформований про бойових союзників, але й розумів важливість підтримання з ними

стосунків, заснованих на товариських взаємовідносинах у боях і в перервах між ними [3, с. 175].

Разом із Червоною Армією діяли й іноземні формування: Народно-визвольна армія Югославії, Чехословацька народна армія, воїни Війська Польського, а наприкінці війни – болгарські, румунські та угорські частини. Політуправління фронтів, у складі яких вони перебували, передбачали заходи з політичного забезпечення їхньої бойової взаємодії, ділились із ними досвідом партійно-політичної роботи [6, с. 255].

Радянські агітатори популяризували героїв боїв – представників польської армії, чехословацького корпусу, болгарських і румунських військ. Матеріал для цього брали в газетах, зведеннях радянського інформаційного бюро або листівках. Так, після першого бою окремого чехословацького батальйону під населеним пунктом Соколово радянські агітатори у сусідніх із батальйоном частинах провели бесіди про мужність та стійкість чехів і словаків, про подвиг першого іноземця – Героя Радянського Союзу підпоручика О. Яроша [6, с. 255].

Гасла «За нашу і вашу свободу!», «З Радянським Союзом – навечно!» тощо народились у ході Ясько-Кишинівської, Карпатсько-Дуклінської операцій, під час боїв за звільнення Бухареста, Праги, Софії, Белграда та ін. [6, с. 256].

Військові ради та політоргани перед вступом військ на територію європейських країн видавали пам'ятки воїну, в яких роз'яснювали, як із «притаманною воїну-визволителю гідністю виконати свій патріотичний та інтернаціональний обов'язок». Крім того, у зверненнях до особового складу нагадувалося про те, що поряд із ними підуть у бій солдати тієї чи іншої (вказувалось конкретно) союзної армії. Наприклад, були видані: «Пам'ятка воїну Червоної Армії в Болгарії», «Пам'ятка воїну Червоної Армії в Югославії», «Воїну Червоної Армії про Польщу» тощо [3, с. 179].

Великий вплив на особовий склад здійснювали зустрічі з воїнами дружніх армій. Їх влаштовували, як правило, напередодні наступу. Наприклад, зустріч червоноармійців із солдатами та офіцерами 1-ї армії Війська Польського організував політвідділ 47-ої армії 1-го Білоруського фронту; широкого розмаху подібні зустрічі

отримали на 3-му Українському фронті у жовтні 1944 р. під час спільних наступальних дій військ фронту та НВАЮ. Вони відбувались, зазвичай, у дружній обстановці й завершувались запевненнями з обох сторін щодо рішучості спільними діями знищувати противника [3, с. 180].

Політоргани фронтів у ході мітингів, бесід особливо підкреслювали, що в тій чи іншій операції зі звільнення зарубіжної країни поряд із радянськими військовиками братимуть участь і її представники. Так, на мітингу однієї з частин 3-го гірсько-стрілецького корпусу сержант Ф. Чорноусов сказав: «Ми зобов'язані допомогти чехословакам скинути ярмо гітлерівців не лише як нашим братам-слов'янам, але й як товаришам по зброї, які допомагали нам звільнити від ворога Київ. Бились вони добре. На своїй землі будуть битись ще краще» [18, с. 179].

2. Після того, як Болгарія, Румунія та Угорщина розірвали союз із гітлерівською Німеччиною та оголосили їй війну, а їх армії почали боротьбу на боці радянських військ, украй важливим стало, щоб особовий склад фронтів, в оперативне підпорядкування яких увійшли частини та з'єднання цих країн, правильно оцінив нову обстановку, розумів воєнне та політичне значення розширення лав бойових союзників. У доповіді Й. Сталіна від 6 листопада 1944 року зверталась увага на те, що ізоляція «фашистської Німеччини означає неминучість її краху» [3, с. 176]. У документах радянського уряду того часу підкреслювалося, що визвольну мету радянські війська переслідують не лише стосовно окупованих гітлерівцями країн, але й народів Німеччини та її союзників, що почуття помсти – поганий радник у політиці [1, с. 268].

3. Окремої ваги набувало питання розвитку у воїнів Червоної Армії почуттів людяності та гуманності в ході бойових дій безпосередньо на території Німеччини. Слід відзначити, що радянському командуванню неодноразово траплялися заклики, деморалізуючі армію з цього приводу. Наприклад, один із них містився у статтях І. Еренбурга «На Берлін!»: «Ні, не люди перед нами... Як пробачити німців?» [19, с. 2] або «Їх не можна здолати навіюванням, їх можна перевиховати страхом» [19, с. 4]. Маршал Радянського Союзу В. Чуйков наступним чином згадує цю проблему: «Почуття ці є зрозумілими, ще було неможливо роз'єднати у

свідомості солдат країну і фашизм на чолі з Гітлером. Занадто свіжою ще була пам'ять про злодіяння загарбників на нашій та польській землі» [20].

Відповідно до такого стану речей, у січні 1945 р. військово-політичне командування СРСР видало низку наказів і розпоряджень, у яких категорично попередило: «Не допускати грубого ставлення до німецького населення»; «спрямувати почуття ненависті на знищення ворога на полі бою» і карати за мародерство, гвалтування, пограбування, безглузді руйнування [10, с. 220].

Військові ради та політоргани спрямовували свою роботу на усвідомлення червоноармійцями того, що німецький народ і гітлерівська армія – це різні речі, оскільки ненависть до представників останньої радянськими солдатами та офіцерами могла перенестися (щоправда, згодом були відзначені агресивні випадки) на мирне населення, що заплямувало б певним чином імідж СРСР. Випереджаючи можливі виплески негативу, газета «Правда», наприклад, виступила з низкою статей, у яких, серед іншого, закликала з честю поводити себе за межами своєї країни. В одній із статей наголошувалось, що «... є різні німці, які воюють по-різному і по-різному себе поводять. Наша партія наголошує, що не можна ототожнювати кліку Гітлера з німецьким народом, з німецькою державою. Червона Армія, виконуючи свою велику визвольну місію, вела бої за ліквідацію гітлерівської армії, гітлерівської держави, але ніколи не ставила собі за мету винищення німецького народу». Ця стаття була передрукована усіма фронтовими газетами [11, с. 244].

Виконуючи вимоги партії, політоргани особливу увагу звертали на те, щоб допомогти командирам у вихованні підлеглих, у глибокому усвідомленні ними змін воєнно-політичної обстановки і навчити їх вести політико-виховну роботу у нових умовах. Така необхідність була спричинена крім появи з виходом до західного кордону СРСР нових завдань перед Червоною Армією ще й тим, що у військах було багато офіцерів, які виростили до офіцерських звань з червоноармійців і молодших командирів. Вони мали значний бойовий досвід, але недостатню ідейно-політичну підготовкою, їм не вистачало уміння вести політроботу та виховувати підлеглих. Крім

того, з командирами та політпрацівниками проводилися наради, на яких обговорювали питання взаємовідносин з місцевим населенням держави перебування [6, с. 246].

З офіцерськими кадрами проводилися спеціальні заняття-інструктажі, семінари, які мали допомогти командному складу краще орієнтуватись у воєнно-політичній обстановці у світі, усвідомити завдання, які вирішує Червона Армія, збагатитись досвідом політичного виховання воїнів, а в ході бойових дій постійно нарощувати їх наступальний порив [6, с. 245].

З метою політичного і культурного виховання командирів при політорганах створювали бригади лекторів, агітаторів, інструкторів. Вони мали у своєму розпорядженні агітмашини. Представники таких бригад читали командирам лекції про моральне обличчя радянського офіцера, роз'яснювали завдання Червоної Армії за кордоном, проводили політико-економічні огляди держав, територію яких у майбутньому належало звільняти від противника [6, с. 245 – 246].

Своєю чергою, виховання червоноармійців і молодших командирів відбувалось за такими напрямками: роз'яснення політики Комуністичної партії та Радянського уряду стосовно населення країн, на території яких вони будуть вести бойові дії; доведення «переваг соціалістичного ладу над капіталістичним»; підвищення пильності та високого наступального духу воїнів. Основною формою масової політичної роботи була усна і друкована пропаганда та агітація [6; 10].

До пропагандистської роботи залучались і цивільні представники з числа письменників, артистів, діячів культури. Так, згідно зі звітом профспілок працівників мистецтв, на початок 1944 р. до виховної та пропагандистської роботи було залучено понад 3 тисячі бригад діячів мистецтв, проведено 280 тисяч концертів у госпіталях і 24 тисячі – у резервних частинах [21, с. 95]. Діяли виїзні театральні групи [22]. (Додаток Л)

Тематику пропагандистської та лекційної роботи складала відповідно до ходу бойових дій на фронтах. Зауважимо, що у досліджуваний період у ній значно зростала вага розкриття проблем внутрішнього та міжнародного становища країн, на територію яких планувався вступ Червоної Армії, антинацистського руху Опору в кожній із них, їх національних і революційних традицій, політичної та воєнної

пильності радянських воїнів, норм їхньої поведінки за кордоном. Зокрема, читали лекції на такі теми: «Сучасна Польща», «Високо тримати честь і гідність радянського воїна за межами рідної країни», «Російські армії на Балканах», «Боротьба слов'янських народів проти фашизму» та ін. [3, с. 178]. Активно використовувались історичні аналогії та паралелі. З цією метою, наприклад, згадувались історичні події російсько-пруської війни 1756 – 1763 рр.: «Приклад предків, які штурмували Берлін ... буде невідступно перед нами, перед кожним офіцером та бійцем Червоної Армії» [10, с. 198].

У пропаганді цього періоду окреме місце займала робота з політичного виховання та бойового навчання нового поповнення, серед якого були воїни, призвані з раніше окупованих територій, та радянські військовополонені, визволені в ході відступу німецьких військ. Для проведення бесід з новобранцями були виокремлені й підготовлені агітатори, лектори, редактори бойових листівок, перекладачі. Наприклад, у 13-й армії серед військовослужбовців-молдаван працювало 160 агітаторів і лекторів [6, с. 247].

Підсумовуючи, зазначимо, що основні завдання з морального виховання воїнів-червоноармійців покладалися на Головне політичне управління РСЧА, політоргани, партійні та комсомольські організації. Їх робота була спрямована на розтлумачення військовослужбовцям нового етапу збройної боротьби, яка переміщувалася на території країн Європи, та окреслення лінії їх поведінки за кордоном. Тематика пропаганди на свої війська окреслювалась вимогами партії та розгортанням подій на фронтах.

4.2. Заходи німецького командування щодо підвищення морально-психологічного стану своїх військ

Важкі поразки гітлерівської армії на Східному фронті й потужні удари англо-американської авіації по Німеччині викликали різке погіршення морального стану її військ на фронті та населення країни в тилу. Військово-політичне командування країни розуміло, що вступ Червоної Армії в Європу поглибить цей процес. Зокрема

у таємному наказі командувача 2-ою німецькою армією від 1.9.1943 р. зазначено: «За останній час збільшилися випадки нестійкості цілих частин. Зростають випадки, коли наша піхота, не використавши до кінця своєї зброї, відступає. Відомості, що надходять від противника свідчать зі зростаючою силою про те, що піхота моєї армії показує недостатню сильну волю до опору» [23, арк. 8].

Відтоді, коли почали виявлятися серйозні симптоми падіння психологічного стану військ і послаблення їхньої стійкості, моральний дух став предметом особливого піклування гітлерівського командування та нацистської партії. «Кожен солдат повинен знати, що зараз починається новий етап війни; кожен має бути переконаний у кінцевій перемозі», – зазначалося у німецькому документі під назвою «Основи воєнного керівництва». Далі серед іншого вказано, що «для першого етапу була достатньо впевненості у перемозі та бажання або необхідності витримати будь-якою ціною. Для подолання труднощів нової боротьби ця необхідність є вже недостатньою. Фюрер сказав: «Боротьба має вирішити – бути чи не бути німецькому народові. <...> Так на місці необхідності виступає нове вище сприйняття – жага до життя» <...> Наближається новий етап війни. Не лише тому, що противник веде наступ на сході, а на заході зайняв вичікувальну позицію, але також й тому, що на крові німецьких людей у нас прокидається нова воля до боротьби і життя» [24, л. 85–90].

На основі аналізу свідчень військовополонених і трофейних документів можна простежити характерні настрої серед німецьких військ на Східному фронті у 1944 – 1945 рр.

Широкі маси солдатів та офіцерів усвідомлювали перевагу Червоної Армії у чисельності, озброєнні та тактиці, боялися її наступів, особливо танкових та артилерійських ударів, втратили віру у міць власної зброї. Це явище настільки поширилося, що німецьке керівництво почало застосовувати у своїх наказах спеціальний термін для його визначення – «руссеншрек» (русобоязнь) [25, с. 12].

Поступово зростав вплив тилу на армію, який пояснювався перенесенням зони воєнних дій на територію Європи, наближенням їх безпосередньо до Німеччини. Він характеризувався, з одного боку, посиленням нацистської пропаганди, а з іншого –

проникненням в армію настроїв втоми й незадоволення через бомбардування, нові мобілізації, погіршення продовольчого становища тощо.

Значний вплив на стан армії здійснювало поповнення, яке надходило [26, с. 11]. Воно було не лише носієм найсвіжіших новин із тилу (у тому числі й занепалих настроїв), але й яскравим доказом виснаження людських резервів Третього райху. Так, за свідченнями німецького військовополоненого Й. Горальчика з 6 танкової дивізії, «солдат за їх настроями можна поділити на дві основні групи: молодих і нафаршированих ідеями націонал-соціалізму, які цілковито вірять у перемогу Німеччини, і старих, які у більшості своїй досить байдуже ставляться до кінця війни» [23, арк. 11].

Свідчення полонених вже у розпалі наступу радянських військ говорять про паніку, що охопила противника. Єфрейтор Граф зі 109 піхотного полку 35-ї піхотної дивізії, якого було взято у полон наприкінці січня 1945 р., заявив: «Такої паніки і таких втрат, як нині, я ніколи не бачив. Кожен солдат діє самостійно, рятується, як може; дивізії змішалися» [27, с. 23]. Його співвітчизник Е. Міхельс, перебіжчик з одного зі штрафних батальйонів, додав: «Уся ця війна – глибока моральна поразка для німецького народу. Раніше німецький солдат був взірцем кращого солдата у світі. Зараз німецький солдат б'ється за примусом. Всі змучились від війни, кожний хоче додому. Зараз ми не найкращі солдати» [27, с. 22].

Моральне та фізичне перенавантаження на п'ятому-шостому році бойових дій, виснажливий відступ – усе це деморалізовувало німецького вояка, викликало страху втому та отупіння, робило байдужим до результату війни. На полі бою, перед лицем безпосередньої загрози смерті, військовослужбовцем оволодіває єдине прагнення – залишитись живим. Для досягнення цієї мети солдати (та й подекуди офіцери) вдавались до різних хитрощів. Наприклад, до:

- Самострілів. Як казали тоді: «Дорога додому веде через Червоний Хрест». «Постріл на батьківщину» вважався найкращим і найспокійнішим засобом уникнення загибелі на фронті [26, с. 5].

- Самоушкодження. Характерною була та наполегливість, з якою солдати прагнули завдати собі каліцтво, щоб не бути на фронті, на передових позиціях [28, с. 9].

- Полон (перебіжництво). Солдати й офіцери нерідко обирали полон як єдину можливість уникнути смерті та повернутись до родини. Наприклад, у свідченнях полоненого солдата 3-ї роти 61-го піхотного полку Г. Гольвека зазначалося: «Краще Сибір. Краще, нарешті, просто отримати постріл у потилицю, ніж кожен день відчувати страх смерті...» [29, с. 24].

- Дезертирство. Питання про втечу у німецький тил, за свідченнями полонених, особливо активно обговорювалося серед тих, які не мали сім'ї і тому нічим не ризикували [26, с. 4]. Причому схилились до дезертирства вихідці з тих місць, на території яких відбувались бойові дії, або вони могли перенестись туди у найближчий час, адже такі солдати знали місцевість і схованки.

- Відставання солдатів від частини [28, с. 9]. Це стосується як бойових дій у наступі, так і під час відходу. У першому випадку вони намагалися сховатись у селах чи лісах під час пересування військ і потім залишити лінію фронту, а в другому – сховатись та перейти, наприклад, на бік партизан (більше стосується солдат ненімецької національності).

- Доставка пораненого бійця у медичні частини. Нерідко траплялось, коли неушкоджені бійці без будь-якого наказу виявляли завзятість у винесенні поранених, а то й трупів (під виглядом пораненого) з поля бою [26, с. 3], щоб не брати участь у бойових діях.

- Звернення до медичних частин з будь-якого приводу. Розкриваючи даний пункт, наведемо уривок із «Повідомлення для армії» від червня 1943 р. №26 під назвою «Замаскована отрута», у якому викривається хитрість радянської пропаганди і опосередковано підтверджуються факти симуляції німецькими солдатам різних важких хвороб. Так, у ньому зазначено, що оскільки пряма радянська пропаганда вже не діє на німецьких солдат, її подають у завуальованому вигляді. «Заклади, які займаються обробкою матеріалів пропаганди противника, – свідчив документ, – зібрали уже доволі широку колекцію таких халтурних витворів... Для прикладу

наведемо, на перший погляд просту «Виписку з Державних санітарних відомостей» про чуму. У документі міститься докладний та науковообґрунтований опис цієї хвороби, надаються поради по боротьбі із нею, і ніщо не вказує на задум ворога. Ніщо, крім декількох надрукованих всередині фраз, як наприклад: «тому зараз прищик або легке нагноєння повинні розглядатись як ознака можливої чуми» або «пошкодження шкіри або прищики, на які у інший час не звертають уваги, зараз повинні бути обов'язково показані лікарю, який може зробити висновок щодо характеру цих явищ, поки ще не пізно» [30, л. 16].

Мали місце окремі випадки, коли небажання солдат воювати виливалось у форму відкритого протистояння [28, с. 13] або невиконання наказів командирів [28, с. 7].

Іншим способом уникнути участі у боях були військові в'язниці, до яких німецькі солдати намагались потрапити за найрізноманітніші порушення. Причому, за свідченнями військовополонених, питома вага офіцерського складу серед ув'язнених була значною [28, с. 19].

Занепокоєння гітлерівського командування щодо морально-психологічного стану військ породила низку керівних документів. Так, в «Основах керівництва військовим духом» відзначалося: «Боротьба за підтримку військового духу не менш важлива, ніж боротьба зброєю. Моральний стан, а водночас й керівництво моральним духом армії, мають вирішальне значення у війні» [31, с. 1].

Крім того, ще у лютому 1943 р. (після розгрому під Сталінградом, а потім в Україні і загалом краху планів щодо завоювання Радянського Союзу) А. Гітлер видав наказ №7, який після його оголошення у військових частинах та підрозділах підлягав знищенню. У ньому вимагалось, щоб «кожний офіцер, унтер-офіцер, а в окремих випадках і просто хоробрий солдат, підтримуючи дисципліну і порядок, у необхідних випадках застосовував примус за допомогою зброї. Тих, хто ослухався, – розстрілювати на місці» [28, с. 2].

У січні 1944 р. начальник відділу кадрів німецької армії генерал-лейтенант Шмундт видав спеціальний наказ до офіцерів, у якому наголошував, що «чим довше затягується війна, тим суворіше повинен ставитись офіцер до кожного, хто своєю

поведінкою загрожує зниженню волі до боротьби і силі протистояння нашого народу» [28, с. 2]. Цей принцип став закликком винесення смертних вироків. Мотивуванням їх винесення був підрив армії комуністичними ідеями, деморалізуючими висловлюваннями, приниженням та лайками на адресу фюрера.

Геббельсівська пропаганда будь-якими засобами намагалась підняти бойовий дух солдатів та офіцерів і переконати їх у необхідності жорсткого протистояння. Так, для прикладу, наведемо рядки із наказу А. Гітлера до військ фронту «Північна Україна від липня 1944 р.: «Вся Німеччина дивиться на на вас у ці наступні дні і тижні. Якщо ви виконаєте свій обов'язок, більшовицький наступ буде зупинений і потоне у крові. Тому від кожного офіцера і солдата я очікую таких подвигів, щоб у зведеннях Верховного Головнокомандування я міг повідомити своїй Батьківщині: «Фронт «Північна Україна» стоїть непорушно, як скеля...» [32, л. 18]. Проте стрижневим був спеціальний наказ фюрера «Військам на Сході» від 26 жовтня 1944 року: «Вимагаю від кожного німця – віддати себе цілковито, – йшлося у ньому. – Солдат повинен змагатись з фольксштурмістом у впертості, у готовності та волі до боротьби. Пароль нинішнього дня: вистояти або загинути! Командири усіх ступенів повинні особистим прикладом відваги та рішучості повести за собою своїх солдатів та надихати їх незламною волею до протистояння» [27, с. 26].

Аналізуючи організацію пропаганди на власні війська, варто наголосити, що гітлерівське командування вважало вихователем солдатів в армії офіцера, командира підрозділу і передусім командира роти.

У 1944 р. у середовищі офіцерів досить чітко виокремлювались дві основні групи, які по-різному ставились до А. Гітлера та нацистського режиму. Перша група (яка в ході війни зменшувалась чисельно) – гітлерівська молодь, старші за віком члени партії та есесівці, що підтримували свого фюрера. Друга – більшість старих кадрових офіцерів та офіцери запасу, які розуміли, що капітуляція Німеччини є неминучою [33, с. 8].

Водночас, виказуючи своє ставлення до А. Гітлера, офіцери різних прошарків нерідко заявляли, що з ним вони «пов'язані спільною долею та відповідальністю» або що «на крутому повороті машиніста не змінюють». Подібні настрої мали місце

також і в середовищі солдатів [25, с. 17]. Якщо говорити про кадрових офіцерів, то вони займали таку позицію, перш за все, тому, що боялись розпуску армії або зведення її до мінімуму [29, с. 18]. У результаті вони будуть позбавлені свого статусу в суспільстві та джерела існування.

Тому логічною реакцією німецького військово-політичного керівництва на такий стан речей було посилення політичних вимог до офіцерів. У дивізіях проводилися збори останніх, організовувалися курси політичної пропаганди, семінари і т.ін. З боку командирів дивізій і полків посилювався контроль за виховними заходами молодших командирів. Командирів рот зобов'язали наблизити пропаганду безпосередньо до переднього краю, влаштовувати бесіди у бліндажах, на опорних пунктах, вести індивідуальну роботу серед солдатів. У структуру частин були введені специфічні офіцерські посади, як-то «офіцер духовної опіки» (його інакше називали «політичний офіцер») та «офіцер забезпечення» (відповідав за матеріальне забезпечення солдатів). Окрім штатного політичного офіцера у полках і батальйонах були призначені позаштатні, які здійснювали політичну роботу без відриву від своїх безпосередніх службових обов'язків [31, с. 1 – 3].

Період з середини 1944 р. чітко характеризувався гострою нестачею офіцерських кадрів. Після значних втрат під час бойових дій на території СРСР до їх лав почали набирати:

- офіцерів запасу. Це були здебільшого чоловіки старшого віку, які не мали досвіду ведення сучасної війни і, що не менш важливо, не палали бажанням воювати, не вірили у перемогу і втратили довіру до Гітлера;

- військових чиновників, інтендантів, функціонерів державного апарату. Їх набирали переважно у частини фольксштурму. Цей прошарок офіцерів був найменш цінним у бойовому плані і не виявляв необхідної моральної стійкості;

- есесівських командирів, які не мали військової підготовки і відчували недовіру до офіцерства та генералітету [33, с. 1 – 3].

Отже, особовий склад німецьких з'єднань змінився у гірший бік не лише кількісно, але й якісно, оскільки поновлення відбувалось, головним чином, за рахунок тотально мобілізованих і поранених, що повернулись зі шпиталів, за

рахунок призовів старших за віком (1894 – 1896 років народження) і молоді (1925 – 1927) [23, арк. 4, 11; 34, арк. 127]. Збільшився в німецьких частинах відсоток із числа злочинців, набраних в армію із німецьких в'язниць, а також з числа українців і кавказьких націоналістів [23, арк. 5].

Входження недосвідчених офіцерів до армійських лав та зневіра кадрових офіцерів суттєво знижували і так занепалий дух особового складу. Страх офіцерів, особливо коли бойові дії перемістилися на територію Європи, виявлявся все частіше. У той час, коли вони широко застосовували різноманітні покарання проти підлеглих, які залишали свої позиції без наказу, розстрілювали втікачів, самі ж уникали присутності під час бою на передових позиціях, а нерідко за будь-яких причин тікали звідти першими, залишаючи солдатів напризволяще [33, с. 13].

Моральний занепад офіцерства проявлявся й у дріб'язкових чварах, пияцтві та розпусті. Та їх частина, яка продовжувала дотримуватися військової дисципліни і вимагала її від солдатів, у ході боїв в Європі 1944 – 1945 рр. постійно зменшувалась. Інша – приймала рішення про припинення протистояння та капітулювала разом із солдатами [33, с. 14].

Таким чином, морально-психологічний стан особового складу всіх рангів німецької армії потребував негайної упереджувальної та каральної реакції з боку керівництва. Тому було прийнято рішення посилити психологічну роботу шляхом підвищення військової дисципліни. З цією метою проводилось:

Застосування заходів дисциплінарного порядку, серед яких:

- військові в'язниці. До них потрапляли солдати та офіцери не лише за порушення у несенні військової служби, а й за висловлювання зневаги членам націонал-соціалістичної партії, критику наказів командування, прослуховування іноземних радіопередач, послаблення боєздатності армії, розмірковування про поразку Німеччини, самоушкодження, дезертирство тощо. Режим, установлений у військових в'язницях, який, згідно з німецькими законами, і так передбачав різноманітні важкі роботи ув'язнених, отримував на практиці низку жорстоких «доповнень» з боку тюремних начальників. В останні роки війни у зв'язку з нестачею особового складу командування активно використовувало колишніх

ув'язнених солдатів у штрафних батальйонах або повертало у війська на передові позиції [28, с. 16 – 23];

- штрафні батальйони. Військовослужбовець потрапляв до них за ті самі порушення, що й у військові в'язниці. Вони складались із рот, що працювали і що воювали. Після відбування покарання у першій штрафник спрямовувався до другої. Такий батальйон, у якому панував порядок жорстких репресій, зазвичай, спрямовували на найнебезпечніші ділянки фронту і тому його називали «командою смертників». Варто наголосити, що в останні роки війни навіть в есесівських дивізіях були створені штрафні взводи з каторжним режимом [28, с. 23 – 34];

- розстріл за рішенням командира. Таке покарання характерне більше для 1945 року, коли солдати у безвиході та зневірі відмовлялися виконувати накази, самовільно залишали поле бою, йшли на самоушкодження та дезертирство [28, с. 34]. Над такими офіцер нерідко чинив розправу без рішення польового суду і відповідно до зазначеного вище наказу Гітлера № 7. Характерним є те, що подібний спосіб примусу до ведення воєнних дій застосовувався й у частинах СС, які самі нерідко були призначені у загороджувальні загони і мали б запобігати втечам піхотинців із поля бою.

Для вилову дезертирів, перебіжчиків чи тих, хто зумисне відстав від своїх частин, була добре відпрацьована охоронна служба – густа мережа чиновників спостереження та польова жандармерія. У 1944 році її значно посилили. Так, наприклад, якщо польова жандармерія, частини якої були прикріплені до кожної дивізії, раніше виставляла пости лише на дорогах, то згодом загонам із виявлення дезертирів були надані кінні патрулі, які діяли по всьому фронту та об'їжджали у пошуках втікачів усі прилеглі ліси, села і поля [26, с. 4]. Тому в 1944 – 1945 рр. військові в'язниці та штрафні батальйони завжди були переповнені, а польові суди завжди задіяні.

Крім того, була видана низка наказів, що узаконювали жорстоку розправу як із перебіжчиками особисто, так і з їх родинами (розстріл, концтабір, позбавлення державної допомоги) [26, с. 4 – 5].

Активна пропагандистська робота. Прагнучи подолати важке моральне потрясіння у військах, що було викликане крахом усього Східного фронту, німецька пропаганда нашвидкуруч висуває та розповсюджує у військах нові «аргументи», які відповідають тодішньому розміщенню сил на фронті. До основних закликів цього періоду слід віднести:

- «Насолоджуйся війною, бо мир буде жахливим!» [29, с. 22]. Особливе місце у пропаганді займала теза про те, що «моральну та політичну відповідальність за війну несе не лише гітлерівська верхівка і фашистська партія, а й увесь німецький народ...» [27, с. 30]. Крім того, населення і військовослужбовці вірили німецькій офіційній пропаганді про те, що росіяни або вбивають мешканців Німеччини, або, в кращому випадку, вивозять їх до Сибіру. Так, за свідченнями старшого лейтенанта угорської армії К. Хомонаі, у Берліні «... росіян дуже бояться і бажають краще, щоб у Берлін увійшли англійці. У багатьох родинах вивчають російську мову» [35, с. 32];

- «Ненависть повинна бути сильнішою за все» – центральне гасло німецької листівки, що була вилучена на 3-му Білоруському фронті [27, с. 27]. У ній зазначалось: «... ненависть повинна спрямовувати нашу зброю та керувати нашими серцями. Ворог вихований у ненависті до нас, тому він б'ється так вперто... Цю ненависть ми повинні подолати ще більшою власною ненавистю і більш потужними ударами по противнику» [27, с. 28].

Отже, гітлерівські пропагандисти намагались розпалити у військах лютю до Червоної Армії, викликати у них хвилю фанатизму.

Однією із центральних тез пропаганди було переконання у «неминучості розколу у таборі союзників». Вона всіляко підтримувала та розпалювала сподівання офіцерів і солдатів на розбрат у таборі противника. Так, наприклад, за свідченнями обер-фельдфебеля К. Шмідта з 14-ї роти 438-го піхотного полку, особовий склад його підрозділу переконували в тому, що Англія не змириться з тим, що Росія захопила Балкани. У рамках цього німецька пропаганда вела потужну кампанію за продовження війни. Військово-політичне командування стверджувало, що «після завершення цієї війни одразу почнеться третя світова, оскільки СРСР, Америка та Англія пересваряться у питанні повоєнної організації Європи» [27, с. 30].

Застосування резервів і нової зброї. У цей час пропаганда закликала особовий склад вистояти перед натиском радянських військ, щоб виграти час, адже це дозволить пустити у хід резерви, які надходять з тилу. Вона переконувала, що у тилу є величезні резерви, які підходять до лінії оборони і зупинять наступ ворога. Крім того, навіювала своїй армії думку, що десь позаду лінії фронту є «нездоланна» лінія оборони, на якій німецька армія зуміє втриматись. В умовах втрати багатьох великих міст і життєво важливих районів пропаганда стверджувала, що нібито такою ціною командуванню «вдалось зберегти живу силу і техніку», які будуть використані у майбутніх боях [27, с. 29].

У своїх сподіваннях затримати просування союзних військ, а згодом навіть відкинути їх, значна частина солдатів та офіцерів розраховувала передусім на застосування «секретної зброї». Німецькі газети та радіо вихваляли велику ефективність «ФАУ-1» та «ФАУ-2». Вони рекламували цю зброю як перший крок із серії підготовлених винахідниками нововведень. Деякі з німецьких полонених вважали, що секретною зброєю будуть гази, а наслідком – хімічна війна [27, с. 38]. Нацистська пропаганда стверджувала, що «Німеччина не володіє такими ресурсами, як її противники, але вона має кращу науку. Це дасть змогу німецькій армії застосувати нову тактику...» [27, с. 30], подібно до того, як на початку війни перевага у танках породила механізовані «кліни».

Ілюзія компромісного виходу з війни. Гітлерівські війська в основній масі вже не сподівались на перемогу, але вони ще повністю не зневірилися у тому, що Німеччина може домогтись чогось іншого, ніж абсолютна і тотальна поразка. Дехто, правда, мав надію, що в ході війни може відбутися різкий поворот, який якщо і не принесе їх державі повну перемогу, то у будь-якому разі надасть шанс укласти з союзниками почесний та вигідний мир. На думку полоненого Г. Голешовського (з 6-ї роти 46-го піхотного полку), «... буде досягнуто прийняттого для Німеччини миру або політичним шляхом, або ціною впертого збройного протистояння» [35, с. 34]. Інше міркування висловив на допиті солдат 11-го штрафного батальйону Е. Міхельс: «Чимало солдатів уже не вірять у перемогу Німеччини, але багато хто

сподівається на спритність нашого уряду, який зможе домогтись компромісного миру» [35, с. 35].

Контрпропаганда. Водночас гітлерівське командування різко посилює боротьбу проти впливу радянської та союзницької пропаганди на свої війська. Організуючи контрпропаганду, воно використовувало, в основному, два методи: по-перше, посилювало пропаганду нацистського світогляду, по-друге, намагалось заперечити тези радянської пропаганди.

Німецьким командуванням здійснювалися такі заходи, при яких листівки та звукопередачі противника не доходили до особового складу. У відповідних наказах підкреслювалась необхідність «примушувати до мовчання або приглушувати вогнем» радянські звукопередачі і суворо забороняти солдатам читати ворожі листівки. При масовому розповсюдженні останніх вимагалось їх збирати і знищувати, особливо це стосувалось територій поблизу шляхів сполучення та в районах розташування військових частин [36, с. 7].

Як протидію радянським пропагандистським заходам гітлерівське командування розповсюджувало свої агітаційні матеріали. Серед них виділялися так звані «анкети», що були спрямовані на свідоме засвоєння німецькими військовослужбовцями основних положень нацистської пропаганди. Більшість солдатів надіслали відповіді на питання, чітко дотримуючись у них настанов, оскільки командири пообіцяли тим, чиї відповіді будуть найкращими, видати шоколад, цигарки та горілку [27, с. 28].

Введення пам'яток-зобов'язань. Це документ, який прописував кожному солдату його завдання, за виконання якого той підписувався, після чого здавав його своєму офіцеру [26, с. 6].

Заходи заохочення. Так, полонені з Курляндського угруповання розповідали про наказ, за яким солдати та офіцери окремих частин, котрі потрапили в оточення і пробилися до своїх, підлягали поголовному нагородженню орденами [26, с. 7]. У рамках заохочення на окремих ділянках фронту були введені додаткові пайки (зокрема, горілка) для солдатів, які відзначились у бойових діях (снайперів, розвідників). Також у формі заохочення були запроваджені відпустки за «героїчні

вчинки». Полонений Е. Шаталь (121-ша піхотна дивізія) свідчив, що за цією статтею у його дивізії видавали такі премії: «за підбитий танк – 10–20 днів відпустки, за захоплення «язика» – одна фляжка горілки, за кожного вбитого росіянина – один день відпустки» [26, с. 8].

Був оприлюднений наказ А. Гітлера (кінець листопада 1944 року) про залучення солдатів у націонал-соціалістичну партію [26, с. 8], до якої спочатку приймали навіть не кожного офіцера. Відомо, що до членів цієї партії та СС за кордоном ставились досить вороже, і тому втягування солдатів у її лави створило би певну перешкоду у прагненнях багатьох з них до здачі у полон і сприяло підвищенню їх стійкості.

Іще одним прикладом заохочення може слугувати запровадження в німецькій армії такої відзнаки як «Золота пряжка», якою нагороджувались військовослужбовці, які перебували довгий час на фронті і проявили себе у багатьох ближніх боях. Особлива цінність цієї нагороди полягала у тому, що фюрер залишив за собою право її вручення і те, що той, хто її отримав, може бути негайно поданий до нагороди «Золотим німецьким хрестом» [37, л. 237]. (Додаток М)

А вже у березні 1945 р. А.Гітлер видав наказ, згідно якого кожний солдат, який знищив фаустпатроном або іншими засобами ближнього бою 6 ворожих танків, нагороджується лицарським залізним хрестом [38, л. 29].

Як певне заохочення офіцерського складу можна розглядати й наказ фюрера ще від січня 1943 р., у якому зазначалось: «Знову й знову підтверджується той факт, що будь-яке з'єднання, частина або підрозділ, незалежно від кількісного складу, навіть у найтяжчій обстановці, здатні успішно воювати з противником, який є більшим, якщо їх очолюють енергійні, стійкі та рішучі люди. Такі видатні, холоднокровні командири від рядового до генерала проявляють себе лише у критичній ситуації. Їх можливості досі були невідомими. Зараз необхідно подбати про те, щоб по завершенню боїв ці люди не були забуті. Їм негайно необхідно сприяти та надавати покровительство у відповідності до їх заслуг, незалежно від віку та чину» [38, л. 35].

Загороджування відходу назад. За наказом німецького верховного командування територію між 1-ю і 2-ю лініями оборони мінували [26, с. 4]. Крім того, для «підвищення боєздатності» виставляли «загороджувальні загони» з військ СС, які попереджували втечу піхотинців із поля бою.

Характерним для 1945 року був розстріл за рішенням командира. Таке покарання застосовували проти солдатів, які відмовлялись виконувати накази, самовільно залишали поле бою, йшли на самоушкодження та дезертирство [37, л. 117 – 123]. Так, для вилову дезертирів, перебіжчиків чи тих, хто навмисно відстав від своїх частин, була добре відпрацьована охоронна служба – густа мережа чиновників спостереження і польова жандармерія [28, с. 1 – 34].

Проте, не варто вважати, що поштовхом до продовження бойових дій були лише залякування, навіювання та дезінформація з боку військово-політичного керівництва Німеччини. Усвідомлення самими солдатами значення цієї війни та свого місця у ній і після її завершення були не менш значною мотивацією. Зокрема, значна кількість тих, які не встигли до війни отримати цивільної спеціальності, планували своє майбутнє, розраховуючи на заощадження, які вони заробили за час війни [29, с. 20]. Гроші, відкладені на ощадні книжки, на випадок поразки Німеччини були б втрачені, а разом з ними – наміряне нове життя.

Солдати – вихідці із сільської місцевості, насамперед, дуже боялися відміни приватної власності на землю та встановлення колгоспного ладу [29, с. 19].

Багато військовиків уявляли собі поразку у війні як національну катастрофу, що означала б загибель усіх німців. Так, вихідці з інтелігенції передбачали руйнування культури, позбавлення народу духовної самостійності [29, с. 19]. Деякі з них боялись, що їх та їхні родини вивезуть до Сибіру, де вони помруть від тяжкої праці або в таборах [29, с. 17]. Інші припускали навіть, що на окупованих територіях почнеться кровозмішування, що, своєю чергою, порушить чистоту німецької раси [29, с. 16].

Не слід забувати, що значною мірою поведінку німецького солдата визначав автоматизм пруської армії, відомий ще з минулих війн. Зі слів ефрейтора М. Шмідта (7-а рота 945-го піхотного полку): «Поганий настрій нічого не змінює.

Солдат повинен воювати і буде воювати, доки наказує уряд» [35, с. 40]. Крім того, для окремих вояків війна стала їхньою професією. Вони знали війну і насолоджувались нею, втягнулись у неї, вона їх певним чином розбещувала [35, с. 36].

Отже, продовжуючи вперто протистояти, гітлерівці наприкінці 1944 року ще зберігали надії на те, що їхній армії вдасться протриматись, вимотати сили противника та уникнути капітуляції Німеччини. Ці сподівання були пов'язані з обіцянками командування застосувати нові засоби боротьби і ввести в дію додаткові сили (народні дивізії та батальйони фольксштурму) [30, л. 8 – 18].

На морально-політичний стан німців вирішальним чином вплинув вступ радянських військ на територію їхньої країни – він підсилив усвідомлення приреченості у гітлерівських військах. Наприклад, солдат-перебіжчик Ф. Мюллер (1-й механізований полк танково-гренадерської дивізії «Герман Геринг») показав у своїх свідченнях: «Війна перенесена на нашу територію. Це означає початок кінця. Так вважаю не лише я, так думають зараз тисячі німців» [27, с. 20]. Свого відчаю не могли приховати навіть офіцери. Так, командир взводу резервного полку 2-го батальйону полку Даржарк обер-фенріх Ергензен після того, як зачитав солдатам зведення верховного командування про наступ Червоної Армії у Східній Пруссії і Сілезії, у бесіді з ними заявив, що «Німеччина від цього удару не відійде», що за ним «слідуватиме поразка Німеччини» [27, с. 21].

Отже, 1944 рік характеризувався важкими поразками гітлерівської армії на всіх фронтах та переможним наступом Червоної Армії. Такий стан справ надломив моральний дух військовослужбовців і змусив військове командування Німеччини терміново здійснити широку систему заходів щодо посилення політичного та ідеологічного впливу на особовий склад. Однією зі складових частин цієї системи було зміцнення пропагандистського апарату в армії. Як відомо, одним із основних принципів гітлерівського командування в сфері управління військами був принцип повної відповідальності командного складу за моральний стан і політичний вплив на підпорядкованих солдатів та відмова від створення особливого політапарату всередині армії. Проте в ході війни виявилось, що командний склад був нездатний

запобігти занепаду морального духу військ і зростанню «поразницьких» настроїв, особливо в середовищі солдатів. У зв'язку з цим у 1942 р. в армії був створений апарат «політичних офіцерів». Свого часу це нововведення широко розрекламували засобами масової інформації як «найбільшу гарантію міцності військової моралі», але зусилля «політичних офіцерів» також не дали намічених результатів. Нова реорганізація цього апарату наприкінці 1943 – на початку 1944 рр. повинна була забезпечити вирішення цього завдання. Відповідно до неї, при верховному командуванні збройними силами був створений «штаб з національно-соціалістичного керівництва» військами; аналогічні штаби були створені при командуваннях окремими родами військ [39, с. 1 – 2]. Крім впровадження інституту «офіцерів з націонал-соціалістичного виховання» керівництво з серпня 1944 р. практикувало «політичні групи». До цього часу в гітлерівській армії формально партійні організації не створювались. До складу політичних груп входили не всі члени партії, а тільки «найбільш переконані націонал-соціалісти, незалежно від чину», а також «члени організацій, які контролюються партією». Вони підпорядковувалися командирам частин, інструктувались і перевірялися ними та мали завданням «допомагати командирі у виконанні ним завдань з націонал-соціалістичного керівництва» [40, с. 2]. Таким чином було створено розгалужений апарат, який у декілька разів перевищував попередній.

Один із важливих кроків очільників Третього райху, що був здійснений наприкінці 1944 р. для зміцнення боєздатності німецької армії, – відновлення партійності осіб, які перебували в армії на правах дійсних членів націонал-соціалістичної партії [41, с. 1]. Положення щодо членства були прописані у відповідному законі від 1 жовтня цього ж року і доведені до особового складу армії через друковані та радіоджерела [40, с. 2]. Цей крок мав принципове значення. Він означав остаточну відмову від традиційного принципу «армія поза політикою». Таким чином, було з'єднано воєдино виконання військового обов'язку та націонал-соціалістичного світогляду, затверджено збереження звання члена партії на весь час дійсної військової служби і забезпечено виконання військовослужбовцями політичної роботи. Такий новий захід нацистів мав на меті пов'язати військовослужбовців і,

насамперед офіцерів, з партією та фюрером, а отже, покласти відповідальність за війну на всю армію, що, в свою чергу, сприяло б культивуванню у військах страху перед можливим покаранням і стало б ще одним чинником до рішучого протистояння.

Протягом 1944 – 1945 рр. в армії систематично здійснювалася посилена політична робота серед офіцерів та молодших командирів, яку організовували представники націонал-соціалістичного керівництва. Саме останні щомісячно влаштовували одноденні «навчально-політичні збори». Періодично командування збирало в армійському тилу «курси» тривалістю у 5 – 10 діб [40, с. 3]. На таких заходах виступали доповідачі, вивчали зі слухачами патріотичні пісні, організовували змагання, проводили практичні заняття з написання рефератів.

Заняття з солдатами відбувалися безпосередньо на опорних пунктах, у бліндажах та в командах [40, с. 5]. Командування вимагало, щоб пропагандисти охопили політико-ідеологічною роботою всіх військовослужбовців, і для цього були використані будь-які умови, зокрема години відпочинку, заняття з вогневої підготовки, час для чищення зброї і навіть обідні перерви.

Не варто забувати, що успіхам німецьких військ на початку війни значною мірою сприяли принцип «сліпої покори» і одночасно віра солдатів в «абсолютну непогрішимість» Гітлера та його генералів, у «непереможність» їхньої армії. Тоді перед командуванням не стояли завдання боротьби з порушенням дисципліни як одного з факторів морально-психологічного клімату в підрозділах. Та переможна хода Червоної Армії по Україні, Прибалтиці, вступ на територію Західної Європи стали активно діючим чинником зниження військової дисципліни, який у ході подальших воєнних дій і важких втрат на фронті набував усе більшого значення.

Гітлерівське командування до причин такого стану справ (крім значних поразок на фронті) відносило й зростання дієвості радянської та англо-американської пропаганди серед німецьких вояків. Останні з більшим інтересом, ніж раніше, читали листівки та слухали звукопередачі. Потрапляючи у полон, деякі з них здавали по декілька листівок-перепусток [36, с. 2]. У відповідь на це німецькими пропагандистами була розроблена низка контрпропагандистських

заходів. У цій роботі командування вимагало насамперед застосування таких з них, відповідно до яких листівки та звукопередачі не доходили б до солдатів. При цьому було наказано «придушувати або заглушати вогнем» звукомовні станції противника та суворо забороняти особовому складу читати його листівки. Передача останніх товаришам або переписування їх змісту каралась як підрив військової міці. Під час масового скидання ворожих агітаційних матеріалів наказували збирати їх та знищувати. Особливо це стосувалося місцевостей поблизу шляхів сполучення, районів розташування військових частин [36, с. 6 – 7].

Окрім цього, ставилось завдання разом із розвіддonesеннями доповідати про усну пропаганду із зазначенням району, часу, тривалості передачі або повідомлення. За можливості наводити точний текст або уривки з них. Німецькі розвідники повинні були сповіщати штаби про місце розповсюдження листівок, шляхи їх доставки (літаками, за допомогою артилерії, мінометів тощо) та приблизну кількість примірників [36, с. 8].

Важливе місце у контрпропагандистських заходах німецького військово-політичного керівництва наприкінці війни набуває боротьба із масовою здачею своїх військовослужбовців у полон.

На підтвердження цього наведемо один документ, який був спрямований з розвідвідділу штабу 8 армії. У ньому, зокрема наголошено, що «дуже важливо виявити прізвища усіх німецьких солдат, які перебувають у полоні Радянського Союзу і стверджують, що вони вороже налаштовані до Німеччини, і за можливості точно встановити обставини їх діяльності [42, л. 44].

Це певним чином підтверджує доповідь начальника штаба німецької 96 піхотної дивізії Хека, у якій він наголосив: «В усе більших розмірах Ради застосовують німецьких військовополонених для пропаганди. Полонені, призначені для цієї роботи, гарно харчуються і з ними добре поводяться. Їх обробляють за допомогою доповідей і пропагандистських матеріалів, а потім групами по 2–5 осіб перекидають через лінію фронту із завданням розповісти «про хороше ставлення до полонених у Радах. Цей новий вид пропаганди несе у собі небезпеку, якій необхідно протидіяти». Хек, зокрема, вимагав «доповідати негайно про повернення у полк

такого солдата, приймати його дружньо, але непомітно відокремлювати від решти військовослужбовців, листи інших німецьких вояків і пропагандистські матеріали, які він приніс із собою, забирати, а його самого відправляти у тил» [43, арк. 18].

Аналізуючи методи пропаганди противників, гітлерівське командування особливу увагу приділяло чуткам. Від офіцерів вимагалась негайна доповідь про кожну нову чутку, що потрапила у середовище солдатів, і проведення посиленої роботи щодо її спростування [36, с. 8]. Зокрема у розпорядженні головного командування німецької групи «Південь/1а» за підписом Ш. Бютгера йдеться: «Відбувається так, що самі офіцери розповсюджують тривожні чутки про становище на і за фронтом. Обов'язок кожного солдата, а особливо офіцера, під час війни полягає у тому, щоб залишатись холонокровним і там, де необхідно, діяти заспокійливо, впевненими особистими діями. У зв'язках з цивільним населенням дотримуватись суворої стриманості. Виступайте проти «диких» чуток. У випадку необхідності намагайтесь викрити джерело їх походження. І проти кожного, хто грішить цим, порушуючи обов'язок, порушувати справу і карати воєнним трибуналом найжорсткішими заходами» [44, арк. 2].

Отже, на початок 1944 року відчувалося поступове згасання бойового духу гітлерівських військ. Проте цей факт не носив масовий характер. Усвідомлюючи падіння морально-психологічного стану своїх військ, німецьке командування докладало чималих зусиль для виправлення ситуації. При цьому використовувались як каральні, так і заохочувальні засоби впливу на особовий склад армії.

Висновки до розділу 4

Вищенаведене доводить, що органи морально-психологічного забезпечення як гітлерівських, так і радянських військ вели активну роботу щодо підвищення бойового духу своїх військ, який на кінець 1944 р. з обох сторін був суттєво надломлений.

Комісари Червоної Армії боролися «за уми» солдатів та офіцерів, які витіснивши ворога за межі СРСР страждали від самозаспокоєності, пихатості, небажання воювати на території європейських країн та іншими слабостями

характеру. Паралельно велася робота по донесенню до особового складу нової лінії політичних поглядів керівництва Москви, які змінились у зв'язку зі вступом Червоної Армії у країни Європи та подальшими планами Кремля щодо післявоєнного перерозподілу сфер впливу на світовій арені.

Своєю чергою, пропагандисти Третього райху прагнули підвищити морально-психологічний стан своїх військ після чисельних поразок на німецько-радянському фронті у 1943 – 1944 роках та налаштувати їх на подальше збройне протистояння, що внаслідок переможної ходи Червоної Армії дедалі було вкрай важким завданням.

Таким чином, бойовий дух військовослужбовців обох сторін був нестабільним, що створювало пропагандистам обох таборів підґрунття для його подальшого зниження і переломлення ситуації на свою користь.

Література до розділу 4

1. Семиряга М. И. Борьба народов Центральной и Юго-Восточной Европы против немецко-фашистского гнета. Москва, 1985. 326 с.
2. Даниельсен Р. История Норвегии от викингов до наших дней. Москва, 2003. 528 с.
3. Киселев А. Д. Идеологическая работа КПСС в действующей армии 1941 – 1945 гг. Москва, 1985. 270 с.
4. Внешняя политика Советского Союза в период Отечественной войны. Москва, 1946. Т.2. 678 с.
5. Смирнов Н. Заметки члена Военного совета. Москва, 1973. 192 с. URL: militera.lib.ru/memo/russian/smironov_nk/index.html. (дата звернення: 13.01.2017).
6. Исаков П. Ф., Волков А. М., Колычев В. Г. Политорганы Советских Вооруженных Сил: Историко-теоретический очерк. Москва, 1984. 400 с.
7. ДАВО України. Ф. Р678. Оп.1. Спр.1. 7 арк.
8. Телегин К. Ф. Войны неслитанные вёрсты. Москва, 1988. 416 с. URL: http://militera.lib.ru/memo/russian/telegin_kf/index.html. (дата звернення: 29.08.2017).

9. Плиев И. А. В боях за освобождение Румынии, Венгрии, Чехословакии. Орджоникидзе, 1971. 161 с. URL: http://militera.lib.ru/memo/russian/pliev_ia3/index.html. (дата звернення: 8.08.2016).

10. Гула Р. В. Армия. Война. Советский патриотизм (Украина. 1941 – 1945 гг.): монографія. Дніпропетровськ, 2013. 276 с.

11. Советская военная печать. Исторический очерк. Москва, 1960. 418 с.

12. Смирнов Н. К. Заметки члена Военного совета. Москва, 1973. 192 с. URL: militera.lib.ru/memo/russian/smirnov_nk/index.html. (дата звернення: 13.01.2017).

13. Алексеев М. А. Солдаты. Москва, 1967 642 с. URL: <http://militera.lib.ru/prose/0/one/russian/alekseev1.rar>. (дата звернення: 3.10.2015).

14. ДАЛО України. Ф.183. Оп. 1. Спр. 207. 68 арк.

15. ДАВО України. Ф.69. Оп.1. Спр. 308. 4 арк.

16. ДАВО України. Ф.69. Оп.1. Спр. 318. 5 арк.

17. ДАВО України. Ф.69. Оп.1. Спр. 291. 7 арк.

18. Веденин А. Я. Годы и люди. Москва, 1964. 207 с.

19. Эренбург И. На Берлин! *Красноармеец*. 1944. № 13–14. С. 4; № 17–18. С. 2.

20. Чуйков В. От Сталинграда до Берлина. Москва, 1985. 704 с. URL: http://militera.lib.ru/memo/russian/chuikov_vi4/index.html. (дата звернення: 26.07.2014).

21. Байрау Д. Пропаганда как механизм самореабилитации. *Отечественная история*. 2008. №1. С. 91–99.

22. Центральный музей Великой Отечественной войны. Музейное собрание. Фонд «Изобразительные материалы». Раздел «Декоративно-прикладное искусство». URL: <http://1945.cmfov.ru/encyclopedia/izobrazitelnye-materialy/dekorativno-prikladnoe-iskusstvo/>. (дата звернення: 17.06.2017).

23. ДАГО України. Ф.57. Оп. 4. Спр. 94. 263 арк.

24. ЦАМО РФ. Ф. 500. Оп. 12480. Д. 12. 262 л. URL: <http://wwii.germandocsinrussia.org/ru/nodes/1811-delo-12-dokument-39-1943g-3-glavnoe-razvedyvatelnoe-upravlenie-gru-krasnoy-armii-perevedennye-trofeynye-dokumenty-razveddannye-krasnoy-armii-i-doprosy-nemetskih-voennoplennyh-otnositelno-taktiki->

nemetskih-vooruzhennyh-sil#page/96/mode/inspect/zoom/5. (дата звернення: 14.06.2017).

25. Политические настроения солдат и офицеров немецко-фашистской армии. *Информационный бюллетень* Главного политического управления РККА. 1945. № 1 (293). С. 1–12.

26. Ослабление дисциплины в немецкой армии и мероприятия германского командования. *Информационный бюллетень* Главного политического управления РККА. Москва. 1945. № 2 (294). С. 1–13.

27. Настроения немецких солдат и офицеров в связи с вступлением Красной армии на территорию Германии (Обзор показаний военнопленных и трофейных документов). *Информационный бюллетень* Главного политического управления РККА. Москва. 1945. № 3 (295). С. 20 – 31.

28. Уманский Б. Система репрессий в немецко-фашистской армии (обзор трофейных материалов и показаний военнопленных). *Информационный бюллетень* Главного политического управления РККА. Москва. 1944. № 21 (291). С. 1–44.

29. Страх немцев перед последствиями поражения как фактор их упорного сопротивления. *Информационный бюллетень* Главного политического управления РККА. Москва. 1945. № 2 (294). С. 14 – 32.

30. ЦАМО РФ. Ф. 500. Оп. 12480. Д. 199. 96 л. URL: <http://wwii.germandocsinrussia.org/ru/nodes/1997-delo-199-dokument-4-otdela-razvedyvatelnogo-upravleniya-krasnoy-armii-perevedennye-trofeynye-dokumenty-i-razveddannye-krasnoy-armii-po-distsipline-i-politiko-moralnomu-sostoyaniyu-nemetskih-voysk-a-takzhe-propagande#page/1/mode/grid/zoom/1>. (дата звернення: 14.06.2017).

31. Тугарев В. А. О новых моментах в организации и содержании пропаганды в немецко-фашистской армии. *Информационный бюллетень* Главного политического управления РККА. Москва. 1944. № 13 (283). С. 1 – 8.

32. ЦАМО РФ. Ф. 500. Оп. 12480. Д. 30. 40 л. URL: <http://wwii.germandocsinrussia.org/ru/nodes/1829-delo-30-perevedennye-trofeynye-dokumenty-po>

takticheskim-voprosam-doprosy-nemetskih-voennoplennyh-svedeniya-o-kontrpropagande#page/1/mode/grid/zoom/1. (дата звернення: 15.06.2017).

33. Политико-моральное состояние офицерского корпуса немецко-фашистской армии накануне ее капитуляции. *Информационный бюллетень* Главного политического управления РККА. Москва. 1945. № 10 (302). С. 1 – 15.

34. ЦАМО РФ. Ф. 500, Оп. 12480. Д. 40. 189 арк. URL: <http://wwii.germandocsinrussia.org/ru/nodes/1839-delo-40-gru-sbornik-po-izucheniyu-opyta-deystviy-protivnika-vo-vtoroy-mirovoy-voyne-1-izmeneniya-organizatsii-vooruzheniya-i-komplektovaniya-suhoputnyh-sil-germanii-kratkoe-izlozhenie-stanovleniya-suhoputnyh-sil-za-period-1938-1945gg#page/2/mode/inspect/zoom/5>. (дата звернення: 14.06.2017).

35. О моральных факторах, поддерживающих боеспособность немецко-фашистской армии. *Информационный бюллетень* Главного политического управления РККА. Москва. 1945. № 3 (295). С. 32 – 41.

36. Усиление борьбы фашистского командования против советской пропаганды. *Информационный бюллетень* Главного политического управления РККА. Москва. 1945. № 1 (293). С. 1 – 12.

37. ЦАМО РФ. Ф. 500. Оп. 12480. Д. 304. 252 л. URL: <http://wwii.germandocsinrussia.org/ru/nodes/2100-delo-304-dokument-123-3-1944-4-otdel-razvedyvatelnogo-upravleniya-generalnogo-shtaba-krasnoy-armii-razlichnye-trofeynye-dokumenty-po-organizatsii-oborony-distsipline-opyte-boevyih-deystviy-prikaza-gitlera-ot-20-07-1944#page/1/mode/inspect/zoom/5>. (дата звернення: 14.06.2017).

38. ЦАМО РФ. Ф. 500. Оп. 12480, Д. 204. 46 л. URL: <http://wwii.germandocsinrussia.org/ru/nodes/2002-delo-204-dokument-4-otdela-razvedyvatelnogo-upravleniya-generalnogo-shtaba-krasnoy-armii-moralnoe-sostoyaniememetskih-voysk-perevedennye-trofeynye-dokumenty-po-moralnomu-sostoyaniyu-voyski-propagande#page/1/mode/grid/zoom/1>. (дата звернення: 14.06.2017).

39. Реорганизация пропагандистского аппарата в немецко-фашистской армии. *Информационный бюллетень* Главного политического управления РККА. Москва. 1944. № 20 (290). С. 1–4.

40. Фашистская пропаганда в немецкой армии в связи с вступлением советских войск на территорию Восточной Пруссии. *Информационный бюллетень* Главного политического управления РККА. Москва. 1944. № 22 (292). С. 1 – 10.

41. Мероприятия гитлеровцев по усилению влияния фашистской партии в армии. *Информационный бюллетень* Главного политического управления РККА. Москва. 1945. № 5 (297). С. 1 – 8.

42. ЦАМО РФ. Ф. 500. Оп. 12480. Д. 205. 133 л. URL: ru/nodes/2003-delo-205-dokument-razvedyvatelnogo-upravleniya-generalnogo-shtaba-krasnoy-armii-dokumenty-po-propagande-i-agitatsii-protivnika-perevedennye-trofeynye-dokumenty-obraschenie-s-grazhdanskim-naseleniem#page/1/mode/grid/zoom/1. (дата звернення: 15.06.2017).

43. ДАГО України. Ф.1. Оп. 23. Спр. 969. 43 арк.

44. ДАГО України. Ф.57. Оп. 4. Спр.159. 2 арк.

Розділ 5. Пропагандистський супровід Червоної Армії у країнах антигітлерівської коаліції

5.1. Польща

Під час аналізу позиції СРСР у ході звільнення польської території варто враховувати ключовий фактор – з жодною із країн, на кордони яких вступали радянські війська упродовж воєнних дій у 1944 – 1945 рр. та які були союзницями в рамках антигітлерівської коаліції, у Радянського Союзу не було настільки складних взаємин, як із Польщею [1].

Вищезазначений факт вплинув на неоднозначність стосунків уряду В. Сікорського з кремлівськими очільниками. З одного боку, Польща проголошувала Німеччину ворогом. З іншого, після приєднання західних територій України та Білорусії її еміграційний уряд вороже ставився до Радянського Союзу. Саме тому у практичній діяльності він та його представництво у країні (делегатура) керувалися теорією «двох ворогів» [2, с. 147].

Та все змінилося після нападу Німеччини на СРСР, коли Великобританія стала його союзницею у війні проти спільного ворога. «Лондонські поляки» змушені були погодитися з вимогами покровителів. Відомі слова тогочасного міністра закордонних справ Великобританії Е. Ідена, адресовані генералу В. Сікорському: «Хочете, панове, чи не хочете, а договір із Радянським Союзом має бути підписаний» [3]. Що й відбулося 30 липня 1941 року у британській столиці – так звана «Угода Сікорського-Майського». Крім пунктів про відновлення дипломатичних відносин, спільних дій проти Німеччини, цей договір передбачав створення в СРСР польської армії.

Зупиняючись на тематиці про організацію, оснащення та підготовку польських формувань на території СРСР, варто зазначити, що Й. Сталін з метою використання навиків польських військовополонених аналізував її ще восени 1939 року, доручивши наркомов внутрішніх справ Л. Берії опрацювати план створення у складі ЧА відповідних військових частин. Генсек ЦК ВКП(б) на випадок війни з Німеччиною хотів мати щонайменше дивізію з прорадянськи налаштованих і

ретельно відібраних поляків [4, с. 23]. Головний осередок по роботі з ними розміщувався під Москвою, у Малахівці, а його очільником став польський підполковник З. Берлінг. Водночас, вживаючи вищезазначені заходи, Й. Сталін, побоюючись спровокувати напад Німеччини на СРСР, не квапився зі створенням польської частини.

Німецька агресія проти СРСР створила нову ситуацію і спонукала кремлівське керівництво піти на співробітництво не з окремою прорадянською групою польських офіцерів, а з урядом В. Сікорського в цілому. Польський історик К. Собчак пояснив таку позицію Москви: «Радянський експеримент з польською дивізією на переломі 1940 – 1941 рр. не вдався, тому що велика кількість польських офіцерів відмовилися піти на співпрацю з радянськими органами» [5, с. 19, 23].

Цікавим є той факт, що Й. Сталін висловив згоду на створення польських частин в СРСР за умови, що останні будуть «відправлені на фронт після досягнення повної бойової готовності» [2, с. 152; 6]. Крім того, підкреслювалося, що протягом періоду спільних воєнних дій вони будуть підпорядковані в оперативному плані Верховному Командуванню СРСР. Поляків планувалося використовуватиз'єднаннями не менше дивізії і задіяти відповідно до оперативних завдань Кремля [7, с. 337-338].

Проте, керівництво СРСР, володіючи інформацією про антирадянські настрої в середовищі Польської армії, в лютому 1942 року сконтактувалось з урядом Великобританії, яка на той час була зацікавлена у її виведенні на Близький Схід [4, с. 27]. І вже наступного місяця Москва задовольнила наполегливу вимогу уряду В. Сікорського, підтриману офіційним Лондоном, про евакуацію польської армії на Близький Схід [7, с. 338; 6].

Повертаючись до ситуації в Польщі восени 1939 року, варто наголосити, що з перших днів окупації розпочався активний опір поляків новій владі (на території країни діяли декілька збройних загонів та груп військовослужбовців розгромленої армії, які прийняли рішення продовжувати збройну боротьбу). Формувалися підпілля, низка воєнно-спортивних, громадських і молодіжних організацій; обиралися очільники політичних партій.

У ході наростання визвольного руху в Польщі змінювались і політичні відносини між урядом в еміграції та СРСР. У період з літа 1942 р. – до літа 1944 р.

вони погіршувались: від вкрай холодних – до повного розриву. Це зумовили декілька чинників, серед яких перемоги Червоної Армії на території Радянського Союзу, що ламали плани польського уряду в еміграції на захоплення Польщі англо-американськими військами. Важливим фактором була й пропагандистська кампанія довкола катинського питання, а також територіальні претензії до СРСР. Чималу роль відіграла й відмова Армії Андруса воювати на радянсько-німецькому фронті, всупереч усім попереднім домовленостям та колосальним витратам на її створення та формування. Це все призвело до розриву 25 квітня 1943 р. дипломатичних стосунків між Радянським Союзом та емігрантським урядом Польщі.

Варто зазначити, що політика емігрантського уряду зовсім не була легковажною, як здається на перший погляд. Його плани виходили з того, що СРСР буде або повністю розбитий, або радянсько-німецький фронт стабілізується десь дуже далеко на сході. Війну в такому випадку, на думку польського генштабу, будуть завершувати англійці та американці, які висадяться всіма своїми силами на заході Європи. Ось тоді якраз у німецьких тилах і мало виникнути повстання, яке б підтримувалось повітряним шляхом з Англії [8]. Проте 1943 – 1944 роки принесли такі зміни у воєнно-політичній ситуації, яких не передбачали ні англійські, ні польські генштаби.

Можна припустити, що саме з цього етапу Й. Сталін, який переконався у нелояльності «лондонських поляків», бере курс на створення після війни такого уряду Польщі, який би був дружньо налаштований до Радянського Союзу. Таке вирішення «польського питання» («советизація») стало не лише неминучим, але й єдино можливим для Кремля.

Коли СРСР здобув стратегічну перевагу під Сталінградом, а польські комуністи завершили приготування до захоплення влади у своїй країні, Й. Сталін бажав, аби цей процес був підтриманий боротьбою польської військової частини, оснащеною радянським озброєнням та сформованою на зразок частин ЧА [4, с. 30].

У квітні 1943 р. створюється «Союз польських патріотів» (СПП) на чолі з В. Василевською (полькою за національністю, полковим комісаром). За його ініціативою в СРСР формується нова польська армія ім. Т. Костюшка [3].

Така політика дозволяла в суперечках з польським урядом виступати не в якості конфліктуючої сторони, а арбітром між двома польськими позиціями. Більше того, її центральним пунктом було те, що прорадянський уряд, уже підготовлений у 1943 р. в Москві до взяття влади в Польщі, «повинен мати своє військове запліччя» [4, с. 30–31].

На підтвердження цього слід згадати той факт, що з 18 на 19 квітня 1943 р. відбулось засідання Політбюро ЦК ВКП(б), на якому Й. Сталін виклав свою точку зору на тогочасні та майбутні радянсько-польські відносини. Були прийняті рішення щодо розриву двосторонніх стосунків та формування на території СРСР війська, не підпорядкованого уряду в еміграції. Про ці рішення були поінформовані В. Василевська та З. Берлінг [4, с. 32]. З цього часу СПП відкрито оголошує мету польських збройних сил: вони «... мали розвінчувати антирадянський курс лондонського емігрантського уряду і показати згубність його політики стосовно польського народу» [9, с. 153]. Повторне створення чергових військових частин означало те, що лондонський уряд був позбавлений монополії на управління ЗС. Вона передавалась у руки лівого крила польського суспільства [4, с. 34].

Не виключено, що Й. Сталін, розриваючи дипломатичні відносини 25 квітня 1943р. з польським урядом в еміграції, використовуючи при цьому справу Катині і створюючи СПП та підпорядковані головнокомандуванню ЧА військові частини, бажав дати йому останній шанс змінити позицію відносно східних кордонів. Він розумів, що коли на територію Польщі увійде Червона Армія, у його розпорядження перейде організація та польські військові частини, які служитимуть для прийняття рішення щодо подальшої долі цієї країни та її політичного обличчя.

6 травня 1943 року Державний Комітет Оборони прийняв Постанову № 3294 про формування на території СРСР 1-ї польської піхотної дивізії, якій було присвоєно ім'я Т. Костюшка. Проте поряд із морально-психологічним піднесенням поляків щодо цієї події у деякого з них виникали й питання: «Чи це дійсно польська дивізія? Чому у ній так багато радянських офіцерів?». Дехто із них розумів, що військо, до якого вступають, є елементом гри, а вони маріонетки у ній. Та частина польських комуністів все ж відчували себе безпечніше, ніж у СРСР. Реакція з боку радянських пропагандистів на «вагання» поляків була миттєвою. Політвиховним

офіцерам надавали чіткі інструкції по роботі з особовим складом; окремі неузгодженості залагоджувалися шляхом підтримання символіки; поблажок у релігійних питаннях [4, с. 38–39].

Робота дала свої результати – вже 15 липня того ж року особовий склад дивізії присягнув «зберігати союзницьку вірність Радянському Союзу, який в руки дав зброю для боротьби зі спільним ворогом, дотримуватись союзницького братерства по зброї з Червоною Армією» [4, с. 40].

У зв'язку з масовим прибуттям поляків в райони формування їхніх частин постала можливість утворення корпусу. 10 серпня 1943 року Й. Сталін прийняв рішення щодо формування 1-го корпусу польських збройних сил в СРСР [4, с. 43]. Забігаючи наперед, зауважимо, що вже 17 березня 1944 року Генштаб ЧА видав директиву за підписом О. Антонова про його переформування в армію [4, с. 46]. А через чотири місяці, 22 липня 1944 року, на підставі декрету Крайової Ради Народової з Армії Людової і 1-ої армії було створене Військо Польське [4, с. 53].

Побічною метою створення польських національних частин була, незаперечно, пропагандистська акція, оскільки передбачалось, що поляки більше налаштовані на прихід національних частин, ніж чужої Червоної Армії. Як зазначав колишній чиновник польської судової палати Я. Лечая: «Серед поляків було відомо, що на території СРСР організовано Польську Армію і ми чекали Червону Армію, а разом із нею польські частини [10, арк. 3].

Повертаючись до розвитку поточних подій на політичній арені, слід згадати, що після трагічної смерті 4 липня 1943 року генерала В. Сікорського прем'єром нового уряду в еміграції став С. Миколайчик. У цей же час під егідою польських комуністів у м. Хелмі був сформований Польський комітет національного визволення (ПКНВ) як тимчасовий виконавчий орган, до складу якого ввійшов і «Союз польських патріотів». З переїздом ПКНВ у Люблін він став більш відомим під назвою «Люблінський комітет».

У колах же емігрантського уряду створення ПКНВ викликало щонайменше обурення. З цього приводу польське телеграфне агентство розповсюдило таку урядову оцінку останнього: «Спроба купки узурпаторів нав'язати нації своє політичне керівництво» [11, с. 37]. Агентура «лондонців» активізувала

антирадянську діяльність, що була спрямована на дискредитацію ПКНВ та ППР. Так, у багатьох населених пунктах, особливо в містах Тарнобжеге, Жешуві, Ланцуті, Дембе та інших, вона розклеювала у громадських місцях листівки, спрямовані проти «Люблінського комітету» [11, с. 37].

На осінь 1943 року міжнародне та внутрішнє становище диктувало перед ППР необхідність відпрацювати основи політичного ладу в майбутній Польській державі. Відповідно до цього, в ніч на 1 січня 1944 р. у Варшаві було створено Крайову Раду Народову (КРН) – найвищий представницький підпільний орган країни. Серед основних її цілей були формування на базі народного демократичного фронту Тимчасового уряду, який міг би паралізувати спроби захоплення влади «лондонськими поляками»; врегулювання проблеми земель на сході країни на підставі дружньої угоди з Радянським Союзом; ведення зовнішньої політики, яка б спиралася на дружбу та співробітництво з ним [2, с. 158–159].

1 січня 1944 р. декретом КРН був покладений початок підпільних збройних сил – Армії Людової. Основу її склала Гвардія Людова, але до Армії увійшли також нелегальні загони молодіжних організацій, частина загонів народної міліції та «батальйонів хлопських» [2, с. 159; 4; 6]. До її складу входила велика кількість радянських військовослужбовців, насамперед тих, хто втік із полону. Для надання допомоги партизанському руху в країні за ініціативи Центрального бюро польських комуністів у квітні 1944 р. на території СРСР було створено Польський партизанський штаб на чолі з О. Завадським.

Усього з березня по червень 1944 року у Польщу було перекинуто 7 радянських партизанських з'єднань і 26 окремих загонів [2, с. 161; 12]. Та посилення підтримки СРСР і дій Червоної Армії шляхом створення розгалуженої мережі підпільних та партизанських груп було своєрідною підготовчою операцією радянських військово-політичних кіл перед завершальним етапом Другої світової війни. Й. Сталін надавав важливого значення звільненню території, оскільки вона стала на найкоротшому шляху Червоної Армії до головної мети – Берліна. Водночас не могло бути й мови про її звільнення без ліквідації потужних угруповань вермахту, які станом на літо 1944 року на центральному напрямку мали у своєму складі понад 170 дивізій [6]. Саме тут пролягав у 1944 – 1945 рр. головний

стратегічний напрямок, на якому багато в чому вирішувалося завершення війни. Отже, на території Польщі й відбувались головні події літньо-осінньої кампанії 1944 року. (Додатки Н. 5; Н. 6)

Варто наголосити, що сили німецької пропаганди на середину 1944 р. істотно послабли. Так, зустрічаємо цікаві фінансові документи відділу пропаганди серед населення Губернаторства дистрикта Галіції, які датуються квітнем – червнем зазначеного року. Загальна кількість витрачених коштів (здебільшого на фільмування) становить близько 456 злотих. Водночас буквально пів року до цього витрати на різного роду урочистості на честь стрілецької дивізії СС становили: за рахунком від 25 лютого 1944 р. – 3848,58 злотих, а від 29 лютого – 6777,77 злотих [13, арк. 2–7, 11, 12]. Більше того, лише орендну плату за приміщення, де розміщувався зазначений відділ, витрачалось 680 злотих щомісяця з січня по листопад цього ж року [14, арк. 21 – 32]. Для наочності наведемо ціни на товари широкого вжитку: літр молока тоді коштував 5 злотих, кілограм картоплі – 8 злотих, хлібина – 20-25 злотих [15, с. 115 – 116]. Звичайно, ці цифри є досить фрагментарними, проте змушують замислитись над тим, що, ймовірно, на українській ділянці фронту німецька пропаганда була вже не актуальна і виникла потреба змінити пріоритети. Основним напрямом визначалось пропагандистське підживлення своїх військ, оскільки більш значні кошти витрачались на підняття бойового духу німецьких військовослужбовців, ніж на популяризацію німецької влади у Губернаторстві.

Що стосується політичного аспекту перебування ЧА на території Польщі, то через розрив відносин з емігрантським урядом навесні 1943 р. принципову згоду на цей вступ радянське Верховне командування отримало на початку липня 1944р. від делегації підпільного парламенту – Крайової Ради Народової. Відповідна угода між СРСР і ПКНВ була підписана пізніше, 26 липня 1944 року [16, с. 264].

Початок звільнення Польщі від німецької окупації було покладено у ході Білоруської та Львівсько-Сандомирської наступальних операцій (липень–серпень 1944р.). Аби зрозуміти обсяги бойових дій на польському напрямку, зазначимо, що більше половини радянської діючої армії брало у них участь, хоча протяжність смуги лінії фронту там складала не більше 25% усього Східного фронту [6].

Проте, перед тим як підійти до вступу Червоної Армії на територію Польщі, пропонуємо коротко зупинитись на характеристиці морально-політичного стану польського населення, що мешкало у західних областях України (зокрема у Львові). Так, в інформаційному повідомленні секретаря Львівського міському КП(б)У Чуписа відповідальному організатору ЦК ВКП(б)У Степанову йдеться про наступне: «В перший день звільнення Червоною Армією м. Львова від німецьких окупантів – 27 липня 1944 р. – відчувався підвищений настрій серед польської частини населення, що було наслідком проведеної роботи польськими націоналістами. Люди із небажанням, а подекуди і зовсім відмовлялись знімати польські полотнища і вивішувати червоний прапор. Були випадки, коли поряд із радянським прапором виставлявся польський» [10, арк. 69].

Більш ширше ситуація з цього питання висвітлена у доповідній записці «Про політичні настрої польського населення» секретаря Львівського обкому КП(б)У І. Грушецького секретарю ЦК КП(б)У М. Хрущову від 17.06.1944 р. Так, він зазначив, що «основна частина польського населення, яка відчула на собі всі жахіття німецької окупації і переконалась у тому, що уряд Соснковського – Ридз – Смигли не спромоглись врятувати Польщу, ні уряди Миколайчика не змогли звільнити польський народ від гітлерівського рабства, і лише Червона Армія, розгортаючи свої бойові дії, нещадно громлячи німецьких загарбників, несе звільнення польському та іншим поневоленим народам Європи» [10, арк. 1].

Разом із тим, І. Грушецький вказував, що в бесідах з польським населенням виявлені ворожі настрої до радянської влади та прояви великодержавницького польського шовінізму серед деякої частини селян. Ці прояви є непоодинокі і характеризують прагнення певної частини польського населення до створення Польщі часів Пілсудського, цілком орієнтуючись на емігрантський польський уряд Соснковського-Миколайчика [10, арк. 7].

Далі секретар Львівського обкому КП(б)У навів наступні висловлювання мешканців. Агроном Мольський: «Польський уряд Мосціцького-Бека дбав лише за себе і це призвело до швидкої поразки Польщі у 1939 р. Коли б був Пілсудський – цього б не сталось». Бухгалтер Кременецької міської ради Назаркевич: «Лондонський польський уряд відображає прагнення польського народу щодо

створення Польщі часів Пілсудського. В цьому нам допоможуть Англія та Америка» [10, арк. 8]. У доповідній записці наводилося категоричний висловлювання поляка Жулькевського з с. Стремільге Лопатинського району: «Польща радянською не буде. Нам треба Польщу самостійною, без більшовиків» [10, арк. 9].

Такий аналіз давав радянському військово-політичному керівництву підґрунтя для роздумів, а пропагандистам основні моменти для створення аргументів у подальшій роботі безпосередньо на території самої Польщі.

Повертаючи до подій на фронті, зазначимо, що у ході Білоруської операції війська 1-го Прибалтійського, 1-го, 2-го і 3-го Білоруських фронтів за підтримки партизан прорвали на багатьох ділянках оборону німецької групи армій «Центр», оточили та ліквідували великі угруповання противника у районах Вітебська, Бобруйська, Вільнюса, Бреста і східніше Мінська, звільнили територію Білорусії, значну частину Литви, східні райони Польщі та вийшли на рубежі річок Нарев і Вісла до кордонів Східної Пруссії. Практично водночас із Білоруською операцією на іншій ділянці радянсько-німецького фронту Червоною Армією здійснювалась Львівсько-Сандомирська наступальна операція, в ході якої також відбувалось звільнення польських територій. У її ході війська 1-го та 4-го Українських фронтів досягли важливих воєнно-політичних результатів. Була розгромлена група армій «Північна Україна», очищені від противника західні області України та спільно з військами 1-го Білоруського фронту розпочалося звільнення Польщі [17; 2; 16].

Ще до вступу на територію Польщі серед особового складу радянських військ військовими радами, політорганами та партійними організаціями усіх рівнів була проведена ґрунтовна політико-ідеологічна підготовка до цієї події. Так, військова рада та політуправління 1-го Білоруського фронту розіслали по всіх відділах довідку з історії Польської держави, яка давала характеристику її устрою, політико-економічному становищу, культурі, побуту та менталітету населення. Було прочитано лекції, доповіді, проведено бесіди [18].

Ось як описує одну з таких лекцій письменник М. Колосов в оповіданні «Три кола війни»: «Хочу зупинитись на становищі в країні, на території якої ми перебуваємо. Становище в Польщі, товариші, складне... Звідси наше завдання бути пильними: тут діють банди терористів, вони нападають на комітети, вбивають

комуністів, чинять диверсії проти Червоної Армії... Як нам вести себе на території Польщі? Як на землі дружньої країни... Пам'ятайте: ви не вдома, але і не в гостях. Без дозволу нічого не беріть, ліс не рубайте, місцевому населенню не пропонуйте радянських грошей». Проте радянські солдати здебільшого не розуміли цих настанов і говорили: «Що це виходить? Ми звільняємо їх територію, а дрова не рубай, соломку не рухай і навіть глечика молока купити не можна? А хто нам заплатить за тих солдатів, які полягли тут?..» [18].

Під час наступу серед місцевого населення також велася пропагандистська робота, яка полягала, перш за все, з роз'яснення сутності та значення «визвольної місії» ЧА, політики СРСР стосовно Польщі. Причому в період, коли були звільнені її східні райони, а західні ще перебували в руках німецьких військ, політуправління фронтів здійснювали пропаганду за двома напрямками: на населення звільнених районів і на те, яке знаходилось у тилу противника [19; с. 12].

Цікаво відзначити, що радянською пропагандою було враховано навіть складні українсько-польські відносини. На підтвердження наведемо одну із листівок із зверненням обласного командування «Народної Гвардії» західних областей України, де зазначається: «Як маєте зброю, то підіймайте її, але проти спільного ворога всіх слов'янських народів, всіх народів – озвірілу від крові гітлерівську Німеччину... В цій священній спільній боротьбі проти спільного ворога змиються всі вчинки одного народу проти іншого. В цих гігантських змаганнях за краще завтра всього людства змаліють і зникнуть навіки залишки міжнародної ворожнечі» [20, арк. 5зв].

Загалом, протягом липня 1944 року пропагандистська робота велася відповідно до таких завдань: роз'яснення «визвольної мети Червоної Армії»; популяризація досягнень Радянського Союзу, що «відіграв головну роль у розгромі гітлерівської Німеччини»; прагнення радянського уряду сприяти польському населенню у створенні та зміцненні «демократичних» органів влади [19; с. 3].

Цьому сприяв і ПКНВ, який 22 липня 1944 р. підписав Маніфест. У цьому документі Польський Комітет Національного Визволення звернувся до всіх поляків в Польщі та світі, «оголошуючи годину визволення рідної землі. Армія Людова, об'єднана з Військом Польським, разом з переможною Радянською Армією підуть

далі аж поки польські прапори не затріпочуть на вулицях Берліна». Звертаючись до поляків не інакше як «земляки», Комітет закликав всіх братися за зброю та допомагати Червоній Армії. «Братерство по зброї Війська Польського та Червоної Армії переросте у міцний союз і сусідську співпрацю після війни» [21]. Даний документ був розтиражований та розповсюджений на польській території.

Серед найперших радянських офіційних повідомлень була й заява, що радянський уряд розглядає воєнні дії своєї армії на території Польщі як суверенної, дружньої, союзної держави. При цьому зазначалось, що він не має наміру встановлювати тут органи своєї адміністрації, вважаючи це справою польського народу [7, с. 283]. Так, у заяві Національного комітету закордонних справ «Про ставлення Радянського Союзу до Польщі» від 26 липня 1944 р. читаємо наступні рядки: «Радянські війська вступили у межі Польщі переповнені однією рішучістю – розгромити ворожі німецькі армії і допомогти польському народу у справі його звільнення від ярма німецьких загарбників і відновлення незалежної, сильної і демократичної Польщі» [22, с. 13].

Ще до вступу військ на територію Польщі в тилу розроблялися листівки, в яких населенню роз'яснювалася позиція Радянського Союзу щодо польського питання. Крім того, листівки закликали розгортати боротьбу проти німецьких окупантів і здійснювати допомогу радянським частинам, що просувались уперед [23]. Зокрема, у Заклику Крайової ради народової від 26 липня 1944 року до польського народу у зв'язку із вступом Червоної Армії на територію Польщі йшлося: «Громадяни! Переможна армія СРСР вступила на польські землі! Вона несе польському народу бажану волю і незалежність... Прийшла година, щоб увесь польський народ піднявся на боротьбу за свою волю!» [22, с. 14].

Широко популяризувалась ідея слов'янської єдності. Так, наприклад, з нагоди 26-ої річниці Червоної Армії відбулось у Москві Віче слов'янських народів, резолюцію якого розповсюдили закордоном. У ній, серед іншого, читаємо наступні рядки: «<...> Брати поляки! Польські реакціонери, продовжуючи зрадницьку політику Ридза Сміглого і Бека, політичні банкроти, хочуть загандлювати Вашу боротьбу з гітлеризмом. Ті заушники Гітлера – Андерси, Соснковські – задержали від боротьби з німцями 70-тисячну Польську Армію. Відповідатимуть за це перед

судом історії. Година свободи наближається: Червона Армія очистить Польщу від її відвічного ворога...» [20, арк. 47зв].

За відсутності технічних засобів пропаганди в перші години у звільнених населених пунктах проходили «мітинги радянсько-польської дружби» [19].

У кожному щойно звільненому місті й у більшості населених пунктах для роботи серед населення використовувались ПГУ. За допомогою них насамперед передавали останні відомості, заяви, огляди фронтових газет тощо [19].

З метою надання допомоги військовим радам, командирам і політорганам у проведенні політичної роботи серед місцевого населення Головне політичне управління Червоної Армії спрямувало у війська 1-го Українського фронту оперативну пропагандистську групу. Вона організовувала видання газет для місцевого населення, в матеріалах яких розкривались соціально-політичні та економічні джерела допомоги Радянської держави та її збройних сил, масового героїзму радянських воїнів тощо [23].

Існують дуже різні спогади щодо сприйняття поляками приходу Червоної Армії. Так, на сторінках газети «Правда» від 2 серпня 1944 року у статті «До Варшави!» зазначалось: «На дорогах, якими йдуть полки, цілими днями стоять натовпи людей. Вони зустрічають наших танкістів та піхотинців букетами квітів, пригощають фруктами. У Любліні, Дембліні, Пулавах та Гарволіні подібні зустрічі перетворювались на імпровізовані маніфестації» [7, с. 291; 24]. Подібні факти поведінки і у донесенні начальника політичного відділу 60-ї армії начальнику політичного управління 1-го Українського фронту від 6 серпня 1944 року: «У населених пунктах назустріч нашим передовим частинам виходять на вулиці майже всі мешканці... Місцеві жителі охоче надають своє житло для розміщення військових закладів та відпочинку військовослужбовців, намагаються обслужити останніх якнайкраще та пригостити тим, що мають» [7, с. 292].

При цьому не можна обійти увагою спогади М. Хрущова, які ставлять під сумнів щирість польських громадян у даному питанні. Він згадує своє спілкування із представником лівого крила селянської партії В. Вітосом, яке відбулось у Любліні, наступним чином: «Він співпрацював із нами, але із застереженням. Коли ми обідали, я запропонував йому диню, привезену з УРСР: «Ось, пане Вітосе,

беріть. Називається цей сорт «колгоспниця». Він подивився на мене і повторив: «Колгоспниця?» «Чому ж, – питає, – вона не червоного кольору?». Він ніби хотів мене вколоти. Звичайно, він виступав проти колгоспів і проти соціалізму, а пішов із нами тому, що ми допомагали звільнити Польщу та вигнати німців» [25].

Польський дослідник К. Ковальський, певним чином підтримуючи вищенаведені рядки, коментує ситуацію таким чином: «З острахом та недовірою, але поляки намагались люб'язно приймати росіян. Вони робили спільні фотографії, інколи кидали квіти солдатам, які проходили вулицями. Радянські та польські представники влади робили публічні заяви до мешканців з проханням прихильно ставитись до розміщення Червоної Армії. Ось уривок однієї з брошур: «Громадяни! ... Ми закликаємо вас до люб'язних взаємин з Червоною Армією... Хай живе Велика армія союзників» [26].

У свою чергу польська письменниця М. Домбровська зазначала, що вона нічого не знає про ейфорію та квіти на честь Червоної Армії. Швидше відчувався сум за втратою незалежності, ніж радість від втечі німців. Більше того, вона наголошує, що поляки відчували загрозу від Червоної Армії ще до її приходу. Дослідниця підкреслює: «У пам'яті ще були спогади про напад Радянського Союзу у 1939 році та співробітництво з нацистською Німеччиною; інформація про Катинь, яку відкрили німці у квітні 1943 року. Роззброєння та виведення з Вільнюса цілих батальйонів АК, а потім заслання їх у Сибір були для польської громадськості доказом того, що як ЧА, так і польські комуністи – це щось страшне» [27].

Повертаючись до бойових дій, варто нагадати, що в період з 17 по 20 липня 1944 року радянські війська спільно з частинами 1-ї польської армії вступили на територію Польщі. 24 липня був звільнений Люблін. Цікавим є той факт, що командування давало військам чіткі та недвозначні вказівки: «... крім представництв ПКНВ жодних інших організацій, які претендують на владу, не визнавати і розцінювати їх як самозванців» [16, с. 279].

Ще у травні 1944 р. була видана директива заступника наркома внутрішніх справ СРСР І. Серова і начальника військ НКВС з охорони тилу діючої армії генерал-майора Є. Горбатюка. Вона інформувала командирів частин і з'єднань, що на території, яку планується очистити від німецьких військ влітку 1944 р., «вороже

налаштовані до нас групи населення» прагнутимуть «вдарити нам у спину». До низки «вороже налаштованих» були віднесені усі збройні організації, які підпорядковувались польському уряду в еміграції [12].

Насамперед мала на увазі Армія Крайова. Це зумовлювалося передовсім тим, що саме завдяки її діям мав бути реалізований план під кодовою назвою «Бужа» («Буря»), що передбачав зайняття АК міст, які залишали німці, з метою забезпечення там організації пролондонського апарату влади до приходу туди Червоної Армії. Про те, що побоювання радянського керівництва не були безпідставними, можна побачити із змісту цілком таємної шифрованої телеграми від 7 липня 1944р. Верховного головнокомандувача генерала К. Соснковського командувачу Армії Крайової Т. Бур-Комаровський з переліком основних принципів для її реалізації. Операцією «Буря» називається комплекс заходів АК під час відступу німецьких військ та наступу Червоної Армії. Зокрема, зазначалося, «...якщо відхід німців буде швидким і до приходу советів буде можливість оволодіти містами Львів чи Вільно, чи якимось іншим містом чи містечком, це необхідно зробити, аби виступити в ролі повноправного господаря». Далі підкреслювалось: «Не піддаватися на провокації, підрозділи, котрі опиняться в тилу радянських військ, повинні уникати зіткнення з противником (крім випадку самооборони та захисту населення)» [28, s. 22 – 23.] (Додаток Р)

Зважаючи на вищезазначене, реакція з боку емігрантського уряду була швидкою. Її вступ на територію довоєнної Польщі розцінювався як «несанкціоноване порушення суверенітету», було заявлено про категоричну незгоду встановити післявоєнний кордон по лінії Керзона, а Армії Крайовій наказано «перейти до самооборони». І, нарешті, у Ноті від 24 липня 1944 року, яка була направлена У. Черчиллю, прозвучали слова – «радянська окупація» [3].

На справі це було так: 26 липня, між урядом СРСР і ПКНВ було підписано угоду про передачу повноважень на польській території, яка знаходиться у зоні воєнних дій (у справах, що стосувалися ведення війни), головнокомандувачу радянськими військами [2, с. 188].

За вказівкою ЦК ВКП(б) військова рада 1-го Українського фронту на початку серпня 1944 р. прийняла звернення до польського народу. «Червона Армія прийшла

у Польщу не як завойовниця, а як рятівниця польського народу від гітлерівського поневолення, від національного приниження, від рабства, – зазначалось у ньому. – Червона Армія не зазіхає на волю і незалежність волелюбних народів. Червона Армія не втручається у внутрішні справи Польщі і не збирається запроваджувати у Польщі радянські порядки. Польський народ самостійно вирішить, яким має бути його уряд і які повинні бути порядки у країні» [23].

Працівники політуправлінь фронтів брали участь в усіх масових заходах, що проводилися серед сільського прошарку населення Польщі. Вони виступали також на зборах і мітингах, присвячених поділу поміщицької землі, а також під час проведення народних свят з приводу завершення земельної реформи.

Для населення звільнених районів Польщі з серпня 1944 року видавалися три газети польською мовою: політуправлінням 2-го Білоруського фронту – «Wolna Polska» («Вільна Польща»); політуправлінням 1-го Білоруського фронту – «Wolnosc» («Воля») і політуправлінням 1-го Українського фронту – «Nowe życie» («Нове життя») [29, с. 16].

Більше того, відділенням по роботі серед населення і редакцією газети «Нове життя» був складений перелік адрес демократичних організацій і діячів, яким вона висилалась безкоштовно. Крім того, на кожен військову комендатуру виділяли 20–30 примірників газети, які вивішували у вітринах [19, с. 13]. Ці заходи ще більше розширювали коло читачів преси. Не лише в містах, але й у дрібних населених пунктах польське населення спонукали організувати їх колективне читання.

Така роз'яснювальна робота серед поляків мала на меті вселити у них впевненість щодо власного вибору в питанні післявоєнного розвитку країни, переконати, що значних змін у її життєдіяльності не відбудеться, що Радянський Союз прагне лише допомогти їм повернути незалежність і відновити післявоєнну економіку.

У той час, коли комуністи та їх союзники з ПКНВ створювали фундамент для державної адміністрації у «Польщі люблінській», по той бік радянсько-німецького фронту поляки здійснили останню спробу завоювати суверенітет – розпочали повстання у Варшаві. (Додаток П)

На думку Х. Граля, слід враховувати, що статистичний поляк у своїй більшості був переконаний, що у нього є уряд. «Не перший раз польський уряд є, хоча він і перебуває у вигнанні. Еміграція в історії Польщі – не нове явище, – писав він. – Завдяки еміграції ми змогли зберігати паростки державності 120 років, все ХІХ століття... Є польський уряд. Є польська армія. Є його казна і т.ін. І є структура, яка мала свою еманацию у вигляді польської підпільної держави. Усе... На всій території колишньої Речі Посполитої весь воєнний час. І з'являється новий порядок, який говорить: «Немає ніякого уряду» [30]. Саме таких настроїв дотримувалась більша частина поляків, і насамперед варшав'яни.

Таким чином, на початок повстання існувало два польських уряди: один конституційний, визнаний міжнародною спільнотою, і другий, який підтримувався військовою силою СРСР. Причому кожний із них мав власні збройні сили, своє бачення майбутнього Польщі, але лише одному із них судилося реалізуватись.

Щоб створити загальне уявлення про тогочасні події, варто підкреслити, що радянський наступ, який міг допомогти повстанцям, зупинився напередодні, 31 липня. Відповідно до офіційної точки зору СРСР, він уповільнився за військових причин. Розтягнуті внаслідок швидкого просування комунікації не дозволяли налагодити постачання армій 1-го Білоруського фронту і підвезити необхідне підкріплення. Своєю чергою, скорочення комунікацій вермахту дало змогу перекинути із заходу та північного сходу боєздатні танкові та стрілецькі з'єднання, які завдали радянським військам відчутної поразки у районі Радзимін – Воломін – Окунєв, оточивши й практично знищивши 3-й корпус Веденеєва [31].

Слід звернути увагу на те, що, коли С. Миколайчик проводив переговори у Москві, маршали Г. Жуков та К. Рокоссовський 8 серпня 1944 року надали «міркування про подальші дії військ 1-го Білоруського фронту та первинні обриси плану проведення Варшавської операції» [6].

Але німецька оборона на підступах до р. Нарев виявилася несподівано сильною, тому її початок наприкінці серпня (відповідно до плану) не був реалізований. Зокрема, за радянськими даними, у цей період відзначалося постійне посилення угруповання противника та накопичення резервів. Звичайно, можна припустити, що Ставка ВГК могла б віднайти стратегічні резерви, щоб підтримати

дії 1-го Білоруського фронту. Втім, це лише припущення, яке можна заперечити тим, що таке рішення змінило б загальні стратегічні задуми.

Протягом серпня 47-ма армія 1-го Білоруського фронту вела затяжні бої з метою оволодіти районом Праги. Проте через протистояння німецьких танкових дивізій, нестачу боєприпасів та пального вона не була реалізована. Окремі історики стверджують, що на середину серпня потужні з'єднання ворожих військ – танкові дивізії, які завдали удару по Червоній Армії під Варшавою, були зняті звідси та відправлені на північ, аби «прорубати» коридор та відновити сухопутний зв'язок між групами армій «Північ» та «Центр». Вважається, що ця операція втратила б сенс на випадок радянського наступу на польську столицю, оскільки ослаблені німецькі сили не спроможні були б його зупинити, а тим більше втримати на півночі фронт від Латвії до Одера. Проте війська 1-го Білоруського фронту на Віслі не рушили з місця, доки німецька 3-тя танкова армія пробивалася до Балтійського моря, де 20 серпня захопила Тукумс [31]. З огляду на це можна певним чином звинуватити військово-політичне керівництво СРСР у втраті оперативних можливостей. У такій ситуації гітлерівці навряд чи зупинили б навіть знекровлену Червону Армію [32].

Г. Жуков писав у мемуарах, що «з боку Бур-Коморовського не було жодних спроб пов'язати виступ варшав'ян з діями 1-го Білоруського фронту. Командування радянських військ дізналося про повстання постфактум від місцевих жителів, які перебравись через Віслу, щоб надати допомогу повсталим варшав'янам. За завданням командування 1-го Білоруського фронту радянські і польські війська переправились через Віслу і захопили у Варшаві набережну. Проте з боку Бур-Коморовського знову не було зроблено жодних спроб встановити з нами взаємодію» [33]. Твердження Г. Жукова не прямо, але підтверджує той факт, що керівник повстання 2 серпня направив до Лондона радіограму з проханням, щоб радянські війська негайно перейшли у наступ на Варшаву. Він також вимагав, аби у варшавському передмісті Воля висадилося 1-ша польська окрема парашутна бригада генерала Станіслава Сосабовського зі складу Польських збройних сил на Заході [34]. Але ні те, ні інше не було зроблено. Залишається відкритим питання, чому саме запит на підтримку був здійснений через лондонське керівництво, а не

напряму, та чому С. Миколайчик не озвучив це прохання саме у такому ракурсі, як воно пролунало згодом у антирадянській пропаганді?

Дійсно, у перших числах серпня у західних засобах масової інформації з'явилися повідомлення з посиланням на газети та радіо польського емігрантського уряду про повстання. При цьому у них натякалося на те, що повстанці перебували у контакті з радянським командуванням, а останнє не надало належної допомоги [7, с. 349]. Та, ймовірно, такі натяки мали реальне підґрунтя. Так, У. Черчилль 14 серпня телеграфував Е. Ідену: «<...> Безумовно, є досить цікавим той факт, що у момент, коли повсталала підпільна армія, росіяни призупинили свій наступ на Варшаву і відступили на певну відстань» [35].

У відповідь на критику західних і польських ЗМІ через ТАРС була поширена заява такого змісту: «... ці твердження та натяки іноземної преси є або плодом непорозуміння, або проявами брехні на радянське командування. ТАРС відомо, що з боку польських лондонських кіл, які відповідальні за те, що відбувається у Варшаві, не робилося жодних спроб заздалегідь повідомити та узгодити з радянським командуванням будь-які виступи у Варшаві. Враховуючи це, відповідальність за те, що відбувається, падає виключно на польські емігрантські кола» [7, с. 349].

Г. Гудеріан, якого аж ніяк не можна назвати непоінформованою на той час людиною, писав з цього приводу: «Не підлягає сумніву, що повсталі поляки декларували вірність польському уряду у вигнанні, яке знаходилося в Лондоні, звідки вони і отримували накази. Можливо, Радянський Союз не бажав їх посилення у разі успішного повстання і захоплення столиці. Совети явно вважали за краще, щоб таких успіхів домоглися їх ставленики з Люблінського табору. Для нас мало значення тільки те, що росіяни зупинили свій наступ на лінії Вісли, і ми отримали перепочинок» [32].

Радянські війська спромоглися вийти на дальні підступи до Варшави лише станом на 6 вересня, а через 8 днів захопили її східне передмістя – Прагу. Були утворені невеликі плацдарми на західному березі Вісли у самому місті, північніше та південніше нього [36]. Але на цей час вогнища повстання були локалізовані, а мости через Віслу підірвані. Та на запит повстанського керівництва СРСР здійснив перекидання повітрям зброї, боєприпасів, продовольства та медикаментів. За

спогадами К. Рокоссовського, це робили нічні бомбардувальники Пе-2, починаючи з 13 вересня. Вони скидали вантаж з малих висот у пункти, вказані повстанцями [37].

У цей період, з 5 серпня до 14 вересня 1944 р., німці за підтримки авіації задіяли проти повсталих значні сили. Відчайдушне становище останніх змусило Т. Бур-Коморовського замислитися про капітуляцію, а вже 7 вересня еміграційний уряд дав санкцію на припинення боротьби. Становище варшав'ян вкрай погіршилось, коли 9 серпня гітлерівцям вдалося роз'єднати повстанський район. Поляки змушені були залишати квартал за кварталом. У вересні в їхніх руках залишався лише центр міста [36; 38]. У ході тогочасних подій настрої жителів зазнали змін. «Ставлення цивільного населення до нас змінювалося від приязного до майже ворожого», – писав очевидець цих подій Я. Чехановський. «Самі гинете, та ще й нам чоловіків забираєте», – сказала мені одна жінка, коли ми у вересні набирали охочих у повстанські лави» [38]. (Додаток Н. 7)

24 вересня німецькі війська перейшли у вирішальний наступ на райони Варшави, які були під контролем повстанців. 1 жовтня за наказом генерала Т. Бур-Коморовського вони припинили вогонь, а наступного дня була підписана капітуляція. Тоді ж у Лондоні прийняли одне з останніх радіоповідомлень з Варшави: «Ось неприхована правда: до нас поставились гірше, ніж до сателітів Гітлера, гірше, ніж до Італії, Румунії, Фінляндії. Боже праведний, будь суддею тій страшній образі, яку перетерпів народ польський, і нашли заслужену кару всім, хто у цьому є винним... Це народ Варшави. Народ, який спромігся висікти вогонь високого всезагального героїзму, – безсмертний. Оскільки ті, хто загинув, вже перемогли, а ті, хто залишився жити, будуть боротися та перемагати; будуть знову й знову свідчити: Польща жива, доки живуть поляки» [39, с. 11].

Проте, аби зрозуміти атмосферу, в якій «завершувалось» повстання, варто навести кілька рядків із доповідної Т. Комаровського про домовленості з німецьким генералом фон Бахом, уповноваженим вести переговори з повстанцями на предмет припинення вогню та капітуляції Варшавського повстання від 2 жовтня 1944 року. У документі, зокрема, зазначається: «...генерал фон Бах привітав нас як представників славної Армії Крайової, жертвність та відвага солдат якої заслуговує великої пошани». Обговорювалось питання порядку виходу цивільного населення

(черговість, час, вікові групи і т.д.). Далі зазначався порядок залишення міста польськими силами або хоча б їх частини (артилерії). Цікаво, що по вечері, на яку генерал запросив польську делегацію, фон Бах підняв бокал шампанського на честь генерала Бора та славних солдатів Армії Крайової. У відповідь полковник Єрецький виголосив тост за здоров'я та добробут генерала фон Баха. Польська делегація від'їхала при шикуванні взводу почесної варти штабу [40]. Згодом, відповідно до підписаного документа, учасникам повстання, які здалися з Армією Крайовою, був гарантований статус військовополонених [38]. 5 жовтня вони колонами почали залишати Варшаву.

І хоча за 63 дні Варшавського протистояння не було досягнуто головної мети, проте повстання вважалось найбільшою воєнною операцією, здійсненою будь-яким європейським рухом опору під час Другої світової війни.

Згодом, 15 листопада 1944 р., на зустрічі з польською делегацією на чолі з генералом М. Спихальським Й. Сталін пояснив, що до таких трагічних наслідків призвела відсутність попередніх домовленостей та взаємодії між повстанцями та Червоною Армією. «Нас не спитали ... не порадилися із нами, – заявив він. – Червона Армія, яка завоювала не одне велике місто в ході наступу, ніколи не брала великих міст, подібних до Варшави, лобовим ударом... Ми й Варшаву планували взяти обхідним маневром, але для такої операції нам необхідна була серйозна підготовка» [6]. Сталінську версію поділяв і У. Черчилль, який у своїх мемуарах писав: «Радянська армія не змогла прийти на допомогу варшав'янам з перших днів повстання, оскільки її командування не було поставлене до відома про повстання, а надати швидку допомогу після його початку було вже неможливо» [35].

Проте, на нашу думку, зовсім не відсутність відомостей про повстання спричинило трагічні наслідки у Варшаві восени 1944 р. Остаточою його доля була вирішена очільником Кремля ще 9 серпня, коли С. Миколайчик відхилив його пропозицію створити уряд разом з «Люблінським комітетом». І якщо радянське керівництво дійсно штучно стримало наступ Червоної Армії наприкінці липня 1944 р., то урок, сформований після Варшавського повстання, яскраво доводить, що Й. Сталін був готовий будь-якою ціною змусити еміграційний уряд піти на поступки

у питаннях, які входили у зону інтересів СРСР. Отже, можна стверджувати, що два тоталітаризми – радянський і німецький – прирекли повстанців на знищення.

З метою обговорення порушується ще одне питання: чи звільняла насправді Червона Армія Варшаву, чи то була зміна гітлерівської окупації на радянську. На погляд польського історика А. Кунерта, це було «... звільнення моря руїн, які вже були без мешканців... У столиці не було нікого, хто міг би вітати Червону Армію квітами». Він відзначив, що через два дні після входу у Варшаву Червоної та Польської Народної Армії було перекинуто на лівий берег Вісли сотні цивільних людей, які зустрічали радянських та польських солдатів. Дослідник зазначає, що варшавське повстання завершилось подвійною трагедією: перша – невиправдане очікування повсталих на радянські війська; друга – драма польської армії, яка замість столиці побачила лише руїни [41].

Можливо, щоб певним чином себе виправдати, в жовтні від Й. Сталіна у війська 1-го Білоруського фронту надійшов категоричний наказ: наступати на Модлін і розширювати плацдарми на річці Нарев. Але час був упущений. На виконання наказу 47-ма армія генерала Ф. Перхоровича спробувала просунутися на Модлін і відразу зустріла сильний опір противника. Не краще йшли справи й у сусідньої 70-ї армії, яка не змогла просунутись далі ділянки Сероцьк – Пултуск. Оцінивши становище, Г. Жуков, який координував дії фронту, подзвонив у Ставку і попросив Верховного Головнокомандувача відкласти майбутній наступ [33].

Зважаючи на донесення члена військової ради 1-го Білоруського фронту К. Телегіна, 8 жовтня у звільненому передмісті Варшави – Празі у всіх костелах були проведені траурні панахиди, також відбулися багатолюдні мітинги, присвячені пам'яті загиблих повстанців. Оратори засуджували емігрантський уряд, який передчасно спровокував населення до повстання. «Населення, – зазначалось у документі, – з ненавистю та презирством говорить про Бур-Коморовського та інших зрадників, висловлюючи бажання помститися за жертви Варшави» [6].

Після капітуляції повстанців емігрантський уряд у Лондоні не полишав спроб чинити опір радянській владі. Про це свідчать «Вказівки з конспіративної роботи» від 18 листопада 1944 року, що були спрямовані новому командувачу АК генералу Л. Окулицькому. Цим документом знову підтверджувалося право загонів на

«самооборону», вимагалось ухилятися від призову у Військо Польське та зберігати вірність уряду [42]. Ставлення керівництва АК до радянських громадян, яке здебільшого й так коливалося від настороженого до ворожого, почало ще більше погіршуватись. На території Польщі неодноразово фіксували випадки роззброєння та розстрілу червоноармійців, які втекли з німецького полону. Унаслідок цього радянські громадяни, які воювали у складі АК, починають переходити до складу підрозділів Армії Людової [42].

Утім таке агресивне ставлення до Червоної Армії не було безпідставним. На думку Х. Гралі, «смертельного удару польським підпільним структурам, які добросовісно в певний момент «вийшли на поверхню» у 1944-му, завдали сили НКВС після так званої «Вільнюської операції», коли практично вся Армія Крайова брала участь у штурмі Вільнюса та параді перемоги, який І. Черняхівський приймав разом із начальником Віленського та Новгрудського округу Армії Крайової Кшижановським, а через декілька днів усіх офіцерів, запрошених на обід, пересажали, а на сконцентровані загони Армії Крайової, які мали ввійти до складу польської армії, вчинили облави та арешти...» [30]. Отже, керівники уряду та АК серйозно побоювались, що, коли Червона Армія прийде на допомогу повсталим варшав'янам, це може завершитись арештом товаришів по зброї. Частково ці побоювання пізніше визнав Т. Бур-Коморовський у своєму інтерв'ю польській газеті «Wiadomości» від 3 травня 1965 року: «Захоплення Варшави перед приходом росіян змусило б Росію вирішувати: або нас визнати, або силою знищити на очах всього світу, що могло б викликати протести Заходу» [8]. Вибору дійсно не існувало. Й. Сталін добре усвідомлював крихке становище і, звісно, розробив на цей випадок свій план дій, який дозволив би уникнути критики союзників – дати гітлерівським військам винищити представників Армії Крайової під час повстання.

Тут слід розуміти позицію Радянського Союзу, адже йшла війна, і його командування вбачало у збройних формуваннях АК насамперед загрозу порядку у своєму тилу. Тому ще 1 серпня 1944 року воно віддало наказ про роззброєння та інтернування її особового складу. Більше того, в інструкції командування 1-го Білоруського фронту воєнним комендантам від 23 серпня того ж року вимагалось: «... у випадку появи в повіті, волості збройних загонів, груп чи поодиноких осіб, які

входять до АК, або які підпорядковуються іншим польським організаціям, що є ворожими до ПКНВ, комендант зобов'язаний провести негайні заходи щодо їх роззброєння, використовуючи для цього міліцію, а за необхідністю й частини військ охорони тилу і тилу найближчої частини Червоної Армії» [42]. Цей факт підтверджує й донесення у Лондон полковника АК «Янчара», в якому зазначалося: «Всі райони доповідають про арешти військовослужбовців Армії Крайової, які обіймали керівні посади або які брали участь в операції «Буря». НКВС вимагає видачу командирів та зброї. Після допитів їх відправляють у табори» [39, с. 11].

Усе це негативно впливало на моральний стан польських вояків і підсилювало несприйняття ними радянських військ. На думку польського історика Р. Назаревича, «здача зброї та інтернування в СРСР частини бійців АК збуджували у них почуття незаслуженої образи і зрозумілого розчарування... Ця несправедливість по відношенню до людей, які страждали не за свою провину, була перепорою для політичної поляризації у лавах АК і давала підґрунтя антикомуністичній та антирадянській пропаганді» [42].

Польські підпільні організації та їх збройні формування бойкотували зусилля Червоної Армії, ПКНВ і ППР у питаннях організації державності та господарської адміністрації; чинили напади на місцеві органи влади та червоноармійців; вели антирадянську пропаганду. Щодо останнього, то прихильниками лондонського емігрантського уряду розповсюджувалися чутки провокаційного характеру, зривалися розклеєні у населених пунктах декрети ПКНВ, поширювалися листівки, спрямовані проти радянських військ. Більше того, проемігрантське підпілля з метою викликати незадоволення у польського населення до останніх чинило аморальні дії під виглядом червоноармійців [11, с. 53 – 54]. Ще одним завданням, яке ставило перед собою антирадянське підпілля, було зірвати мобілізацію у польську армію. З цією метою поширювалися листівки, у яких зазначалося, що її метою було не створення армії, а вивезення співвітчизників до Сибіру та встановлення у Польщі комуністичного ладу. Тому явка на реєстрацію з мобілізації «буде розглядатися як державний злочин і каратиметься смертю» [11, с. 55 – 56].

Боротьба із збройним підпіллям не могла не хвилювати радянський уряд і Верховне Головнокомандування. Не випадково на Ялтинській конференції у лютому

1945 року, де польське питання було одним із центральних, голова радянської делегації заявив представникам союзних держав: «Чого він, як військовий, вимагає від уряду країни, звільненої Червоною Армією? Тільки одного: щоб цей уряд забезпечував порядок і спокій в тилу Червоної Армії, щоб він запобігав виникненню громадянської війни позаду нашої лінії фронту. Зрештою, для військових байдуже, який це буде уряд; важливо лише, щоб їм не стріляли в спину. У Польщі є варшавський уряд. У Польщі є також агенти лондонського уряду, які пов'язані з підпільними колами, які називають себе «силами внутрішнього опору». Як військовий, Сталін порівнює діяльність тих й інших і при цьому неминуче приходить до висновку: варшавський уряд непогано справляється зі своїми завданнями щодо забезпечення порядку і спокою в тилу Червоної Армії, а від «сил внутрішнього опору» ми не маємо нічого, крім шкоди» [43, с. 146 – 147].

У відповідь на це У. Черчилль в ході шостого засідання у Лівадійському палаці визнав, що напади на воїнів Червоної Армії не припустимі. При цьому він підкреслив, що прагне такого вирішення польського питання, при якому можна уникнути сутичок між збройним підпіллям і люблінським урядом. Разом із тим він продовжував притримуватись позиції невизнання створених прорадянськими силами органів влади у Польщі [43, с. 261 – 262].

Та не лише вищезазначені військові заходи на території Польщі склали неприємну картину сприйняття поляками приходу Червоної Армії. Складна політична ситуація вимагала від військово-політичного керівництва СРСР вирішення багатьох своєрідних завдань. Слід визнати, що радянське командування, не маючи тоді відповідного досвіду, спочатку не було належно підготовлене до їх реалізації. Її бійці та офіцери нерідко дискредитували себе в очах місцевого населення. Маршал К. Рокоссовський з цього приводу доповідав: «Відзначається незадовільна зовнішня підтягнутість особового складу... Частини підрозділів у населені пункти приходять гамірно, не строєм, деякі офіцери – із розстебнутими комірцями, руки в кишенях. Мають місце випадки самочинства: відбирають коней у цивільного населення або обмінюють їх, військовослужбовці рвуть фрукти у садах, заходять у городи, тягнуть товари з магазинів» [42].

Радянське вище військово-політичне командування та керівництво на місцях намагалося вплинути на подібні факти. Так, у Директиві військової ради 1-го Білоруського фронту «Про лінію поведінки особового складу у взаємостосунках з населенням польської держави» від 26 липня 1944 року наголошувалося: «... правильна лінія поведінки наших військ має велике політичне значення як для зростання авторитету Червоної Армії в очах польського населення, так у кінцевому рахунку й для справи якнайшвидшого розгрому німців» [42].

В іншому документі, наказі Ставки Верховного Головнокомандування Червоної Армії про охорону майна польських державних закладів, приватних власників і міських самоуправлінь від 9 серпня 1944 року, зазначалося: «Під час звільнення території Польщі від німецьких окупантів окремі частини та з'єднання, а також трофейні органи фронтів не враховують особливостей, що витікають з наших дружніх відносин з Польським Комітетом Національного Визволення, і абсолютно неправильно відносять до розряду трофеїв майно, яке належить польським організаціям, приватним власникам та міській владі». Тут було визначено, що саме відноситься до воєнних трофеїв, а що – ні, і яким чином передавати майно на звільненій території відповідним польським органам [7, с. 347].

Наприкінці документа окремим пунктом було визначено таке: «Суворо карати, аж до передачі суду воєнного трибуналу, всіх осіб, незалежно від звання та посадового статусу, викритих у самоуправстві й у самовільному вилученні наявного майна у місцевого населення». Підкреслювалося також, що притягуватимуть до відповідальності командирів і начальників, які не припинили випадки самоуправства або сприяли таким випадкам [7, с. 347; 27].

Повертаючись до радянсько-німецького фронту, зазначимо, що в кампанії 1945 року на польській території Червона Армія провела п'ять наступальних операцій: Вісло-Одерську (12 січня – 3 лютого 1945 року), під час якої звільнила Варшаву (17 січня) та Краків (19 січня), вийшла на Одер і на 3 лютого захопила плацдарм на його західному березі у районі Костшина, вигнала загарбників Сілезького промислового району, Модліна, Торуня, Бидгоща, Познані; Східнопруську (13 січня – 25 квітня 1945 року), у ході якої вона зламала оборону противника і вийшла на узбережжя Балтійського моря у районі Ельблонга; Східнопомеранську (10 лютого – 4 квітня

1945 року), у результаті якої просунулася на узбережжя Балтійського моря. З виходом радянських військ на Нейсе і передгір'я Судет (Верхньосилезька (15 – 31 березня 1945 року) та Нижньосилезька (8 – 24 лютого 1945 року) операції) Німеччина була позбавлена важливих воєнно-промислових центрів. Решта, незначна частина польської території (вузька смуга, що прилягала до західного берега р. Одер, райони Костшина, Валбжиги, Клодзька) була звільнена від гітлерівців у рамках проведення Берлінської та Празької операцій [2; 7; 16]. (Додатки Н. 16; Н. 17)

З огляду на переможну ходу Червоної Армії більшість поляків, які воювали в лавах німецьких військ, усіма способами намагалися здатись у полон. Наприклад, рядовий 2 роти фузилерного батальйону 35 піхотної дивізії Г. Левандівський після добровільної здачі у полон дав такі покази: «...командир роти заспокоював солдат, що, мовляв, глибокі траншеї надійно сховають їх від російського вогню. Але ці заспокоювання не подіяли на настрої солдатів. Останні обмінювалися заповітами, обіцяючи один одному, що той, хто з них виживе, передасть заповіт рідним загиблого» [44, с. 4].

Паралельно з просуванням Червоної Армії «захоплювала» польські території й радянська пропаганда. У кожному населеному пункті, в межі якого вступали війська, політпрацівники негайно розповсюджували офіційні документи уряду СРСР стосовно двосторонніх відносин, а також матеріали, що пропагували Польський Комітет Національного визволення і Крайову Раду Народову [45].

Основну роботу з пропагандистського забезпечення на місцях здійснювали військові комендатури, і зокрема заступники військових комендантів із політичної частини, які налагоджували заняття в школах і культурних закладах [29, с. 17 – 23].

Після такого «моніторингу» відділ з питань вивчення іноземних армій Сходу радянського Генерального штабу таким чином характеризував «внутрішнє становище в тогочасній Польщі:

«1. Безумовно антинімецькі настрої всіх верств населення.

2. Антикомуністичні настрої буржуазії, орієнтованої на Англію, і більшої частини селянства. <...>

4. Збереження партійної роздрібненості, як це було властиво довоєнній Польщі...» [46, с. 40].

У подальшому в рамках роботи із громадськістю радянськими представниками майже всюди були проведені наради вчителів та інтелігенції, на яких приймалися конкретні рішення щодо відновлення роботи зі встановлення навчальних закладів. Так, у повіті Мендзихуд у липні 1945 р. за їхнього сприяння було відновлено роботу 20 шкіл, Сокульському – 107, а також була відкрита гімназія. У Красніківському повіті заступник військового коменданта допоміг місцевим органам налагодити роботу 14 бібліотек та читалень, 6 будинків культури, 7 самодіяльних оркестрів, 16 хорових і 6 драматичних гуртків [29, с. 20].

Дії заступників військових комендантів на території Польщі склалися з двох основних частин: робота серед населення та партійно-політичне виховання особового складу військових комендатур [29, с. 17]. Пропагандистські заходи розпочиналися ще до захоплення міста. Вони включали, зокрема, детальне вивчення довідкової літератури та інших матеріалів про місто (повіт), перебування радянської військової комендатури у ньому. Крім того, кожен новопризначений заступник військового коменданта з політчастини отримував інструктаж на семінарі, що організовувався при відділенні по роботі серед населення фронту.

Повсякденні пропагандистські заходи військових комендатур були спрямовані передусім на забезпечення виконання наказів радянського командування (щодо здачі зброї, радіоприймачів та ін.). Заступники військових комендантів проводили численні збори і бесіди, роз'яснюючи населенню накази радянського командування, обов'язки і норми поведінки мешканців міста (повіту). У другій половині 1945 року у польських містах і селах працювали головним чином представники відділення по роботі серед населення, працівники редакції газети «Новая жизнь», а в тих повітах, де ще збереглися військові комендатури, – ще й заступники військових комендантів [19, с. 3].

Основними формами інформаційного-психологічного впливу, які застосовували пропагандисти на території Польщі, були усна агітація, звукомовлення та друкована пропаганда [47; 48].

Своєю чергою, усну агітацію можна згрупувати за такими видами: групові бесіди, мітинги, урочисті збори, селянські з'їзди.

Групові бесіди. Масова робота серед населення розпочиналася, як правило, відразу після вигнання гітлерівців. Першими починали проводити роботу серед населення політпрацівники та комуністи частин, що звільнили даний населений пункт. Політичне інформування велося спочатку з місцевим населенням, яке зібралось стихійно, з нагоди вступу радянських військ. Воно відбувалось у вигляді групових бесід. Потім його розгортали старші інструктори з'єднань, які розповсюджували серед жителів документи про радянсько-польські відносини.

Мітинги. У перші 10–15 днів після звільнення міста, села, селища найбільш розповсюдженою формою масової роботи з населенням були мітинги. У великих містах (Краків, Сосновець, Хожув, Кільце та ін.) вони відбувалися щоденно по декілька разів [19, с. 5]. На них представники міщан висловлювали подяку за вигнання окупантів, а представники Червоної Армії звертались з привітаннями та інформацією про її успіхи у боротьбі проти гітлерівських загарбників, а також з роз'ясненням мети вступу на польську територію.

Приводом для їх проведення були такі події: перемоги Червоної Армії та успіх Війська Польського (захоплення Гданська, Гдині, Варшави, Берліна і т.д.); знакові міжнародні події, що відповідали інтересам СРСР (наприклад, укладання радянсько-польської, радянсько-югославської домовленостей); історичний факт, що сприятливо висвітлював відносини між усіма слов'янськими народами (наприклад, святкування на честь перемоги під Грюнвальдом); певні місцеві події, що могли стати приводом для того, аби нагадати полякам про роль Червоної Армії та її цілі (наприклад, відновлення завдяки допомозі останньої залізничного руху і т.п.); польські традиційні свята (День моря, День Конституції тощо) [19, с. 5].

Поширеною формою роботи серед польського населення цього періоду були траурні мітинги, зокрема відвідування могил загиблих радянських воїнів для покладання вінків, відкриття пам'ятників на їх могилах, перепоховання і т.п. У деяких містах навіть проводили конкурси на кращий проект такого пам'ятника. Так, у Кракові магістрат асигнував 3 млн злотих для виплати премії автору найкращого проекту [19, с. 7].

Урочисті збори. Значне місце серед масових заходів посідали святкові збори, що влаштовувалися з приводу польських національних свят або на честь

Радянського Союзу та його збройних сил. Наприклад, 7 листопада 1944 року у зв'язку з 27-ю річницею Жовтневої революції в усіх східних повітах країни були проведені урочисті збори, а у більшості міст і робітничих селищ, крім того, – проведені мітинги та демонстрації [19, с. 7].

Окрім святкових урочистих зборів, на які «наполегливо запрошувалися» представники різних верств населення, подібні зібрання проводилися різноманітними польськими демократичними організаціями за участі лише своїх членів. Так, у м. Жешув Польська робітнича партія та Спілка польсько-радянської дружби 21 грудня відмітили день народження Й. Сталіна [19, с. 7].

Поряд із заходами загального спрямування радянські пропагандисти організовували цілеспрямовані зібрання, зокрема селянські збори та з'їзди. У зв'язку з початком земельної реформи польські демократичні партії вели поміж селян потужну масово-роз'яснювальну роботу. З метою роз'яснення останнім ролі Червоної Армії і Радянського Союзу в «сучасній боротьбі проти фашизму» працівники політуправління фронту та заступники військових комендантів брали участь в усіх масових заходах, що проводилися серед селянства. Вони виступали також на зборах і мітингах, що були присвячені розподілу поміщицької землі та під час проведення народних свят із приводу завершення земельної реформи.

Масові роз'яснювальні заходи серед робітників заводів і шахт здійснювалися насамперед через «світлиці». Останні перебували у розпорядженні «Рад заводових» і були своєрідними фабрично-заводськими комітетами. Роботу в них проводили в основному профспілкові і партійні організації. Крім того, значний внесок у діяльність «світлиць» зробили міські управління пропаганди. Там влаштовували бібліотеки, створювали драматичні та музичні гуртки. Так, лише протягом січня – лютого 1945 р. в Мендзихунському повіті було організовано 30, а у Високо-Мазовецькому – 40 такого роду приміщень [29, с. 19].

Популярною формою масової організації населення були спілки польсько-радянської дружби. Вперше вони були організовані у жовтні – листопаді 1944 року в м. Жешув [19, с. 9]. Саме за їх допомогою політпрацівникам вдалося провести роботу серед місцевої інтелігенції та залучити її певним чином до праці серед інших прошарків населення.

Спілки польсько-радянської дружби організували лекції про СРСР; звітні виступи представників інтелігенції, які брали участь у поїздках до Москви та інших його міст. Основним завданням таких заходів було ознайомити поляків із досягненнями Радянського Союзу у різних галузях науки, народного господарства, суспільного життя. Крім того, вищезазначені спілки проводили курси російської мови (для початківців і підвищеного рівня); вечори російської пісні і танцю, виконання творів російської класичної і радянської музики; перегляди радянських кінофільмів («Чапаєв», «Свинарка і пастух», «Велике життя», «Кутузов», «Ленінград у боротьбі» тощо); організували доповіді на теми бойових досягнень та героїчних традицій радянського народу; культури; листування між польськими та радянськими культурними осередками; читальні і бібліотеки з творами російських класиків; займались розробкою і будівництвом міських пам'ятників на честь Червоної Армії та її бійців, які загинули, визволяючи Польщу і т.д. [19].

У типовій спілці польсько-радянської дружби працювало 8 секцій, а саме: преси та видавництва, виставок, масових заходів, бібліотек і читалень, вивчення російської мови та літератури, екскурсій, доповідей та господарсько-економічна [19, с. 9].

Однією з форм ведення морально-психологічного забезпечення та агітації, до якої активно залучались радянські пропагандисти, супроводжуючи вступ та перебування Червоної Армії на території Польщі, було звукомовлення. Так, у м. Кракові на площі для прослуховування передач шість разів на день (за розкладом, що був оголошений через ПГУ) збиралось по 10–12 тисяч осіб. Передачі, зазвичай, розпочиналися виконанням польського національного гімну та народних пісень, які з захопленням сприймалися населенням [19, с. 13]. Це давало змогу радянським пропагандистам зібрати аудиторію слухачів і створити певне емоційне підґрунтя для проведення маніфестацій на честь Червоної Армії та нової польської влади.

У вересні – грудні 1944 р. населення східних районів Польщі систематично обслуговували рухомі кінематографічні агітмашини та ПГУ політуправління. На ПГУ крім звичайної апаратури були встановлені кінопересувні апаратні [19]. Рейси кіноапаратури планувалися з таким розрахунком, щоб обслужити насамперед віддалені сільські пункти, в яких ще не проводилося жодної роз'яснювальної

роботи. Так, виділені політуправлінням 1-го Білоруського фронту агітмашини були укомплектовані кіноустановками, комплектами платівок та спеціальними бібліотечками. Колектив, наприклад, агітмашини 47-ї армії лише за серпень 1944 року прочитав польському населенню 30 лекцій та доповідей, провів 30 кіносеансів та чотири концерти з загальним охопленням більше 25 тисяч осіб [11, с. 76].

У багатьох польських містах збереглася кіноапаратура. Це дало можливість швидко відновити масові відеоперегляди. Так, у кінотеатрах Кракова демонстрація радянських фільмів розпочалася 18 січня (в день звільнення міста) [19, с. 14]. Кінопересувні машини обслуговували також селянські з'їзди, збори і т.д.

Значну кількість сеансів дали для населення кінопересувні апаратури частин Червоної Армії, що наступали. Як правило, перед кожним сеансом виступав із привітаннями від Червоної Армії та радянського керівництва хто-небудь з політпрацівників, а за ним перекладач коротко пояснював зміст фільму.

Активно підключались до роботи серед польського населення й клуби частин та з'єднань Червоної Армії. Так, клуб 60-ї стрілецької дивізії провів для населення 6 кіносеансів, дав 7 концертів своїми силами і 4 концерти, залучивши дивізійний музичний колектив; клуб 143-ї стрілецької дивізії відповідно – 4 кіносеанси і 4 концерти духового оркестру; клуб 234-ї стрілецької дивізії – 5 кіносеансів і 3 концерти дивізійної духової групи [11, с. 76].

Водночас найважливішою формою впливу на будь-яку аудиторію в усі часи залишається друкована пропаганда. На території Польщі у досліджуваний період вона була розпочата раніше за всі види роз'яснювальної роботи, що проводилася політуправлінням фронту серед польського населення [45].

У друкованій пропаганді, що проводилась політорганам 1-го Українського, 1-го і 2-го Білоруських фронтів, громадянам Польщі пояснювали, що Червона Армія вступає на територію останньої з метою переслідування та остаточного розгрому гітлерівської армії та здійснення допомоги у їхній боротьбі з німецькими загарбниками для відновлення незалежної, сильної та демократичної держави. Населенню роз'яснювалося, що Радянський Союз вважає створення польських органів влади його власною справою і не має наміру змінювати існуючий тут суспільний лад [49, с. 3]. Друкованих пропагандистських матеріалів було видано

більше 30 найменувань. Загальний їх тираж перевищував 2,5 мільйона примірників [19, с. 12]. Звернення командування Червоної Армії до населення Польщі було розмножено загальним накладом в 1,5 мільйона примірників і за 28–30 липня за допомогою авіації розповсюджено над населеними пунктами і містами країни. З метою пропаганди «визвольної місії» Червоної Армії на прохання 1-ї польської армії пам'ятка радянському воїну також була видана польською мовою [44, с. 174].

На прохання ПКНВ були видані масовим тиражем плакати «Смерть фашизму!», «Червона Армія несе звільнення!», «За єдність польського та радянського народів!» та ін. Було надруковано портрети видатних діячів Польщі: А. Міцкевича, Я. Домбровського, Ф. Дзержинського, Л. Ожешка, Т. Костюшка, а також портрети членів ПКНВ із короткими біографіями. До цього додалися тисячі платівок із записами «Польського національного гімну», «Маршу 1-ї Польської армії», «Варшав'янки», близько 500 народних і солдатських польських пісень [11, с. 72].

Основними пропагандистськими матеріалами, що поширювалися серед населення звільнених районів Польщі, були: листівки на актуальні теми; гасла; плакати; офіційні документи Польського Комітету Національного Визволення, а згодом Тимчасового уряду Польської Республіки; офіційні документи радянського уряду, а також висловлювання Й. Сталіна про радянсько-польські відносини, що видавались у вигляді листівок, плакатів, брошур; фронтові газети, в яких пропагувалася роль Радянської держави, бойова співдружність Червоної Армії і Війська Польського; розповідалося про радянські війська і стан справ на фронтах; про Польщу та її внутрішнє будівництво тощо [19; 44; 50].

Розуміючи, яку роль відіграють представники духовенства у формуванні свідомості польського населення, радянські партполітпрацівники приділяли значну увагу налагодженню правильних стосунків із ними. Політоргани Червоної Армії навіть почали залучати найбільш лояльних із них до проведення роботи серед місцевих мешканців щодо роз'яснення політики Радянського Союзу, найбільш важливих документів, які були опубліковані у центральній та фронтовій пресі. Так, ксьондзи у с. Корчино та Люта навіть відслужили молебень за новий польський уряд та Червону Армію [11, с. 51].

З огляду на вищезазначене, можна говорити про широкомасштабну роботу радянських органів спецпропаганди, що була спрямована на завоювання прихильності населення Польщі до Червоної Армії та радянського військово-політичного керівництва. Ці заходи хоч і були сплановані для добровільного відвідування, та все ж таки мали характер занадто нав'язливих і примусових. Багато із них були, м'яко кажучи, незрозумілими для значної частини поляків і викликали внутрішній протест. Проте певні сегменти польського населення в силу політичної ситуації та змученості від довготривалих бойових дій виявляли зацікавлення новою владою як неминучою зміною і прагнули бути обізнаними з віяннями, яку вона несе.

На думку українського історика О. Буцько, за ознакою прихильності до Червоної Армії польське населення можна умовно розділити на три групи.

Перша, найбільш чисельна, що поділяла платформу ППР та лівого крила Селянської партії, із радістю сприйняла прихід Червоної Армії, з надією дивилася на демократичні перетворення в країні.

Друга – здебільшого заможне селянство та демократично налаштована інтелігенція. Ця група хоча і розуміла роль Червоної Армії у звільненні Польщі, але не визначилася остаточно у своєму ставленні до того, що відбувалось у країні.

Третя група об'єднувала прибічників лондонського емігрантського уряду – переважно потужних фабрикантів, поміщиків, вищих військових чинів, колишніх офіцерів, частину інтелігенції та дрібнобуржуазних верств, які мріяли про звільнення Польщі західними країнами та встановлення конституційного ладу 1935 р. Ці люди з недовірою та страхом зустріли Червону Армію, а в подальшому багато з них стали на шлях збройної боротьби проти радянської військової адміністрації та нових органів влади [11, с. 59 – 60]. Для прикладу наведемо слова вчительки з м. Аннополь: «Єдиним прийнятним для поляків урядом є уряд, що перебуває в Лондоні. Крайова Рада Народова та Польський Комітет Національного Визволення – це московський уряд під ідейним керівництвом Ванди Василевської. Цей уряд хоче встановити в Польщі порядки, схожі з московськими» [46, с. 41].

Певним чином відрізнялися настрої населення за районами. Так, на територіях, включених гітлерівцями до райху, було стримане, недовірливе ставлення до Червоної Армії. Під час проведення мітингів та зборів не спостерігалось того ентузіазму, що у

мешканців східних районів країни. Радянська влада пояснювала це тим, що вони систематично «оброблялися» геббельсівською пропагандою, були позбавлені газет та об'єктивної інформації, належали до тієї частини поляків, які залучалися німцями до так званих фольксдойче. До останніх були записані всі особи євангелістського віросповідання, у яких батько чи мати були німцями [11, с. 52].

Окремі території Лодзинського та Познанського воєводств мали певні відмінності в управлінні порівняно з іншими територіями, що були включені до складу райху. Сильне пригнічення тут польської державності, позбавлення жителів багатьох прав, політика грубого онімечування населення визначили негативне ставлення поляків до німців, яке серед мешканців Лодзинського та Познанського воєводств проявлялося навіть гостріше, ніж у поляків, які мешкали на території «генерал-губернаторства». У зв'язку з цим взаємини поляків і Червоної Армії на цій території були значно теплішими та щирішими. У всіх населених пунктах, і особливо у містах, майже всі люди виходили зустрічати частини Червоної Армії. Поляки знімали шапки, проголошували гасла на честь Червоної Армії [11, с. 52–53].

Окрема частина населення Польщі із настоогою слідкувала за діями червоноармійців. Були випадки, коли мешканці, помітивши радянських офіцерів та солдатів, кидали усе і бігли ховатись [11, с. 46]. Так, наприклад, при вступі Червоної Армії в села Вайцехув та Радзванув жителі сховалися, а ті, що залишилися, відмовлялися напоїти бійців водою, аргументуючи, що німці забрали всі відра. У цих же селах окремі жителі не дозволяли радянським офіцерам заходити в хати [46, с. 41].

Тут варто зазначити, що знижувала результативність роботи спецпропагандистів й поведінка самих червоноармійців, що була неприпустимою для визволителів, якими позиціювала їх радянська пропаганда, а подекуди відзначалася й відверто ганебними вчинками та злочинами щодо польського населення. Здебільшого мова йде про випадки мародерства, крадіжок, зверхнього ставлення до населення, а інколи і згвалтувань. Як зазначала А. Ванцеж-Глюзи, «радянські солдати грабували польські міста та села, які були й без того зруйновані» [51]; оббирали та знищували вози біженців. Так, є відомості, що місто Збоншичек вони пограбували, а потім навмисно підпалили. Страшенно зруйноване

було місто Бане із залишеними на вулицях трупами цивільних осіб, які, за поясненнями радянських солдатів, були вбиті ними «як відплата» [52].

Аналіз злочинів червоноармійців свідчить, що вони їх вчиняли здебільшого під дією алкоголю. Так, наприклад, 9 травня 1945 року радянські солдати увійшли в один із будинків Дзядлово і вбили 19 мешканців. 20 липня 1945 року двоє солдатів, шукаючи в одному із будинків у Неполоміцах горілку, вбили його господаря [53].

Існує інформація, що на залізниці сполученням Краков–Тарнув відбувалася цілком організована система грабунку пасажирів. Усе проходило за налагодженою схемою: поїзд зупинявся на станції вночі, радянські представники входили в уніформі та головних уборах НКВС у вагони і відбирали багаж, гаманці, а інколи й роздягали до білизни [53].

Польський дослідник М. Крогульски з цього приводу зазначав, що «радянський уряд розглядав нашу країну як колоніальну область, а національну власність як військовий трофей». Він наводить такі цифри: на початку липня 1945 року близько 84000 залізничних вагонів, призначених для перевезення вантажів, були наповнені «військовими трофеями» Радянського Союзу». Слід зауважити, що Червона Армія використовувала окуповані території, не піклуючись про їх екологічний стан. Було проведено масове вирубування лісів, відбувалися численні випадки браконьєрства та незаконного вилову риби у великих масштабах [53].

Свідченням, що злочини з боку радянських солдатів щодо цивільного населення тривали не лише наприкінці війни, але й в подальші роки, може слугувати звернення міністра В. Гомулки 10 січня 1946 року, який запропонував командувачам Г. Жукову і К. Рокоссовському та послу В. Лебєдеву групувати радянські гарнізони тільки в потужних центрах, замінювати деморалізованих солдатів новими з СРСР, які б були свідомі та політично підготовлені, виконували б накази командування Червоної Армії щодо заборони незаконного вилучення польського майна. Він також звернув увагу на потребу введення заборони на зловживання алкоголем [53].

Червоноармійське командування почувалось у Польщі господарем, і внаслідок його «барства нерідко віддавались безглузді накази, що призводили до трагедій. Так, у Лодзі у ніч з 2 на 3 травня 1945 року начальник гарнізону у зв'язку із захопленням Червоною Армією Берліна розпорядився відзначити цей факт гудком сирени на

заводах. Населення міста не знало про це і, сприйнявши сигнал сирени за попередження про небезпеку, почало вибігати з будинків та втікати до сховищ. У свою чергу польські та радянські військові, що охороняли місто та важливі його об'єкти, по-своєму протрактували сигнал про небезпеку і почали стріляти у людей, що наближались [53].

За окремими даними, радянські представники чинили невинуваті розстріли, у тому числі й серед мирного польського населення та біженців, катували аж до смерті у підвалах НКВС, виправдовуючи себе тим, що це були «зрадники» чи «поплічники фашистів».

Крім того, радянська влада масово депортувала цивільних осіб на примусові роботи до Радянського Союзу. Серед них були не лише німці, а й місцеві поляки, які потрапили під етнічну чистку НКВС. Полонені, захоплені в ході спеціальних рейдів, перебували у перехідних таборах, а потім були спрямовані на каторжні роботи у шахти та тайгу. Більшість із них померли від хвороб, голоду та виснаження, дехто повернувся через декілька років у Польщу. М. Голон підрахував, що лише з трьох міст – Гданськ, Ельблонг та Сопот і сусідніх до них повітів було депортовано декілька тисяч чоловік, 6 тисяч з яких померли [54].

Останнім часом знаходять широкого розголосу відомості про протиправну, принизливу поведінку червоноармійців з жінками на звільнених територіях країн Європи, у тому числі й у Польщі. За даними російського федерального архіву від 28 травня 1974 року, оприлюдненими в доповідній про «вигнання та злочини під час нього», після відновлення наступу у січні 1945 р. тільки у Сілезькому прикордонному окрузі факти гвалтувань зафіксовані за військовослужбовцями 4-го гвардійського стрілецького корпусу, 9-го та 5-го гвардійського танкового корпусу, 9-го механізованого корпусу, 61-ї армії [52].

Повітовий комітет міста Щецина розробив доповідь, у якій були підраховані згвалтування червоноармійцями жінок у місті та передмісті даного населеного пункту. Так, з 15 квітня по 7 липня 1945 року було повідомлено про згвалтування 12-річних дівчаток у Кражи, про 30 згвалтованих жінок у віці від 14 до 70 років у Гжміце. І це дані тільки одного району за період менший ніж 3 місяці [54].

Нерідко гвалтування мали організовану форму. За спогадами мешканки Ельблонга, коли у їх місто увійшла Червона Армія, «один із команди був призначений для «організації» насилля і відбирав з цією метою жінок. Це тривало дев'ять днів, впродовж яких жінок не годували, а приносили лише алкоголь та цигарки» [54].

Проте лише частина жінок зверталися до влади зі скаргою про напади. Найчастіше у згвалтуваннях зізнавалися лише у двох випадках: коли сексуальне насилля супроводжувалося побиттям і жінка потрапляла у лікарню, і коли внаслідок згвалтування жінка вагітніла. Наприклад, у місті Торунь, де з лютого по жовтень 1945 року було зареєстровано понад 50 згвалтувань, більшість жінок повідомили про згвалтування лише для того, щоб отримати дозвіл на аборт [55].

У доповнення до сорому та травм сексуального насилля побічним ефектом від згвалтувань були венеричні захворювання. З даними поліції у Гнездо, де у 1945 році дислокувалось багато військових частин (як польських, так і російських), 40 відсотків жінок були інфікованими [55].

Польським соціологом М. Зарембою висувається версія, що окремі жінки-польки були згвалтовані у зв'язку з тим, що солдати не могли відрізнити полячку від німкені. Особливо це стосувалося солдатів з азійських республік – киргизів, узбеків, таджиків, які не вміли розрізняти етнічні відмінності народів Європи [55].

Проте існують й інші погляди на взаємовідносини червоноармійців із представницями слабкої статі Польщі. Наприклад, поет Д. Самойлов з цього приводу зазначав: «...жінки були втішно гарні та кокетливі, вони полонили нас поведженням, воркуючою мовою... й самі потрапляли у полон часом грубуватої чоловічої сили та солдатського мундиру». Суперечливі дані можна підмітити у щоденнику молодшого лейтенанта В. Гельфанда. З одного боку, він писав, що полячки «... заманювали наших бійців та офіцерів у свої обійми, і коли справа доходила до ліжка, відрізали статеві органи бритвою, душили руками за горло, видряпували очі». Інший його запис свідчив: «Супутницями мені до одного із сіл були гарні дівчата-полячки. Вони називали мене паном, але були недоторкані. Я одну із них поплескав ніжно по плечу у відповідь на її зауваження про відсутність

чоловіків і втішив її відкритою дорогою до Росії – там багато чоловіків. Вона поспішила відійти вбік» [56].

Водночас існують кардинально інші відомості, які підтверджують жорсткий контроль за поведінкою червоноармійців з боку командирів і комісарів та обмеження їх виходу у місто. Так, за свідченнями того ж Д. Самойлова, контроль над червоноармійцями тримався на належному рівні: «...у Польщі нас тримали під суворим контролем, – зазначав він. – З розташування втекти було важко. А пустощі суворо карались» [56].

Проте дратівливість та озлобленість радянських солдатів щодо мирних поляків прослідковувалась. Тут варто згадати записи із щоденника сержанта Н. Нестерова, де він зазначав таке: «Сьогодні вихідний. Гарно вдягнуті поляки збираються в одній хаті й сидять парочками. Навіть якось не по собі робиться. Хіба я б не зміг посидіти так?». Подібні настрої відзначаються й у щоденнику молодшого лейтенанта В. Гельфанда, який 22 листопада записав свої враження про місто Мінськ-Мазовецький: «Шумний святковий натовп: жінки, як одна, у білих капелюшках... чоловіки у трикутних шапках та капелюхах – грубі, акуратні, пусті. Скільки їх! Як це не схоже на звичайне людське життя. Здається, що люди самі живуть та рухаються навмисно лише заради того, щоб на них подивились інші...». По-іншому реагує на поляків, які прогулюються селом у вихідний, О. Родін: «Вражало життєлюбство поляків, які пережили жахіття війни та німецької окупації! ... Гарні, елегантні жінки-польки, які у будні – звичайні селянки, згрібають гній, невтомно працюють по господарству. Літні жінки також виглядають свіжо та молодо...» [56].

Зважаючи на існуючі в літературі протилежні відомості про поведінку червоноармійців на звільнених землях Польщі, можна дійти висновку, що окремі випадки жорстокості щодо польського населення мали місце, адже про це свідчать і документи, що регламентували способи боротьби із злочинними діями радянських солдатів. Та, водночас, на наш погляд, тут не варто говорити про масовий характер безчинств Червоної Армії.

Більше того, не слід однозначно брати на віру документальні факти позитивного чи негативного ставлення поляків до приходу радянських військ, адже, здебільшого, вони є не об'єктивними, а подекуди вирваними із загального контексту

подій, при яких відбувались. До цієї думки схиляється й український історик М. Свеженцев: «Проблема полягає в тому, що ми справді не знаємо, у зв'язку з чим конкретні представники польського населення негативно сприймають радянське військо: чи це справа суто політичного та військового суперництва, інакше кажучи, чи річ у тім, що це саме радянське військо; або проблема може полягати лише в тому, що це просто військо, тобто «центр неспокою», який приносить із собою не лише матеріальне навантаження на місцевих людей, а й досить часто несе загрозу для життя. В останньому варіанті недружню зустріч мало б отримати будь-яке військо, але ця недружність, знову-таки, цілком могла бути й прихованою. Цитати, що наводяться як приклади лояльності чи нелояльності до радянської армії, є досить типовими, і лише деякі з них не піддаються інтерпретаціям, відмінним від інтерпретацій джерела» [46, с. 42].

Отже, взаємосприйняття поляків та червоноармійців ґрунтувалося, з одного боку, на «багатому» історичному досвіді взаємних претензій та образ, з іншого – окремих моментах позитивного співробітництва. Поляки очікували звільнення від гітлерівської окупації і більшість із них усвідомлювала: найбільша вірогідність, що воно буде зі Сходу. Проте, польське суспільство не було одностайним у сприйнятті приходу Червоної Армії, а, отже, очікування її вилилось у різновекторні реакції щодо цього факту [1, с. 132].

При цьому слід брати до уваги обставини війни, що впливали на психологічний стан солдатів та мирного населення, тогочасне сприйняття норм моралі та менталітет сторін, розмитість кордонів між «правом переможців» та юридичними нормами того часу.

Повертаючись до польсько-радянських відносин, можна констатувати, що Радянський Союз твердо провадив свою лінію щодо нав'язування комуністичного ладу сусідній країні, при цьому намагаючись згладжувати негативні враження щодо своєї політики задобрюванням економічною допомогою, імітацією відстоювання польської сторони на міжнародному рівні тощо. Та в умовах присутності у Польщі підрозділів Червоної Армії СРСР з легкістю передав владу комуністам як на місцях, так і на державному рівні. 1 січня 1945 року Польський Комітет Національного Визволення, всупереч протестам емігрантського уряду в Лондоні, оголосив себе

Тимчасовим урядом Польщі – Крайовою Радою Народною. 5 січня він був визнаний СРСР, цього ж місяця його офіційно визнав уряд Чехословаччини, а 30 березня – Югославії. А вже новостворений польський уряд 20 січня телеграфував радянському Верховному Головнокомандуванню: «Польський народ ніколи не забуде, що він отримав волю та можливість відновлення свого незалежного державного життя завдяки блискучим перемогам радянської зброї та завдячуючи крові, пролитій героїчними радянськими бійцями» [2, с. 177].

Тут варто навести спогади М. Хрущова, коли він повернувся із відрядження до Польщі та доповідав Й. Сталіну про стан справ щодо відбудови Варшави. «Сталін залишився дуже задоволеним моєю доповіддю. Йому було дуже приємно, що ми надали допомогу Польщі, що це має залишити гарні спогади у пам'яті польського народу. Звичайно, Сталін не говорив мені про іншу обставину, але я й сам розумів, що після радянсько-німецьких договорів 1939 р. у поляків ще не затягнулись занадто свіжі рани, і Сталін прагнув це певним чином пом'якшити, зробити усе можливе для того, щоб полегшити Польщі загоєння колишніх ран» [25].

21 квітня 1945 року у Москві відбулося підписання Договору про дружбу, взаємодопомогу та післявоєнне співробітництво. Саме цей документ зафіксував новий етап у відносинах між СРСР та Польщею.

На межі липня та серпня 1945 року питання розміщення Червоної Армії у Польщі стало предметом для обговорення на міжнародній арені. Під час Потсдамської конференції президент США Г. Трумен та міністр іноземних справ Об'єднаного Королівства Великої Британії Е. Бевин вимагали виведення радянських військ. Під їх тиском Сталін погодився на це. Тим не менше він висловив бажання залишити окремі підрозділи для забезпечення двостороннього зв'язку СРСР з окупованою Німеччиною [53]. Очільник Кремля розумів, що радянські війська в Польщі забезпечать йому вплив на внутрішню політику країни, адже нав'язаний полякам комуністичний уряд потребував підтримки.

За повідомленнями з американського та британського посольств, число дислокованих у Польщі радянських військ не зменшувалось. Між тим міністр закордонних справ СРСР В. Молотов стверджував, що зобов'язання, які були дані Сталіним, виконані. Усупереч фактам він стверджував, що війська, які залишились у

Польщі, захищають комунікації. Дані слова спростовує лист А. Блісс-Лейна від 13 листопада 1945 року, де зазначалося: «Зрозуміло, що Сталін може вимагати й дві лінії комунікації між Росією та радянською зоною окупації в Німеччині, але зовсім не є обґрунтованим перебування радянських військ у кожному селі...» [53].

Таким чином, визначення фактичного числа радянських солдатів у Польщі в перші місяці після війни не є можливим. Проте з доповіді військового аташе посольства Великобританії у Варшаві від 28 листопада 1945 року їх приблизну кількість можна оцінити у двадцять дивізій [53].

Однак не лише кількість радянських військ лякала керівництво та населення Польщі, але й шляхи отримання помешкань для їх розташування. Адже радянські гарнізони були сформовані нерідко розбійним методом. Наприклад, розташовуючись в аеропорту в Клушево (Померанія), у 1947 році радянські представники, забезпечуючи місця для червоноармійців, безцеремонно викинули на вулицю робітників цегляних печей, які там перебували. При цьому вони сказали: «Радійте, що вас звільнено, ми армія, яка має право тут перебувати, а колишні німецькі райони – це наша здобич» [57].

І хоча Й. Сталін стверджував, що прагне забезпечити польському народові дружню допомогу під час звільнення від німецької окупації, дійсність довела, що з точки зору безпеки мало що змінилось. На думку М. Крогульські: «Перебування радянських військ на польській землі у 1945 та 1946 роках нагадувало нерідко найгірші роки правління нацистів» [53].

Отже, для мешканців Польщі 1945 рік певним чином означав втрату політичної незалежності, яку вони отримали знову у 1989 році. За словами А. Ванцеж-Глюзи, «усі ці 50 років відзначені періодами більш чи менш впертого протистояння, першочергово – збройного (навіть після 1945 р.), а також участі у дисидентському русі значної частини суспільства. З легітимації «Солідарності» в серпні 1980 р. розпочався процес демонтажу комунізму. Саме цей рік став наступною віхою в історії Польщі та всієї Центральної та Східної Європи» [51].

Підсумовуючи, зазначимо, що при плануванні пропагандистських заходів у Польщі бралися до уваги надзвичайно складні взаємини між нею та СРСР

напередодні та у перші роки війни. Зважаючи на це, основні напрями спецроботи були спрямовані на «згладження» та упередження негативного впливу цих фактів ще до моменту «чергового» вступу Червоної Армії в межі цієї країни. З цією метою було розроблено багатопланову пропагандистську кампанію, основними результатами якої стало: формування прорадянського люблінського уряду, створення польських військ на території СРСР та активна діяльність щодо завоювання місцевої аудиторії. Не менш значимою була інформаційна протидія прибічникам лондонського емігрантського уряду, які мріяли про звільнення Польщі західними країнами.

5.2. Чехословаччина

За результатами Мюнхенської угоди 1938 р. відбулися кардинальні зміни в політичній та військовій ситуації у Центральній Європі – Німеччині у десятиденний термін передавалася Судетська область Чехословаччини. Після анексії Судет А. Гітлеру не терпілося окупувати всю Чехословаччину. Крім очевидних економічних і психологічних вигод це давало Німеччині геополітичну перевагу в Східній Європі, дозволяючи здійснити удар по Польщі з півдня і по Балканах з півночі. Тому вже в березні 1939 р. німецькі війська ввійшли до Чехословаччини.

Уже 14 березня 1939 року Словаччина проголосила державну незалежність у союзі з Німеччиною. Авторитарна влада зосереджувалася в руках Словацької народної партії на чолі з президентом Й. Тісо. На території Чехії, формально у протектораті Богемії і Моравії, зберігався чеський уряд, але на практиці всім керував імперський протектор. Парламент був розпущений, політичне життя уніфіковане. Зусилля гітлерівців повністю підпорядкувати протекторат нацистській Німеччині наштовхнулося на досить сильну протидію патріотично налаштованої молоді, інтелігенції, діячів чеської культури. На підтвердження можна навести слова полоненого лейтенанта словацької армії Ф. Таргона, який перейшов на бік Червоної Армії і який на запитання: «Чи лише у зв'язку з недовірою німців до словаків ваші солдати не служать у німецькій армії?» відповів наступне: «Ні. Німці неодноразово

намагались примусити наш уряд оголосити загальну мобілізацію і відправити наших солдат на німецько-радянський фронт. Але, у зв'язку з відмовою, Гітлер вимагав широких поставок продовольства і сировини». Він також зазначив, що «ненависть населення Словаччини до німців, що грабують країну, знаходить своє відображення і серед словацьких солдатів та офіцерів, які не бажають допомагати німцям і прагнуть перейти на бік росіян, щоб влитись в чехословацьку армію в СРСР. За чисельні переходи словаків на бік росіян німці їх називають «Партизаном № 2» [58, арк. 41].

У рамках розгортання загальнонаціональної боротьби проти гітлерівців сформувалися два політичних центри та ви кристалізувалися дві ідейні платформи чеського визвольного руху. Одним із цих центрів був Лондон, де перебував емігрантський чехословацький уряд Е. Бенеша. У липні 1940 р. Великобританія і СРСР, а в листопаді 1942 р. – США визнали цей уряд легітимним. Іншим політичним центром була Москва, де перебувало керівництво Компартії Чехословаччини на чолі з К. Готвальдом.

Під впливом змін у воєнній обстановці та зі зростанням міжнародного авторитету і впливу СРСР Е. Бенеш вимушений був визнати як рівноправного партнера московський центр руху Опору. Більше того, зміцнення позицій СРСР в антигітлерівській коаліції у 1943 р., що стало поворотним у ході війни, змусило Е. Бенеша піти на переговори про укладення чехословацько-радянського договору, який був підписаний 12 грудня 1943 року в Москві. Це був договір про дружбу, взаємну допомогу і післявоєнну співпрацю. Через чотирнадцять днів тогочасний генеральний секретар КПЧ К. Готвальд у своєму виступі по московському радіо у передачі на Чехословаччину промовив наступні слова щодо цього документу: «Дорогі друзі! 12 грудня 1943 року увійде в історію наших народів як один із найзнаменніших днів...!» І далі: «Ви бачите, що Радянський Союз знову був першим, хто сприяв загальному визнанню нашої республіки і цим заклав фундамент її майбутнього існування...». А на завершенні К. Готвальд наголосив: «Цей договір дає нам міцний фундамент, але будівлю, у якій будемо жити ми і ті, які прийдуть після нас, ми повинні побудувати власноруч. Від нас залежить, якою буде ця будівля» [59, с. 141 – 145.].

Наприкінці 1943 р. відбулися й переговори керівників двох центрів чехословацького руху Опору, в ході яких намітилася лінія на створення єдиного антинацистського блоку [60].

Зважаючи на вищезазначене, можна стверджувати, що на відміну від інших країн, кордони яких були спільними з СРСР станом на Другу світову війну, у радянської пропагандистської кампанії на території Чехословаччини в ході перших воєнних років сформувалася сильна підтримка з боку чеського та словацького рухів Опору. Саме вона створювала початкове лояльне підґрунтя для організації інформаційно-психологічного впливу на населення чехословацьких земель та словацькі війська, що входили до складу вермахту.

Якщо проаналізувати ситуацію на фронтах під час Другої світової війни, то станом на 1944 рік червоні прапори вже майоріли у суворих фіордів Північної Норвегії, на берегах Балтики та Вісли, на просторах Угорської рівнини, у Банаті та Воєводині. У зв'язку з успішним наступом радянських військ навесні 1944 року та наближенням їх до кордонів Чехословаччини виникла необхідність підписання угоди, яка регулювала б стосунки між Червоною Армією та чехословацькою владою на території країни. Така угода була підписана 8 травня 1944 року. Вона передбачала передачу чехословацькій владі управління тією частиною країни, яка перестане бути зоною воєнних операцій [2, с. 242].

Цей документ одразу був доведений до населення чехословацьких земель. Загалом, за неповними даними, політоргани фронтів Червоної Армії з 8 вересня 1944 року по 8 травня 1945 року розмножили та розповсюдили у країні 8,7 млн листівок із зверненнями радянського командування до чехів і словаків, а також 1,5 млн примірників з інформацією про успіхи Червоної Армії, що веде наступ, та про звільнення нею народів Європи [44, с. 175].

Підкреслюючи значення угоди від 8 травня 1944 року, голова КПЧ К. Готвальд у виступі по московському радіо у передачі на Чехословаччину 11 травня 1944 року заявив, що вона «є яскравим прикладом того, що Радянський Союз розуміє справжню дружбу і здійснює дійсно союзницькі стосунки, навіть якщо мова йде про маленьку державу, яка повністю окупована ворогом. Угода ще

раз підтверджує, що Червона Армія вступить на територію нашої республіки як союзник, друг і визволитель» [59, с. 164].

Антинацистська боротьба на чехословацьких землях набула вищого напруження в 1944 р. Тут під керівництвом підпільних організацій комуністичної партії і за підтримки Радянського Союзу була організована широка мережа партизанських загонів. Назрівало повстання, проте масові арешти підпільників у Чехії влітку 1944 р. зірвали спробу організованого об'єднання патріотичних сил в еміграції та на батьківщині.

Тим найбільш сприятливі умови антинацистського виступу склались у Словаччині: на відміну від чеських земель вона не була окупована і мала свою стотисячну армію, значна частина якої поділяла антинімецькі ідеї і могла бути залучена до боротьби проти гітлерівців. Зокрема, комісар партизанського загону Васін В. зазначав: «Сам словацький народ привітливо ставився до росіян та українців, допомагав у бойовій діяльності нашого партизанського з'єднання» [61, арк. 14зв]. Він же навів наступний приклад: «Словацький партизанський загін імені Сталіна змушений був піти у гори. Один словак, що потрапив на службу до німецького полковника, кожен день направляв у штаб загону цінні відомості і, володіючи друкарською машинкою, щоденно віддруковував по 100 – 200 примірників листівок, які складав партактив загону. Актив також проводив бесіди, збори, росіяни розповідали про життя в Радянському Союзі, про успіхи Червоної Армії. Словацькі партизани розповідали населенню про свої бойові справи. Одночасно в ході цих бесід розтлумачувались агітаційні листівки, які закликали народ до боротьби з німецько-угорськими фашистами». [61, арк. 12зв].

Отже, партизанський рух у Словаччині до кінця літа 1944 р. охопив широкий район від Закарпатської України до Нітри і кордонів Угорщини. А 29 серпня він сягнув свого апогею – почалося словацьке повстання. Територія повстання закріплюється у центральній Словаччині. Більшість гарнізонів словацької армії у східній і західній частині країни виявляються ненадійними, або взагалі не включаються у повстання, або приєднуються частково [62, арк. 29]. Це пов'язане із тим, що, населення східної Словаччини із недовірою ставились до «надмірної революційної нетерплячості», мотивуючи це тим, що нерідко недостатньо

дисциплінована народна ініціатива не бере до уваги «національно-фронтову» тактику [62, арк. 109].

Розмах народного повстання у Словаччині і загроза для прогітлерівського режиму, яку воно несло у собі, підкреслює прохання Й. Тісо, надіслане А. Гітлеру 28 серпня із закликом спрямувати на територію республіки війська для придушення визвольного руху [63]. Вже 29 серпня декілька німецьких частин (швидко зібрані сили вермахту, війська СС, поліцейські частини і навіть росіяни з армії А. Власова [64]) розпочали висування на територію Словаччини. А. Гітлер добре розумів, які наслідки буде мати для німецьких військ безперешкодне подолання росіянами Карпат із півночі та північного сходу.

Швидким роозброєнням найкраще озброєних словацьких дивізій у східній Словаччині (31.08.1944 р.) нацисти заплутали першочерговий план повстання, який передбачав звільнення карпатських перевалів для просування Червної Армії словацькими землями та угорською низовиною [62, арк. 30].

До помилок в організації повстання згодом віднесуть наступні прорахунки. По-перше, не був здійснений і першопочатковий план, пов'язаний з ліквідацією уряду Тісо, так що німецька окупаційна влада могла його пізніше використовувати проти повстання. У той час режим Тісо на території, що була не охоплена повстанням, відіграв важливу роль – забезпечував транспорт, управління і господарство і таким чином дієво допоміг німецьким окупантам. По-друге, на початку повстання більшість членів Словацької національної ради перебувала поза центром повстання – Банська Бістріца. Дефіцит важкої зброї та навченого запасу, нерішучість командування, перебільшені повідомлення про силу окупантів, депресія і паніка, що постійно зростали – все це було окремими безпосередніми причинами відносно швидкого наступу гітлерівських військ [62, арк. 30, 31, 45].

Зі свого боку, чехословацький уряд в еміграції 31 серпня звернувся до радянського керівництва з проханням надати повстанцям допомогу в рамках оперативних можливостей Червоної Армії [65]. Й. Сталін, до якого дійшли відомості про те, що відбувається в Словаччині, занепокоївся. На відміну від варшавського словацькому повстанню радянська сторона всебічно допомагала. На словацькі аеродроми доставлялися рушниці, автомати і важке озброєння, а зі звільнених територій СРСР

прибувало підкріплення з числа словаків, які перейшли на бік Червоної Армії, загони радянських партизан і підрозділів фахівців – підричників, диверсантів і випускників спецшкіл НКВС [59; 66, с. 194 – 200.].

Для розгрому німецьких груп армій «А» і «Південь» угрупованням радянських військ довелося розгортати операції в скрутних умовах гірського театру воєнних дій. Захоплення кожного опорного пункту, кожної позиції вимагало великих зусиль. Усе це змусило радянське командування залучити до проведення Карпатсько-Дуклінської операції значні сили двох Українських фронтів – 1-го і 4-го. Згодом в політ донесенні 18-ої армії політуправлінню 4-го Українського фронту буде зазначено: «Розгромлений нашими військами в горах противник настільки був дезорганізований та спантеличений, що втратив управління, зв'язок і не був в стані надати хоч якогось серйозного опору у боях за Мукачево та Ужгород» [7, с. 383 – 384]. (Додатки Н.1; Н. 9; Н.10; Н.15)

У бойових діях зі звільнення рідної землі брав участь 1-й Чехословацький армійський корпус [65]. Історія створення чехословацьких військових частин на території СРСР бере початок з 1942 року. Їх формування відбулося під керівництвом Л. Свободи. На початку 1943 року вони перетворились у бригаду, після звільнення України бригада була реформована в армійський корпус. З початку 1944 р. у Єфремові (Тулська обл.) почали створювати 2-гу Чехословацьку окрему повітрянодесантну бригаду. Її кістяк склали солдати і командири 1-ї словацької дивізії, яка перейшла на бік Червоної Армії у грудні 1943 р. під Мелітополем [2; 7, с. 406 – 421; 60; 67].

Участь таких підрозділів на боці СРСР не лише була необхідним військовим кроком, але й несла в собі пропагандистське забарвлення. Адже це зайвий раз підтверджувало тезу, що Червона Армія саме звільняє Чехословаччину, в лавах її армії йдуть чехословацькі військовослужбовці, які підтримують своїми діями СРСР; народи обох країн – брати по духу та зброї. На підтвердження цього твердження наведемо рядки із телеграми командира 1-го Чехословацького корпусу в СРСР Л. Свободи, які він надіслав 6 жовтня 1944 р. командувачу військами 1-го Українського фронту І. Конєву. «Ми є щасливими від того, що у складі військ 1-го Українського фронту під Вашим командуванням ми першими із складу

чехословацької закордонної армії вступили на рідну землю. Ми вступили на батьківщину пліч-о-пліч зі славетними воїнами Червоної Армії, яких наші народи зустріли як визволителів від ненависного фашистського ярма» [59, с. 202.].

Повертаючись до подій на фронті, варто зазначити, що з військової точки зору розпочинати операцію зі звільнення Словаччини на той час було недоцільно, оскільки війська, залучені до її проведення, після важких боїв потребували відпочинку та поповнення. До того ж наступ доводилося вести у важкопрохідній гірській місцевості Східних Карпат.

Проте Ставка ВГК 2 вересня 1944 року віддала наказ командуванню Українських фронтів підготувати і провести операцію з метою виходу на словацький кордон та з'єднання із повстанцями. 20 вересня війська 4-го Українського фронту, завершивши звільнення західних районів України, вступили на територію Словаччини [65]. 6 жовтня 1944 року передові радянські і чехословацькі частини штурмом заволоділи перевалом Дукля і встановили на ньому свої державні прапори. Саме тут, на Дуклі, зазначала радянська пропаганда, «загорілося потужне полум'я звільнення Чехословаччини. Тут укріпилося радянсько-чехословацьке бойове братерство та народилося гасло: «З Радянським Союзом на віки віків!» [2; 63].

У цей час в Словаччині тривали бої. 9 жовтня гітлерівці висунули ультиматум про припинення протистояння та здачу в полон. Повстанці його відкинули, німці почали наступ. Словаки сподівалися на швидкий підхід радянських військ, але німецькі десантники захопили Лупковський і Дуклінський перевали через Карпати, і повсталі виявилися відсіченими від радянських частин.

Подальший наступ радянських військ назустріч словакам, що проходив у горах, розвивався повільно. Червона Армія зустріла жорстокий опір. А станом на 28 жовтня операція взагалі була зупинена [65]. Отже, Червона Армія не здійснила запланований прорив. Замість цього вона розпочала намічену перед тим операцію у напрямку Кросно, але й її проводила слабкими силами і досить тривалий час. У працях радянського періоду цей стан обґрунтовувався так: «Фашистські війська розгорнули військові дії проти повстанців, коли у Карпатах розпочалися проливні дощі. 38-ма армія та 1-й чехословацький корпус були змушені тимчасово відкласти свій наступ» [64].

Отже, словаки у вересні-жовтні 1944 р. опинилися віч-на-віч з німецькими частинами. Незважаючи на величезну різницю в силах у тилу гітлерівських військ зав'язалася справжня битва. Як наслідок – протягом двох місяців існував звільнений повстанський край із центром у місті Банська-Бистриця.

Однак у другій половині жовтня німці, стягнувши значні сили, почали захоплення основних опорних пунктів повстанців. 27 жовтня вони захопили Банську-Бистрицю, стратили декілька тисяч бунтівників і близько тридцяти тисяч відправили до концтаборів. Проте повної перемоги це їм не принесло – повстанці досить організовано відступили в гори, де продовжували воювати аж до звільнення країни [66].

Отже, словацьке повстання, хоча й було придушене, мало важливе значення для радянського керівництва. Насамперед, в результаті нього в тилу німецьких військ на тривалий час були паралізовані залізничні і шосейні дороги, що використовувалися для перекидання військ і озброєння на радянсько-німецький фронт. Це повстання, а також проведена радянським командуванням з метою надання допомоги словацькому народові Карпатсько-Дуклінська операція, відвернули на себе значні сили гітлерівських військ, що багато в чому сприяло успішному проведенню наступальних операцій в Закарпатській Україні та Угорщині.

Поряд із цим останнім часом висуваються версії, що словацьке повстання організовували з чітким усвідомленням того, що воно буде придушене. Його мета – реабілітація Словаччини і її народу у післявоєнній Чехословаччині та Європі в цілому. На кінець серпня 1944 року, коли воно почалося, загальний результат війни був зрозумілий, але отримати воєнну перемогу повстанці не могли, втім, домоглися головного – героїчно реабілітували себе в очах антигітлерівської коаліції. Питань до них більше не було, за винятком «колабораціоністів» [68].

Зрештою, саме із словацького повстання почався масовий антинацистський рух у Чехословаччині, що знайшов своє завершення у празькому повстанні у травні 1945 року. Адже чехи революційні події у Словаччині сприйняли його із надзвичайними симпатіями. Збройна боротьба десятків тисяч людей, які висували за мету відновлення ЧСР, стала переломним моментом у взаємовідносинах чехів і

словаків. До цього чеська спільнота ставилась до Словаччини озлоблено, з почуттям іронії і скептицизму до словацької держави, а також з почуттям чеського націоналізму [62, арк. 54].

Цікаво, що нацисти, які були переконані у національному антагонізмі між чехами і словаками, який вони протягом багатьох років розпалювали і використовували, знову змушені були міркувати «по загальночехоловацьки». З німецьких документів бачимо занепокоєння відносно того, що повстання може зі Словаччини перекинутись на Чехію і «схвилювати маси» робітників у самому центрі імперії. Так, 26 вересня Гімлер констатував: «... у ці дні, максимум наступні тижні ми можемо очікувати повстання чехів» [62, арк. 54 – 55].

Протягом листопада-грудня 1944 р. війська Червоної Армії продовжували наступ та звільнили південно-східні райони Словаччини. В ситуації, коли радянські війська розпочали наступ на Віслі і в Словаччині, неможливо було сумніватись у тому, що Чехословаччина буде звільнена радянськими військами. Президент Е. Бенеш швидко зрозумів, що становище змінилось. Він прийняв радянську пропозицію стосовно прибуття уряду на звільнену територію через Москву і 22 січня 1945 р. ініціював наради про створення уряду чеського і словацького Національного фронту. За пропозицією Готвальда уряд формально залишався у Великобританії, але прийняв рішення піти у відставку та уповноважив голову ради міністрів офіційно повідомити про це, щойно під час московських переговорів придуть до якої-небудь угоди про новий уряд. Так ера лондонського державного устрою завершилась [62, арк. 112 – 113].

Узимку 1945 р. (січень-лютий) війська 4-го та 2-го Українських фронтів Червоної Армії провели операцію в Західних Карпатах. Навесні 1945 р. (березень-квітень) на території Чехословаччини радянські війська провели дві масштабні операції: Моравсько-Остравську та Братиславо-Брновську. У ході жорстоких боїв війська 4-го та 2-го Українських фронтів просунулися вперед на 150–350 км і звільнили шість областей Словаччини та Чехії [2, с. 245]. У цей час, 29 березня, у Москві було схвалено угоду про утворення нового уряду Чехословаччини («кошицька програма») [62, арк. 125 – 126].

У зв'язку зі вступом Червоної Армії на територію Чехословаччини радянське командування звернулося до військ із закликом докласти усіх зусиль, щоб прискорити звільнення країни, з якою Радянський Союз у грудні 1943 року уклав угоду «Про дружбу, взаємодопомогу та післявоєнне співробітництво». «Вступивши на територію Чехословаччини, – зазначалось у документі, – пам'ятай, радянський воїне, що ти виконуєш цей історичний договір» Звернення радянського командування до воїнів завершувалося словами: «Більше доблесті та героїзму, пильності та завзяття у боротьбі проти заклятого ворога! Більше шляхетності і чуйності до звільненого нами чехословацького народу!» [16, с. 249].

4 квітня була звільнена Братислава. Червоноармієць О. Кірілов з Баку так згадує про ці події: «Наш підрозділ залишився в Братиславі на відпочинок. Усі пропонували нам свої послуги. Нас запрошували в гості, де ми проводили час в товариській забаві» [69].

З першими частинами Червоної Армії на територію Словаччини ввійшло і відділення по роботі серед населення Чехословаччини, яке було створене 1 лютого 1945 року [70, с. 16]. Перед ним були поставлені завдання: інформувати командування фронту про становище у визволених районах, вести агітаційно-пропагандистську роботу серед населення звільнених районів, допомагати відділенням політвідділів з'єднань, політорганам тилових закладів і військовим комендантам організувати роз'яснювальну роботу серед місцевого населення, видавати словацькою мовою найважливіші документи, а також щоденно видавати зведення Радянського інформбюро [44].

З 15 по 21 березня оперативна група відділення перевіряла роботу з населенням південних районів Словаччини, яку проводили політвідділи армій, що перебували на звільненій території Чехословаччини. Перевірка показала, що політапарати з'єднань, частин і закладів не були залучені до роботи серед місцевого населення [44, с. 16]. Після доповіді групи про результати перевірки командуванням були надані розпорядження начальникам політвідділів з'єднань про ширше розгортання агітаційно-пропагандистської роботи серед місцевого населення і визначені її конкретні форми та зміст.

Відділення розробило та розіслало політвідділам з'єднань тематику лекцій, доповідей і бесід про Радянський Союз, Червону Армію та про найважливіші політичні події міжнародного життя. Відділення з'єднань систематично забезпечували літературою словацькою та чеською мовами [44].

Велику увагу радянські пропагандисти присвячували демонстрації радянських кінофільмів та організації концертів. Для цього вони використовували кінопересувну апаратуру військових частин або стаціонарні установки місцевих кінотеатрів. Так, наприклад, тільки у місті Братислава в період з 1 по 6 травня демонстрували дві кінокартини: «Суворов» та «Кримська конференція». За 5 днів було проведено 24 сеанси, що охопили понад 18 тисяч осіб [70, с. 22]. Перед кожним із них пропагандисти давали коментарі до кінокартин. Тези їх виступів склалися працівниками відділення і перекладалися на словацьку мову.

Для мешканців Братислави дали концерт артисти ленінградського Малого театру. Крім того, відділення розповсюджувало радянські п'єси, партитури опер та різноманітну літературу про Радянський Союз [70, с. 22].

Національні комітети міст надавали людей, які доставляли зведення Радянського інформбюро у найближчі села в радіусі 10–15 км. Для оперативного розповсюдження агітаційної літератури організовували рейси автомашин у щойно звільнені і тиллові райони [70, с. 18].

Так, у квітні 1945 р. відбулося чотири таких рейси, кожний з яких був розрахований на 5–10 днів. Їх здійснювали за маршрутами: Лученець – Римаєвська Сobotа – Тарналя – Кошице; Братислава – Пезенек – Нове-Місто – Гандлова – Тренчин – Банська-Бистриця – Зволен – Лученець; Шахти – Левіце – Банська – Штявниці – Зволен – Врабле – Нітра; Братислава – Брежеслав – Годонін – Брно [70, с. 18].

Під час рейсів працівники відділення влаштовували для місцевого населення доповіді про СРСР, організовували демонстрацію радянських кінофільмів та вивчали становище у звільнених районах [44].

На місцях підбирався актив, який забезпечували літературою та інструктували таким чином, щоб за радянськими пропагандистськими матеріалами міг проводити бесіди серед населення. Наприклад, у місті Римаєвська Сobotа поміж ідеологічно під-

готовлених вчителів була розповсюджена література, за якою вони спілкувалися з учнями шкіл та місцевим населенням [44]. У всіх звільнених містах і селах на будівлях та огорожах були розклеєні гасла, що закликали слов'янські народи до єдності, боротьби з фашизмом, активної допомоги Червоній Армії [71, с. 198].

Відділенням видавалися для розповсюдження кольорові плакати: «Потрійний удар», «Бойова дружба слов'янських народів», «Підійmemo стяг перемоги над Берліном». Плакати були видані загальним накладом у 40 тисяч примірників [70, с. 18]. Приміщення, де відбувалися збори, мітинги, лекції, доповіді, прикрашалися портретами В. Леніна, Й. Сталіна, гаслами, радянськими і чехословацькими прапорами [71, с. 198]. У містах Братислава, Лугенец, Брно та інших були виготовлені великі вітрини з картою Європи. У них щоденно вивішували зведення Радінформбюро та наносили лінію фронту [70; с. 18].

У великих містах Словаччини відділення підготувало фотовиставки, основними темами яких були «звірства німців у Птржалці» (Птржалка – передмістя Братислави, де німці розстріляли декілька тисяч мешканців), «Першотравнева демонстрація в Братиславі», «Бансько-Бистрицьке повстання» тощо [70, с. 19].

У більш людяних місцях виставляли великі карикатури, що були скопійовані місцевими художниками з радянських газет [44].

У великих населених пунктах відновлювали роботу місцевих засобів масової інформації. Наприклад, з 15 квітня 1945 року у Братиславі почали виходити словацькі газети «Правда» та «Час» [71, с. 199].

У розпорядженні відділення на території Чехословаччини знаходилася фронтова ПГУ. Передачі проводили не лише в містах, але й у селах. Зазвичай для ПГУ складався маршрут, розрахований на 2–3 дні. На кожен виїзд планувалися програми передач, тривалість яких була близько 15–20 хвилин. У районах, де проживало змішане населення (угорці і словаки), передачі, як правило, вели двома мовами. Кожна з них починалася музичним виступом [44].

Крім транслявання радянських програм через ПГУ практикували виступи видатних чехословацьких діячів міст і сіл, які закликали місцеве населення допомагати Червоній Армії у швидкому відновленні нормального економічного і культурно-політичного життя. Наприклад, з 15 по 16 квітня 1945 року у місті

Братислава працював звукомовний загін, який провів 60 передач. Їх тривалість становила до 30 хвилин. У ході роботи загону неодноразово передавався наказ Й. Сталіна про захоплення Братислави, зведення Радянського інформбюро, рішення Кримської конференції, зміст договору та угоди між СРСР та Чехословаччиною, промова Е. Бенеша в Кошице та інше [70, с. 19].

З 16 квітня у Братиславі працювала радіотрансляційна мережа, до складу якої входило 6 трансляційних вузлів із 47 репродукторами. Мовленням охоплювались основні райони міста. Кожен репродуктор обслуговував район із 1000–1500 мешканців. Працівниками відділення щоденно складалися програми передач, розраховані на 25–30 хвилин [70, с. 20].

У прифронтових районах для звукомовлення використовували ОГУ. За березень-квітень ними для місцевого населення було проведено понад 300 передач. Працівники відділення написали декілька програм («Кримська конференція», «Бойовий союз слов'янських народів», «Визвольна місія Червоної Армії» та інші). Всі звукомовні установки передавали концертну музику в грамзаписі – народні російські і словацькі пісні, марші та гімни [70, с. 20].

Відділення проводило також збори та мітинги, присвячені ювілейним датам і важливим подіям. Наприклад, у місті Римарська Собота були проведені збори, присвячені 27-й річниці Червоної Армії. Ще одним прикладом є мітинг, який відбувся 15 квітня у Братиславі на честь звільнення міста. На ньому були присутні 1500 осіб. Напередодні містом розклеїли афіші, що повідомляли про його місце та час, крім того, оголошення передавали через місцеві радіостанції. Мітинг трансливався звукозагоном.

Повертаючись до воєнно-політичної ситуації, зазначимо, що успіхи Червоної Армії у Східній і Центральній Європі та реальність вступу її у Чехословаччину прискорили переговори між представниками трьох основних сил чеського і словацького руху Опору: президента, уряду в еміграції, словацької Національної ради і чехословацької комуністичної партії. Під час переговорів був досягнутий політичний компроміс та організаційно оформився Національний фронт чехів і словаків; була укладена угода про створення його уряду. Склад нового керівництва на чолі з З. Фірлінгером та його програму оголосили 4 квітня 1945 року в

м. Кошице; одночасно пішов у відставку емігрантський уряд у Лондоні [60; 72]. У рамках переговорів радянська сторона знову виступила із запевненнями про повагу до незалежності Чехословаччини та її територіальної цілісності [73].

В умовах загального відступу німецьких військ і їхніх союзників 3 квітня уряд Республіки Словаччина припинив існування. 4 квітня 1945 року війська 2-го Українського фронту захопили Братиславу. Словаччина була проголошена частиною Чехословаччини.

Водночас, навесні 1945 року в Чехії та Моравії, що були охоплені партизанською боротьбою, національні комітети під керівництвом комуністичної партії готувалися захопити владу в свої руки. Народ озброювався, визрівав революційний вибух. Повстання охопило навіть Південну Чехію, яка, на думку німецького керівництва, була «спокійним районом» [63].

Разом з тим напередодні завершення війни серед чеського населення знайшлося чимало прихильників пасивного вичікування, які вважали, що звільнення прийде ззовні і що малому чеському населенню не варто марно ризикувати та проливати кров. Крім того, свого адресата знаходила й пропаганда влади протекторату, що попереджувала про «загрозу азійського більшовизму», застерігала проти «анархії і хаосу», переконувала у необхідності збереження «спокою і порядку» [62, арк. 138; 74]. Тим не менше на початку травня у багатьох чеських містах, головним чином районного масштабу, відбулися стихійні, різні за формою та характером, виступи проти окупантів.

Доки у Празі міркували над датою повстання, Д. Ейзенхауер віддав наказ розпочати наступ на Чехословаччину. 18 квітня 1945 року американські війська під командуванням генерала Дж. Паттона підійшли із заходу до довоєнних кордонів Чехословацької Республіки, а через два дні захопили місто Аш. Та надалі їх наступ припинився. 28 квітня У. Черчилль повідомляв Д. Ейзенхауеру: «Я не бажав би ризикувати американськими життями в ім'я суто політичних цілей. Чехословаччина має бути очищена від німецьких частин, і при цьому ми повинні співпрацювати з росіянами» [74]. Тому 4 травня Д. Ейзенхауер повідомив у Москву, що, коли вимагатиме ситуація, армія готова просунутись до річок Влтава і Лаба та звільнити їхні західні береги, тоді як радянські війська звільнять східні береги. У свою чергу

радянський уряд, який був зацікавлений у звільненні столиці Чехословаччини Червоною Армією, у листі-відповіді наполягав на початковій домовленості, мотивуючи це тим, що вона вже почала перегрупування сил та приступила до раніше запланованої операції. Просування американців на захід загрожувало можливістю зіткнення і переміщення військ союзників. Це був важливий аргумент, який Ейзенхауер визнав [62, арк.151-152; 74; 75].

З цього приводу існує думка, що Верховний головнокомандувач союзними військами в Європі, очевидно, мав інструкції не доводити до конфлікту з росіянами, оскільки американці сподівалися на майбутню підтримку Радянського Союзу в боротьбі проти Японії [76].

Водночас з британської сторони найбільшим прихильником ідеї звільнення Чехословаччини саме військами США був сам У. Черчилль. 30 квітня він звернувся з листом до президента США Трумена: «... Немає жодних сумнівів у тому, що звільнення Праги і щонайбільшої частини західної Чехословаччини вашими силами може змінити повоєнну ситуацію в цій країні, а також може вплинути на ситуацію в сусідніх країнах. І навпаки, якщо західні союзники під час звільнення Чехословаччини не відіграють суттєвої ролі, то ця країна піде шляхом Югославії. Звичайно, такий крок не повинен шкодити основній операції Ейзенхауера проти Німеччини, але я вважаю, що він повинен бути попереджений про вищевказані політичні міркування, які є надзвичайно важливими ...». Наступного дня Трумен повідомив У. Черчиллю, що наступати на Влтаву вже готується Червона Армія, а його завданням буде лише «рухатися і знищувати залишки організованих німецьких військ. Не зроблю жодного кроку, який з військової точки зору вважатиму необґрунтованим» [76]. У вищевказаних документах чітко простежується різниця між У. Черчиллем, який на перше місце ставить політичну точку зору, та американцями з їхнім суто військовим підходом.

Зі свого боку Й. Сталін добре розумів потенційний вплив звільнення Праги Червоною Армією на повоєнний внутрішньополітичний розвиток Чехословаччини, а тому вже в період битви за Берлін наказав підготувати Празьку операцію. Саме тому радянське керівництво відхилило 5 травня 1945 року пропозицію американського генерала Д. Ейзенхауера, щоб американські війська зайняли територію

Чехословаччини по західні берега річок Лаби і Влтави. При цьому радянське керівництво неправдиво стверджувало, що Червона Армія вже розпочала операцію з визволення Праги [76].

Червона Армія, що вступила на словацьку територію ще восени 1944 року, долаючи впертий опір сил противника, продовжувала просуватися вглиб країни. 30 квітня 1945 року була звільнена Моравська Острава. Маршал Радянського Союзу А. Єрьоменко наступним чином описав події у цьому населеному пункті: «1 травня я був у Моравська-Оставі і побачив неймовірне видовище. Вулиці заповнені людьми у святковому вбранні, людьми, для яких після шестирічної фашистської неволі нарешті прийшов довгоочікуваний день звільнення. Довкола прапори і прапори. Народ радіє, обіймає і цілує наших бійців і командирів...» [77].

Але Чехія поки що залишалася під владою німців. Радянське військово-політичне керівництво приступило до планування стратегічної операції на Празькому напрямку вже на заключному етапі боїв за Берлін. Згідно з ним, передбачалося завдання двох потужних ударів по обох флангах групи армій «Центр» – військами 1-го Українського фронту з району Дрездена, а силами 2-го Українського фронту – з району південніше Брно. Ці удари мали забезпечити оточення, а надалі й знищення групи армій Ф. Шьорнера східніше Праги та звільнення столиці Чехословаччини. 4-й Український фронт повинен був продовжувати наступ у напрямку Оломоуц, Прага [2; 63].

Для німецьких військ складалася катастрофічна ситуація. Враховуючи несприятливу воєнно-політичну обстановку, наступник А. Гітлера грос-адмірал К. Деніц та його уряд здійснювали відчайдушні спроби порятунку залишків вермахту. Їх план полягав у тому, щоб, здійснюючи жорстку протидію Червоній Армії, відкрити собі шлях на схід до американських союзників. Д. Ейзенхауер згодом писав про це: «На кінець квітня противник остаточно відмовився від усіх спроб перешкоджання одночасному просуванню союзників із заходу та сходу. Він повернувся до західних союзників спиною з метою зосередження сил, що залишилися, на останній відчайдушній спробі затримати росіян; але було вже занадто пізно. У міру того, як його армії відходили все більше і більше назад, їх частини в тилу тисячами здавались англо-американським військам» [75].

Отже, станом на кінець квітня радянські та американські війська перебували приблизно на однаковій відстані від Праги, і лише наступні події показали, наскільки запеклим було протистояння німців на сході і слабким на заході, що, відповідно, не могло не відобразитися на швидкості просування армій.

Повертаючись до подій у столиці Чехії, варто наголосити, що протягом 5 травня у Празі повстанці домоглися серйозних успіхів. Вони захопили поштамт, телеграф, телефонний вузол, радіостанцію, центральний вокзал, штаб ППО, міську електростанцію та більшість мостів через Влтаву.

Гітлерівці кинули всі сили у складі сорокатисячного гарнізону на придушення народного повстання. Більше того, на їх підтримку була стягнута частина військ з фронту [63]. Внаслідок цього проти слабо озброєних празьких повстанців були спрямовані танки та літаки. Німецьке керівництво розуміло, що повстання чеського народу мало велике політичне та воєнне значення. Воно дезорганізувало тил гітлерівської групи армій «Центр» і створило сприятливі умови для наступу 1-го, 4-го і 2-го Українських фронтів, які у перших числах травня готувалися до проведення потужних ударів по останньому ворожому бастиону.

Питання, хто звільнив Прагу, є досить актуальним і сьогодні. Раніше, в радянсько-комуністичні часи, все було просто: після війни укоренилася та існувала протягом 45 років думка, що Прагу звільнила 9 травня 1945 року Червона Армія, яка, мовляв, поспішила на допомогу повсталим пражанам. У 90-ті роки це твердження почало переглядатись. Залежно від політичних пристрастей і ступеня знання (або незнання) історії відповіді на це питання були різними, а саме: празькі повстанці, які з 5 по 9 травня з більшим або меншим успіхом вели бої з німецькими окупантами; власовці, що прийшли на допомогу повсталій Празі; радянські війська, що ввійшли до столиці Чехословаччини в ніч з 8 на 9 травня. З'явилися й такі припущення: увечері 8 травня в Празі прозвучали останні постріли, їй не треба було звільняти, вона вже була вільна.

Розглядаючи ці твердження, варто наголосити, що зв'язок окремих чеських повстанських загонів з радянським командуванням був, власне, епізодичним або взагалі відсутнім. Лише наприкінці травня з величезними потугами завершилося створення Чеської національної ради (ЧНР). У внутрішній політиці цей орган

орієнтувався на «найширшу демократію», а у зовнішній – на «тісне співробітництво» з СРСР та «дружні стосунки» із західними союзниками.

Негайний початок повстання проти німців не входив у плани ні ЧНР, ні комуністів. Повстання у Празі готували колишні чехословацькі військовослужбовці на чолі з генералом К. Кутявашром, що діяли незалежно від ЧНР. У перших числах травня їх керівництво вийшло на зв'язок з командиром 1-ї дивізії Російської визвольної армії генералом С. Буняченком. Армія генерала А. Власова, сформована з радянських солдатів та офіцерів, які врятувались із німецького полону, рухалась на захід, намагаючись здатись у полон американцям. У час, коли до неї прибули представники «Бартоша» (організація Кутявашра), 1-ша дивізія власовців перебувала у 50 км південно-західніше Праги. С. Буняченко і майже все командування дивізії, розраховуючи на політичний притулок у Чехословаччині, погодилися на союз з чехами у боротьбі проти «нацизму та більшовизму». Сам А. Власов не вірив в успіх повстання, але надав командирі дивізії повну свободу дій [78].

Існує інформація про те, що о 5.30 ранку 6 травня празьке радіо передало: «Офіцери і солдати Власова! Ми віримо, що ви на останньому етапі боротьби проти німецьких загарбників як російські люди і радянські громадяни підтримаєте Прагу, що повстала. Заклик від імені командувача» [74]. Але ні хто був ініціатором такого повідомлення, ні від імені якого командувача воно було зроблено – невідомо.

6 травня дивізія С. Буняченка увійшла в Прагу. Власовці йшли у бій проти своїх вчорашніх союзників під гаслами: «Смерть Гітлеру!», «Смерть Сталіну!» [78]. Тут варто зауважити, що перед наступом серед власовців поширилися чутки про можливу амністію у випадку їх участі у боротьбі проти німців [74]. С. Буняченко ж, радше, розраховував на враження, яке могла справити участь його дивізії у Празькому повстанні на англійців та американців. На вечір дивізія оволоділа західною частиною міста, вибивши звідти німців. Наступного дня її частини переправилися на правий берег річки Влтава та розсікли війська противника на дві частини [78]. Допомога дивізії С. Буняченка в критичні дні повстання була важлива пражанам тим, що вона мала важку зброю, танки і артилерію [76].

За свідченням одного з вищих офіцерів дивізії А. Власова, пражани захоплено вітали власовців, обіймали та цілували їх, пропонували гостинці та напої, закидали квітами [74]. Ймовірно, це так і було, адже пражани бачили у них визволителів. Однак стосовно нових союзників у керівництва повстанням єдності не було. ЧНР після певних зволікань і під тиском комуністів відмовилася від подальших перемовин з власовцями і від їхньої допомоги, розуміючи, що такий союз міг бути негативно сприйнятий радянською стороною. Представники ЧНР, які прибули у штаб С. Буняченка, привезли лист подяки генералу А. Власову за надану допомогу і повідомили рішення Ради відмовитися від послуг його армії [62, арк. 158; 78].

Розуміючи, що американці не збираються наступати на Прагу, а в неї увійде Червона Армія, дивізія Буняченка ввечері 7 травня почала відходити з міста, прямуючи на захід, до американців.

Забігаючи наперед, варто зазначити, що несподіваний союзник в обличчі А. Власова дуже своєрідно вплинув на подальші політичні події у Чехословаччині. Так, після прибуття «кршицького» уряду до Праги Зорін, посол СРСР, по телефону повідомив уряду Ферлінгера, що «представники місцевого Опору (Чеська національна рада) не зможуть потрапити до нової влади у Чехословаччині, незважаючи на те, що їм це обіцяв Бенеш всю війну. Чому? Тому що вони проводили переговори з власовцями та відступаючими німцями. Сталін хотів звільнити Прагу сам; місцевих бійців Опору і солдатів, що воювали в зарубіжних підрозділах, він ніколи не любив: ані в тітовській Югославії, ані в Польщі... Ані в нас» [76].

6 травня гітлерівці вступили в Прагу. Становище повстанців серйозно погіршилось. Німецькі війська просунулися до центру міста. За найменшою підозрою вони нещадно розправлялися з мешканцями. У повстанців була гостра нестача в озброєнні та боєприпасах. Серед них зароджувалися настрої на капітуляцію, багато офіцерів колишньої чехословацької армії залишили барикади [78].

Повстанці, які зазнавали величезних втрат, звернулися по радіо до радянських військ за допомогою: «Говорить Прага. Червона Арміє, слухайте нашу передачу! Німецькі війська великою кількістю танків і літаків нападають на Прагу. Щиро вітаємо доблесну Червону Армію. Нам потрібна ваша допомога. Ми потребуємо

вашої авіації проти німецьких військ, які рухаються в напрямку Праги. Прага не здається!» [16, с. 250]. У зв'язку з цим маршал І. Конєв віддав наказ військам свого ударного угруповання розпочати наступ вранці 6 травня.

Цікавим є ще один факт: 7 травня у другій половині дня командувач групою армій «Центр» отримав по радіо наказ фельдмаршала В. Кейтеля про капітуляцію німецьких військ на всіх фронтах, але до підлеглих його не довів. Навпаки, він віддав свій наказ, в якому заявляв, що чутки про капітуляцію є неправдивими, їх розповсюджує англо-американська та радянська пропаганда. Ф. Шьорнер запевняв особовий склад, що «війна проти Радянського Союзу буде тривати» [78].

7 травня був найважчим днем для повстанців у Празі. У штаб генерала Кутявашра прибули американські офіцери, які повідомили про капітуляцію Німеччини і радили припинити бої у місті. Уночі стало відомо, що начальник гарнізону німецьких військ генерал Р. Туссен готовий розпочати перемовини з керівництвом повстанців про капітуляцію. Як свідчили згодом полонені, хоча 8 травня особовому складу таки було оголошено про капітуляцію Німеччини, але водночас вказувалося на необхідність прискорити відхід на захід, щоб здатись у полон американцям. У штаб групи армій «Центр» прибув офіцер німецького генерального штабу полковник В. Маєр-Детрінг, який роз'яснив Ф. Шьорнеру наказ про капітуляцію так: «... якомога довше продовжувати боротьбу проти радянських військ, оскільки лише за цієї умови численні частини німецької армії зможуть виграти час для того, щоб пробитися на захід» [74].

Останній, своєю чергою, звертаючись до своїх військ, писав: «Тим, хто через свою глухість або злі наміри порівнює становище наших військ із долею Паулюса під Сталінградом і базикає про котел, необхідно затулити пельку». Підтримуючи Шредера, командир 10-го армійського корпусу в одному із своїх наказів попередив: «... Той, хто буде втікати, буде розстріляний як заєць. І лише той, хто залишиться на місці, може розраховувати на допомогу артилерії і контратаками... Це необхідно нав'язати кожному солдату» [79].

Переговори про капітуляцію гітлерівських військ у Празі розпочались о 10 годині ранку 8 травня в будівлі, де розміщувалася ЧНР. О 16 годині був підписаний акт про капітуляцію німецького гарнізону. За його умовами німецькі частини

отримали право вільного відходу на захід, залишивши важке озброєння на виході з міста [62, арк. 159]. Погоджуючись з такими умовами, які мало схожі на капітуляцію, керівники повстанців просто прагнули якнайшвидше позбутись окупантів, уникнути даремних жертв та упередити знищення економічних і культурних цінностей. Забігаючи наперед, варто зазначити, що у 1950-х роках усім членам ЧНР, які підписали угоду, були висунуті звинувачення у зраді. Багато з них отримали різний термін тюремного ув'язнення [74].

У ході широкого наступу 2-го Українського фронту в Чехословаччині, який розпочався у грудні 1944 р., на той час вже відбулися бої на угорсько-чехословацькому кордоні, на рубежі річки Грон і під Комарно, наступ у гірських районах Словаччини і в межиріччі Нітри і Вага, бої за звільнення Братислави і Брно, наступ з метою звільнення Праги. Задум Празької операції полягав у тому, щоб завданням декількох ударів за напрямками, які сходились у столиці, оточити, розчленувати та у короткі терміни розгромити основні сили німецьких військ на території Чехословаччини, не допустити їх відступу на захід. Головні удари по флангах групи армій «Центр» завдавали війська 1-го Українського фронту з району північно-західніше Дрездена та війська 2-го Українського фронту з району південніше Брно [2; 63].

8–9 травня стали вирішальними днями для наступу радянських військ на Прагу. У ніч на 9 травня перші частини Червоної Армії вступили у місто [78]. Протягом дня сюди ввійшли і частини 2-го та 4-го Українських фронтів. Ще не один день у Празі та передмісті тривала ліквідація останніх осередків спротиву німців, а місто захищалося від груп СС та есесівських снайперів, які не бажали здаватись у полон [2; 78]. Утім, останнім часом висувається думка про те, що ЧА, яка прибула у Прагу 9 травня 1945 року, зустрілась у бою з останніми фанатичними частинами німецької армії, а отже, свою столицю пражани звільнили самостійно [75].

Далі події розгорталися за таким планом: 10 травня Ставка ВГК наказала фронтам розвивати наступ на захід, щоб з'єднатись із союзниками. Наступного дня війська Українських фронтів зустрілися з союзними американськими частинами. А до кінця 14 травня були взяті у полон частини власовців, які не були пропущені командуванням союзників у свою зону [78].

Надзвичайно цікавим є той факт, що хоча нова влада та військові очільники Українських фронтів закликали чехів дотримуватися законності, одразу після звільнення їх «гнів виплеснувся на німців, у тому числі й на мирних мешканців, які були невинні у звірствах. Багато кого страчували прямо посеред вулиці» [74].

Приклади жорстокості пражан до німців можна побачити у донесенні політвідділу 4-ї танкової армії від 18 травня 1945 року. Тут, зокрема, зазначалося: «Зустрічаючи наші танки, чехи на центральній вулиці м. Прага вишикували велику групу німців, попередньо намалювавши на чолі кожного із них нацистську свастику. При підході танків змушували німців ставати на коліна, а потім лягти лицем донизу. У деяких районах Праги в перші дні вступу можна було побачити портрети Гітлера з перев'язаною мотузкою шиєю. На одній з вулиць міста було підвішено на мотузці металевий бюст Гітлера і біля нього лежала палка. Кожний чех, який проходив повз, бив палкою по цьому бюсту і плював у нього» [80]. Ще один приклад: 10 травня у Празі було затримано чотирьох німецьких солдатів, які, переховуючись на горищі одного з будинків, продовжували вбивати снайперським вогнем червоноармійців і мешканців міста. Затримані німці одразу ж були підвішені за ноги на стовпах, облиті бензином та підпалені [52].

Привертає увагу той факт, що ненависть пражан була спрямована не лише на військовий німецький сегмент, але й на колишніх громадян міста. Так, у Празі на вулиці Народній 9-10 травня нерідко можна було бачити, як чехи, застосовуючи різні форми катування, зокрема, били німців палками, обливали холодною водою. Інша група німців були роздягнуті, побиті, а потім проведені вздовж вулиці при великому скупченні людей. Нерідко німців обливали фарбою, роздягали та відправляли у такому вигляді ремонтувати зруйновану інфраструктуру міста [52].

Подібні випадки жорстокості можна було спостерігати не лише у Празі. Так, у селі Лушка з приходом радянських частин вигнали всіх німців, які проживали там (290 осіб), а їх майно конфіскували. У місті Рижичани всі мешканці-німці були зібрані в одному місці. У кожного з них чехи вистригли на голові пасмо волосся, і після цього під конвоєм їх відправили в Німеччину [52].

Зовсім інша картина простежується у ставленні чехів до військовослужбовців Червоної Армії. Мешканці багатьох населених пунктів вітали їх червоними прапорами

і квітами, як дорогих гостей запрошували до своїх домівок. На чеській і російській мовах усюди чулися вітальні вигуки на честь Радянського Союзу та його армії [78; 133]. Зустріч чехами Червоної Армії описується так: «З самого ранку у прикордонне з Угорщиною місто Шахи з найближчих і далеких сіл пішки і на підводах тягнулися люди. І ось урочистості на центральній міській площі. Тут відкривається пам'ятник радянським воїнам, які героїчно загинули у боротьбі з німецькими окупантами. На високих держаках майорять червоний прапор та триколовий стяг Чехословацької Республіки. На плакатах написи на російській, чеській та словацькій мовах: «Слава радянським воїнам, які звільнили наше місто від німецьких окупантів та виганяють німецько-фашистських розбійників з чехословацької землі!» [63].

Б. Полевой описував атмосферу 11 травня 1945 року у звільнених частинах Праги так: «Зніжковілі танкісти, увінчані вінками з квітів як дарунок від чеських дівчат, говорили між собою: «Гарний народ. Такого душевного народу давно не бачив» [52]. Подібного змісту є спогади колишнього командира танкової бригади армії генерала Рибалка Л. Курішти: «Жителі Праги та інших міст вітали нас надзвичайно красиво. Вибігали на вулиці, розмахували руками і кричали до нас. Як тільки ми зупинялися, вони вже були з нами, цілували нас і пригощали їжею та поїли. Душевні зустрічі були найкращим свідченням дружби між нашими народами» [69].

Такий піднесений стан чеського населення в період приходу Червоної Армії І. Лукеш з Бостонського університету пояснює так: «Пріоритетом для всіх було якомога швидше розгромити гітлерівські війська та поступово їх ліквідувати, вигнати або захопити в полон... Хто буде носієм цих союзницьких дій, очевидно, з точки зору чеської і словацької громадськості, було другорядним» [81].

Таким чином, на чехословацьких землях склалася сприятлива морально-психологічна обстановка, яка створила необхідне підґрунтя для подальшої інформаційно-психологічної діяльності радянських пропагандистів. Перед останніми стояло завдання щодо її підтримки в подальшому на такому ж рівні та розвитку тісної співпраці між Чехословацькою Республікою та Радянським Союзом. Тому в хід пішли різноманітні аргументації, які виливались у низку листівок

агітаційного спрямування, матеріалів з коротким змістом основних міжнародних документів СРСР, агіток, що пропагували соціалістичний лад життя тощо [82].

Загалом видання друкованої (письмової та наочної) агітаційно-пропагандистської продукції набуло на території Чехословаччини широкого розмаху. Лише за три місяця, з 1 лютого по 3 травня 1945 року, відділенням по роботі серед населення було видано на словацькій та чеській мовах 1 млн примірників різноманітних документів. Крім них розповсюджувалася література, отримана з Москви: брошури на різну тематику, біографії, доповіді видатних політичних діячів [71].

При цьому всі найважливіші політичні документи видавали одразу ж після їх опублікування. Так, Наказ № 20, що був підписаний Й. Сталіним від 1 травня 1945 року, було видано та розповсюджено у Празі і найближчих областях вже на 12 годину 1 травня [70, с. 20].

Ці пропагандистські друковані матеріали поширювалися не лише у великих містах, але й серед сільського населення. Їх доставку здійснювали за допомогою відділення і старших інструкторів з'єднань, через політоргани закладів у тилу, через місцеві організації компартії, військових комендантів і культурно-просвітницькі відділи національних комітетів [71].

Коли 8 травня 1944 року була підписана радянсько-чехословацька Угода про відносини між радянським Головнокомандуванням та чехословацькою адміністрацією після вступу Червоної Армії на територію країни, політичні органи Українських фронтів разом із командуванням 1-го Чехословацького корпусу розгорнули пропаганду даного документа. За 4 дні, тобто до 13 травня 1945 року, радянською авіацією та розвідниками було розповсюджено серед населення близько 630 тисяч листівок, що роз'яснювали цю Угоду [44, с. 175].

Масового характеру набули мітинги та збори у Празі й інших визволених населених пунктах. Політичні управління 1-го, 2-го і 4-го Українських фронтів мобілізували для роботи з населенням усі засоби агітації та пропаганди, що були в наявності: радіо, кіно, виставки, армійську самодіяльність та інше. Через потужні гучномовні установки та окопні звукомовні станції пропагандисти й агітатори провели 264 виступи за зумисне підготовленими програмами [44, с. 179].

Працівники відділення прочитали для місцевого населення низку лекцій та доповідей, основними темами яких були: «Визвольна місія Червоної Армії», «Велика заслуга радянського народу перед історією людства», «У чому сила та могутність Радянського Союзу» та інші [71].

Лекції та доповіді проводилися російською мовою з їх перекладом на словацьку, чеську та угорську мови, залежно від національності слухачів. Для того, щоб переклад був більш повним і точним, тези доповіді перекладали заздалегідь. Зазвичай тривалість доповіді з перекладом складала 1 годину 30 хвилин [70, с. 20]. До виголошення доповіді та лекції крім працівників відділення залучали представників місцевого населення. Останніх підбирали з числа осіб, які користувались авторитетом серед мешканців певного населеного пункту [71].

Як правило, після закінчення лекцій та доповідей влаштовували концерти червоноармійських ансамблів або демонстрували радянські кінофільми. Станом на липень 1945 року для місцевого населення було дано 11 концертів армійського ансамблю червоноармійської пісні і танцю та 19 кіносеансів. Демонстрували «Чапаєва», «Веселку», «Секретаря райкому» та інші [70, с. 17].

Проте не все було гаразд під час перебування військ Українських фронтів у Чехословаччині. Величезне захоплення грандіозною перемогою Радянського Союзу незабаром для значної частини населення поступилося розчаруванню або навіть жаху перед поведінкою багатьох радянських солдатів. Звичайно, ці почуття найсильніше відчули на собі тисячі зґвалтованих жінок, особливо в Брно, а також усі, на кого «просто» напали і пограбували [81]. Не можна заперечувати факти «трофейно-посилочної лихоманки» в особового складу на завершальному етапі війни і одразу після її завершення (політоргани іменували це явище «барахольством»). Зневажливі висловлювання про речі – дріб'язок, лахи, барахло – зустрічались у листах та щоденниках дуже часто. Утім, збагатитися за рахунок чехів та словаків прагнули здебільшого «тиловики та обозники», більшість же радянських військовослужбовців дрібними трофеями намагалися підтримати в тилу свої родини, даючи можливість близьким обміняти надіслане на продукти [83].

Подібні факти стали болючими у формуванні образу червоноармійця і при їх виявленні суворо каралися з боку радянського військово-політичного командування.

Серед офіційних документів щодо цього зустрічаємо директиву Ставки ВГК командувачу військами 2-го Українського фронту «Про ставлення військ фронту до населення звільнених районів Чехословаччини» від 16 грудня 1944 р. Зокрема, тут наказувалося: «Заборонити військам самовільну конфіскацію автомашин, коней та худоби, магазинів та різного майна. При розміщенні військ у населених пунктах враховувати інтереси місцевого населення. Все необхідне для потреб наших військ отримувати лише через місцеві органи цивільної адміністрації чехословаків або через командування чехословацьких частин» [7, с. 384].

Проте політичний тиск з боку радянської влади розпочинається з перших днів вступу Червоної Армії в Чехословаччину. Органи радянської армії діяли проти інтересів місцевого уряду, в багатьох випадках втручаючись у внутрішні справи країни. Скликали та призначали національні комітети, заарештовували та засиляли чехословацьких громадян до радянських таборів. Так, наприклад, у Празі в першу ж ніч агенти СМЕРШ почали депортацію громадян російської та української національності (з числа колишніх біженців періодів Громадянської війни та Жовтневої революції) в сибірські табори [81].

Повертаючись до воєнних подій, зазначимо, що протягом 11-12 травня німецька група армій «Центр» була повністю взята у полон східніше Праги. На цьому завершилася Празька операція, яка була «останнім пострілом» Червоної Армії в Європі. Війська 2-го Українського фронту в перших числах травня готувалися до передислокації на Далекий Схід для участі в операції з розгрому Квантунської армії. Наприкінці листопада 1945 року радянські воїни залишили територію Чехословаччини [17]. (Після завершення Другої світової війни їй вдалося залишитись єдиною країною Східного блоку, де не були розміщені війська СРСР).

З початком виведення військ з Чехословаччини розпочинається новий етап роботи пропагандистських органів Червоної Армії. Важливість її полягала у тому, що радянські частини, залишаючи чехословацькі землі, не порушили загалом доброзичливого ставлення до них чехословацького народу.

В організації проводів радянських військ брали активну участь уряд країни та місцеві органи влади. У пунктах дислокації і за маршрутами руху було створено спеціальні комісії з цього приводу. До їх складу входили представники політичних

партій, профспілок, Спілки культурного та економічного зв'язку з СРСР та інших громадських організацій [71].

Загальний політичний тон стосовно зазначеної акції був даний в офіційному повідомленні, опублікованому 8 листопада 1945 року в усіх газетах республіки. У ньому підкреслювались історичні заслуги Червоної Армії перед чехословацьким народом, значення дружби і братерства між народами СРСР та Чехословаччини. Повідомлення, що було складене у виключно теплих, дружніх тонах, містило заклик до населення взяти активну участь у проводах [84, с. 28].

Услід за цим повідомленням Спілка культурного та економічного зв'язку з СРСР і Союз друзів СРСР опублікували спільний заклик, яким спонукали населення влаштувати сердечні проводи частинам Червоної Армії, що відходили, висловлюючи їй цими і подібними діями свою любов і вдячність. У рамках цих заходів готувалися подарунки та квіти, організовувалися гостини, споруджувалися тріумфальні арки на шляхах проходження радянських військ [84, с. 28].

Преса, суспільно-політичні організації і населення Чехословаччини в цілому активно відгукнулися на ці зміни і звернення. У засобах масової інформації цього періоду основна увага присвячена урочистостям з нагоди проводів Червоної Армії. Газети всіх партій містили великі за обсягом матеріали і редакційні статті, присвячені виведенню військ, публікували доповідні звіти про мітинги та демонстрації, що влаштовували на честь Червоної Армії, друкували промови і заяви керівників уряду та інших політичних лідерів з цього приводу [2, с. 255]. Справді, значна кількість населення брала участь у численних мітингах та демонстраціях з приводу проводів Червоної Армії. Більшість із них були зафільмовані чехословацькими кіностудіями і згодом демонструвались у кінотеатрах [84, с. 29].

Про масовість мітингів свідчать такі дані: у Празі в день проводів радянських військ Вацлавська площа і всі прилеглі до неї вулиці, а також вулиці на шляху руху військ були заповнені людьми. Лише на площі знаходилося більше 70000 чоловік. У місті Брно в проводах брали участь понад 100000 осіб, в їх числі мешканці навколишніх сіл. На шляхи слідування радянських військ приїздили та виходили селяни навіть з віддалених населених пунктів [84, с. 30].

Повертаючись до політичної площини, варто підкреслити ще декілька моментів. У ході Другої світової війни більша частина Чехословаччини була звільнена радянськими військами, і лише її західна частина – американською армією. Це дало змогу СРСР у перші ж післявоєнні дні взяти активну участь у процесах відновлення цієї держави. Навесні 1945 р. ним була забезпечена охорона кордону між Чехословаччиною та Польщею, охорона президента Е. Бенеша та уряду держави. Радянський Союз надав допомогу й у формуванні Збройних сил Чехословаччини [85].

У 1946 р. зовнішньополітичні контакти між СРСР та ЧСР були посилені. Підписання договорів Чехословаччини із західними державами проходило тільки після консультацій з Москвою. Так, варто навести той факт, що в липні 1947 р. чехословацький уряд ухвалив рішення взяти участь у Паризькій нараді європейських країн-учасниць, так званому «плані Маршала» – реконструкції Європи. Але після зустрічі 9 липня 1947 року голови уряду ЧСР К. Готвальда з Й. Сталіним і В. Молотовим у Москві Чехословаччина відмовилася від участі у ній і тим самим остаточно потрапила до сфери впливу СРСР [85]. Унаслідок цього законно обраного президента Е. Бенеша шляхом поетапного державного перевороту було усунено і до влади у 1948 році прийшли комуністи на чолі з К. Готвальдом.

Перші повоєнні роки перебування в межах Чехословаччини радянських військ оцінюються зарубіжними дослідниками по-різному. Одні категорично стверджують, що прихід Червоної Армії означав початок окупації і створення умов для насадження незаконної, злочинної влади, джерелом якої зовсім не був так званий трудящий народ. Це був Кремль, його поліцейські і танки. Інші дотримуються більш поміркованих поглядів, стверджуючи, що Червона Армія – це мільйони солдатів багатьох народів і національностей СРСР. Їх боротьба, їх мужність і готовність до самопожертви – це одне, а Сталін і політика радянської імперії – зовсім інше. Завжди було важко не змішувати їх разом. На думку М. Чапловича: «Прихід радянської Червоної Армії на територію Чехословаччини означав для її громадян прихід свободи і початок кінця найстрашнішої війни в історії людства. З огляду на історичну об'єктивність не можна пов'язувати визвольну місію Червоної Армії з історичними подіями, які відбулися в Чехословаччині після лютого 1948 р. Не варто

забувати історичний факт, що революційні ліві ідеї, що «прийшли» з визволителями Червоної Армії і членами нашого корпусу, були для частини населення дійсно цікавими. Працювала пропаганда, ще не забулося гірке розчарування Мюнхена 1938 року... Незважаючи на те, що Червона Армія воювала на території Словаччини більше часу, ніж на території Чехії і Моравії, політичні програми соціалістичних партій були адресовані в першу чергу жителям саме цієї частини колишньої Чехословаччини, які з ними, а також і їхніми ідеями мали набагато коротші особисті контакти, ніж словацьке населення. Те, що визначило подальший розвиток Чехословаччини і по суті досягло найвищої точки у лютневих подіях 1948 року, стало результатом парламентських виборів, які відбулися 1946 року» [81].

Проте у подіях кінця 40-х років ХХ століття чехи звинувачують і тодішніх очільників їх країни. «Шлях до радянського ярма був швидше бажанням чехословацьких лідерів перебільшувати, ніж даниною реальності, з якою треба було миритися, – зазначає В. Сметана. – Деякі дії західних держав, наприклад, у питанні постачань зброї для внутрішнього опору, викликали у Чехословаччини враження, що їх залишили і насправді не було іншого вибору, окрім як погодитися зі Сталіним». Він звертає увагу, що не можна звинувачувати тільки Е. Бенеша, значну роль зіграли наївність представників некомуністичних політичних партій, які через власну недалекоглядність заплатили високу ціну в лютому 1948 року [86].

Отже, на відміну від інших країн, кордони яких були спільними з СРСР станом на Другу світову війну, у пропагандистській кампанії Москви в ході перших воєнних років сформувалася сильна підтримка з боку чеського та словацького рухів Опору. Водночас складність пропагандистської роботи тут полягала у тому, що як відомо, в березні 1939 року Чехословацька республіка припинила існування: сейм Словаччини проголосив її незалежність, зрозуміло, при допомозі і контролі з боку Німеччини, а остання встановила протекторат над Богемією та Моравією. Гітлерівські війська окупували чеські землі. Цей факт ставив перед пропагандистами нові виклики: як розробляти агітаційні матеріали для двох аудиторій впливу, так і створювати спільну інформативну базу для народу Чехословаччини.

5.3. Югославія

25 березня 1941 року Югославія під тиском Німеччини приєдналася до Берлінського пакту. У відповідь на це масові демонстрації югославського народу під гаслом «Краще війна, ніж пакт!» охопили всю країну.

Масові антинімецькі виступи створили сприятливі умови для виходу комуністичної партії з підпілля. 5 квітня 1941 року в Москві був підписаний Договір про дружбу та ненапад між Югославією та СРСР. Сторони брали на себе зобов'язання поважати незалежність, суверенні права та територіальну цілісність одна одної. 2-га стаття Договору передбачала, що «у випадку нападу з боку третьої держави, інша сторона домовленості зобов'язується дотримуватися політики дружнього ставлення до неї» [87, с. 188]. Таким чином, договір з СРСР був лише моральною підтримкою Югославії – про військову допомогу мова не йшла.

Варто зауважити, що кінець березня знаменується підписанням Гітлером «Директиви № 025», в якій констатовалося, що «військовий путч в Югославії змінив політичну обстановку на Балканах» [87, с. 184]. Відповідно до цього, Німеччина розпочала бомбардування Белграда та за два тижні окупувала Югославію. Бойові дії відбувалися так стрімко, що німецькі війська вже 13 квітня захопили югославську столицю, а 17 квітня у Белграді був підписаний акт про повну і безумовну капітуляцію югославської армії.

Та після окупації і розпаду Югославії залишалися дві реальні сили, які виступали за відновлення єдності країни: королівський уряд, який утік, і компартія, яка дивом збереглась на всій югославській території. Емігрантський уряд Югославії на чолі з генералом Д. Симовичем підтримував Англія та США. Своїх збройних сил та мережі підпільних організацій у країні він не мав. Уся його діяльність з організації опору початково зводилася до передачі через англійське радіо повідомлень, у яких югославському народу пропонувалося «почекати» до кращих часів [87, с. 193]. Іншою впливовою силою, яка виступала за єдність Югославії, вважалася Комуністична партія Югославії (КПЮ) на чолі з Й. Тіто.

Отже, ситуація, що склалася в Югославії і в рамках якої слід було працювати радянським пропагандистам, була досить складною. По-перше, визвольна війна

народів Югославії проти окупантів стала одночасно громадянською війною у багатонаціональній країні із застарілими міжнаціональними проблемами. Тут існували сили, які не бажали відродження єдиної Югославії, а ті, що виступали за її єдність, мали різний підхід до принципів об'єднання.

По-друге, внутрішньополітична ситуація у державі вимагала різного підходу та аргументів до кожної «аудиторії», серед яких необхідно було вести пропагандистську роботу та агітацію. У середовищі югославських народів існували значні розбіжності у соціальному складі: серед партизан було багато міських жителів – робітників, студентів, ремісників, у той час коли четників та усташів підтримували переважно малоосвічені селяни і незначні групи шовіністично налаштованих інтелектуалів [88, с. 112.]. Перелом у настроях позначився лише у 1943 – 1944 рр., коли партизани перетворились у домінуючу силу югославського Опору, а четники, і особливо усташі, скомпрометували себе.

Якщо казати про загальний зміст інформації на югославську аудиторію напередодні вступу Червоної Армії на територію країни, то у радянських листівках, газетах та радіопередачах того часу акцентується увага головним чином на негативних наслідках її окупації Німеччиною, а саме: геноциді проти сербів; насильницькому наверненні їх у католицьку віру та примусовому виселенні; забороні випуску газет слов'янськими мовами, закритті шкіл, які здійснювали освіту названими вище мовами, незаконних діях усташів і четників, масовому ув'язненні югославів у табори, знищенні промисловості, інфраструктури та сільського господарства, грабуванні музеїв, бібліотек, університетів та лікарень тощо. На противагу німецькій політиці перед югославами розкривали мету війни Радянського Союзу, особливості життя у ньому, суть соціалістичних ідей, роз'яснювалася необхідність вступу Червоної Армії на територію Югославії та інших країн Європи.

Зважаючи на загальну характеристику мотивацій у радянській пропаганді на території Югославії, пропонуємо зупинитися на її специфіці у рамках конкретних аудиторних груп.

Найбільш важливими для радянського військово-політичного керівництва були представники Комуністичної партії Югославії та їх прихильники, оскільки

саме партизани перетворились у провідну силу югославського Опору. Тому, власне, на них і орієнтувалася радянська пропаганда.

Як відомо, у роки Другої світової війни Радянський Союз та Югославія налагодили тісні зв'язки, причому СРСР розглядав останню не лише як побратима у боротьбі з нацизмом, але й як ідейного однодумця. Ще у червні 1941 року члени політбюро Центрального Комітету Комуністичної партії Югославії зібралися на надзвичайне засідання в Белграді, де було відпрацьовано звернення до югославських народів, в якому зазначалося: «Дорогоцінна кров героїчного радянського народу проливається не лише в ім'я захисту країни соціалізму, але й в ім'я остаточного соціалістичного та національного звільнення всього трудового людства. Тому це також і наша боротьба, і ми повинні підтримати її усіма силами...» [16, с. 172].

Виразну підтримку більшою частиною югославського народу прорадянської орієнтації країни підтверджує й те, що навіть союзниця СРСР Великобританія була стурбована зростаючим впливом радянської ідеології і політики у цьому регіоні. У меморандумі її Міністерства іноземних справ щодо політики СРСР на Балканах від 7 червня 1944 року наголошувалося, що «...росіяни прагнуть до панівної присутності у Південно-Східній Європі й використовують прокомуністичні рухи Югославії, Албанії та Греції для досягнення цієї мети...» [89].

Згодом, зважаючи на британські побоювання, Й. Сталін на першій зустрічі із тітовцями у березні 1944 року порадив, що «... партизанам слід приховувати той факт, що вони планують соціалістичну революцію, і не лякати цим англійців» [89].

В умовах визвольної ходи Червоної Армії радянське військово-політичне керівництво намагалося підтримати боротьбу югославських партизан і тим самим створити вигідні умови для вступу своїх військ в Югославію. У цей період радянською стороною були вжиті всі заходи, спрямовані на встановлення постійного зв'язку з Національним комітетом визволення. Зокрема, у відповідь на прохання югославської військової місії радянське командування створило бази постачання НВАЮ, які розпочали свою діяльність із травня 1944 р. У грудні була створена госпітальна база [2, с. 283]. У листопаді, згідно з радянсько-югославським договором, у розпорядження НВАЮ було передано радянську авіаційну групу [2, с. 284], а протягом лютого–липня на території СРСР сформували спочатку

піхотний батальйон, а згодом на його базі – югославську піхотну бригаду. 1 серпня 1944 року на території СРСР створено югославський навчальний центр для підготовки спеціалістів всіх родів її сухопутних військ. З вересня 1944 р. по березень 1945 р. у Радянському Союзі була сформована югославська танкова бригада [2, с. 285]. Восени 1944 р. при спеціальних радянських льотних закладах було створено югославські 1-й винищувальний авіаційний полк та 2-й штурмовий авіаційний полк, які згодом були передані Югославії [2, с. 286].

Створення військових формувань на території СРСР яскраво довело прагнення радянського військово-політичного керівництва допомогти югославам у війні з німецькими завойовниками. Військовослужбовці із числа вищезазначених з'єднань створювали відповідний імідж радянської держави, несли із собою військові традиції, були живим прикладом радянського воїна, а отже, пропагували СРСР як державу і як політичного гравця на арені Другої світової війни.

Поряд із цим доцільно наголосити, що важливим агітаційним каналом між СРСР та югославськими народами були росіяни, які перебували на території Югославії (здебільшого у сербській частині). Але ставлення останніх до німців було двояким. Одні вважали, що гітлерівська Німеччина прагнула знищити Росію, інші – що вона прагне знищити лише більшовизм в Росії. Базуючись на цьому, вони стверджували, що варто допомагати Й. Сталіну в обороні СРСР, інші вважали, що доцільно бажати Радянському Союзу поразки [88, с. 112.].

Влітку 1941 р. з'являється цікавий документ – звернення до російського народу та емігрантів, підписане російськими журналістами в Сербії. У ньому зазначалося, що розпочинається «рішучий бій нового світового порядку... проти комуністичної влади...» [90]. Становище погіршувалося ще й тим, що у Югославії знайшли притулок білогвардійські офіцери, особливо ті, що входили до армії Врангеля. Та й сам король Югославії, який був пов'язаний родинними зв'язками з династією Романових, викликав підозру [91].

Інша категорія громадян-росіян (налаштованих прорадянськи) активно бралася до поширення агітаційних матеріалів. У своїх свідченнях полонений Мекинда (18-й піхотний полк 6-ї піхотної дивізії, 3.07.1943 р.) зазначив, що «перебуваючи у школі, ми декілька разів отримували листівки від своїх господарів

росіян. До нас вони ставляться із великою довірою» [92, с. 34]. Інший полонений – Бранко (3-я рота 110-го піхотного полку 112-ї піхотної дивізії, 17.6.1943 р.) – повідомив: «Коли ми були в Ребрино на навчанні, там була жінка-лікар росіянка. Я та мої товариші попросили її написати нам перепустку, оскільки думали, що переходити (до росіян) необхідно обов'язково з нею. Лікар написала нам на папері «пропуск», а саме, що ми – словени, не бажаємо воювати за німців... і переходимо до росіян» [92, с. 37].

Більше того, значний прошарок росіян за походженням влились у військові формування НВАЮ. Усього за роки Другої світової війни в Югославії воювало не менше 3 тисяч радянських громадян [2, с. 287]. Так, восени 1943 р. з числа радянських людей, які втекли з полону, у 9-му корпусі НВАЮ була створена російська рота. У січні 1944 р. вона розширюється до батальйону, а в квітні 1945 р. – в ударну бригаду. У складі 7-ї Воєводинської бригади діяв російський батальйон, який брав участь у боях на території Воєводини. На хорватській землі радянські воїни (колишні полонені) воювали у складі російського батальйону Осієкської бригади 12-ї дивізії НВАЮ [2, с. 287].

Загалом тісні військово-політичні зв'язки югославських комуністів із керівництвом СРСР створили умови для того, що Югославія стала однією з країн Європи, на території яких радянські війська вели бойові дії на підставі відповідних міждержавних угод. Уже влітку та восени 1944 р. керівництво НВАЮ неодноразово висловлювало побажання щодо встановлення більш тісної бойової співдружності між Червоною Армією та Народно-визвольною армією Югославії у питанні створення єдиного фронту боротьби двох армій. Так, Й. Тіто у листі до Й. Сталіна від 5 липня 1944 року писав: «Нам потрібна найбільша Ваша допомога. Така підтримка в усіх відношеннях полягала б у тому, щоб Червона Армія просунулася через Карпати і Румунію у напрямку півдня» [16, с. 265].

Унаслідок подій у першому півріччі 1944 р. держави обмінялися військовими місіями; радянські літаки постачали в Югославію зброю, медикаменти, спорядження. Загалом за 1944 рік югослави отримали близько 3 тис. тонн військових вантажів [87, с. 208], серед яких, очевидно, були і пропагандистські матеріали.

З розгромом гітлерівських військ на півдні та звільненням Румунії і Болгарії Червона Армія отримала можливість надати безпосередню підтримку Народно-визвольній армії Югославії. Підготовка її наступу розпочалась із узгодження найбільш важливих питань між радянським урядом та керівництвом визвольного руху Югославії. 21 вересня 1944 року Й. Тіто прибуває до Москви, де під час зустрічі зі Й. Сталіним досягаються домовленості щодо тимчасового вступу Червоної Армії в Югославію та спільних операцій радянських військ і НВАЮ [2, с. 277]. Під час бесіди було прийняте рішення, що радянські війська ввійдуть на територію Югославії для виконання обмеженого завдання – частини 3-го Українського фронту мали звільнити Белград та Східну Сербію, після чого СРСР повинен був вивести свої війська з Югославії [87, с. 208].

28 вересня 1944 року війська 3-го Українського фронту, 46 армія 2-го Українського фронту разом із 1-ю, 2-ю і 4-ю болгарськими арміями перетнули югославський кордон. У Белградській операції також брали участь 17-та повітряна армія, Дунайська військова флотилія. До радянсько-болгарських військ приєдналися 1-й Пролетарський і 12-й Ударний корпуси НВАЮ [17]. У документах радянського керівництва того часу підкреслювалося, що «... Радянський Союз не відчуває почуття помсти і не планує проводити (на території країн-перебування) політики, яка витікає із цього почуття» [16, с. 268]. (Додатки Н. 1, Н. 9)

У зв'язку із новими історичними умовами – вступом Червоної Армії на територію європейських держав, зокрема Югославії, – радянські політоргани вимагали від особового складу Червоної Армії виняткової поваги до суверенітету цієї країни. Про це свідчить пам'ятка-звернення до воїнів, яка була видана політуправлінням 3-го Українського фронту. У ній зазначалося: «Товаришу боєць, сержант та офіцер! Ти вступив на територію рідної по духу та крові Югославії... <...> Здійсною сприяння та допомогу югославському населенню, солдатам та офіцерам НВАЮ в усьому, що допомагає нашій боротьбі проти спільного противника ...» [7, с. 166].

Водночас Головне політичне управління Червоної Армії вимагало посилення виховної роботи у військах. Необхідність невпинної боротьби за зміцнення дисципліни диктувалася тим, що в окремих командирів та політпрацівників у зв'язку зі значними

перемогами радянських військ з'явилися настрої інертності та самозаспокоєності [93, с. 237]. Тому у директивах ГоловПУ з питань партійно-політичної роботи і друку незмінно підкреслювалася необхідність посилення пропаганди вимог присяги та зміцнення військової дисципліни [93, с. 237]. Пропагуючи положення Військової присяги, у газетах, наприклад, публікували матеріали як про масовий героїзм воїнів, так і критикували недоліки окремих бійців, викривали факти порушення військової дисципліни.

Надзвичайну допомогу в агітаційній та пропагандистській роботі давала фронтова преса. Видання цього періоду не тільки наводили приклади героїзму радянських воїнів, але й описували уроки воєнного мистецтва [93, с. 240–244].

Велике значення у зміцненні військової дисципліни та морального духу армії, у підвищенні наступального пориву мали повідомлення, які висвітлювали події на радянсько-німецькому фронті. Зокрема, газети своїми матеріалами виховували у бійців прагнення активними бойовими діями на своїх ділянках прискорити кінцеву перемогу над противником [93, с. 239]. Згодом начальник політвідділу 57-ї армії у донесенні політичному управлінню 3-го Українського фронту повідомить: «... у справі зміцнення політико-морального стану та підвищення наступального пориву на території Югославії велику роль відіграло існування у країні розвинутої антифашистської боротьби. З розповідей політпрацівників бійці та командири дізналися про героїчну боротьбу югославського народу. Це виховало щире повагу до останнього, слугувало нарощенню наступального пориву» [7, с. 173].

У свою чергу під час підготовки до злиття в єдиний фронт радянських та югославських військових формувань у зверненні до особового складу югославське командування 12-го корпусу наголошувало: «Наші брати-червоноармійці повинні відчувати всю ту гарячу любов до них, яку ми носимо у наших серцях, відчувати, що ми братерська армія!» [63].

Відомий такий факт: 12 жовтня радянському 4-му гвардійському механізованому корпусу під командуванням генерала А. Жданова вдалось увійти на околиці Белграда. У цей час у його розпорядження прибули частини 1-го армійського угруповання НВАЮ на чолі з генералом П. Дапчевичем для участі в боях за звільнення югославської столиці. У телефонній розмові зі А. Ждановим командувач

фронтом Ф. Толбухін наголосив: «... партизани повинні увійти в місто разом із твоїми орлами» [94]. Це був ще один пропагандистський крок, який здійснило радянське військово-політичне керівництво на шляху до повоєнної співпраці СРСР та Югославії: сприяти югославам бути у лавах тих, хто звільнив їхню столицю.

Таким чином, станом на 20 жовтня 1944 року спільними зусиллями було звільнено югославську столицю і завершено розгром белградського угруповання німецьких військ. Після цієї операції війська Червоної Армії, діючи разом із НВАЮ, звільнили близько 1780 населених пунктів.

21 жовтня маршал Тіто надіслав командувачу 3-м Українським фронтом лист вдячності. «Прошу, – писав він, – переказати ввіреном Вам військам, які діють у напрямку Белграду, наступне: висловлюю свою вдячність бійцям, офіцерам і генералам Червоної Армії, які спільно з частинами НВАЮ звільнили нашу столицю Белград. Ваш героїзм та наполегливість, проявлені у жорстоких боях зі звільнення Белграду, народи Югославії будуть пам'ятати як незабутній героїзм ЧА» [95].

Демонструючи повагу до суверенітету нової Югославії та прагнучи підтримати НКВЮ, який ігнорувався Заходом, радянське військово-політичне керівництво у вересні 1944 р. заявило, що на югославській території в районах тимчасового розташування радянських військ буде діяти цивільна адміністрація НКВЮ [16, с. 267]. Серед іншого, вищезазначене рішення дає змогу окремим сучасним дослідникам заперечувати факт окупації Червоною Армією вказаної території, а обговорення цього твердження поширилося по всіх країнах, в межі яких вступили радянські війська. «На відміну від Угорщини, Польщі, Болгарії, Чехословаччини, у Югославії ніколи не було радянських військових баз, владу в містах обирали місцеві жителі. Тому абсурдно говорити про яку-небудь окупацію Югославії з боку Радянського Союзу», – так, для прикладу, аргументує свою думку О. Широков [96].

Радянські військовослужбовці, які вступали на територію Югославії, активно контактували з місцевим населенням. Ці зустрічі та бесіди, які вони вели із мешканцями югославських міст і сіл, відіграли значну пропагандистську роль у спростуванні упередженого ставлення до Радянського Союзу, його суспільного та

державного ладу, зовнішньої політики, викривали гітлерівську пропаганду, дезінформацію німецько-італійського командування [16, с. 299].

Водночас слід зазначити, що радянські солдати були дуже здивовані, побачивши на югославській території достаток навіть у сільських будинках. Червоноармійці протягом багатьох років отримували інформацію, що європейські, у тому числі балканські фермери, – це раби, які живуть у злиднях порівняно із добрим і щасливим життям колгоспників [97].

З іншого боку існують відомості про широку підтримку радянським командуванням югославського населення, що перебувало у жахливому стані, пов'язаному, перш за все, з відсутністю продуктів харчування. Наприклад, у Белграді спостерігалися навіть випадки голодної смерті. На прохання Й. Тіто надати допомогу радянський уряд відгукнувся негайно. Перші 800 т зерна були доправлені у місто вже 19 жовтня, коли на його вулицях йшли бої [16, с. 285].

Про доброзичливе ставлення сербського населення до радянських військ йшлося у донесенні від 9 жовтня 1944 року політвідділу 57-ї армії члену військової ради 3-го Українського фронту генерал-полковнику А. Желтову. Зокрема, у цьому документі зазначалося, що «населення Сербії у всіх селах і містах влаштувало частинам і з'єднанням Червоної Армії урочистий та щирий прийом... Мешканці зустрічали війська гаслами на їх честь і товариша Й. Сталіна, вручали квіти, пригощали білим хлібом, запрошували до себе на обід. Жінки прикрашали квітами автомашини та вози, які проїжджали. На стінах міських будинків було написано безліч гасел на честь Червоної Армії, маршала товариша Й. Сталіна, Радянської держави, уряду та маршала Й. Тіто. Фасади будівель майоріли червоними та національними прапорами» [7, с. 170].

Стихійно організовані мітинги в населених пунктах, зустріч радянських воїнів хлібом – сіллю були прикладом щирого сприйняття їх на югославській землі.

Проте це «один бік медалі», який визначає відносини радянських військовослужбовців із місцевим населенням Югославії. У публікаціях же останніх років розкривається її другий бік, довкола якого точаться чималі дискусії науковців. У дослідженнях сербських представників як мінімум зазначається, що червоноармійці були нечутливими та ненадійними людьми [97]. Існують і більш

вагомі звинувачення. Так, за даними, які навів комуніст-десидент М. Джилас, на території Сербії було зафіксовано 1219 зґвалтувань, з них 111 з убивством. У Белграді статистка ще гірша – близько 2000 зґвалтованих дівчат і жінок [98]. Він же наводить такі слова Й. Сталіна, які той сказав у відповідь на скарги Й. Тіто щодо насилля червоноармійців: «Це молоді хлопці. Нехай веселяться, вони цього заслуговують» [98]. Відсіч таким звинувачення намагаються давати російські дослідники. Так, О. Ширков зазначає: «Навряд чи хтось, хто залишає коментарі в Інтернеті з питань злочинів Червоної Армії, особисто знайомий із зґвалтованими жінками, але багато з них бажають все вивести у формат «чорно-білого», коли справа доходить до воєнних злочинів під час звільнення Белграда. Історична наука на сьогодні не володіє перевіреними фактами доказів масових порушень радянської армії на території Югославії у 1944 році. Такі відомості є породженням західної пропаганди періоду холодної війни. Й. Тіто та його оточенню необхідно було виправдати свій вибір у 1948-му і тому поширились історії про «червоних звірів та окупантів» [96]. Інший російський дослідник М. Бондарев не заперечує, що були окремі випадки грабунків, насильства і сутичок з місцевим населенням, і в цих інцидентах брали участь радянські солдати. «Війна є війною, і цілком зрозуміло, що ніколи не проходить без таких ексцесів, – говорить він. – Питання полягає у тому, скільки цих випадків було і як командування реагувало на них. Зважимо, що по кожному з них було проведене розслідування, кривдників передавали суду, позбавляли звань, відправляли на передову або до Сибіру у табори» [99]. У свою чергу про покарання М. Мілунович пише таким чином: «У випадках насильства, грабунків та нахабної поведінки сербське населення жалілося до місцевої влади, але ці скарги були марними. Багато хто навіть не наважувався повідомляти свої скарги, оскільки червоноармійці були «братами Й. Тіто по зброї та ідеології» [97].

Потужні пропагандистські зусилля радянського військово-політичного керівництва були спрямовані на німецькі війська, дислоковані в Югославії. 1944 рік характеризується важкими поразками німців на всіх фронтах та переможним наступом Червоної Армії. У досліджуваній період німецьке військово командування визнавало зростання дієвості радянської пропаганди серед своїх військ і союзників. У відповідь гітлерівські пропагандисти на чолі з Й. Геббельсом відпрацьовували

контрпропагандистські матеріали. Крім друкованих видань та радіопередач широко використовувались особисті бесіди та ідеологічно навантажені заняття. Вони проводилися безпосередньо на опорних пунктах, у бліндажах та в командах. Німецьке командування вимагало, щоб пропагандисти охопили політико-ідеологічною роботою всіх військовослужбовців, використавши будь-які умови, у тому числі години відпочинку, заняття з вогневої підготовки, час для чищення зброї і навіть обідню перерву.

Свою роботу із особовим складом нацистів пропагандисти базували на таких тезах: наявність можливості для Німеччини досягнути компромісного виходу з війни; переконання у неминучому розколі у таборі союзників; швидке надходження на фронт великих людських резервів; урятування Німеччини завдяки застосуванню «секретної зброї»; посилення залякування солдатів наслідками поразки і «більшовизмом» [100].

Аналізуючи методи пропаганди противників, радянські органи спецпропаганди відпрацьовували свої напрями роботи, які б зводили нанівець роботу німецьких пропагандистів і створювали в югославської аудиторії необхідні радянському військово-політичному керівництву переконання. Концептуальний аналіз цієї пропаганди на німецькі та італійські війська виокремлює основні тези, якими апелювали спецпропагандисти Червоної Армії в ході бойових дій на Європейському театрі воєнних дій, які, зокрема, дислокувалися на югославській території: Німеччина війну програла і будь-яка боротьба є безглуздою; німецька армія зазнала великих втрат у людях і техніці; секретна зброя – це міф, вигаданий німецьким військово-політичним керівництвом; полон – єдиний спосіб зберегти життя і пришвидшити кінець війни; СРСР не прагне фізичного знищення німців, а лише припинення війни і чесного суду над фашизмом [101].

Наприкінці 1944 р. німецькі та італійські солдати з більшим інтересом, ніж раніше, читали радянські листівки та слухали звукопередачі. Потрапляючи у полон, окремі з них здавали по декілька листівок-перепусток [100]. За свідченнями полонених, більшість листівок потрапляла на передову із тилу, їх приносили солдати, які повертались із лазаретів, з віддалених обозів і т.ін. [92, с. 33]. Полонені словени наголошували, що «всі солдати роти, у тому числі й солдати-німці, із

великою зацікавленістю читають радянські листівки. Словенам, які погано знали німецьку мову, зміст листівок передають ельзасці та австрійці» [92, с. 34].

На передовій радянські політоргани активно використовували гучномовці, через які з певною періодичністю передавалась інформація для німецьких та італійських військ. Причому в центрі уваги перебували матеріали щодо поточних подій на фронтах: становище у Німеччині, хід бойових дій, умови переходу в полон і права військовополонених у СРСР; інформували про життя в Радянському Союзі, його культуру та історію, дискредитували пропаганду Й. Геббельса. Транслявалися передачі від імені представників з числа німецьких та італійських полонених, які зверталися до земляків на рідному їм місцевому діалекті.

Водночас радянські пропагандисти боролися з німецькою пропагандою, спрямованою на особовий склад фронту. У цьому напрямі командування вимагало застосовувати насамперед такі заходи, відповідно до яких листівки та звукопередачі ворога не доходили б до солдатів. При цьому було вказано «придушувати» або «заглушати вогнем» звукомовні станції противника та суворо забороняти солдатам читати його листівки.

Повертаючись до основного ходу історичних подій Другої світової війни, слід зазначити, що в результаті Белградської операції станом на 20 жовтня 1944 року спільними зусиллями Червоної Армії та НВАЮ белградське угруповання ворога було розгромлене. На початку листопада 1944 р. радянські з'єднання і частини, які завершили визволення території Югославії, розпочали перегрупування на будапештський напрям. У Югославії на той час залишаються 68-й стрілецький корпус та авіаційна група [2, с. 280].

Результати Белградської операції мали важливе політичне та військове значення. У ході її була повністю розгромлена армійська група «Сербія», завдана поразка значній частині групи армій «Ф», відвойована столиця Югославії та більша частина Сербії. Звільнення останньої забезпечило сприятливі умови для південного флангу радянських військ, які вели наступ на будапештському напрямі, а також для повного визволення Югославії.

У квітні 1945 р. Й. Броз Тіто під час свого другого візиту до Москви підписав повномасштабний югославсько-радянський договір про дружбу і співробітництво.

На його прохання в Югославію були спрямовані радянські цивільні та військові спеціалісти. У військових академіях і училищах СРСР з'явилися югославські слухачі та курсанти [90; 91]. 29 листопада у Белграді Установча скупщина прийняла декларацію про проголошення Федеративної Народної Республіки Югославія.

Югославія – єдина з усіх країн Європи, на територію якої увійшла Червона Армія і яка спромоглась організувати всенародну визвольну війну. У ній, зважаючи на усі східноєвропейські країни, які опинились після Другої світової війни у сфері радянського впливу, політичний стиль більш за все нагадував радянський: югослави одними з перших визначили сутність своєї держави як «народної демократії»; їх народно-визвольні комітети мали багато спільного з радами; перший економічний план був складений у формі п'ятирічного плану індустріалізації і розвитку тощо.

Таким чином, ситуація, в рамках якої слід було працювати радянським пропагандистам у цій країні, була досить складною. По-перше, визвольна війна народів Югославії проти окупантів стала одночасно громадянською війною у багатонаціональній країні із за давними міжнародними проблемами. Тут існували сили, які не бажали відродження єдиної Югославії, а ті, що виступали за її єдність, мали різний підхід до принципів об'єднання. По-друге, внутрішньополітична ситуація у державі вимагала різного підходу та аргументів до кожної «аудиторії», серед яких необхідно було вести пропагандистську роботу та агітацію. У середовищі югославських народів існували значні розбіжності у соціальному складі: серед партизан було багато міських жителів – робітників, студентів, ремісників, у той час коли четників та усташів підтримували переважно малоосвічені селяни і незначні групи шовіністично налаштованих інтелектуалів.

5.4. Північна Норвегія

Аналізуючи ставлення норвезького народу до Радянського Союзу, слід зауважити, що воно в ході першої половини 40-х років ХХ століття змінювало свій вектор та було двояким з боку різних представників держави, що, в свою чергу, вимагало гнучкості в радянській політиці та пропаганді.

Зовнішня політика СРСР з кінця літа 1939 р. практично за всіма пунктами викликала неприйняття його арктичного сусіда. Норвегія була неприємно вражена пактом Молотова-Ріббентропа, вороже поставилася до походу Червоної Армії на Західну Україну. Також неприязно було сприйнято укладання Радянським Союзом договорів з Естонією, Латвією і Литвою, оскільки норвежці «вважали це втратою їхньої самостійності» [102]. Водночас у словах посла Норвегії у Москві Е. Масенка, які він писав у ПЗС Норвегії 14 грудня 1939 року, міститься застереження до співвітчизників: «Небезпечною помилкою для норвезького народу було б зайняти позицію, відповідну його почуттям і симпатіям, і діяти в незаперечному протиріччі з побажаннями та інтересами Радянського Союзу» [102].

Як відомо, влітку 1940 р. Німеччина здійснила агресивні зазіхання щодо території Норвегії. Напередодні окупації, 7 червня, Норвегію залишили британські й польські війська. Того ж дня король Хокон VII та уряд Норвегії переїхали до Великобританії, узявши із собою золотий запас країни та більшу частину торгового флоту. Норвезький флот та норвезькі війська діяли у складі збройних сил Великобританії [103].

Починаючи з 9 квітня 1940 року, між норвежцями і німецькими військами відбулися бої у різних частинах країни, але вже через декілька днів Німеччина цілковито окупувала Норвегію. На середину квітня 1940 р. Норвегія вже практично не чинила збройного опору. Поліцію контролювали нацисти, а влада перейшла до нового, дружнього німцям, уряду на чолі з В. Квіслінгом [104].

Варто зауважити, що хоча за роки Другої світової війни німецькою окупацією були охоплені багато народів і країн, у Норвегії, яка вважалася гітлерівськими теоретиками «німецькою», окупація була істотно «м'якшою», ніж у Франції, Польщі чи захоплених районах СРСР. Цікавим є факт: коли головні міста Норвегії вже були зайняті німцями, майже всі норвезькі газети вийшли без жодного повідомлення про напад на їх країну. Наступного дня вони надрукували повідомлення В. Квіслінга, який закликав не чинити опору окупаційним військам [104]. Незважаючи на присутність німецьких військ більшість населення продовжувала ходити на роботу, а діти відвідувати школи [105]. Країна загалом жила мирним життям аж до кінця 1944 р., коли воєнні дії охопили північну частину Норвегії [106].

Поряд із тим, у перший період діяльності лондонського емігрантського уряду й радянсько-норвезькі відносини залишалися задовільними. У Москві, як і раніше, діяла норвезька місія. Норвезьких патріотів, які залишали батьківщину для приєднання до збройних сил в Канаді та Англії, безперешкодно пропускали через кордони СРСР. Радянський уряд запевняв норвезьких представників у своєму бажанні знову побачити їх країну вільною [107].

Згодом радянське керівництво запропонувало уряду Хокона порядок з відновленням дипломатичних відносин, розірваних у травні 1941 р., укласти угоду про взаємну допомогу (за типом радянсько-чехословацької) і організувати за участю Англії спільну оборону архіпелагу Шпіцберген. Проте норвезький уряд вважав за краще обмежитися лише відновленням дипломатичних відносин.

Таким чином, на початку війни радянське військово-політичне командування опинилось у досить важкій ситуації. З одного боку, воно було змушене активно вести контрпропагандистські заходи проти риторики Німеччини щодо цілей СРСР у війні. Політична обстановка та події на фронтах вимагали постійної пропаганди на німецькі війська для введення їх в оману щодо стратегічних планів командування Червоної Армії та прищеплення німецьким солдатам та офіцерам радянсько-німецького фронту відчуття страху перед силою та міццю радянської армії. З іншого – радянським спецпропагандистам доводилося постійно спонукати до співпраці норвезький уряд в еміграції. На той період це відбувалося шляхом міждержавних дипломатичних зустрічей та угод. Крім цього, велася робота з цивільним норвезьким населенням щодо прищеплення йому позитивного ставлення до майбутньої присутності Червоної Армії на території його країни [108, с. 280].

На руку радянським планам зіграла подальша «фашизація» Норвегії. Відносно небагато норвежців були явними колабораціоністами. Було підраховано, що близько 10% норвежців підтримало нацистську окупацію, хоча ця оцінка є не визначеною і не враховує різні види підтримки під час окупації. Наприклад, деякі представники інтелігенції, у тому числі журналісти і видавці норвезьких видань, брали участь у веденні нацистської пропаганди [103].

Водночас значна частина норвезького населення виступила проти окупації [103]. Невдоволення населення країни спонукало зростання опору

окупантам, хоча й пасивне за своїм характером. Згодом виступи учителів, школярів, студентів, священиків, спортсменів проти гітлерівської та квіслінгівської політики почали набувати масового характеру, тим більше що значно погіршилася ситуація із забезпеченням продовольством [109]. В особливо скрутному становищі у той час перебували жителі Фіннмарку, де умови життя були вкрай важкими упродовж усіх років окупації, передусім у Східному Фіннмарку – прифронтовому тилу гітлерівського угруповання [110].

Для підтримки Радянського Союзу норвезький уряд в еміграції сприяв радянській співпраці із рухом Опору Норвегії. Це підтверджує заява короля Хокона VII, яка пролунала по радіо 10 липня 1941 року: «Німці заявляють, що вони ведуть боротьбу проти більшовизму. Не піддавайтесь на цей обман. Це для Норвегії означає поневолення. Ми знаходимось у стані війни з Німеччиною. Німці наші вороги». Підтримували радянсько-норвезькі відносини і союзники СРСР по Антигітлерівській коаліції. Так, 29 серпня 1940 року газета «Норск Тиденде», яку видавали у Лондоні, писала: «Радянський народ є основним борцем за свободу Європи» [104].

Чимало норвежців під час війни займалися підпільною діяльністю. Деякі поширювали інформацію, яка не пройшла гітлерівську цензуру, наприклад, газети і листівки. Інші допомагали людям тікати від нацистів за кордон, в основному, в Швецію і Великобританію. Тисячі радянських полонених пам'ятають ім'я норвежки Марії Естрем, яка, ризикуючи життям, допомагала радянським полоненим [105].

Гітлерівська влада суворо слідкувала за недопущенням контактів місцевого населення з радянськими військовополоненими. Щоб залякати місцеве населення і запобігти спілкуванню з останніми, гітлерівське командування встановило суворе покарання. «В Осі, – писала М. Естрем, – скрізь розклеєні плакати. Один із них висить на стовпі біля нашого будинку. Найсуворіше покарання, аж до страти, за щонайменшу допомогу полоненим чи якийсь прояв співчуття і симпатії» [105].

Переломний момент у взаєминах між Норвегією та СРСР відбувся приблизно взимку 1942-1943 рр. Це пов'язано, по-перше, з надією на звільнення, яке норвезький народ почав пов'язувати з Радянським Союзом, коли побачив, що доля війни і Норвегії вирішується на Східному фронті; по-друге, з розумінням того, що з

переломом у ході війни у військових планах союзників для Норвегії відводилося все менше місця, адже приготування до висадки в Норвегії – план «Бодігард» – на початку 1944 р. мав уже суто маскувальний характер [107]. Західні союзники не збиралися зумисне витратити сили на звільнення цієї «периферійної» країни. Відповідні побажання норвезького уряду незмінно відхилялися.

У свою чергу Червона Армія, завдаючи потужних ударів гітлерівським військам у західних областях СРСР, переходить кордон Польщі (січень 1944 р.) і починає просуватись углиб її. Дещо пізніше, влітку 1944 р., Червона Армія розпочала бойові дії на території балканських країн, розгорнулись бої і на півночі Радянської Карелії [17]. (Додатки Н. 1; Н. 13)

Власне, на Північному фронті метою радянських військ було розгромити полярну армію Гітлера, щоб покласти край планам нацистів щодо ізоляції Радянського Союзу від північних морів, позбавлення його морських сполучень із Заходом. З ліквідацією німецького угруповання у Заполяр'ї припинилися б воєнні операції північніше Ленінграда, а СРСР отримав би можливість сконцентрувати свої зусилля на інших фронтах Європи.

З огляду на це, у березні 1944 р. норвезький уряд вирішив розпочати переговори з Радянським Союзом стосовно можливості перекидання на територію радянського Заполяр'я норвезьких військових підрозділів, які могли б під керівництвом радянського військового командування взяти участь у звільненні Фіннмарку [110]. Уряд СРСР поставився до цієї пропозиції позитивно: це був ще один пропагандистський крок – дати можливість норвезьким військам взяти участь у визволенні території своєї країни.

Згодом, після серії переговорів 16 травня 1944 року, були укладені ідентичні угоди з Радянським Союзом, США і Великобританією про військову співпрацю під час підготовки і звільнення Норвегії та тимчасовий режим на територіях, які будуть звільнені.

Утім, до останнього часу розгорнута інформація про радянсько-норвезькі стосунки напередодні вступу Червоної Армії на територію Норвегії була виключно обмеженою. Завісу невідомого дещо відкрили прес-релізи інформаційного відділу королівського норвезького уряду в Лондоні. Якщо уважно порівняти ці документи з

іншими опублікованими матеріалами, повідомлення від осені 1944 року конкретизуються і дозволяють суттєво збагатити відомості про співпрацю (у тому числі в інформаційному плані) між Норвегією та СРСР.

У першому прес-релізі від 16 жовтня 1944 року міститься інформація про події, починаючи із 8 жовтня (Петсамо-Кіркенесська операція), про яку з метою запобігання витоку інформації радянське військове керівництво не попередило заздалегідь ані норвезький еміграційний уряд в Лондоні, ані самих англійців [111]. Тут стає очевидним, що, хоча союзники СРСР по Антигітлерівській коаліції і не були попереджені про конкретні терміни і завдання радянського наступу в Заполяр'ї, вони, безумовно, здогадувалися про характер операції, що почалась. Саме тому перша і найважливіша частина цієї заяви для преси була присвячена такій важливій події, як втрата німцями Кіркенесса.

Загалом офіційні повідомлення для преси від 16, 21, 26 жовтня і 8 грудня 1944 р. емоційно сповнені хвилювання за свій народ. Водночас норвезький уряд виправдовував факт численних бомбардувань Кіркенесса радянською авіацією необхідністю порушення німецьких шляхів постачання і відведення військ [111].

Звільнення Норвегії розпочалося 18 жовтня 1944 року, а норвезький уряд дізнався про це тільки 25 жовтня. І тут він в інтересах спільної боротьби із гітлерівськими військами вирішив не надавати такому факту великого значення і не піддавати дії СРСР критиці [111].

Більше того, у другій частині прес-релізу від 16 жовтня міститься досить важлива інформація про природні й погодні умови не тільки поблизу Кіркенесса, але й на всій території Східної Норвегії [111]. Таким чином, можна вважати, що з боку норвезького уряду в еміграції було зроблено попередження радянським військам про ті труднощі, які їм доведеться долати в ході наступу.

Повертаючись до бойових дій на радянсько-німецькому фронті, зазначимо, що безпосереднє звільнення північних районів Норвегії вирішувалось у ході Петсамо-Кіркенесської стратегічної наступальної операції (7 жовтня – 29 жовтня 1944 року). Напередодні цієї операції радянський уряд дав згоду на застосування норвезьких військ у Заполяр'ї і на створення там норвезької військової місії при радянському командуванні [110].

Одночасно до червоноармійців довели, що вони будуть виконувати інтернаціональну місію – звільнення північної частини Норвегії. У зв'язку із цим у частинах розгорнулася значна політична робота. Командири, політпрацівники та агітатори роз'яснювали справедливий характер боротьби, переконували, що вони ідуть в Норвегію як воїни-визволителі [112, с. 215].

Вищезазначена операція проводилася радянськими військами у складі Карельського фронту та силами Північного флоту. Проте основною бойовою силою в операції була 14-та армія під командуванням генерал-лейтенанта В. Щербакова. Армія отримала завдання знищити німецький корпус «Норвегія», який укріпився у Петсамо, і продовжувати наступ у напрямку Кіркенесса в Північній Норвегії. З цього приводу генерал-лейтенант Х. Худалов згадував: «Начальник політвідділу перед штурмом Петсамо промовив перед бійцями наступні слова: «Надходить особливо важливий момент. Очевидно, ще до світанку нашої війська оволодіють Петсамо, споконвічно російським містом. Протягом століття він був вартовим північно-західних воріт Російської держави» [112, с. 264].

Петсамо був захоплений радянською армією 15 жовтня 1944 року, після чого її корпуси провели перегрупування і 18 жовтня розпочали другий етап операції наступу на Норвегію.

Що стосується пропагандистського супроводу Червоної Армії, як і у решти країн Європи, основним органом, що відповідав за ведення радянських пропагандистських заходів на населення інших країн та свої війська за межами СРСР, було Головне політичне управління Робітничо-Селянської Червоної Армії. Його працівники допомагали політорганам, партійним і комсомольським організаціям роз'яснювати воєнно-політичну обстановку, завдання, поставлені Центральним Комітетом партії перед радянськими військами на відповідній ділянці фронту. Вони ж контролювали виконання усіх вказівок [113]. Безпосередньо на Карельському та Північному фронтах діяли відділи по роботі серед військ противника (так звані 7-мі відділи).

Радянські пропагандистські матеріали доводили через радіопередачі з Москви, гучномовні установки, які перебували у складі північних фронтів. Для безпосереднього виготовлення пропагандистських матеріалів були залучені як

фронта, так і безпосередньо друкарня 14-ї армії [113, с. 125]. Крім того, у складі 7-х відділів Карельського фронту та в 14-й армії працювали відділення по роботі серед місцевого населення (загалом до 12 чоловік). Політвідділам дивізій дозволялося створювати для допомоги інструкторові зі спецпропаганди актив із бійців і командирів, які володіють німецькою та норвезькою мовами [113, с. 126].

Вони першими оперативно оповістили населення Північної Норвегії про поразку німецького угруповання в районі Петсамо і просування радянських військ до норвезького кордону, що надихнуло населення країни, а в таборі квіслінгівців викликало паніку. Ті в свою чергу через радіо й офіційні друковані органи, що перебували під їх контролем, послали антирадянську пропаганду, залякуючи населення Північної Норвегії. У таких умовах командування Німеччини вирішило, що полярна армія повинна «тримати позиції». Німецька пропаганда на свої війська була перенасичена закликами «не віддавати жодного шматка землі», «боротися до останнього патрона» [110].

Натиск радянської 14-ї армії був настільки потужним, що змусив німецькі війська панічно відступати. Перед відступом гітлерівці вели серед норвезького населення пропаганду про «звірства більшовиків» [114]. Зокрема, німецьке командування заявило, що росіяни повністю окупуєть Північну Норвегію до Нарвіка та знищать місцеве населення. Безпосередньо перед приходом Червоної Армії у Кіркенесс приїжджав міністр поліції квіслінгівського уряду І. Лі. Він зібрав норвежців, які ховались у тунелі під Кіркенессом, і заявив їм: «Коли прийдуть росіяни, з чоловіків-норвежців залишаться лише ті, які будуть здатними до каторжної фізичної праці, а з жінок – ті, які будуть співмешкати із більшовицькими солдатами. Усі будинки, що залишаться цілими, будуть відібрані, а їх мешканці – виселені» [7, с. 460]. Сьогодні у деяких музеях Північної Норвегії виставлені геббельсівські постери із зображенням скелета з косою у формі солдата Червоної Армії [114]. Головною метою цієї пропаганди було домогтися, по-перше, щоб населення залишило Північну Норвегію до приходу росіян; по-друге, спонукати норвежців до протистояння Червоній Армії.

25 жовтня радянські війська увійшли в Кіркенесс. В офіційному повідомленні від імені Королівського уряду Норвегії від 21 листопада 1944 року відряджений до

норвезької роти кореспондент переповідає розповідь радянського офіцера, який брав участь у звільненні Норвегії, про першу зустріч бійців Червоної Армії з норвезькими фермерами. «Ми проходили повз маленьку ферму. Вигляд у солдатів був жахливий після тривалого життя в польових умовах. Але перед нами під норвезьким прапором стояв фермер й уся його сім'я. Вони посміхались і привітно махали нам руками. І далі, біля самого Кіркенесу, ми проходили такі самі ферми, багато з яких були спалені німцями. І повсюдно маленькі родини стояли під норвезьким прапором, вітаючи нас» [111].

У Тронхеймі норвежець середніх років розповів: «Перед приходом росіян гітлерівські начальники почали щезати із Кіркенесу. Себе рятували, нас лякали. На парканах та будівлях з'явилися надписи «Норвежці бережіться російських варварів» Незабаром до міста прибув великий начальник. Він лякав мешканців: «Більшовики уярмлять вас, втікайте з міста якнайшвидше». Але ніхто добровільно цього не робив. Тоді окупанти почали силою зганяти людей до машин і відправляти їх на Захід» [112, с.237].

Отже, незважаючи на намагання гітлерівців створити негативне ставлення до Червоної Армії радянська пропаганда домоглась інформованості населення Північної Норвегії щодо планів радянських військ на його території. Через лінію фронту радянська авіація переправляла на норвезьку територію листівки, брошури, заклики, в яких публікувались офіційні документи радянського військово-політичного керівництва, звернення від імені командування Червоної Армії та Карельського фронту тощо [115, с. 253]. Існують факти, коли норвежці під час просування Червоної Армії допомагали солдатам та офіцерам, які опинились у німецькому полоні, потрапити на вже звільнену територію [7, с. 461]. У деяких випадках населення надавало безпосередню допомогу радянським частинам у ході операції. Норвезькі медсестри та лікарі на звільненій території під час боїв допомагали лікувати поранених. Так, доктор А. Пальмстром та його дружина С. Пальмстром за власної ініціативи влаштували невеличкий польовий лазарет для радянських воїнів. «За це їм були вдячні не лише солдати, але й радянські лікарі...» [116].

Норвезьке населення без страху зустрічало Червону Армію. Характерним є такий факт: під час боїв до 2-3 тисяч норвежців переховувались у тунелі Бьєрневатн біля Кіркенессу. Першими в Бьєрневатн проникли радянські розвідники. Коли норвежці дізналися про появу радянських воїнів, вони вийшли їм назустріч, співаючи норвезький гімн та «Інтернаціонал» [7, с. 461].

«У Кіркінесі, – згадував Х. Худалов, – мені довелось вести бесіду із 60-річним чоловіком, який розповів, що його співвітчизникам з самого початку війни довелось працювати на Німеччину. «Німці нас примушували та принижували, але жодного іншого виходу ми для себе не бачили»» [112, с. 235].

Захопленням Кіркенесса та виходом на рубіж Нейден – Наусті радянська 14-та армія і Північний флот виконали свої завдання в Петсамо-Кіркенесській операції. 9 листопада Ставка Верховного Головнокомандування віддала наказ 14-й армії зупинити рух і перейти до оборони.

Про місію радянських військ, що вступили у Північну Норвегію, шведська газета писала від 6 грудня 1944 року наступне: «Норвежець, який займав провідне місце у русі Опору і який нещодавно прибув у Швецію, розповідав, що росіяни ставляться до населення Північної Норвегії дуже дружелюбно. Російські війська видавали населенню продовольство з своїх запасів і взагалі допомагали чим могли... Будинки, що вціліли, росіяни надавали місцевому населенню. Співпраця між росіянами і норвежцями відзначається сердечністю. Росіяни прийшли як справжні визволителі і зустрічаються з великим захопленням» [112, с. 235].

Коли повідомлення про звільнення Кіркенесса було отримане в Лондоні, норвезький уряд направив уряду СРСР телеграму: «У зв'язку з початком звільнення нашої країни норвезький уряд шле щирі вітання уряду Радянського Союзу і радянському народові... За час війни норвезький уряд мав достатньо випадків переконатись у дружбі й симпатіях радянського уряду до Норвегії. Населення північних районів Норвегії вітає союзницьку Червону Армію як визволительку. Норвезькі збройні сили візьмуть участь у боротьбі, норвезьке населення і цивільна влада, призначені урядом, зроблять зі свого боку все можливе в ім'я спільної боротьби проти німецьких загарбників. Звільнення Північної Норвегії буде з радістю і

натхненням вітати увесь норвезький народ, він і надалі кріпитиме дружбу між нашими країнами» [110].

У свою чергу на переговорах між міністрами закордонних справ Норвегії і Радянського Союзу радянська сторона висловила побажання, щоб подальше переслідування гітлерівських військ узяли на себе норвезькі збройні сили. Норвезька військова влада, звичайно, погодилася з позицією радянської сторони. Хоча було зрозуміло, що для виконання подібного завдання норвезьких сил, здебільшого представники руху Опору, було недостатньо. Голова норвезької військової місії полковник А. Даль у своєму першому донесенні уряду писав: «Я не можу змиритися з думкою, що наші люди продовжують жити в Шотландії, тоді як солдати іншого народу помирають в ім'я звільнення Норвегії. Це, звичайно, важко зрозуміти і росіянам» [110]. Проте після захоплення Червоною Армією Кіркенесса норвезькому уряду важко було реалізувати записане в угоді з радянським урядом своє ж положення про участь норвезьких підрозділів у воєнних операціях на півночі. Наявні норвезькі військово-морські і військово-повітряні підрозділи були підпорядковані британському командуванню і задіяні в наступальних операціях проти гітлерівської армії у Франції і біля її берегів. Сухопутні частини Норвегії дислокувалися в Шотландії. Норвезькому керівництву й у подальшому довелося миритись із тим, що радянські війська самотійно захопили фортецею Кіркенесс і далі підтримувати лінію радянської пропаганди.

Саме в рамках підтримки СРСР по норвезькому радію з Лондона відбувалися передачі, які на захоплених ще територіях Норвегії нелегально слухали тисячі людей, поширюючи потім почуте серед тисяч інших своїх співвітчизників. Передачі говорили про звільнення Кіркенесса як про початок повного звільнення Норвегії і містили звернення до норвезького народу з наполегливим закликом співпрацювати з Червоною Армією [110]. Лондонський уряд і король Хокон VII офіційно закликали населення не вірити залякуванню гітлерівської та квіслінгівської пропаганди і всіляко допомагати російським воїнам-визволителям. «Обов'язок кожного норвежця, – сказав король по британському радію 26 жовтня 1944 року, – надавати нашому радянському союзникові всю можливу допомогу» [107].

Учасник тих подій генерал-лейтенант Х. Худалов так згадує про співпрацю радянських воїнів з норвежцями у Фіннмарку: «Завершивши бойові дії, дивізія приводила себе в порядок, ремонтувала розбиті гітлерівцями дороги, допомагала норвежцям відновлювати зруйноване комунальне господарство. Мешканці звільненої Норвегії підбадьорилися. Відчувши допомогу, вони перейнялися симпатією до наших воїнів і почали ставитися до них надзвичайно привітно. Норвежці зустрічали нас захоплено, допомагали, якщо була можливість. В одному з населених пунктів зовсім вже літня жінка, не знаючи російської мови, довго пояснювала нашим саперам про заміновану німцями ділянку місцевості. Переконавшись, що солдати не розуміють її, жінка сама повела їх до мінного поля. Звичайно, рано чи пізно ми виявили б його і самі, але важко сказати, скільки могло бути марних жертв до того, як до мінного поля прийшли б сапери» [116].

Зрозуміло, що визволення від німецьких військ території Північної Норвегії, які найбільше постраждали як у моральному, так і в економічному плані, і без пропагандистських заходів було позитивно сприйняте норвежцями. Ще більшу роль у завоюванні громадської думки відіграла практична допомога радянських військ у відновленні соціально-побутових об'єктів країни. Але перед російськими органами спецпропаганди стояло завдання щодо розтлумачення норвезькій аудиторії основних прагнень СРСР у війні, донесення до них специфіки життєдіяльності соціалістичної держави та можливості подальшої співпраці монархічної Норвегії та Радянського Союзу.

Усі заходи по роботі з місцевим населенням радянські спецпропагандисти організовували та проводили відповідно до рішення ЦК ВКП(б) «Про заходи з посилення культурно-просвітницької роботи у районах, звільнених від німецької окупації» від 1943 р. [113]. Офіцери відділення роз'яснювали жителям Норвегії, які вже були визволені від німецького панування, рішення Комуністичної партії та радянського уряду щодо заходів з відновлення народного господарства у звільнених районах, розповідали про міжнародне становище, про успіхи Червоної Армії, коментували гітлерівську пропаганду. Радянські агітатори і лектори проводили мітинги, організовували радіопередачі та зустрічі воїнів із населенням, оформлювали газетні вітрини, розклеювали плакати, демонстрували

кінофільми [117]. Якщо в період окупації кінотеатри у Кіркенессі були відкриті лише для гітлерівців, то з приходом Червоної Армії призначили окремі дні, коли клуб гарнізону радянських військ обслуговував норвезьке цивільне населення: демонструвалися радянські фільми, проводилися вечори червоноармійської самодіяльності та виступи артистів. Клуб користувався великою популярністю серед норвезької молоді, дівчата та хлопці приходили до клубу із селищ, розташованих за 5 – 10 км [7, с. 465].

Такі заходи, безперечно, сприяли не тільки налагодженню дружніх стосунків між мешканцями Північної Норвегії і радянськими солдатами, але й забезпечували популяризацію комуністичних ідей у середовищі монархічної Норвегії.

Цікавою є бесіда голови муніципалітету в м. Кіркенесс Дельвіка з членом військової ради 14-ї армії генерал-майором А. Сергєєвим від 29 жовтня 1944 року. Серед іншого Дельвік поставив запитання: «У деяких громадян є радіоприймачі. Чи мають право вони користуватися радіоприймачами?». Відповідь А. Сергєєва була такою: «Приймачі слід зареєструвати у муніципалітеті. Список має бути переданий коменданту. Питання про використання радіоприймачів буде вирішено командуванням» [7, с. 456–458]. Це говорить про те, що радянське командування, в принципі, не забороняло користуватися радіоприймачами, але прагнуло володіти інформацією про їх кількість і власників. Адже сподіватись на те, що в умовах німецької окупації норвежці слухали передачі, а з приходом Червоної Армії від них відмовляться, – було б самообманом.

Отже, тоді, як німецькі окупанти істерично кричали про «більшовицьке нашествя», всіляко намагаючись залякати населення, звільнення Фіннмарку пробудило в окупованій Норвегії впевненість у наближенні перемоги над ворогом. Очищення північних районів країни від окупантів з новою силою поставило на порядок денний питання про необхідність активізувати в усій Норвегії рух Опору.

У листопаді 1944 р. компартія Норвегії направила уряду в Лондон звернення, в якому пропонувала активізацію боротьби руху Опору, що було зумовлено звільненням Фіннмарку і поразками гітлерівців на всіх фронтах Другої світової війни. У зверненні говорилося: «Вступ Червоної Армії в Північну Норвегію і боротьба, яку там разом з радянськими військами ведуть норвезькі підрозділи,

мають бути підтримані в будь-якій формі бойовими операціями в інших районах країни» [110].

Остаточо Норвегія була звільнена також за допомогою СРСР. 8 травня 1945 року норвезькі підрозділи руху Опору почали відвойовувати у німців позиції. Поступово вони з'єднались із союзними військами і норвезькими з'єднаннями з Великобританії і Швеції. 7-8 травня 1945 року гітлерівське військово-політичне керівництво погодилося на повну капітуляцію, і німецьке угруповання в Норвегії отримало розпорядження про здачу та склало зброю. Перехід від окупації під контроль союзників був спокійним [105]. Підпільний уряд повернувся з Великобританії, і 7 червня король Хокон прибув в порт Осло на борту британського військового судна.

Радянські війська пробули в Норвегії майже рік. Повідомлення ТАРС про початок виведення радянських військ з норвезької території пролунало 16 вересня 1945 року. Коментуючи його, місцева газета «Афтенпостен» писала: «Росіяни прийшли до нас першими, і вони першими залишають нас. Вони зробили свою справу, і тепер потрібні своїй батьківщині для вирішення нових завдань. Нехай росіяни, залишаючи нас, пам'ятають, що їх проводить дружній народ, який ніколи не забуде те, що вони зробили для нас, а також для спільної справи перемоги над ворогом» [7, с. 466, зн.].

Виведення радянських військ з території Північної Норвегії завершилося 25 вересня 1945 року. Норвежці були вдячні радянській державі не тільки за звільнення від німецької окупації, але й за своєчасне повернення військ у кордони Радянського Союзу, оскільки були побоювання, що СРСР приєднає до себе Східний Фіннмарк. «Спасибі вам за те, що прийшли, і за те, що пішли». Таке в країні фьордів мені доводилося чути не раз», – згадує один з учасників тих подій [116].

Можливо, з цього ж приводу вже в 1949 році Норвегія увійшла до іншого антирадянського блоку – Організації Північноатлантичного договору.

Отже, незважаючи на намагання гітлерівців створити негативне ставлення до Червоної Армії, радянська пропаганда домоглась інформованості населення Північної Норвегії щодо планів радянських військ на його землі. Це створило умови для майже річного їх перебування на території цієї країни. Чималу допомогу у

позитивному сприйнятті радянських військ відіграв норвезький уряд в еміграції, виступи представників якого регулярно передавались на окуповані території Фінмарку.

Висновки до розділу 5

Плануючи пропагандистське забезпечення вступу Червоної Армії в Польщу, радянському військово-політичному керівництву доводилось враховувати низку чинників, що негативно впливали на реалізацію цих планів. А саме: вторгнення СРСР в межі цієї республіки у 1939 році, розстріли у Катині, наявність вороже налаштованого уряду в еміграції та його збройних сил – Армії Крайової.

Інформаційно-психологічному супроводу «визвольної місії» Радянського Союзу у Чехословаччині сприяла позиція першого з підтримки цієї країни на політичній арені. Водночас складність пропагандистської роботи тут полягала у тому, що вона мала здійснюватись у маріонетковій словацькій державі і протектораті Богемія і Моравія з різними формами гітлерівської окупаційної політики у них. Цей факт ставив перед пропагандистами нові виклики: як розробляти агітаційні матеріали для двох аудиторій впливу, так і створювати спільну інформативну базу для народу Чехословаччини.

Забезпечуючи інформаційну складову вступу Червоної Армії в Югославію, ключовими бралися факти як приєднання цієї країни на початку війни до країн Осі, так і швидке від'єднання її від останніх. Позитивно впливали на роботу радянських пропагандистів наступні чинники: підтримка з боку значної частини югославського народу прорадянської орієнтації та активний рух Опору. До негативних слід віднести діяльність шовіністично налаштованих громадян.

Виконання бойових завдань Червоної Армії у Норвегії ускладнювалось неприйнятною для останньої територіальною політикою СРСР (особливо у північній частині Європи) у передвоєнний період. До чинників, які позитивно впливали на організацію пропаганди були: «фашизація» країни з боку Третього райху, перебування уряду та збройних сил Норвегії за межами країни.

До чинників, які формували позитивне сприйняття Червоної Армії у Польщі, Чехословаччині та Югославії слід віднести те, що це - слов'янські країни, єдність

яких пропагував Радянський Союз. Певну надію на безболісний прихід його військ давав сам факт, що ці країни входили до складу антигітлерівської коаліції.

Але статус союзника не врятував від зухвалої, а, подекуди, злочинної поведінки радянських військовослужбовців на їх землях. Такі факти негативно впливали на створення образу воїна-визволителя, а СРСР – «країну-рятівницю» від гітлерівського ярма. Тому, поряд із вдячністю, народи вищезазначених країн відчували пригнічення та страх від початку нової радянської окупації.

Проте, зважаючи на всі наведені у розділі факти, можна констатувати, що пропагандистське забезпечення вступу та перебування Червоної Армії Польщі, Чехословаччині, Югославії та Північній Норвегії в цілому було організоване на належному рівні і відповідало вимогам бойової обстановки, що склалась на той час на фронтах. За умов фізичної присутності радянських військ на території вищезазначених країн певні недоліки в аргументації, гнучкості пропаганди у реагуванні на зміну ситуації та недисциплінованість червоноармійців втрачали свою вагу.

Література та джерела до розділу 5.

1. Куцька О.М. Взаємовідносини червоноармійців з цивільним населенням під час перебування радянських військ на території Польщі (кінець 1944 – початок 1945 рр.). *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»*. Серія «Історичні науки». Острог, 2017. Вип. 26. С. 126–134.

2. Страны Центральной и Юго-Восточной Европы во Второй мировой войне. Москва, 1972. 304 с.

3. Мартьянов А. Польский вопрос. URL: http://rusvesna.su/recent_opinions/1415648464. (дата звернення: 9.03.2016).

4. Климків Ю. Б. Радянський фактор у розвитку збройних сил Польщі (1943 – 1956 рр.): дис. канд. іст. наук. Острог, 2008. 236 с.

5. Sobczak K. Wojsko Polskie w ZSRR w 1943 wobec powstającego systemu władzy. Warszawa, 2003. 566 s.

6. Васильева Н. В. СССР и Варшавское восстание 1944 г. – некоторые актуальные вопросы. URL: <http://encyclopedia.mil.ru/encyclopedia/history/more.htm?id=11974489@cmsArticle>. (дата звернення: 9.03.2016).
7. Освободительная миссия Советских Вооруженных Сил в Европе во Второй мировой войне: Документы и материалы. Москва, 1985. 640 с.
8. Буровский А. Великая Гражданская война 1939-1945. URL: <http://www.e-reading.club/book.php?book=127909>. (дата звернення: 18.10.2015).
9. Бухало Г. Участь українців у Польських збройних силах в роки Другої світової війни 1939 – 1945 рр. *Україна – Польща. Важкі питання*. Т. 9. Луцьк, 2004. С. 139–162.
10. ДАЛО Ф.3. Оп.1. Спр.63. 77 арк.
11. Буцко О.В. Взаимоотношения советских воинов с населением Польши. 1944 – 1945. Киев, 1991. 144 с.
12. Паршев А, Степаков В. Когда началась и когда закончилась Вторая мировая. URL: http://www.e-reading.club/chapter.php/73610/20/Parshev,_Stepakov_-_Kogda_nachalas'_i_kogda_zakonchilas'_Vtoraya_mirovaya.html. (дата звернення: 11.12.2015).
13. ДАЛО Ф. Р-35. Оп. 9. Спр.235. 86 арк.
14. ДАЛО Ф. Р-35. Оп. 9. Спр.786. 126 арк.
15. Левченко Ю. Грошові системи на території України під час окупації (1941-1944 рр.). *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. Запоріжжя. 2012. Вип. XXXIII. С. 114–119.
16. Семиряга М. Борьба Центральной и Юго-Восточной Европы против немецко-фашистского гнета. Москва, 1985. 328 с.
17. История Великой Отечественной войны Советского Союза 1941-1945 гг.: у 6 т. Москва: Воениздат, 1960 – 1965. Т. 4, 1962. 726 с
18. Сенявская Е. Солдаты Красной Армии на польских землях. Психологические аспекты отношений с польским гражданским населением. URL: <http://his.1september.ru/article.php?ID=200100801>. (дата звернення: 5.08.2016).
19. Формы и методы политической работы среди польского населения (1-й Украинский фронт). *Бюллетень «Опыт работы»*. 1945. № 8 (33). 36 с.

20. ДАЛО Ф. 183. Оп. 1. Спр. 207, 68 арк.

21. Manifest Polskiego Komitetu Wyzwolenia Narodowego wraz z podpisami sygnatariuszy, Moskwa, 22 lipca 1944 r. // *AAN. PKWN. Sygn. 233/12. K. 79–81*. URL: <http://www.aan.gov.pl/art,139,skarby-archiwum-akt-nowych>. (дата звернення: 24.06.2017).

22. Советский Союз – Народная Польша. 1944 – 1974: Документы и материалы. Москва, 1974. 664 с.

23. Вторая мировая война: развитие наступления летом 1944 г. Освобождение западных областей Украины и юго-восточных районов Польши. URL: <http://agesmystery.ru/node/2888>. (дата звернення: 11.12.2015).

24. Он-лайн выставка «Победа. 1941–1945». URL: <http://victory.rusarchives.ru/documents-list-photo>. (дата звернення: 16.06.2017).

25. Хрущёв Н.С. Время. Люди. Власть. (Воспоминания). Москва, 1999. Кн. I. URL: <http://militera.lib.ru/memo/russian/hrushev1/index.html>. (дата звернення: 17.09.2016).

26. Kowalski K. Udział Armii Czerwonej w wyzwoleniu Polski (fragment). URL: <http://www.opcjnaprawo.pl/index.php/rec/item/2242-wyzwoliciele-udzia%20armii-czerwonej-w-wyzwalaniu-polski>. (дата звернення: 11.09.2016).

27. Kowalski K. Wyzwoliciele (III) Stosunek żołnierzy Armii Czerwonej do Polaków. *Opcja na prawo*. URL: <http://www.opcjnaprawo.pl/index.php/rec/item/2166-wyzwoliciele-iii-stosunek-%20nierzy-armii-czerwonej-do-polak%20w3w>. (дата звернення: 11.09.2016).

28. Ściśle tajna depeza-szyfr z 7 lipca 1944 r. od Naczelnego Wodza gen. Kazimierza Sosnkowskiego do Komendanta Głównego AK gen. Tadeusza Komorowskiego ps. Bór w sprawie wytycznych dotyczących akcji «Burza» // *AAN. Armia Krajowa. Sygn. 203/I–1. S. 22–23*. URL: <http://www.aan.gov.pl/art,139,skarby-archiwum-akt-nowych>. (дата звернення: 24. 06.2017).

29. Работа заместителей военных комендантов по политчасти на территории Польши (1-й Украинский фронт). *Бюллетень «Опыт работы»*. 1945. № 7 (32). 32 с.

30. Граля Х. Ключевые моменты в истории Польши в 20-м веке. [*Беседа с Х. Граля, директором польского культурного центра в Москве* / Ведущий С. Бунтман (13 декабря 2018)]. URL: <http://echo.msk.ru/programs/netak/558993-echo/>. (дата звернення: 11.12.2015).
31. Битва при Варшаве (1944). URL: [https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%91%D0%B8%D1%82%D0%B2%D0%B0_%D0%BF%D1%80%D0%B8_%D0%92%D0%B0%D1%80%D1%88%D0%B0%D0%B2%D0%B5_\(1944\)](https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%91%D0%B8%D1%82%D0%B2%D0%B0_%D0%BF%D1%80%D0%B8_%D0%92%D0%B0%D1%80%D1%88%D0%B0%D0%B2%D0%B5_(1944)). (дата звернення: 11.12.2015).
32. Варшава і радянський бліцкриг в Польщі. URL: <http://www.antifaschistische-linke.tk/post/index-400.html>. (дата звернення: 11.12.2015).
33. Жуков Г. К. Воспоминания и размышления: в 2 т. Москва, 2002. URL: <http://militera.lib.ru/memo/russian/zhukov1/index.htm>. (дата звернення: 11.08.2013).
34. Соколов Б. Варшава, зраджена, але нескорена. URL: <http://m.day.kiev.ua/uk/article/istoriya-i-ya/varshava-zradzhena-ale-neskorena>. (дата звернення: 9.3.2016).
35. Черчилль У. Вторая мировая война. Москва, 1991. URL: <http://militera.lib.ru/memo/english/churchill/index.html>. (дата звернення: 27.09.2014).
36. Варшавське повстання. URL: http://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%92%D0%B0%D1%80%D1%88%D0%B0%D0%B2%D1%81%D1%8C%D0%BA%D0%B5_%D0%BF%D0%BE%D0%B2%D1%81%D1%82%D0%B0%D0%BD%D0%BD%D1%8F. (дата звернення: 9.03.2016).
37. Рокоссовский К. К. Солдатский долг. Москва, 1988. URL: <http://militera.lib.ru/memo/russian/rokossovsky/index.html>. (дата звернення: 18.01.2014).
38. Героїзм і трагедія Варшавського повстання. URL: http://www.wz.lviv.ua/far_and_near/128108. (дата звернення: 9.03.2016).
39. Журба Р. «Дух союзного сотрудничества» над дымящейся Варшавой. *Интересная газета*. Серия «История». 2014. № 12. С. 10–11.
40. Przebieg pertraktacji kapitulacyjnych Powstania Warszawskiego przeprowadzonych z Niemcami w dniach 27 września 1944 – 3 października 1944 r. Sprawozdanie gen. Tadeusza Komorowskiego ps. Bór wraz z załącznikami // *AAN. Archiwum Zakładu Historii II Wojny Światowej IH PAN*. Sygn. A476/69. URL: <http://www.aan.gov.pl/art,256,polskie-panstwo-podziemne>. (дата звернення: 24.06.2017).

41. Łucyk S. Rocznica wkroczenia Armii Czerwonej do Warszawy. URL: <http://naukawpolsce.pap.pl/aktualnosci/news,21903,61-rocznica-wkroczenia-armii-czerwonej-do-warszawy.html>. (дата звернення: 7.07.2016).
42. Русский архив: Великая Отечественная. Том 14 (3–1). СССР и Польша. Москва, 1994. 492 с. URL: http://militera.lib.ru/docs/da/terra_poland/index.html. (дата звернення: 13.05.2015).
43. Тегеран-Ялта-Потсдам: Сборник документов. Москва, 1971. 416 с.
44. Политическая работа среди войск и населения противника в годы Великой Отечественной войны: кол. авт. Москва, 1971. 256 с.
45. Куцька О. М. Пропагандистське забезпечення вступу та перебування Червоної Армії на території Польщі в період Другої світової війни. *Науковий збірник «Труди академії»*. Київ, 2005. №64. С. 245–252.
46. Свеженцев М. Д. Радянська армія та польське населення у 1944 р.: про що говорять джерела. *Магістеріум*. 2015. Вип. 54. Історичні студії. С. 39–43 URL: <http://history.ukma.edu.ua/docs/journals/magisterium54sviezhentsev.pdf>. (дата звернення: 5.08.2016).
47. Куцька О. М. Особенности пропагандистской деятельности Белорусских фронтов во время боевых действий Красной Армии на территории Европы в конце Второй мировой войны. *Молодий вчений*. 2014. №8 (11). С. 44–49.
48. Куцька О. М. Особливості пропагандистської діяльності Українських фронтів під час бойових дій Червоної Армії на території Європи наприкінці Другої світової війни. *ScienceRise*. 2014. Vol. 2 (2). P.28–33.
49. Из опыта работы среди населения освобождённых районов Польши. *Бюллетень «Опыт работы»*. 1944. № 15 (24). 32 с.
50. Первые дни наступления Красной Армии в Польше (Обзор показаний военнопленных). *Информационный бюллетень*. 1945. № 3 (295). 52 с.
51. Ванцеж-Глюза А. 1945 и 1989 гг. в истории Польши. *Доклад Алиции Ванцеж-Глюзы, сделанный на общеевропейской конференции* (20 августа 2009 г.). URL: <http://urokiistorii.ru/node/443>. (дата звернення: 5.08.2016).

52. Зверства освободителей. Зверства советской армии в Европе. URL: http://vitrenko.io.ua/s389606/zverstva_osvoboditeley._zverstva_sovetskoj_armii_v_evrope.

(дата звернення: 11.07.2015).

53. Krogulski M. Okupacja w imię sojuszu. Armia Radziecka w Polsce w latach 1944-1956. *Lubimy Czytać*. URL: <http://lubimyczytac.pl/136977/okupacja-w-imie-sojuszu-armia-radziecka-w-polsce-w-latach-1944-1956>. (дата звернення: 11.09.2016).

54. Łoziński B. Zbrodnie sowieckich «wyzwolicieli». URL: <http://gosc.pl/doc/2078585.Zbrodnie-sowieckich-wyzwolicieli>. (дата звернення: 11.09.2016).

55. Zaremba M. Gwałty Armii Czerwonej: «Boję się tych diabłów, Rosjan...». URL: <http://historia.newsweek.pl/gwalty-armii-czerwonej--boje-sie-tych-diablow--rosjan---100278,1,1.html>. (дата звернення: 11.09.2016).

56. Сенявская Е. С. Женщины освобождённой Европы глазами советских солдат и офицеров (1944-1945 гг.). URL: <http://topwar.ru/21540-zhenschiny-osvobozhdennoy-evropy-glazami-sovetskih-soldat-i-oficerov-1944-1945-gg.html>. (дата звернення: 11.07.2015).

57. Łup «wyzwolicieli». URL: http://naszdiennik.pl/polska-kraj/83609_lup-wyzwolicieli.html. (дата звернення: 11.09.2016).

58. ДАГОУ Ф. 1. Оп. 23. Спр. 969. 43 арк.

59. Советско-чехословацкие отношения во время Великой Отечественной войны 1941 – 1945 гг.: Документы и материалы. Москва, 1960. 292 с.

60. Чехия и Словакия от начала Первой мировой к концу Второй мировой войны. URL: <http://bibliofond.ru/view.aspx?id=449949>. (дата звернення: 25.07.2015).

61. ДАГОУ Ф. 166. Оп. 2. Спр.128. 16 арк.

62. ДАГОУ Ф. 166, Оп. 3. Спр.404. 179 арк.

63. Освобождение Юго-Восточной и Центральной Европы войсками 2-го и 3-го Украинских фронтов 1944-1945. Москва, 1970. URL: http://www.warmech.ru/easteur_0/evrukr1-3a.html. (дата звернення: 17.08.2013).

64. Гостони П. Кровавый Дунай. Москва, 2013. 416 с. URL: <http://www.litmir.net/br/?b=188261&p=10>. (дата звернення: 4.05.2016).

65. Кульков Е., Мягков М., Ржешевский О. Война 1941 – 1945: Факты и документы Москва, 2011. 496 с.
66. Словацкое национальное восстание 1944 года. URL: <http://www.istpravda.ru/reconstructions/5343/>. (дата звернения: 25.07.2015).
67. Самсонов А. Чехословацкие части в Красной Армии. URL: <http://topwar.ru/22187-chehoslovackie-formirovaniya-vo-vtoroy-mirovoy-voyne.html>. (дата звернения: 3.09.2016).
68. Молодяков В. Словацкое национальное восстание 1944 года: зачем ? URL: <http://molodiakov.livejournal.com/36191.html>. (дата звернения: 25.07.2015).
69. Mainus F. Osvobození Československa ve vzpomínkách sovětských vojáků. URL: https://digilib.phil.muni.cz/bitstream/handle/11222.digilib/101981/C_Historica_21-1974-1_2.pdf?sequence=1. (дата звернения: 19.02.2017).
70. О работе среди населения Чехословакии (2-й Украинский фронт). *Бюллетень «Опыт работы»*. 1945. №8 (33). С. 16–23.
71. Куцька О.М., Мурашов І. Ю. Пропагандистське забезпечення вступу та перебування Червоної Армії на території Чехословаччини в період Другої світової війни. *«Труди академії»*: Науковий збірник. 2006. № 71. С. 196 – 203.
72. Чехословаччина (Чехо-Словаччина, Чехо-Словацька Республіка). URL: http://ru.osvita.ua/vnz/reports/world_history/5472/. (дата звернення: 25.07.2015).
73. Чехословакия. История: Энциклопедия Кольера. URL: http://dic.academic.ru/dic.nsf/enc_colier/93/%D0%A7%D0%95%D0%A5%D0%9E%D0%A1%D0%9B%D0%9E%D0%92%D0%90%D0%9A%D0%98%D0%AF. (дата звернения: 24.07.2015).
74. Марьина В. Кто и как освобождал Прагу. События апреля-мая 1945 года: документы и факты. URL: http://www.stoletie.ru/territoriya_istorii/kto_i_kak_osvobozhdal_pragu_2010-05-01.htm. (дата звернения: 25.07.2015).
75. Эйзенхауэр Д. Крестовый поход в Европу. Смоленск, 2000. 528 с. URL: <http://militera.lib.ru/memo/usa/eisenhower/index.html/>. (дата звернения: 14.9.2014).
76. Osvobození ČSR. URL: <http://druhavalkakonec.euweb.cz/osvobozeni.htm>. (дата звернения: 19.02.2017).

77. Еременко А. И. Годы возмездия. 1943–1945: 2-е изд. Москва, 1985. 424 с. URL: http://militera.lib.ru/memo/russian/eremenko_ai3/index.html. (дата звернення: 17.04.2017).
78. Пражская операция (6.05–11.05.1945). URL: <http://wwii-soldat.narod.ru/OPER/ARTICLES/040-praga.htm>. (дата звернення: 25.07.2015).
79. Баграмян И. Х. Так шли мы к победе. Москва, 1977. 149 с. URL: <http://militera.lib.ru/memo/russian/bagramyan2/index.html>. (дата звернення: 30.02.2015).
80. Сенявская Е.С. Красная Армия в Европе в 1945 году в контексте информационной войны. URL: <http://histrf.ru/ru/biblioteka/book/krasnaia-armiia-v-ievropie-v-1945-ghodu-v-kontiekstie-informatsionnoi-voiny>. (дата звернення: 5.08.2016).
81. Co znamenal příchod Rudé armády do Československa? URL: <http://www.ustrcr.cz/data/pdf/pamet-dejiny/pad1502/122-126.pdf>. (дата звернення: 19.02.2017).
82. Листовки к войскам противника. Москва, Главное политическое управление Красной Армии. Без г. и. Т.1. 100 с.
83. Тажидинова И. Г. Ценность вещей: измерение военного времени. *Проблемы российской истории*. Магнитогорск, 2010. Вып. X. 564 с.
84. Работа среди местного населения в период вывода наших войск из Чехословакии. *Бюллетень «Опыт работы»*. Москва, 1947. № 4 (43). С. 28–33.
85. Радянський фактор у Чехословаччині після Другої світової війни. Реферат. URL: http://ru.osvita.ua/vnz/reports/world_history/31767/. (дата звернення: 25.07.2015).
86. Hrbek J. Draze zaplacená svoboda. Osvobození Československa 1944-1945. I. a II. Díl. URL: http://armada.vojenstvi.cz/recenze_10.htm. (дата звернення: 21.04.2016).
87. Задохин А.Г., Низовский А. Ю. Пороховой погреб Европы. Москва, 2000. 416 с.
88. Куцкая О. Н., Дорожкин С. И. Пропагандистское обеспечение вступления и пребывания Красной Армии на территории Югославии в годы Второй мировой войны. *Revista Militară*. Republica Moldova. Chişinău, 2013. С.109 – 123.
89. Лавренов С. Я. Советский Союз в локальных войнах и конфликтах. URL: http://militera.lib.ru/h/lavrenov_porov/05.html. (дата звернення: 23.06.2013).

90. Тимофеев А. Ю. Русский фактор. Вторая мировая война в Югославии. 1941 – 1945. URL: <http://www.rumvi.com>. (дата звернення: 23.06.2013).
91. Чуксин Н. Вторая мировая война и коммунистическая Югославия. URL: <http://army.lv/ru/Vtoraya-mirovaya-voyna-i-kommunisticheskaya-ugoslaviya/1180/2598>. (дата звернення: 23.06.2013).
92. Словены в немецкой армии. *Информационный бюллетень*. Москва, 1943. № 99 (269). С. 19–41.
93. Советская военная печать (исторический очерк). Москва, 1960. 419 с.
94. Кузнечевский В. Неизвестные страницы войны. Кто освобождал Югославию – Красная Армия или партизаны? URL: <http://rusk.ru/st.php?idar=6470>. (дата звернення: 22.06.2013).
95. Штеменко С. М. Генеральный штаб в годы войны. Москва, 1981. URL: <http://militera.lib.ru/memo/russian/shtemenko/index.html>. (дата звернення: 4.4.2017).
96. Широков А. Црвена армија: ослободилац или окупатор? URL: http://ruskarec.ru/politics/2014/10/26/crvena_armija_oslobodilac_ili_okupator_34577.html. (дата звернення: 3.05.2015).
97. Милуновић-Пипер М. Совјетски колхозници и српски селяци. URL: <http://www.pogledi.rs/sovjetski-kolhoznici-i-srpski-seljaci/>. (дата звернення: 3.05.2015).
98. Sakrij ćerku od ruskog vojnika: Brutalna istina o oslobođenju Beograda i Srbije 1944. URL: <http://www.telegraf.rs/vesti/1355269-sakrij-cerku-od-ruskog-vojnika-brutalna-istina-o-oslobodjenju-beograda-i-srbije-1944-foto>. (дата звернення: 3.05.2015).
99. Никита Бондарев: Антируска пропаганда прерушена у «научне тезе». URL: <https://stanjestvari.com/2016/03/01/%D0%BD%D0%B8%D0%BA%D0%B8%D1%82%D0%B0-%D0%B1%D0%BE%D0%BD%D0%B4%D0%B0%D1%80%D0%B5%D0%B2-%D0%B0%D0%BD%D1%82%D0%B8%D1%80%D1%83%D1%81%D0%BA%D0%B0-%D0%BF%D1%80%D0%BE%D0%BF%D0%B0%D0%B3%D0%B0%D0%BD%D0%B4/>. (дата звернення: 3.05.2015).
100. Куцька О. М. Заходи німецького командування щодо підвищення морально-психологічного стану своїх військ у 1944 – 1945 роках. *Військово-науковий вісник*. 2012. № 18. С. 308–317.

101. Леонтьева Л. Є. Історія проведення психологічних операцій на радянсько-німецькому фронті (1941 – 1945 рр.). Львів, 1996. 44 с.
102. «Зимняя война» в политике Норвегии. URL: http://www.norge.ru/fin_sov_krig_npol/. (дата звернення: 12.04.2014).
103. Норвегия во Второй мировой войне: Движение Сопротивления в Норвегии. URL: http://ru.wikipedia.org/wiki/Норвегия_во_Второй_мировой_войне. (дата звернення: 12.04.2014).
104. Гурьев Е. П. Немецкая оккупационная политика в Норвегии в годы Второй мировой войны. URL: http://www.kunstkamera.ru/files/lib/978-5-88431-162-6/978-5-88431-162_09.pdf. (дата звернення: 12.04.2014).
105. История Норвегии и Вторая мировая война. URL: <http://introrussisk.cappelendam.no/c37322/artikkel/vis.html?tid=37744>. (дата звернення: 12.04.2014).
106. Участие Норвегии в войне с СССР. Миф о «совместной» борьбе. URL: <http://topwar.ru/11239-uchastie-norveгии-v-voyne-s-sssr-mif-o-sovmestnoy-borbe.html>. (дата звернення: 9.04.2014).
107. Память забытых войн и бунтов: Вклад норвежцев в борьбу за рубежом. Внешняя политика эмигрантского правительства. URL: <http://cabal-ssr.livejournal.com/22648.html/>. (дата звернення: 9.04.2014).
108. Куцька О.М. Пропагандистське забезпечення вступу та перебування Червоної Армії на території північної Норвегії (1944 рік). *Наукові записки НУ «Острозька академія»*. Серія «Історичні науки». 2014. Вип. 22. С. 274–294.
109. Шпилькин С. В. Тайная война норвежской прессы. URL: http://www.norge.ru/minde_om_krig/. (дата звернення: 12.04.2014).
110. Липпе Ю. Через фиорды. Воспоминания. Москва, 1969. 240 с. URL: http://militera.lib.ru/memo/russian/sb_cherez_fiordy/12.html. (дата звернення: 11.04.2014).
111. Репневский А. В. «The Arctic Front» глазами норвежских военных корреспондентов и официальных лиц (осень 1944 г.). *Тез. докл. конференции «Война в Арктике»*, Россия, Архангельск, авг.-сент. 2000 г. URL:

http://arcticwar.pomorsu.ru/sea/arcticwar_2000/repnevsky.html. (дата звернення: 9.04.2014).

112. Худалов Х. А. У кромки континента. Москва, 1974. 264 с. URL: http://militera.lib.ru/memo/russian/hudalov_ha/index.html. (дата звернення: 12.12.2016).

113. Куцька О. М. Радянські органи пропаганди та їх функції в період Великої Вітчизняної війни (1941-1945 рр.). *Наукові записки НУ «Острозька академія»*, 2013. Випуск 20. С. 122–129.

114. Обострение противостояния. URL: <http://forum.cnews.ru/lofiversion/index.php/t6722.html>. (дата звернення: 12.04.2014).

115. Исаков П. Ф., Волков А. М., Колычев В. Г. Политорганы Советских Вооруженных Сил: Историко-теоретический очерк. Москва, 1984. 400 с.

116. 25 сентября 1945 года – вывод советских войск из Норвегии. URL: http://www.norge.ru/rustropper_retut1945. (дата звернення: 12.04.2014).

117. Норвежцы вспоминают Вторую мировую войну. URL: http://www.norge.ru/minde_om_krig/. (дата звернення: 11.04.2014).

Розділ 6. Спецпропаганда радянського союзу на сателітів Німеччини

6.1. Румунія

У гітлерівської Німеччини не було по-справжньому відданих союзників. Угорщина після розгрому її армії під Воронежем згорнула участь у боротьбі на Східному фронті. Болгарія, яка скористалася плодами перемог А. Гітлера над Югославією і Грецією, так і не відправила жодного солдата проти Радянського Союзу. Далеко на заході Ф. Франко, який прийшов до влади багато в чому завдяки підтримці Німеччини, міг би перешкодити проникненню американського й англійського флотів у Середземне море, але він і не подумав цього зробити. (Додатки Н. 1; Н. 4; Н. 8)

Й. Антонеску був кращим союзником А. Гітлера, але і його слова про готовність йти до кінця не були щирими. Що стосується війни проти СРСР, Румунія виставила на Східному фронті більшу кількість військ, ніж решта європейських союзників Берліна разом узяті.

Щойно німецькі війська покотилися на захід, як гітлерівська «дружба» з румунами й на фронті прийняла драматичні форми. Наведемо приклад: під час переправи через Дністер біля мосту скупчились залишки німецьких та румунських частин. Щоб першими переправитись на правий берег, гітлерівці почали розстрілювати румунський підрозділ. У відповідь командир 25-го румунського полку відвів убік своїх підлеглих, де вони зайняли оборону і відкрили вогонь по німцях. Результат сутички на користь останніх вирішили їхні танки, що надійшли на місце події [1].

Враховуючи такий стан речей, з боку радянського військово-політичного керівництва особливе місце у цей період займає пропаганда полону. Вона будувалась таким чином, аби дати зрозуміти, що воно проводить чітку межу між німцями та румунами і виявляє особливе ставлення до останніх. Румун запевняли, що полон для них – вірний шлях на батьківщину після війни; здача в полон – не

ганьба, а акт розважливості; грабіжницький характер війни звільняє їх від вірності присязі тощо [2, с. 422]. У рамках цього у великій кількості була видана і розповсюджена листівка, що рекомендувала румунам шляхи найбільш безпечного та непомітного переходу в полон. Широко популяризували «Посвідчення» з 5 пільгами, друкували звернення полонених. Пільги для румун, які здались у полон, були доповнені новим пунктом про те, що в міру захоплення Червоною Армією відповідних територій Румунії вони будуть відпущені додому. У подальшому, вже у ході наступу, майже всі листівки для солдатів супроводжувалися кінцівкою подібного змісту [3, с. 14].

З іншого боку, в тилу, на території Румунії, носіями радянської пропаганди були полонені червоноармійці. Румунські представники неодноразово виявляли до них солідарність і надавали допомогу. Так, 9 грудня 1942 року генеральне управління поліції відмічало, що у Решице та в шахтарських селищах повіту Караш «помічено багато випадків, коли робітники відправлялись у табори, де працювали російські військовополонені, потайки приносили їм одяг, їжу та гроші» [4, с. 267].

Наприкінці липня 1944 р. румунське командування здійснило ретельне обстеження морального стану особового складу армії. Воно прийшло до вельми невтішного висновку, оскільки настрої офіцерів справили гнітюче враження на німецьке військово керівництво. Генерал Ф. Міт писав у донесенні командувачу 8-ю німецькою армією генералу О. Велеру: «... Третина румунських офіцерів налаштована антинімецьки, третина – байдуже, третина – пронімецьки» [1].

Пронімецька газета «Порунка времій», намагаючись підняти моральний дух румунів, повідомляла: «Прийде час, і росіяни будуть затримані, після чого піде німецький наступ. Швидше за все рішучий удар по більшовизму буде завдано після того, як німці ліквідують фронт у Франції» [1]. Більшість населення Румунії та військовослужбовців Східного фронту ці гасла оцінили як «анестезуючий засіб для заспокоєння громадськості напередодні великої м'ясорубки на Сході», угледіли в них спробу «викликати фальшивий оптимізм» [5].

Подальші успіхи союзників змусили правлячі кола Румунії почати таємні перемовини про мир із США і Великобританією. Західні дипломати, проте,

відмовилися від дискусії без участі СРСР, і в квітні 1944 року радянські війська перетнули кордон Румунії.

У заяві радянського уряду у зв'язку зі вступом Червоної Армії на румунську територію було проголошено, що «він не переслідує мети отримання якої-небудь частини румунської території або зміни існуючого суспільного устрою Румунії і що вступ радянських військ у межі Румунії диктується виключно військовою необхідністю і триваючим протистоянням військ противника». Військовому командуванню наказувалось: «У зайнятих Червоною Армією районах румунських порядків не ламати і радянських порядків не запроваджувати» [6].

Своєю чергою, у заклику військової ради 2-го Українського фронту від 14 квітня 1944 року до населення тієї частини Румунії, яка була вже звільнена від гітлерівських військ, зазначалося: «Всебічним сприянням Червоної Армії ви прискорите завершення розгрому німецько-фашистської армії і тим самим наблизите годину припинення війни на вашій землі» [7, с. 38].

Ці твердження радянського військово-політичного керівництва вилились у листівку до солдатів, офіцерів та населення Румунії такого змісту: «Офіцери та солдати Румунії! Поверніть вашу зброю проти німецьких окупантів. Очищуйте свою Батьківщину від фашистів... Рятуйте себе, свою країну від загибелі...» [8, с. 251].

На користь іміджу Червоної Армії у цей період зіграв той факт, що разом із її військами на територію Румунії входила дивізія імені Тудора Владиміреску, яка складалась із румунських солдатів та офіцерів. Це з'єднання було створене за зверненням групи полонених румунських солдатів до радянського уряду від 2 лютого 1943 року. Військовополонених підтримали румунські комуністи, які перебували в еміграції у СРСР. 4 жовтня 1943 року Державний Комітет Оборони прийняв постанову про формування 1-ої румунської добровольчої піхотної дивізії. Дещо пізніше їй присвоїли ім'я румунського національного героя Тудора Владиміреску [9]. Очевидно, це ім'я не випадкове, оскільки генерал М. Камбреа, який очолив цю дивізію, народився у тому самому селі Владимирешть, що й Т. Владиміреску – полковник російської армії в роки російсько-турецьких війн і керівник румунської революції 1821 року [10]. Дивізія не була перекинута на фронт одразу після

сформування, оскільки необхідно було навчити особовий склад, підготувати до спільних дій у бою, підкувати політично, роз'яснивши, за «яку Румунію» вони битимуться [11, с. 79].

Військовослужбовці дивізії імені Тудора Владиміреску були певними гарантами радянської пропаганди як військове з'єднання, яке визволяло румунські землі від гітлерівських поневолювачів разом із Червоною Армією, а також деяким чином носіями тієї ідеології, що спрямовувалась із СРСР. Згодом вступ румунських добровольців дивізії Владиміреску у столицю Румунії остаточно переломав настрої її жителів. Мешканці столиці переважно радісно зустрічали радянські війська. Назустріч люди бігли, їхали на велосипедах, машинах і вигукували: «Хай живе Червона Армія!», «Хай живе румунська армія!» [12].

Важливе значення цієї дивізії розуміли й німецькі військово-політичні кола. За спогадами радянського генерала С. Штеменка, проти неї одразу були спрямовані заяви дискредитуючого характеру. Зокрема, німецькі пропагандисти говорили, що добровольці з'єднання є зрадниками батьківщини і після війни їх будуть судити. У відповідь на це І. Сусайков та Р. Малиновський направили командирі дивізії телеграму із словами наступного змісту: «Дивізія румун є найбільш боєздатною частиною румунського народу і добре виконує бойові завдання. Румунський народ нікому не дозволить забруднювати своїх героїв, які відданими своїй батьківщині, і які раніше за всіх зрозуміли необхідність боротьби за волю і незалежність Румунії. Будьте спокійними, чесно бийтесь і безжалісно бийте ворога...» [13].

Радянські пропагандисти розуміли, що ефективність переконання певною мірою залежить від того, як люди, які його сприймають, ставляться до джерела інформації. У випадку з румунами такими джерелами для військовослужбовців, що ще воювали на боці Німеччини, були військовополонені та бійці дивізії імені Тудора Владиміреску, а для цивільного населення – релігійні представники.

Зовнішньополітична діяльність Церкви у заключний період війни отримала нове значення, особливо у плані зміцнення лояльності до Радянського Союзу серед православних народів Європи. Наприклад, у 1944 році, ще напередодні вступу Червоної Армії в Румунію, органи радянської спецпропаганди розповсюдили там

листівку-послання Російської православної церкви «До румунських пасторів та пастви» за підписом містоблюстителя патріаршого престолу Сергія та митрополита Миколи. Вона мала неабияку підтримку серед православного румунського населення [14, с. 249]. У заклику військової ради 2-го Українського фронту до населення Румунії від 14 квітня 1944 року зазначалось, що духовенство та віруючі можуть безперешкодно виконувати свої релігійні обряди [7, с. 38]. 25 серпня 1944 року митрополит Алексій видав послання до румунського народу. Через Всеслов'янський антинацистський комітет у слов'янських країнах розповсюджувались матеріали РПЦ, які стверджували, що в СРСР панує свобода совісті, а між державою і Церквою – повне взаєморозуміння [15]. Згодом з цього приводу мешканець повіту Горж при першій зустрічі з воїнами Червоної Армії зазначав: «Яка радість для селян, тим більше для священика, коли російські солдати увійшли до їх церкви! Люди похилого віку хрестилися за православним типиконом. Молоді, хоча не хрестилися, шанобливо стояли» [10].

Проте румунські джерела говорять і про інші факти – вчинення червоноармійцями богохульств. Так, за окремими даними, в Бухаресті декілька церков були пограбовані, зокрема вкрали ризи священиків. На ікони, зазначалось, менше звертали уваги в силу комуністичної ідеології та суворого контролю над її дотриманням з боку комісарів [16].

З початку входження Червоної Армії на територію Румунії основною темою для бесід з румунським населенням стає теза: «Червона Армія – армія-визволителька від німецько-фашистського ярма», яка розкривалась у таких основних положеннях:

Червона Армія веде справедливу вітчизняну війну. При цьому наводилась цитата з Наказу № 55 Й. Сталіна від 23.02.1942 р.: «... Будь-який воїн Червоної Армії може з гордістю сказати, що він веде війну справедливу, визвольну, війну за волю та незалежність своєї Батьківщини... У цьому сила Червоної Армії». Одночасно зазначалося, що обманом і примусом Гітлер з допомогою Антонеску та його оточення втягнув Румунію у злочинну війну проти Росії.

Червона Армія завдала нищівних ударів гітлерівським військам. При цьому розкривався безперервний ланцюг поразок німців та їх союзників протягом усього 1943 – початку 1944 рр. Найбільша увага приділялась березнево-квітневому наступу на Україні, розгрому німецького угруповання «Південь» і втечі його залишків за кордони Радянського Союзу – в Румунію.

Червона Армія вступила на територію Румунії в силу воєнної необхідності та протистояння німецьких і союзних їм румунських військ, яке продовжує тривати. При розкритті даної тези роз'яснювали, що її поява тут викликана виключно воєнною необхідністю. Розгромлені на півдні СРСР німецькі війська втекли у Румунію, хочуть заховатись у ній і стягнути бойові дії на румунську землю. Тому є зрозумілим, що Червона Армія змушена була сюди увійти, аби остаточно розгромити гітлерівців. Її мета – переслідувати ворога, який здійснює спротив, до його повного розгрому та капітуляції.

Спростування німецько-нацистської пропаганди про те, що Червона Армія вступила на територію Румунії із загарбницькою метою. Тут радянські пропагандисти доводили, що СРСР не потрібна чужа земля; що його територія майже в 100 разів більше за територію Румунії. Водночас висвітлювались причини німецької дезінформації: нацисти підштовхують місцеве населення на протистояння, щоб затягнути війну на румунській землі та відтермінувати час свого остаточного розгрому.

Німці перетворили Румунію у свою колонію. Бійці Червоної Армії несуть звільнення її народу від гітлерівського ярма. При цьому наводились факти щодо захоплення концерном Герман Геринг «великих металургійних заводів, нафтових компаній, заволодіння капіталами найбільших румунських банків.

Німецькі розбійники принесли війну у Румунію і прагнуть затягнути її на румунській землі. Червона Армія хоче швидше розгромити ворога, що приведе до завершення бойових дій на території Румунії і дасть можливість її народу повернутись до мирної праці. Коментуючи це, політпрацівники звертались до цитування Наказу Й. Сталіна № 70 від 1.05.1944 р., у якому наголошувалось, що «Німеччина програла війну». Саме тому гітлерівці прагнуть сховатися за спину

румунів і ціною крові нових сотень тисяч останніх, ціною руйнування їх міст і селищ врятувати «свою шкуру». Одночасно в якості аргументу наводили й інший витяг з цього наказу, де вказувалося, що в Румунії, як і в інших сателітів Німеччини, «...є лише одна можливість уникнути катастрофи: розірвати з німцями і вийти з війни». Але для цього «народом цих країн доведеться самим взяти у свої руки справу звільнення від німецького ярма» [17, с. 3–8].

Поряд із організацією та проведенням спеціальних пропагандистських заходів на румунське населення та війська в ході бойових дій перед комісарами постало інше завдання – забезпечення належного морально-психологічного рівня радянських солдатів на території європейських держав, втримання їх від мародерства, дезертирства та самозаспокоєності. Для усіх військовиків, які пізнього літа 1944 року у складі 2-го Українського фронту Р. Малиновського і 3-го Українського фронту Ф. Толбухіна перетнули кордони Румунії і в межах Дунайського регіону ступили на землю Центральної Європи, це був чужий світ. За минулі двадцять років у Радянському Союзі було багато сказано про капіталізм і закабалених трудящих. Те, що наведені факти здебільшого відносилися до початку 30-х років, пропагандисти ретельно замовчували. Спочатку на найближчих до кордону територіях така проблема захоплення радянських воїнів «капіталістичним життям» ще яскраво не проявлялась. Це було зумовлено тим, що перше, що вони бачили на румунській землі, це «...запустіння і крайня бідність сіл і селищ. Заткнуті ганчірками або забиті фанерою вікна підсліпуватих хатинок, що пішли в землю, безлюддя...» [18].

Між румунським населенням і «визволителями» почали налагоджуватися контакти [19]. Як свідчать деякі джерела, прості румуни говорили між собою про червоноармійців таке: «Вони теж православні християни, як і ми», «їх теж вдома чекають діти, батьки, дружини»; «давай ми їм допоможемо, чим можливо, а Бог допоможе нашим, щоб там, у Росії, зустріли гостинних людей і щоб швидше повернулися додому» і так далі [10]. «Приходу Червоної Армії, – заявив селянин І. Лазирь з села Конелеу, – боялись тільки ті, які вірили німецькій пропаганді, а ми, люди похилого віку, що воювали поряд із росіянами в 1916 році проти німців, росіян

не боялися. Ми знаємо, що росіяни є нашими друзями. Вони нам допомогли і в 1877 році завоювати незалежність» [18].

Втім, насправді все відбувалося далеко не так просто. У Червоній Армії було чимало солдатів, які сприймали політику звільнення народів Східної Європи від гітлеризму на власний лад. Засліплені марнотратним, за їх поняттями, життям людей в Румунії, вони намагалися поліпшити і свій власний добробут. Поряд зі словами «свобода» і «хліб» команди «Давай годинник!» і «Давай гроші!» [20] стали першими російськими словами, яким румуни навчилися від червоноармійців. Пограбування і розбої набрали в багатьох місцях величезних розмірів. Навіть газета «Правда», орган ЦК ВКП(б), вимушена була прийти на допомогу політичним агітаторам. Л.Соболев, відомий радянський публіцист, у своїй статті, опублікованій у вересні 1944 року, приділив увагу становищу в Румунії. Він писав: «Солдати! Не дозволяйте обдурити себе цими зовнішніми ознаками так званої цивілізації. Думайте про те, що істинною є культура, яку ви несете в собі. Коли закінчиться війна, інші народи знову заживуть своїм власним життям, та в їх серцях завжди житимуть спогади про вашу людську велич, залишиться пам'ять про душу радянського народу» [20].

Політичні відділи Червоної Армії мали докладати чимало зусиль, щоб посиленням партійної роботи у військах компенсувати враження від закордонного життя. Вони зобов'язали агітаторів у військових частинах активізувати пропагандистську діяльність і підвищити пильність, наводячи їм гідні для наслідування приклади. Наведемо один випадок: «Невеликий загін проходив селом, коли солдат Шишкін вигукнув: «Тільки подивіться, товариші. В усіх будинках у селі справжні дахи, а не як у нас. Хай йому біс, добре ж вони живуть тут!». Агітатор тут же відповів на це: «Можливо, у цих селян хати зі справжніми дахами, але тракторів у них як не було, так і немає!» [20].

Поставала низка й інших проблемних питань, серед яких були моральні аспекти поведінки, «негідної радянського солдата». Так, у «Записках про війну» поета-фронтовика Б. Слуцького знаходимо відверті рядки: «Раптово, майже зіштовхнута в море, відкривається Констанца. У Констанці ми вперше зустрілися з борделями. Перші захоплення наших перед фактом існування вільної любові швидко

проходять. Позначається не лише страх перед зараженням і дорожнеча, але й презирство до самої можливості купити людину» [21]. (Додаток С)

Проте, за румунськими джерелами, викрадення, гвалтування, приниження, залякування, погрози, крадіжки, вбивства – усе це було зафіксовано поліцейськими підрозділами у Констанці. Що цікавило росіян? Горілка, годинники, гроші, жінки, коні, зброя та нижня білизна. Тому, хто опирався, погрожували пістолетом [22].

Фривольна поведінка особового складу, на думку командування, могла миттєво деформувати обличчя «воїна-визволителя». Тому на фронтах почали надходити регламентуючі документи щодо поведінки червоноармійців за межами СРСР. У першу чергу, це заява уряду від 2 квітня та Постанова ДКО від 10 квітня 1944 року, Наказ Верховного Головнокомандувача № 70 від 1 травня 1944 року. Надалі, при вступі військ на території країн Європи, уряд приймав подібного змісту постанови. Вони доводилися як до відома особового складу РСЧА, так і до населення країни перебування по радіо або шляхом спеціальних звернень [23, с. 212; 24, док. 236].

23 серпня 1944 року король Михайл I здійснив державний переворот, підтриманий усіма головними політичними партіями. Й. Антонеску був заарештований. Уночі монарх виступив у радіоефірі. Він оголосив про зміну влади в Румунії, припинення воєнних дій проти СРСР і перемир'я з Великобританією і США. Наступного дня Румунія оголосила Німеччині війну. Саме за цей вчинок король через 11 місяців буде нагороджений радянським орденом «Перемога». Цікавим з точки зору психологічного аспекту є формулювання в наказі: «За мужній акт рішучого повороту політики Румунії у бік розриву з гітлерівською Німеччиною і союзу з Об'єднаними Націями в мить, коли ще поразка Німеччини чітко не визначилася» [25]. Хоча на цей момент перемога СРСР над останньою була очевидною. Разом з тим, період правління Михайла I (1944-1947) іноді називають «соціалістичною монархією», а самого короля сучасники прозвали «королем-комсомольцем» [26].

Тут слід коротко зупинитися на внутрішній ситуації в Румунії. Висвітлюючи радянську пропаганду в умовах бойових дій Червоної Армії на території цієї держави, слід проводити паралелі між СРСР та румунським рухом Опору в ході

війни. Адже робота його представників насамперед з числа Комуністичної партії, партизанів і прорадянськи налаштованих емігрантів неабияк вплинула на, так би мовити, «м'який» вхід військ на сусідню територію.

Варто наголосити, що видання нелегальної друкованої продукції на території Румунії розпочалося вже з 1942 року. Так, тоді випускався Бюлетень ЦК КПР, з січня 1943 року – патріотична газета «Ромунія лібере». Видавалися й інші газети: «Столічний бюлетень», «Молодий патріот» [4, с. 267].

У червні 1943 р. сформовано Патріотичний антигітлерівський фронт. Перші місцеві партизанські загони почали створюватись лише на початку наступного року. За їхньою допомогою в СРСР підготували та відправили у Румунію 12 організаторських партизанських груп [27, с. 197].

Підпільні газети, чисельні маніфести та брошури, які видавала КПР, пропагували цілі антинацистської боротьби та пропозиції комуністів щодо об'єднання всіх антигітлерівських сил, повідомляли про диверсії. Протягом усієї війни КПР розповсюджувала листівки та брошури з наказами Верховного Головнокомандування Червоної Армії та інші матеріали, які висвітлювали боротьбу радянського народу, реальний стан справ на фронті [4, с. 267].

Навесні 1944 р. створили Єдиний робітничий фронт, який став своєрідним центром об'єднання патріотичних сил країни. Його керівництво опублікувало 1 травня маніфест, що закликав увесь румунський народ до боротьби за повалення диктаторського режиму Антонеску і формування уряду з представників антинацистських партій і організацій, вигнання гітлерівських загарбників за межі країни, надання допомоги Червоній Армії, побудову вільної, демократичної і незалежної Румунії.

Уже в квітні значна частина населення Румунії була обізнана з відповідною заявою Радянського уряду, знали про неї й більшість солдатів та офіцерів. Коментуючи цей документ, нелегальний друкований орган румунських патріотів «Ромунія лібера» писав: «Настав вирішальний момент ... Румунський народ має взяти свою долю у власні руки і боротися за вихід з війни» [1].

20 червня 1944 року оновлена КПП, СДПР, націонал-цараністська та націонал-ліберальна партії створюють Націонал-демократичний блок. Через два місяці на раді воєнного комітету за участі представників КПП було вирішено розпочати у Бухаресті повстання, дата якого залежала від наступу радянських військ [27, с. 198]. А 30-31 серпня війська 3-го та 2-го Українських фронтів увійшли в столицю країни, звільнену румунським рухом опору.

Варто наголосити, що бухарестці боялись, що росіяни займуть місто. Це було зумовлено, по-перше, пам'яттю про розгром румунських військ на Кавказі та під Сталінградом; по-друге, населення очікувало насилля, пограбувань, вбивств, конфіскації майна, які можуть захлиснути країну з приходом Червоної Армії; по-третє, лякала румун таємна поліція Сталіна, репресії та Сибір. На думку мешканців Бухареста, саме такі методи будуть застосовані в Румунії як окупованій країні [28].

Стан мешканців Бухареста з приходом Червоної Армії описаний у румунських джерелах таким чином. Фотографії в засобах масової інформації того часу показують збуджений натовп. Чи то була пропаганда, чи щира радість, це важко визначити сьогодні. Дехто здається щасливими і з захопленням зустрічає радянських солдатів. Можливо, страх перед тим, що буде в майбутньому, і мотивував їх посміхатись [28].

Серед свідків подій осені 1944 року був письменник М. Себастьян, який змалював їх у своєму щоденнику: «Страх, вагання, російські солдати, що залицяються до жінок... Солдати, які зупиняють машини на вулицях, знімають водія і пасажирів та сідають за руль і їдуть. Грабуються магазини...» [12].

Незважаючи на це війна тривала. Не всі румунські офіцери знали про перемир'я або підтримували нову владу [26]. З метою спровокувати перехід на свій бік війська, які все ще продовжували протистояння разом із гітлерівськими частинами та з'єднаннями на території Румунії, була розповсюджена Директива Ставки Верховного Головнокомандування СРСР від 24 серпня 1944 року. У ній зазначалось, що частини, які підуть на співробітництво з Червоною Армією і розпочнуть воювати на її боці, не будуть розбросені. А ті, які відмовляться від цього,

будуть роззброєні, а особовий склад – відправлений на збірні пункти військовополонених [27, с. 207].

Становище погіршувалося ще й тим, що окремі кола Румунії усіяко намагались саботувати виконання угоди про перемир'я [27, с. 206]. Вони розгорнули пропаганду проти Радянського Союзу і ЧА, щоб посилити опір національної армії і вороже налаштувати населення країни щодо СРСР, створити максимально важкі умови для дій його військ на території Румунії [18]. У рамках цього в країні посилювалися терористичні акти проти радянських військовослужбовців – лише за вересень-грудень 1944 року було здійснено 46 замахів [27, с. 206].

Саме в цей час розпочинається новий виток у роботі радянських спецпропагандистів – заходи, спрямовані на місцеве цивільне населення та румунські військові частини, які воювали на боці Вермахту. Якщо брати стратегічний рівень інформаційного впливу на румунську аудиторію, то основні його напрями були зазначені у пункті 16 угоди про перемир'я з Румунією, де декларувалося, що видання, ввезення і поширення періодичної і неперіодичної літератури, постановка театральних видовищ і кінофільмів, робота радіостанцій, пошти, телеграфу та телефону відбуваються за угодою з Союзним (Радянським) Головнокомандуванням [29]. Тобто основні шляхи надходження інформації до населення були взяті під контроль.

Більше того, одним із перших розпоряджень радянського командування було вилучення радіоприймачів. При цьому вбивалися два зайця: по-перше, громадяни Румунії були ізольовані від решти цивілізованого світу, по-друге, усі ці пристрої відправили у Радянський Союз як трофеї, хоча вони були приватною власністю [16].

Під час роботи безпосередньо з місцевим населенням великого значення надавалося газетам, які видавали політоргани Червоної Армії. З 19 червня 1944 року політичне управління 2-го Українського фронту розпочало видання газети румунською мовою «Грайул лібер» («Вільний голос»), яку згодом перейменували у «Грайул ноу» («Новий голос»). У ній багато уваги відводилось повідомленням про становище на фронтах, пропаганді бойових успіхів Червоної Армії; розповідалося про ту допомогу, яку надавала вона місцевому населенню Румунії в організації

продовольчого постачання, медичного обслуговування, налагодження роботи шкіл та інших закладів. Велика кількість матеріалів стосувалася міжнародного життя, успіхів антинацистського руху Опору в інших країнах [30, с. 176].

Для забезпечення швидкого доправлення газет населенню політуправління фронту виділило спеціальну автомашину та групу працівників із розповсюдження агітматеріалів, яка налагоджувала зв'язок з місцевою владою і вже за її допомогою підвозила газети у населені пункти. У містах і селах були обрані активісти з числа місцевих мешканців, які доносили інформацію до читачів і проводили колективні читання для малописьменних і неосвічених. Згодом, коли редакція переїжджала у велике місто, газета розповсюджувалась через місцеве агентство друку, частину тиражу спрямовували у румунську армію [30, с. 176].

На території Румунії практикувалося проведення мітингів і зборів. Перед населенням виступали агітатори та лектори, які розповідали про стан справ на німецько-радянському фронті, розкривали особливості життя у Радянському Союзі, роз'яснювали його політику стосовно Румунії, доводили до її жителів тощо [31]. Так, на зборах місцевої інтелігенції у Бухаресті викладач університету Н. Коріану заявив: «Червона Армія не втручається у внутрішні справи країни... ділячись досвідом.., не вимагаючи, щоб ми копіювали або переймали радянську ідеологію» [30, с. 178].

Уже на початку вересня 1944 року начальник політвідділу 53-ї армії у донесенні про ставлення місцевих жителів до Червоної Армії та відновлення нормального життя у Бухаресті зазначав: «Населення міста з кожним днем переконується у брехливості гітлерівської пропаганди, яка розповсюджувала найдикіші чутки про Червону Армію. Одночасно з цим змінюється ставлення до наших бійців: до них ставляться з повагою. Населення всіма засобами намагається висловити своє задоволення щодо вигнання німців з Румунії. Сьогодні в одному з театрів відбувся концерт червоноармійської художньої самодіяльності... Концерт пройшов з винятковим успіхом...» [7, с. 64]. На підтримку вищезазначеного документа можна згадати слова Д. Замфіреску, голови наукової ради ІССМЕР: «На вулицях Бухареста все було червоним від червоних прапорів, особливо в певні свята, усюди був зображений Сталін...» [32].

Проте, за іншими даними, після перших дружніх контактів стосунки між радянськими військами та населенням Румунії стали жорсткішими. Крім неприємних подій, які пов'язані зі злочинами червоноармійців, це було пов'язано із радянською пропагандою, яка переконувала своїх солдатів, що вони прибули на територію німецько-румунських окупантів [12].

А зловживання з боку командного складу Червоної Армії та червоноармійців продовжувалися. Крали усе, починаючи від станків та машин і закінчуючи дріб'язковими речами, як-то: годинники, ножиці, машинки для стрижки, скатертини, тканини, одяг, взуття, велика рогата худоба та їжа...Інші солдати вривались у будинки і розбивали меблі, щоб показати свою силу. І це були не поодинокі випадки, а масштабне злочинство по всій країні. Наприклад, існують відомості, що російський оркестр повністю пограбував магазин білизни, де вкрали панчохи, корсети та бюстгальтери. В іншому випадку наводиться приклад, коли у вересні 1944 року взвод російських військових увірвався у підвали з виробництва вина. Вони пили, а тоді розстрілювали тисячолітрові бочки. У результаті багато п'яних червоноармійців потонули у вині та отруїлися випаровуванням від бродіння [16].

Представники радянської військової влади заперечували систематичні факти злочинів червоноармійців, та у внутрішніх документах і повідомленнях для громадськості наголошували, що це були не російські солдати, а «невідомі особи, одягнені у форму радянських солдатів» [16]. Лише за доведеними фактами, які неможливо було заперечити, проводилися розслідування та виносилися покарання. Водночас, за спогадами румунського юриста та науковця, який пережив цю війну, Е. Фошенеану, одного з солдатів, який згвалтував німкеню і румунку, судили і розстріляли на очах у місцевого населення. Проте, зазначив розповідач, це був чи не поодинокий випадок і виглядав як акт пропаганди...» [33].

Повертаючись до угоди від 12 вересня 1944 року між СРСР, США, Великобританією та Румунією, зазначимо, що остання зобов'язувалась виставити для участі у війні проти гітлерівської коаліції не менше 12 дивізій [27, с. 206]. Відповідно до цього після вступу Червоної Армії на її територію тогочасні державні кола спішно розпочали формування угруповання своїх військ для спільних дій з

2-им Українським фронтом. Для цих завдань було наново створено 1-шу армію на базі раніше виведених з Криму піхотних дивізій і навчальних частин та нову 4-ту армію (майже повністю зібрану з навчальних частин) [34].

Більше того, у квітні 1945 року з військовополонених була створена 2-га румунська добровольча піхотна дивізія «Хорія, Клошка та Крішан». Командував нею генерал М. Ласкар. Вона не воювала проти німців, але разом з 1-ою дивізією імені Тудора Владиміреску вела бої проти румунських нацистів, що не здалися [35].

Після деяких сумнівів [34] радянське командування нарешті наважилося використовувати румунські війська на своєму фронті (у командирів-червоноармійців були побоювання відносно їхньої боєздатності, та наступні події довели, що вони виявилися безпідставними).

Проте для надійності було вжито низку заходів для зміцнення прорадянських настроїв у нових з'єднаннях. Серед них не лише усна агітація у вигляді проведення бесід, мітингів, спільних вечорів, а й заходи з більш глибоким підґрунтям. Наприклад, відповідно до «Директиви Генерального штабу Червоної Армії Командувачу військами 2-го Українського фронту про виведення 1-ї румунської піхотної добровільної дивізії...» від 24 березня 1945 року серед іншого зазначалося, що для укомплектування відділів пропаганди румунської піхотної дивізії та армії можна виділити одну тисячу солдатів та офіцерів з 1 румунської піхотної дивізії імені Тудора Владиміреску» [7, с. 92], тобто з осіб, які були перевірені часом і спільними бойовими діями.

Поряд із цим можна згадати й залучення спецпропагандистами до агітаційної роботи старообрядців – румун-ліпован. Найчастіше їх використовували у військах як партпрацівників, хоча комуністами вони не були. Один із них, М. Івлі, вже після війни на запитання брата, як же ж йому вдалося стати партійним працівником, коли був малописьменний, мало тямив у комуністичній ідеології та й взагалі румунською мовою говорив погано, відповів: «Ми тоді не мали потреби в особливій підготовці. Було достатньо знати декілька гасел румунською. Я знав десять» [36].

Заради об'єктивності варто відмітити, що бажання воювати на боці Червоної Армії нерідко було спричинене страхом за своє життя чи долю своїх сімей. Це стає

очевидним, наприклад, зі спогадів одного з румунських сержантів, який повідомив про те, що полковник Ваташеску (9-та дивізія) восени 1944 р. звернувся до своїх бійців із такими словами: «Наше завдання – разом із радянськими військами форсувати Муреш й атакувати німців. Ми повинні зробити це, щоб залишитися в живих і захистити нашу країну. Якщо ми не підемо в атаку на німців, радянські війська розстріляють нас як полонених, спалять наші будинки, вб'ють наших дітей. Радянські частини перебувають тут не для того, щоб нас підтримувати, а для того, щоб розстріляти нас, якщо ми будемо відступати. Якщо хтось із вас переживе цю війну, пам'ятайте, що ми зробили це заради свого народу» [37].

Таким чином до оперативного підпорядкування Червоній Армії перейшли 1-ша та 4-та румунські армії, які разом із нею до 24 вересня звільнили територію Румунії, а до 25 жовтня – Трансильванію. Цікаво, що у північній частині Трансильванії в листопаді 1944 року Сталін ввів воєнну адміністрацію. Уже з приходом до влади уряду П. Грози, який 8 березня 1945 року звернувся особисто до очільника Кремля з проханням про встановлення румунської адміністрації на вищезазначених територіях, останній дав згоду. При цьому Йосип Віссаріонович зазначив, що погодився не внаслідок суверенного права Румунії на ці землі, а віддав цю територію як винагороду для уряду Грози [38].

Проте, хоча Червона Армія й увійшла до Бухареста, війна тривала: ще необхідно було звільнити решту територій від гітлерівських військ, до складу яких входили частини та з'єднання з числа румунських військовослужбовців. Радянська пропаганда на цей контингент військ була практично однаковою. Основні гасла звукомовної та друкованої пропаганди звучали так: Німеччина затиснута у кліщі; перетворення колишніх союзників Німеччини в її противників; вихід англо-американських військ на німецькі кордони; сотні тисяч німецьких і румунських солдатів порвали з Гітлером, покінчили з війною і під проводом своїх генералів здались у полон; ніхто не може завдати своїй державі більшої шкоди, ніж це роблять солдати, які продовжують протистояти Червоній Армії; переможці не будуть знищувати ні полонених, ні цивільне населення. Знищені будуть лише німецький імперіалізм і нацизм [39; 40].

Поряд із друкованою, усною та радіопропагандою агітацією політоргани використовували для роботи серед військ противника та населення Румунії й наочну. Її зміст був найрізноманітнішим: показ успіхів Червоної Армії, картосхеми з розташуванням військ на Східному фронті, дискредитація Гітлера та його прибічників. Наочну агітацію застосовували також і під час вуличних боїв. Так, на стінах будинків писали різноманітні гасла, у вікнах останніх поверхів високих будівель виставляли плакати та щити з агітаційними закликами [30, с. 140].

Цікавим з погляду морально-психологічного фактора є те, що радянське керівництво заплющувало очі на таке: у багатьох румунських солдатів і офіцерів у 1945 році на парадних мундирах розміщувались як румунські нагороди, отримані ними за захоплення Севастополя, так і радянські медалі за звільнення Бухареста.

СРСР відіграв значну роль і в післявоєнному відновленні Румунії. Ще в 1945р., коли вона перейшла на бік країн антигітлерівської коаліції, але ще перебувала у стані війни, радянське командування неодноразово надавало їй зерно і картоплю для посіву. За інформацією газети «Вікторія», «завдяки допомозі Радянського Союзу ми уникнули голоду». 8 травня 1945 року було підписано радянсько-румунський договір про утворення спільних підприємств. У 1949 – 1962 рр. у Румунії була проведена колективізація за радянським зразком [26].

Перші парламентські вибори у післявоєнній Румунії пройшли в 1946 р. У них взяли участь майже всі політичні сили країни, проте після арешту комуністами керівництва націонал-лібералів і націонал-цараністів ці партії були виключені з парламентського процесу [41]. Протягом усієї виборчої кампанії аж до 1946 р. компартія застосовувала всі можливі засоби для залякування населення. Та незважаючи на це демократичні партії домоглися значного успіху: вони отримали 80% від загальної чисельності голосів виборців. Але комуністи сфальсифікували ці результати, що призвело до протестів з боку демократичних сил Румунії [38].

Згідно з підписаним 10 лютого 1947 року мирним договором, Румунії була повернута уся територія Трансільванії, але Бессарабія та північна частина Буковини були передані Радянському Союзу. Румунії були нав'язані зобов'язання щодо виплати високих воєнних репарацій (в основному на користь СРСР), вона також була

змушена погодитись на присутність на своїй території союзних (радянських) військ протягом 90 днів – нібито для налагодження лінії зв'язку з частинами Червоної Армії, які дислокувались у центрі Європи [38]. Насправді радянські війська перебували на території Румунії до 1958 року.

Румунські автори періоду комуністичного режиму передавали історію Румунії 1944 року як «звільнення Румунії славним Радянським Союзом», а вже з 1989 року – відкрито почали говорити про події 1944 – 1958 рр. як про радянську окупацію.

У перші повоєнні роки в румунській політиці домінувала орієнтація на СРСР [41]. Лідери держави на чолі з М. Роллером, П. Константінеску-Яшь уникали критичної оцінки подій 1940 і 1944 рр. Однак новий керівник Г. Георгіу-Деж привів на вивільнені місця своїх соратників, серед яких були І. Маурер, К. Стойка і Н. Чаушеску. Вони вважали за необхідне поступово послаблювати різні форми залежності від СРСР і насамперед усунути перебування його військ на їхній території [11, с. 83]. Г. Георгіу-Деж зумів переконати першого секретаря ЦК КПРС і голову Ради Міністрів СРСР М. Хрущова в необхідності їх виведення, пояснивши це тим, що Румунія й без того оточена соцкраїнами і відмовлятися від будівництва соціалізму не збирається. У 1958 р. радянські війська залишили країну. При цьому Москва згодом представила цей факт як такий, що був здійснений за її ініціативою. Радянська пропаганда говорила про те, що дає всім практичний приклад для початку виведення іноземних збройних сил із території інших держав [41].

Отже, безпосередні бої на румунській території Червона Армія вели майже сім місяців – з 27 березня по 25 жовтня 1944 року. Впродовж їх інформаційного супроводу кремлівські спецпропагандисти проводили інформаційний вплив у двох площинах: перша – на румунські війська, що діяли на радянсько-німецькому фронті, друга – на цивільне населення Румунії. Ці заходи не лише підтримали успіх бойових дій на зазначеній території, але й затягнули країну під свою «опіку» у перші повоєнні роки. Водночас комісарам доводилось докладати чималих зусиль у роботі з червоноармійцями, які, по-перше, були здивовані високим рівнем життя у Румунії, по-друге, упереджено ставились до населення, країна якого ще нещодавно вважалась одним із противників у війні.

6.2. Фінляндія

Унаслідок перемог Червоної Армії на радянсько-німецькому фронті станом на кінець 1943 – початок 1944 року та у зв'язку з воєнно-стратегічною необхідністю радянські війська розпочинають і ведуть бойові дії на території країн Північної Європи. (Додатки Н. 1–3).

Провал гітлерівського наступу влітку 1943 р. і наступ Червоної Армії на всьому радянсько-німецькому фронті, важливим результатом якого були прорив блокади Ленінграда в січні 1944 р., вихід Італії з війни, посилення національно-визвольної боротьби народів окупованих країн Європи сильно погіршили воєнно-політичне становище Фінляндії і різко знизили моральний стан її армії і населення.

У цій ситуації фінський уряд був змушений в лютому 1944 р. звернутися до СРСР із проханням повідомити умови припинення воєнних дій та укладання миру, щоб якимось пом'якшити внутрішньополітичне становище країни, проте не прийняв запропонованих умов. Це ще більше загострило політичну ситуацію в країні. Великі власники почали відправляти сім'ї та цінності до Швеції. Атмосфера напруженого очікування зростала з кожним днем. Згодом, на допиті, фінський офіцер З. Бурда, розмірковуючи про вплив Зимової війни на ставлення його земляків до СРСР та ідеї соціалізму, загалом висловився так: «Думка фінів про СРСР, про соціалізм, комунізм за останні 10 років сильно змінилася, – каже він. Я впевнений, що якби 10 років тому солдатам моєї роти довелось воювати проти Червоної Армії, вони б усі перебігли на її сторону. Причиною зміни їх поглядів є події 39–40 років, коли росіяни почали війну проти Фінляндії, а також окупація ними прибалтійських країн, чим вони довели своє прагнення поневолити малі народи ...» [42].

В армії це проявлялось у появі страху перед майбутнім наступом радянських військ на фінській ділянці фронту. Аналізуючи листи фінських солдатів за червень-липень 1944 року, радянське командування дійшло до висновку, що хоча настрої перших певним чином змінилися порівняно із 1941 роком, проте «моральний дух фінських військ ще не зламано, багато хто продовжує вірити у перемогу Фінляндії.

Збереженню боєготовності сприяє також страх перед тим, що росіяни – варвари, які прагнуть фізичного знищення фінського народу та його поневолення» [42].

З іншого боку, на думку російського історика О. Сенявської, в суспільній свідомості радянської сторони фіни сприймалися як ворог другорядний, який нічим особливо не виділявся серед інших членів гітлерівської коаліції, тоді як на Карельському фронті, на ділянках безпосереднього з ними зіткнення, вони були головним і досить небезпечним противником, який за своїми бойовими якостями відтіснив на другий план навіть німців. Усі інші союзники Німеччини не могли похвалитися повагою до себе з боку ворога: ні угорці, ні румуни, ні італійці, з якими доводилося стикатися радянським військам, оскільки вони не відрізнялися особливою доблестю і були, на загальну думку, досить «кволими вояками» [42].

Більше того, в ході Другої світової війни сприйняття фінів і в армії, і в радянському суспільстві було більш адекватним, ніж напередодні радянсько-фінського конфлікту. Це був, по суті, той самий противник, зіткнення з яким повторилося через невеликий проміжок часу, але радянська сторона була вже багато в чому іншою, особливо завдяки досвіду Зимової війни 1939 – 1940 рр.

Ймовірно, невизначеність і недостатня переконливість первісної мотивації радянської позиції в Зимовій війні спонукали перейти в пропаганді від тези про «забезпечення безпеки Ленінграда» до підкреслення тільки визвольних цілей Червоної Армії щодо Фінляндії. Класові ідеї «звільнення від експлуатації» за допомогою радянських багнетів знайшли своє відображення в газетних заголовках звітів про численні мітинги трудящих СРСР «в підтримку рішучих заходів» радянського уряду. Нещодавня термінологія про «фашистів» зникла з радянського пропагандистського лексикону в зв'язку з заграванням із фашистською Німеччиною. Пропагандистськими штампами стали такі вирази, як: «білофінські бандити», «фінська білогвардійщина», «Белофінляндія» і ін [42].

Своєю чергою, німецьке військово-політичне керівництво надавало вкрай важливого значення питанню утримання фінської території. Про це свідчив А. Гітлера про збереження фронту будь-якою ціною. Наведемо витяг з нього: «Найважливішим завданням 20-ї гірської армії залишається захист та втримання

нікелевих родовищ. Це може стати вирішальним фактором для перемоги у війні» [43].

Повертаючись до ходу бойових дій, відмітимо, що 9 червня 1944 року війська Ленінградського фронту почали свій стрімкий наступ на Карельському перешийку, а 20 червня війська Карельського фронту – на свірському і масельському напрямку. Фінські війська брали участь у цій війні у смузі, яка пролягала вздовж усього радянсько-фінляндського кордону [44].

У цей час посилюються занепокоєння серед фінських військовослужбовців. Для прикладу наведемо слова з листа одного невідомого фінського солдата «... Більш за все я боюся потрапити до рук росіян. Адже вони спочатку знущаються над своїми жертвами, а потім їх неодмінно очікує смерть». Цікаво, що серед радянських бійців також була розповсюдженою думка про жорстокість фінів, і що потрапити у полон до них було гірше, аніж до німців [42].

Існують навіть характеристики (щоправда, фінської сторони), які дуже низько оцінюють моральний стан червоноармійців: «... ентузіазм червоноармійців у бою швидко згасав і подекуди їх неможливо було змусити атакувати, оскільки вони бачили велику кількість загиблих» [45]. Фінські дослідники пояснюють такий стан справ так: по-перше, лави Червоної Армії у 1944 році, в основному, склали військовослужбовці 1891 – 1927 років народження, у той час як фінські воїни були в межах вікової групи від 1901 до 1925 року народження; по-друге, окремі підрозділи були сформовані з поранених та інвалідів; по-третє, червоноармійці азійських національностей ховались, уникаючи битв [45].

Ймовірно, саме зниження морально-психологічного стану червоноармійців змусило військово керівництво Карельського фронту посилити партійну роботу серед військ. У березні та квітні 1944 р. працівники політуправління групами відвідали всі армії Карельського фронту, вивчаючи стан партійно-політичної роботи, на місцях допомагали політорганам покращувати стиль керівництва. Розуміючи, що у дні наступу зв'язок тилу із фронтом набував все більшого значення, агітатори навіть на привалах зачитували бійцям матеріали з газет. Командири і політпрацівники надсилали листи

родичам та землякам солдатів, які відзначились у боях. Відповіді на них нерідко зачитувались перед строєм [43].

Під час наступу вкрай важливу роботу проводили фронтові та армійські Будинки Червоної Армії (БЧА), дивізійні клуби. У військах працювало 5 агітмашин фронтового БЧА, 16 дивізійних кінопересувок, 2 концертні бригади, ансамбль червоноармійської пісні і танцю, фронтовий естрадний театр і 3 республіканських драматичних театра [43].

Найбільш успішно використовувались агітмашини. До їх штату входили лектор, кіномеханік, баяніст, художник або фотограф. Лектор, він же ж начальник агітмашини, виступав з доповідями перед бійцями, офіцерами і місцевим населенням, організовував мітинги та збори, керував рештою робіт цього колективу [43].

Повертаючись до воєнної і політичної обстановки, яка склалася на середину 1944 р., слід зазначити, що вона була виключно сприятливою для радянської пропаганди серед фінських військ. Оскільки внаслідок перших потужних ударів Ленінградського фронту вони почали відступати. Наступні удари Ленінградського і Карельського фронтів змусили місцевий уряд знову звернутися до радянського уряду із запитом про умови виходу Фінляндії з війни.

Перед політорганамі фронту було поставлено завдання: своєчасно, з максимальною оперативністю, довести до солдатів противника відомості про перемоги військ Ленінградського, Волховського, Українського та інших фронтів. Ситуація вимагала посилення всіх форм і методів пропагандистського впливу на ворога. Це був період, коли необхідно було поряд із рішучим покращенням роботи в умовах оборони розпочати безпосередню підготовку до наступальних боїв. На підставі директиви начальника політуправління фронту в усіх з'єднаннях створили позаштатні групи для роботи серед військ противника. Кожна група складалась із заступника старшого інструктора, диктора, радіотехніка, двох рупористів та фотографа [2; 46].

Зважаючи на те, що нові працівники не мали навичок і досвіду по роботі серед військ противника, в армії були проведені семінари, на яких вивчали досвід роботи старших інструкторів і дикторів під час наступальних боїв, технічні засоби пропаганди і розповсюдження листівок. В усіх нових з'єднаннях наказами

командирів дивізій створили агітгрупи, забезпечені агітмінометами, порохом, агітмінами і відповідним транспортом. В арміях звукостанції були приведені в бойову готовність, організовані похідні друкарні на автомашинах [46].

Робота радянських пропагандистів серед військ і населення противника проходила у двох площинах – загальнополітичній та оперативній. Перша охоплювала воєнно-політичні проблеми, питання міжнародної обстановки, співвідношення сил і засобів сторін. Стрижневі завдання цієї пропаганди – це підрив суспільно-політичної системи Фінляндії, формування суспільної думки всередині країни, заклики до опору гітлерівському режиму [2, с. 381], роз'яснення цілей і прагнень СРСР у післявоєнний період. Друга поширювалася на особовий склад фінської армії. Вона враховувала ситуацію на фронті та на його окремих ділянках (втрати у живій силі та техніці, звернення військовополонених до співслужбовців, помилки командування тощо) [2, с. 382].

Основними формами інформаційно-психологічного впливу, які застосовували радянські пропагандисти під час боїв за Фінляндію наприкінці Другої світової війни, були усна агітація (звукомовлення) та друкована пропаганда.

Чільне місце у радянській друкованій пропаганді в цей період займали агітматеріали інформаційного характеру. Так, за перші чотири місяці 1944 р. було випущено 21 листівку про бойові успіхи Червоної Армії і поразки німецьких військ [46, с. 48].

Усього за перші чотири місяці 1944 р. було видано 65 листівок загальним накладом 1209000 примірників, з них 15 листівок тиражем 202000 примірників – сьомим відділенням політвідділу армії [46, с. 48].

Радянська пропаганда не обмежувалася поданням зведень. Навпаки, розповідаючи про черговий успіх російських військ, політпрацівники зазвичай завершували інформаційну листівку коротким висновком або закликом до фінських солдатів, який логічно випливав з даної ситуації. Так, було видано декілька листівок про розгром південного угруповання німців. Одна з них під назвою «Розгром німецької групи Південь» закінчувалася такими словами: «Доля південного угруповання німців очікує всі армії Німеччини та її васалів». В іншій листівці,

присвяченій тому ж питанню, проголошується: «Тих, хто до останнього моменту залишиться у таборі Гітлера, очікує та сама доля, яка спіткала сотні тисяч солдатів та офіцерів, які загинули за останні дні на Україні» [2; 46].

Тематичних листівок за цей же період було випущено сім. Листівка «Розривайте з маннергеймівськими лахтарями» присвячена Тегеранській декларації про відповідальність за військові злочини. Листівка «Чи до кінця з Маннергеймом?» розкриває провал великофінської авантюри. Дві листівки присвячені бомбардуванню Гельсінкі і Котка. У них показується доля Фінляндії як васала Німеччини [46, с. 49].

На цей час бої на Півночі між радянськими і фінськими військами тривали три роки – до вересня 1944 р. Саме тоді Фінляндія вийшла з війни, таки уклавши перемир'я з СРСР і Великобританією і оголосивши війну колишньому союзнику – Німеччині. Цій події передували значні успіхи Червоної Армії уздовж всього радянсько-німецького фронту, в тому числі на Карельському фронті в червні-серпні 1944 року, коли радянські війська вийшли до державного кордону, а фінський уряд звернувся до Радянського Союзу з пропозицією почати переговори [42].

З початком переговорів між СРСР та Фінляндією в радянській пропаганді встановилося певне затишшя, під час якого її політоргани обмежувалися, в основному, виданням листівок інформаційного характеру, а також пропагандою полону. Наприклад, у «Правді» великим тиражем була випущена стаття «Фінляндія перед вибором» для фінської армії та тилу, а також листівка «Висловлювання іноземної преси про радянсько-фінські відносини».

Під час наступальних операцій взимку 1944 р. політуправління видавало велику кількість листівок оперативного характеру (накази Верховного Головнокомандувача, оперативні зведення і т.д.), призначених для швидкого розповсюдження серед фінських частин. Окремими листівками були оприлюднені деякі моменти з «Повідомлення Радянського інформбюро» «Про результати трьох років війни».

Упродовж наступу Червоної Армії приділялася велика увага пропаганді полону. Було видано 11 ілюстрованих листівок на тему «Полон – найвірніший шлях додому» [46, с. 53]. Для фінських частин, які відступали, видали листівку «Куди

бігти, як рятуватись?»), у якій йшлося про те, що шлях до порятунку – це залишити лави фінської армії або здатись у полон. Листівка «Зупиніться, попереду вірна загибель» була видана спеціально для резервних частин, які підходили з тилу до фронту. У ній змальовувалася сумна доля розбитих частин і зазначалося, що всіх чекає те саме, якщо вони не відмовляться підкорятися своїм офіцерам і підуть у бій.

Коллективні та індивідуальні звернення фінських солдатів, які були захоплені у полон, склали значну частину радянської друкованої продукції. У листівці, випущеній за підписами 70 військовополонених, підкреслювалося, що продовження протистояння призведе до вірної загибелі й лише здачею в полон можна врятуватись. Дієвою була листівка-звернення 36 полонених солдатів, розбитих у перші дні наступу 1-го піхотного полку, яка була оформлена у вигляді траурного повідомлення («Пам'яті загиблих 1-го піхотного полку»).

Практикували також друк листівок з текстом листів військовополонених до рідних. У цих листівках розповідали про життя в полоні, безглуздість продовжувати війну і т.д. Листівок такого спрямування було випущено вісім.

Під час видання листівок часто використовували дані трофейних документів (накази, розпорядження, звіти), що дозволяло зробити їх цілеспрямованими, скерованими на певну аудиторію.

Іншою формою ведення радянської пропаганди було звукомовлення та усна агітація.

Практично в кожному щойно звільненому місті та у більшості населених пунктів для роботи серед населення використовувалися ПГУ (потужні гучномовні установки). За допомогою ПГУ, передусім, передавали останні відомості, заяви, огляди фронтових газет тощо.

Усна пропаганда торкалася тих же питань, що й листівки. Для звукомовних станцій у червні 1944 р. склали 30 програм. У звукопропаганді широко використовували тексти колективних звернень військовополонених, а також виступи антинацистів. Було проведено 20 мітингів біля мікрофона. На початок 1944 р. на Карельському перешийку працювало 9 звукомовних станцій. Програми передач для них складали щоденно, а інколи по 2-3 програми в день [46, с. 50].

Під час складання програм головна увага приділялася показу успішного наступу військ Ленінградського та інших фронтів. Для забезпечення максимальної оперативності в усній пропаганді накази Верховного Головнокомандувача й найважливіші зведення радянського інформаційного бюро про перемоги радянських військ приймалися по радіо і негайно перекладалися на фінську мову. Таким чином, найбільш потужні ЗВС, яким програми передач доставляли фельд'єгерямі або передавали по телефону, мали можливість озвучувати противнику найважливіші матеріали про радянські перемоги через декілька годин після їх опублікування.

У програмах передач підкреслювалося, що фінським загарбникам не уникнути такої ж розплати, яка чатувала на німців під Ленінградом, що година цієї розплати наближається. У радянських програмах послідовно й систематично показували безнадійність становища Фінляндії, неминучість воєнного розгрому, підкреслювали, що бомбардування Гельсінкі та інших міст Фінляндії є загрозовим попередженням про катастрофу, яка наближається, що для фінського солдата є лише два шляхи до порятунку: залишити лінію фронту і відійти у тил або здатися в полон Червоній Армії [47, с. 79].

У цей період великий розмах отримала пропаганда від імені військовополонених. У програми передач були включені їх виступи, які стосувалися політичних питань. Працівники політвідділу обмежували літературну правку таких рукописів, прагнучи зберегти своєрідність солдатського стилю та мови. Так, під час виступу через ЗВС один із військовополонених звернувся до солдатів свого полку з проханням виконати його доручення: «Передайте, хлопці, моєму приятелю Понтола, щоб він під час наступної відпустки відвіз мої речі додому» [48].

У період наступу радянських військ усі звукозасоби на Карельському перешийку були спрямовані на виконання спеціального завдання. Командування вирішило провести на правому фланзі перешийку імітацію з метою ввести в оману противника та відволікти його увагу від напрямку головного удару. На порівняно вузькій ділянці фронту було зосереджено 3 гучномовні установки, які протягом двох ночей – з 9 на 10 і з 10 на 11 червня – імітували рух танків, польотів бомбардувальної авіації та артилерійську стрільбу [6, с.53]. Саме в момент кидка радянських військ в атаку

частина звукозасобів була використана для посилення бойового наступального пориву червоноармійців. Передавалися заклики, марші, шум працюючих двигунів та руху техніки.

У результаті потужного удару радянських частин ворожа оборона була прорвана у дуже короткий час. У перші дні наступу противник так швидко відходив, що радянські передові частини не мали вогневого контакту з ним, тоді стали використовувати гучномовні установки та рупористів, підключали військовополонених.

Повертаючись до основної теми дослідження, зазначимо, що робота з полоненими була одним із найвідоміших способів донесення радянської пропаганди до фінських військ та населення. У перші дні наступу вона розгорнулася як у з'єднаннях, так і у фронтовому збірному таборі.

Ще 30 червня 1942 року в таборі № 242 Горьківської області відбулася перша інтернаціональна конференція військовополонених. На конференції були присутні 865 антинацистів – німців, австрійців, чехів, фінів і румунів. Делегати прийняли «Заклик до солдатів усіх національностей», який містив такі рядки: «Спрямовуйте вашу зброю проти нашого спільного ворога, проти плутократів, банкірів і фашистських псів, проти Гітлера, Геринга, Антонеску, Маннергейма, Хорті та їх підлабузників, а не проти волелюбних народів» [48].

Незабаром відбулася ще одна конференція у Череповці, у таборі № 158. Це була перша конференція фінських військовополонених. Вони поділяли антифашистські погляди, прийняли «Декларацію до народу та армії Фінляндії», яка закликала покінчити з війною, злочинним урядом і фінським генералітетом, який потрапив під вплив Гітлера [48].

У зв'язку з малою чисельністю фінських полонених їх майже не було в «антифашистських школах». Натомість прорадянську пропаганду з ними проводили на заняттях і семінарах табірні політробітники, а з метою протидії «незрілим настроям» до роботи з ними почали залучати фінських політемігрантів – Куусінена, Антикайнена, Пакканена, Серкунена [49, с. 156].

Наявність у складі Ленінградського фронту трьох оперативних груп для роботи з фінськими військовополоненими дозволила швидко і детально проводити

опитування їх, використовуючи показання як у друкованій та усній пропаганді, так і з метою інформування командування. На армійських пересильних пунктах полонені затримувались 1–2 доби [46, с. 58]. За цей короткий термін необхідно було отримати загальні анкетні дані на всіх військовополонених, скласти від їх імені агітматеріали (листівки і звукопрограми) і детально опитати декількох полонених, особливо з нових частин.

Досвід роботи сьомих відділень політвідділів армії у цьому напрямі заслуговує уваги. Робота була організована таким чином: як тільки на пересильний пункт надходила група військовополонених, їх обробка починалась із заповнення завчасно підготовлених, віддрукованих у друкарні анкет. З полонених виокремлювали найбільш ініціативного і демократично налаштованого, на якого покладали відповідальність заповнення анкет. Водночас інструктор відділення проводив бесіди з полоненими для виявлення серед них найбільш незадоволених політикою фінського уряду і командуванням армії та тих, хто знає характерні факти з життя армії і тилу, необхідні для використання пропагандою Червоної Армії.

Ці розмови та ознайомлення із заповненими анкетами дозволяли майже безпомилково підібрати невелику групу з найбільш освічених та ініціативних полонених. Цій групі за можливості виділяли окреме приміщення і вказували, як писати листівку або програму звукопередачі. До обговорення складеного проекту листівки залучали решту полонених, які нерідко вносили до нього чимало цінних додатків. Деякі проекти листівок двічі-тричі переробляли. Після схвалення листівки старший групи відповідав за те, щоб усі полонені підписали її. Поки вони писали проект листівки і підписували його, інструктор відділення мав можливість провести коротке політичне опитування і підготувати їх для виступу через звукомовні станції.

Звільнення військовополонених як важлива форма роботи з дезорганізації військ противника була слабким місцем у радянській роботі під час наступальних боїв у Фінляндії [47].

За місяць наступальних дій на перешийку одна з оперативних груп політуправління фронту підготувала до відправлення 26 чоловік, з них було відправлено лише 17. З числа останніх повернули 8 чоловік, не виконавши завдання

[46, с. 58]. Тим не менше більшість принесла важливі відомості про противника. Наприклад, південніше річки Вуоксі частини однієї радянської дивізії не просувалися вперед, оскільки противник чинив серйозний опір. Політвідділ армії вирішив на цій ділянці фронту направити в розташування противника 3 військовополонених із завданням привести полонених і в загальних рисах дізнатися про політико-моральний стан противника. Незабаром солдати повернулись і доповіли, що вони не змогли виконати завдання, позаяк противник розпочав відхід і вони не наздогнали відступаючих. Крім того, загороджувальний вогонь артилерії ускладнював їх подальший рух. Дізнавшись про цей хід противника, радянські частини просунулись уперед і почали переслідування ворога.

У розпалі наступальних боїв Червоної Армії на Карельському перешийку (серпень 1944 р.) відділ пропаганди політуправління Ленінградського фронту розпочав підготовку до організації масово-пропагандистської роботи серед фінського населення. При цьому перед відділом були поставлені практичні завдання: тлумачення цілей приходу Червоної Армії на територію Фінляндії; викриття німецько-білофінської пропаганди про «жахи», які нібито несе з собою Червона Армія; роз'яснення місцевому населенню його завдань у зв'язку з приходом Червоної Армії [46, с. 59].

Виконання цих завдань вимагало підготовки досвідчених пропагандистів та агітаторів, здатних виступати фінською мовою, не лише з офіцерського складу Червоної Армії, але й з військовополонених-антинацистів. Тому відділ пропаганди відібрав у таборах 25 демократично налаштованих військовополонених-фінів і з дозволу політуправління та військової ради фронту організував «школу (курси) антифашистів». У передмісті Ленінграда для школи був виділений окремих будинок, ізольований від населення. Слухачам школи були створені покращені матеріальні умови. Заняття проводилися з 16 по 29 вересня 1944 року. До програми занять входили такі теми:

- підсумки трьох років війни гітлерівської Німеччини та її васалів проти Радянського Союзу;
- Фінляндія – васал гітлерівської Німеччини;

- Радянський Союз – країна соціалізму [46, с. 59].

Крім цього, щоденно проходили політзаняття з поточних міжнародних і воєнних подій. Для антинацистів демонстрували найкращі радянські кінофільми, що мали пропагандистське значення.

«Антифашистська школа» була розпущена після того, як Фінляндія прийняла радянські умови перемир'я і вийшла з війни.

Таким чином, аналіз радянської пропаганди у Фінляндії показує, що головними її темами були:

- загарбницький, імперіалістичний характер війни з боку гітлерівської Німеччини та її васалів;

- брехливість тверджень правлячих кіл Фінляндії про оборонну війну і про свою «окрему» війну;

- зростаюча міць Червоної Армії;

- укріплення та розширення коаліції демократичних країн;

- зовнішньополітична ізоляція Фінляндії;

- неминучість поразки гітлерівського блоку;

- розпалювання ненависті до німців;

- розвиток антивоєнних настроїв у фінській армії та в тилу;

- заклики до залишення лінії фронту, відходу в тил або здачі в полон [2].

Після прориву частинами Червоної Армії фінської оборони на Карельському перешийку і поразки німецької армії у Прибалтиці влітку 1944 р. для правлячих кіл Фінляндії стала очевидною повна безнадійність продовження боротьби. 5 вересня 1944 року були припинені воєнні дії. 19 вересня 1944 року в Москві підписали угоду про перемир'я між СРСР і Великобританією з одного боку та Фінляндією – з іншого.

У цей період у таборах фінські комуністи переконували співвітчизників перш за все у чесних умовах укладеного між СРСР і Фінляндією перемир'я, у необхідності тривалої і міцної дружби з Радянським Союзом, у миролюбній зовнішній політиці країни соціалізму. Успіх роботи фінських політемігрантів разом із радянськими політробітниками підтвердило й те, що багато полонених почали вступати в організоване у жовтні 1944 року товариство «Фінляндія – Радянський Союз» [48].

Угода щодо перемир'я започаткувала й масову репатріацію фінських військовополонених з Радянського Союзу. Шанс у числі перших опинитися на батьківщині отримали фіни, які зарекомендували себе як антинацисти і передовики виробництва. Серед репатрійованих знайшлися бажаючі будувати у Фінляндії соціалізм. На політичне виховання цих людей, мабуть, вплинули фінські політемігранти.

Відтоді розпочався новий період пропагандистської роботи союзників – період демократизації. Його основними рисами щодо армії Фінляндії були: звільнення у відставку офіцерів із пронацистськими поглядами; розгортання широкої політико-просвітницької роботи серед особового складу армії з метою розвитку «сильних, свідомих, демократично спрямованих громадян» [50, с. 38] та надання знань щодо «основ суспільного ладу Фінляндії і правильного уявлення про зміст і значення національної самостійності» [50, с. 43].

На завершення варто наголосити, що на сьогодні не існує остаточних поглядів щодо протистояння СРСР та Фінляндії в останній світовій війні. Так, думку молодого покоління фінських істориків можна простежити у працях М. Йокісіпіля. Зокрема, він вважає, що «талвісота» (зимова війна) і «яткосота» (війна – продовження) всього лише «обґрунтовані оборонні бойові дії проти агресії СРСР». Для Йокісіпіля «талвісота» – «патріотична священна війна», і незважаючи на те, що її продовження було наступом на СРСР, в цьому винен тільки сам СРСР, вважає М. Йокісіпіля. Він також пише, що хоча Фінляндія програла обидві війни, вона була «політичною переможницею», тому що країна «була окупована» [51]. Певним чином дані слова підтверджує соціологічне опитування, яке було проведене серед своїх читачів однією з газет Фінляндії – «Хельсінгін Саномат» – у вересні 2012 року. Питання було таким: «Коли Фінляндія мала найбільше незалежності?». Одна з відповідей, опублікованих в газеті, стала вкрай цікавою. М. Пюстюнен з міста Еспоо відповів коротко: «Історично ми були найбільше незалежними і самотніми у воєнні роки 1939–1944» [52].

Російський дослідник Й. Бекман висловлює щодо цього вкрай іншу думку: «... фінська історіографія Другої світової війни практично відсутня. Є міфи, легенди, військова пропаганда, психологічна агітація. Найголовніше – це антирадянська пропаганда про те, що головним наміром Сталіна нібито спочатку було «окупувати» Фінляндію, знищити її народ, і тому фінська підтримка Гітлера була «справедливою». Змін у фінській історіографії практично не відбулося – вона залишилася такою ж, якою вона була під час війни. Головний сенс фінської військової пропаганди – спроби приховати справжній характер німецько-фінських відносин» [53].

Більш поміркований погляд із цього питання серед російських істориків займає О. Сенявська. Так, на її думку, «сама адекватність взаємного сприйняття в контексті перебігу Другої світової війни, з урахуванням, безумовно, загальної міжнародної ситуації, дозволила СРСР і Фінляндії знайти взаємоприйнятний вихід з військового протистояння. Причому з усіх союзників Німеччини, які межували з СРСР, лише Фінляндія не піддалася радянській окупації і «радянзації», придбавши унікальний статус «нейтрально-дружньої» держави (у сфері радянського впливу) на багато десятиліть «холодної війни». При цьому О. Сенявська відмічає, що це був вельми цікавий соціально-психологічний феномен, – ніколи не було тієї масової ненависті, яка характерна для відносин з німцями в період Другої світової війни і ще багатьох років після її закінчення. Можливо, тут відобразився певний комплекс провини за події 1939-1940 рр., коли маленька країна стала жертвою агресії з боку великого сусіда, а також повага, викликана стійкістю, з якою фіни захищали свою землю. Ймовірно, нейтрально-дружній статус післявоєнної Фінляндії, який підтримувався і радянською пропагандою, також вплинув на сприйняття цієї країни і її народу в наступні роки» [42].

Більше того, О. Сенявська зазначає, що серед всіх сателітів Німеччини, мабуть, лише у Фінляндії був присутній елемент справедливості для участі у війні проти СРСР, який, втім, повністю перекривався її загарбницькими планами. Водночас дослідниця підкреслює, що «мотивація вступу у війну і виходу з неї була практично протилежною. У 1941 році Маннергейм надихав фінів планами створення

Великої Фінляндії і клявся, що не вкляде меч у піхви, доки не дійде до Уралу, а у вересні 1944 року виправдовувався перед Гітлером за те, що «не може більше дозволити собі такого кровопролиття, яке піддало б небезпеці подальше існування маленької Фінляндії і прирєкло б її 4-мільйонний народ на вимирання» [42].

Як бачимо, на відміну від інших сателітів Третього райху, Фінляндія вважалася серйозним противником, який потребував більш продуманих заходів впливу. Відповідно, зміст агітаційних матеріалів на її території мав переважно інформативний характер. Робота радянських пропагандистів серед військ і населення противника здійснювалася у двох площинах: перша охоплювала воєнно-політичні проблеми, питання міжнародного становища, співвідношення сил і засобів сторін. Друга поширювалася на особовий склад фінської армії.

6.3. Болгарія

Болгарія – перша зі слов'янських країн, яку звільняла Червона Армія під час Другої світової війни. Загалом, вона мала багато спорідненого з Росією: відноситься до слов'янських країн, мова слов'янська, народ дотримується християнської віри. Болгарія прийняла велику кількість емігрантів з Росії, які залишили країну після Першої світової війни та Жовтневої революції.

Напередодні Другої світової війни, намагаючись знайти своє місце у складному лабіринті міжнародних відносин, Болгарія вирішувала свої територіальні проблеми шляхом домовленостей з Німеччиною і Радянським Союзом. Саме тому після укладення німецько-радянського пакту (23 серпня 1939 року) болгарський уряд змушений був примиритися з посиленням радянської пропаганди в Болгарії через поширення наукової та художньої літератури, газет і журналів. У Софії та Варні були відкриті магазини з продажу радянської книги. У кінотеатрах з величезним успіхом демонструвалися російські фільми. Активізували свою роботу товариства болгарсько-радянської дружби. Винятково сприятливі умови склалися й для активізації діяльності Болгарської робітничої партії (БРП) та посилення її позицій.

Влада була змушена закривати очі на окремі дії комуністів, чудово розуміючи, що за ними стояла Москва [54].

Надалі особливістю радянського пропагандистського впливу було те, що Болгарія офіційно вступила у Другу світову війну на боці країн Осі (13 грудня 1941 року), оголосивши війну США і Великобританії, будучи єдиною союзницею Німеччини і водночас не воюючи проти СРСР.

13 січня Г. Дімітров направив особистий лист Й. Сталіну, в якому просив прийняти його для обговорення позиції, яку повинна зайняти болгарська компартія у зв'язку зі вступом у країну німецьких військ. Він висловив у листі думку, що БРП повинна рішуче виступити проти цих дій Німеччини, звинувачувати царя і уряд країни у становищі, яке склалося, підкреслюючи необхідність укладання пакту між СРСР і Болгарією. Й. Сталін висловив згоду з позицією Г. Дімітрова, підкресливши, що партія повинна діяти не як помічник Радянського Союзу, а виступати від свого імені, щоб уникнути провокацій [55]. На думку генерала С. Штеменка, «нове тоді існувало разом із старим, і не завжди віднаходились люди, які були здатні роз'яснити, за ким стоїть майбутнє, оскільки слово комуністів ще не всюди зробило свою справу» [13].

Таким чином, радянське керівництво відчувало з боку певної частини містян підтримку вступу Червоної Армії у Болгарію, але воно розуміло, що не треба заспокоюватись, адже правлячі кола держави, які виявляли прихильність до Німеччини, можуть здійснити якісь воєнні акції! Тому план майбутньої операції розроблявся радянським штабом з усією ретельністю [56; 57].

Серед іншого, під час підготовки до операції зі звільнення Болгарії велику увагу приділяли і питанню морально-психологічного настрою особового складу радянських військ, які залучалися до наступу на даному напрямку. Ідеологічна робота спрямовувалася на налаштування російських солдатів завершити звільнення народів Європи, попри відчайдушний спротив противника, який відчував наближення поразки [58]. Ця робота була спрямована на забезпечення нового завдання: ведення бойових дій на території чужої, але дружньої Болгарії [59].

Тому в побут особового складу частин і кораблів увійшли заняття, нібито зовсім не притаманні для війни, – солдати, сержанти і офіцери вивчали історію і географію Болгарії, її культуру та звичаї [1]. Військова рада 3-го Українського фронту зробила все можливе, щоб роз'яснити воїнам сутність пронимецького болгарського уряду і водночас прищепити дружні почуття до болгарського народу, повагу до його національно-визвольної війни.

Повертаючись до ходу розгортання воєнних дій на цій ділянці фронту, слід відмітити, що 5 вересня 1944 року війська 3-го Українського фронту у взаємодії з Чорноморським флотом вийшли до румунсько-болгарського кордону в Добруджі. (Додатки Н. 1; Н. 8) Перетин кордону Болгарії радянськими військами намічався на 8 вересня. Але за день до цього, 7 вересня, командувач фронтом звернувся із закликом до болгарського народу та армії: «Червона Армія не має намірів воювати з болгарським народом та його армією, оскільки вважає болгарський народ побратимом. У Червоної Армії одне завдання – розбити німців і прискорити строки приходу загального миру» [7, с. 101–102; 59; 60, с. 73]. У пам'ятці воїнам, виданій Військовою радою фронту, розповідалося про багатовікову дружбу болгарського та російського народів і про обов'язок радянського воїна, який вступав на болгарську землю [59]. Вищезазначені документи разом із листівками, в яких містився текст ноти радянського уряду Болгарії, були поширені у державі. Таким чином, населення й армія були добре ознайомлені з метою та намірами Радянського Союзу [60, с. 74].

Приблизно в цей же час начальник розвідки представив генералу армії Ф. Толбухіну болгарську листівку із закликом: «Ласкаво просимо! Ми чекали вас, брати-червоноармійці. І очікували вас ми не склавши руки ... своєю кров'ю ми скріпили своє братство з партизанським рухом на території поневоленої Європи. Ми із радістю та задоволенням віддаємо вам честь і вітаємо вас – ласкаво просимо на наш кордон!» [61].

Уранці 8 вересня 1944 року передові загони радянських корпусів перейшли румунсько-болгарський кордон і попрямували вглиб країни. Слідом за ними почали рух авангардні полки дивізій першого ешелону. Г. Жуков згадував про ці події так: «... все було готове для того, щоб відкрити вогонь, але ми зі своїх спостережних

пунктів не бачили цілей, по яких необхідно було б його вести. У стереотруби, біноклі та неозброєним оком ми спостерігали на болгарській території звичайне мирне життя...» [62]. Начальник політвідділу 57-ої армії Г. Цинев у своєму донесенні політуправлінню 3-го Українського фронту зазначав з цього приводу наступне: «Місцеве населення у перший день ніби приглядалось до Червоної Армії, проявляючи стриманість та деяку насторогу, а згодом майже усюди влаштовувало нашим частинам і підрозділам теплу і радісну зустріч» [7, с. 107]. З усього складається враження, що події, які розгорнулися в цей час на території Болгарії, мали швидше святковий характер. На дорогах були натовпи болгар із квітами, виноградом і вином. Так, у Сілістрії, до якої радянські підрозділи ввійшли на початку наступу, вулиці були заповнені народними масами, звідусіль лунали крики: «Ура!», «Хай живе Червона Армія!». Жінки стояли із кошиками і пригощали радянських воїнів. У с. Коралі перед взводом радянських автоматників склала зброю вся прикордонна застава і, вишикувавшись, проголосила: «Геть фашистів!», «За дружбу з братським російським народом» [63, с. 64].

Не минуло й півгодини з початку перетину радянськими військами кордону, як командувач 57-ю армією доповів, що одна з піхотних дивізій болгарської армії вишикувалась уздовж дороги і зустрічала радянські війська з червоними прапорами та урочистою музикою. Через деякий час такі ж події відбулися й на інших напрямках [57]. Так, у донесенні політвідділу 37-ої армії політуправлінню 3-го Українського фронту від 9 вересня 1944 р. зазначено наступне: «Болгарські солдати у бесідах виявляють велику радість з приводу приходу частин Червоної Армії в Болгарію і висловлюють бажання допомогти російській армії» [7, с. 106]. Командарми доповідали, що проходить стихійне братання радянських воїнів з болгарським народом. Ф. Толбухін відразу зателефонував з цього приводу у Ставку. На що Й. Сталін дав розпорядження: «Усю зброю болгарських військ залишити їм, нехай вони очікують наказу від свого уряду» [62].

У цей час на болгарському аеродромі Габровніца, куди перебазувалися полки і штаб 136-ї штурмової авіаційної дивізії, так само можна було спостерігати дивовижну картину. Весь аеродром заповнили люди, майоріли червоні прапори,

лунали пісні. Коли перший літак приземлився, до нього кинулись мешканці Габровниці у святкових народних костюмах із квітами. Відразу ж на аеродромі розпочався мітинг, виступали болгари та радянські воїни. Вони обмінювалися сувенірами... [1].

Кореспондент «Правди» писав: «... Те, що ми бачили в Болгарії, перевершувало всі очікування. Дорогою, якою йшла Червона Армія, при вході в кожне місто і село були побудовані тріумфальні арки, прикрашені квітами і гаслами: «Ласкаво просимо, наші визволителі» [64].

Отже, болгарська сторона загалом дуже приязно сприймала прихід Червоної Армії на свою землю. Тому закономірним було те, що 9 вересня війська 3-го Українського фронту продовжували просуватися в глиб країни.

Того ж дня в Софії почалося збройне повстання: сформований уряд Вітчизняного фронту на чолі з К. Георгієвим оголосив війну гітлерівській Німеччині і звернувся до Радянського уряду з проханням про перемир'я. Ввечері 9 вересня командувачі 3-ім Українським фронтом та Чорноморським флотом отримали директиву Ставки ВГК про припинення воєнних дій у Болгарії.

Щодо сприйняття столичним населенням радянської армії бачимо відомості у політ донесенні начальника політуправління 3-го Українського фронту начальнику ГоловПУ РСЧА «Про вступ військ фронту в Софію» від 18 вересня 1944 р. У документі зазначається: «Населення міста радісно зустріло прихід Червоної Армії. На вулицях натовпи народу, будинки прикрашені радянськими і болгарськими прапорами. На головному бульварі Царя-визволителя велика арка, прикрашена квітами, із написом «Раді вітати, визволителі!». У деяких вітринах великих магазинів барвисті портрети товариша Сталіна. Коли наші частини проходять вулицями міста, стихійно збираються великі маси народу, чути викрики: «ура» та «Хай живе Червона Армія!», «Слава великому маршалу Сталіну!», «Слава могутньому Радянському Союзові!» [7, с. 112].

Очевидним є те, що прихід до влади Вітчизняного фронту хоча і мав характер військового перевороту, але, власне, був мирною передачею влади. Унаслідок проведених БРП заходів і пропагандистської діяльності радянських політвідділів

звільнення Болгарії відбулося без значних втрат серед населення, а влада перейшла до рук Вітчизняного фронту практично без втручання радянських військ. Проте існують й альтернативні думки, як-то: «Сила і терор радянського штика привели до перевороту 9 вересня і формування уряду Вітчизняного фронту з домінуючою роллю партизан та комуністів» [65]. При цьому відзначається, що під час перевороту комуністи нараховували 5% від загальної чисельності населення. Водночас у кожному місті і селі Болгарії комуністи захопили цивільну адміністрацію. Вони часто заарештовували людей просто тому, що ті були гарно одягнуті, а суперечки вирішували зброєю. Майже всюди начальники поліції, мери, податківці і дехто з їх заступників були розстріляні або побиті до смерті. Понад сто колишніх регентів, міністрів, їх заступників і чиновників палацу покійного короля були засуджені до смертної кари через так званий «народний суд». За офіційними даними, останніми були засуджені до смерті у в'язниці понад 5000 осіб. Десятки були вбиті і репресовані без суду [66; 67]. На думку представника США в Болгарії Барнса, народний суд став «інструментом кривавих репресій відносно інтелігенції, еліти та опозиції, незалежно від ступенів і вини». Щодо цього Г. Дімітров інструктував: «Жодні міркування щодо гуманності та милосердя не повинні бути на першому місці. Будь-який антикомуністичний опір повинен бути присічений» [68].

Водночас народний рух у Болгарії виявився настільки потужним, що уряд, який перебував при владі, не зміг пустити в хід для боротьби з ним збройні сили, які були у його розпорядженні. Лише у деяких пунктах країни командири військових частин намагалися кинути свої війська проти народу, але не мали в цьому підтримки. Звичайно, що певну роль у цьому відіграв вступ у Болгарію радянських військ, які зумовили повну розгубленість у правлячому таборі. З іншого боку, традиційні симпатії болгарського народу до російського проникали і в армію. Попри суворий режим переслідувань, у болгарській армії існувала течія проти гітлерівського курсу болгарської політики. Це підтверджують неодноразові чистки офіцерського складу від «ненадійних елементів» в армії у 1941 – 1944 рр. [50]. Траплялись випадки прямого непідкорення болгарських частин чинному уряду [50].

Отже, абсолютно закономірним є те, що патріотично налаштована частина армії, запалена духом всезагального єднання, виступила проти нацизму в повстанні на боці свого народу в Софії та деяких інших містах [56, с. 67].

Попри це під час пересування військ 3-го Українського фронту територією Болгарії серед особового складу продовжувалась активна партійно-політична робота, яка була спрямована на забезпечення бойових завдань і зміцнення дружби радянських воїнів із місцевим населенням. Широко використовувалися, зокрема, бесіди біля пам'ятників бойової слави російських солдатів на болгарській землі. Вони проводились у містах Свіштов, Плевен, біля пам'ятника героям Шипки та ін. Біля місць захоронення російських воїнів підрозділи проходили урочистим маршем із розгорнутими прапорами. Політоргани організовували також зустрічі військовослужбовців з болгарськими громадянами – учасниками та свідками російсько-турецької війни 1877 – 1878 років [59].

Болгари щиро цікавилися радянським життям. Політвідділи враховували це і проводили різноманітні бесіди, семінари, мітинги на такі теми, як: «Хто в СРСР керує фабриками і заводами», «Що таке колгоспи» і т.п. [60, с. 78].

Військові ради і політоргани, керуючись вказівками Центрального Комітету ВКП(б), налагоджували відносини з місцевою адміністрацією, надавали їй допомогу у відновленні зруйнованого окупантами господарства, транспорту, організовували для населення доповіді, лекції, мітинги, бесіди, видавали газети, розповсюджували агітаційно-пропагандистську літературу, в якій відображали мету радянських збройних сил, їх визвольну місію і викривали сутність фашизму та загарбницькі ідеї Німеччини [19; 58; 62].

Незважаючи на численні факти налагодження взаємозв'язків між червоноармійцями та болгарським населенням не можна не відмітити й негативну сторону перебування радянських військ на території Болгарії. Так, американський журналіст Ч. Ланіус висловив свої враження від приходу Червоної Армії так: «Селяни, які нещодавно розмахували червоними прапорами і вигукували привітання, тепер протистояли, оскільки радянські солдати забирали у них свиней, велику рогату худобу, коней, привласнювали продукти харчування і корми для

тварин». Цю позицію підтримує Барнс [66], який, посилаючись на високопоставлених російських чиновників, повідомляв, що «...популярність росіян швидко знижується порівняно з початковою фазою. Їх ілюзії розсіюються під впливом грубої сили та злодіянь радянських військовослужбовців» [68].

Масштабність злочинів червоноармійців певним чином підтверджують рядки із листа Г. Дімітрова до Й. Сталіна і В. Молотова від 22 вересня 1944 року: «Існують різні випадки насильства щодо місцевого населення на окупованих територіях окремими солдатами тилових частин Червоної Армії. Наприклад:

а) хаотично захоплюються у місцевого населення робоча худоба, вози, продукти харчування та інші речі без відома місцевої влади і без належного оформлення документів;

б) вилучаються державні та цивільні приватні автомашини та мастильні матеріали. Це призвело до зриву осінньої сівби;

в) окремі військовослужбовці вриваються сп'янілі вночі до будинків у містах і селах, займаються грабіжництвом, а в деяких випадках й гвалтуванням [67; 69].

Вищенаведені злочини відбуваються протягом усього перебування радянських солдатів на території Болгарії. Про це свідчить повідомлення генерала С. Бірюзова до влади у Софії із таким змістом: «За злочини проти болгарських громадян у 1946 році суворо покарані 17 радянських військовослужбовців, у тому числі й офіцери, яким присуджено від 1 до 3 років тюремного ув'язнення» [69].

Водночас професор М. Груєв, проводячи аналогію поведінки червоноармійців з німецькими солдатами та офіцерами, зазначає, що «росіяни поводити себе більш пристойно порівняно з гітлерівцями чи іншими союзниками райху. Були випадки грубого хуліганства, але радянська влада піклувалася про їх запобігання аж до розстрілів». Однак він веде мову й про те, що ганебні випадки з боку червоноармійців нерідко й приховувалися їхнім командуванням. Наприклад, до сімей радянських військовослужбовців на Батьківщини здебільшого не доводили істинних причин їх загибелі, якщо вона мала місце не в ході бойових дій. Так, коли у місті Бургас близько 100 червоноармійців отруїлися алкоголем, родинам повідомили, що вони були вбиті під час виконання громадянського обов'язку [70].

Про те, що злочини відбувалися не лише за особистої недисциплінованості червоноармійців, а й за участі чиновників високого рівня пише І. Бутовські: «Розграбування Болгарії Радами було настільки безжалісним і в такому неймовірному масштабі, що коли читаєш документи з болгарських архівів, то єдине, що приходить до голови, як можуть ці факти бути абсолютно невідомими або відомими тільки окремим дослідникам». Для прикладу можна навести один епізод, що відбувся в Болгарському національному банку і який змальовує письменник Й. Валчев: «9 вересня 1944 року радянський генерал у супроводі солдатів прийшов просити ключі від приміщень, де зберігалися національні надбаня. Керівництво банку одразу передзвонило міністру фінансів, а він – прем'єр-міністру. Останній просто безпорадно знизав плечима: «Не можу нічого зробити – ми окупована країна» [69].

Тут варто навести загальні дані щодо витрат Болгарії на «утримання» Червоної Армії. Так, перебування 600 000-го контингенту радянських військ у 1944 – 1947 роках коштувало понад 133 млрд левів, або 300 млн доларів. Їх забезпечення було вкрай важким вантажем для болгарського бюджету і значно перевищувало кошти, накладені на Болгарію в рамках виплати репарацій [69].

Повертаючись до воєнного питання, нагадаємо, що згідно з договором про перемир'я Болгарія зобов'язувалася надати на фронт для участі у бойових діях проти гітлерівських військ та васалів Німеччини не менше 8 дивізій. Радянські пропагандисти наголошували, що активна участь болгарської армії у війні проти Німеччини значною мірою згладить провину її народу за підтримку, яку надала Болгарія гітлерівському блоку [50, с. 14]. Водночас російське керівництво розуміло, що участь болгарських військ у подальших радянських наступальних операціях має сприяти вихованню всієї армії у новому, антинацистському дусі – співпраці з Червоною Армією і союзі слов'янських народів.

Для керівництва діями радянських військ у Болгарії та їх координації з болгарською армією в Софію був направлений начальник штабу 3-го Українського фронту генерал-полковник С. Бірюзов. 18 вересня 1944 року військовий міністр Болгарії повідомив командувачу військами 3-го Українського фронту про згоду

уряду на передачу збройних сил в оперативне підпорядкування радянського командування. А 5 жовтня в результаті переговорів голови Національного комітету звільнення Югославії Й. Броз Тіто з делегацією уряду Вітчизняного фронту на чолі із Д. Терпешевим була досягнута згода щодо питань воєнного співробітництва та участі болгарської армії у звільненні східних районів Югославії [58].

У ході організації бойових дій з'єднанням і частинам болгарської армії була надана допомога в підвищенні оперативно-тактичної, бойової та політичної підготовки. Для цього радянські військові радники застосовували такі форми роботи, як лекції та доповіді. Деякі з них друкували у декількох примірниках і роздавали штабним офіцерам для поглибленого вивчення [71, с. 15]. Для особового складу болгарської армії проводили штабні ігри, конференції, створювали відповідні курси [59; 71, с. 16].

Вступивши у війну на боці Об'єднаних націй, болгарські війська (1, 2, 3-тя армії) поряд із Югославською та Червоною Армією вели бойові дії у східних районах Югославії до грудня 1944 року. З грудня 1944 р. по травень 1945 р. в підпорядкуванні 3-го Українського фронту в північно-західній Югославії, у південно-західній Угорщині та південно-східній Австрії діяла 1-ша болгарська армія. Після капітуляції Німеччини вона була передислокована на територію Болгарії.

Відповідно до мирного договору, укладеного 10 лютого між союзними державами і Болгарією, радянські війська станом на 14 грудня були виведені з країни. Утім, починаючи з перших повоєнних років, СРСР починає надавати військову допомогу Болгарії, передавати її армії бойовий досвід. Так, у країну в якості військових радників були направлені радянські офіцери та генерали; створені курси для офіцерів і молодших командирів; відбулася дружня передача зброї і військового майна; надавалася допомога у відновленні зруйнованого війною господарства [62, 72]. Зважаючи на це, можна стверджувати, що відтоді починається нова пропагандистська кампанія СРСР, спрямована на болгарський народ та армію.

Комуністи докладали чималих зусиль до русифікації країни. У навчальних закладах вводилася політична підготовка нових учителів, старих же представників освіти відправили до концентраційних таборів. Підручники були переглянуті в

комуністично-російському дусі. Встановлювався контроль у театрах та кінотеатрах. Накладалася сувора цензура. Як зазначав американський журналіст Ч. Ланіус: «Було неможливо вести правдиві та об'єктивні репортажі. Контакт із зовнішнім світом практично припинився» [66].

З часом це викликало супротив болгарського народу проти Радянського Союзу і проголошеного ним уряду. Болгарія очікувала ліберальне демократичне керівництво, але прийшла комуністична диктатура. Допомоги на шляху до демократичності вони очікували від США [66]. У відповідь росіяни і комуністи розпочали запобіжні заходи із підриву престижу Америки.

Сьогодні у болгарському суспільстві відбувається переосмислення подій кінця Другої світової війни та перших повоєнних років, щоправда, думки щодо цього є дуже неоднозначними. Професор І. Баєв цей стан справ характеризує так: «Болгари дуже цікаві люди. Незважаючи на те, що вони знають свою провину і відповідальність, продовжують шукати якесь виправдання або винуватця у їх невдачах. Оцінка такої дати, як 9 вересня 1944 року, продовжує розділяти суспільство: одні не вважають цей день національним святом, інші – покладають вінки до могил, де поховані радянські солдати, треті – віддають шану жертвам комунізму» [73].

Найактивніші дискусії відбуваються довкола питання щодо того, що саме принесла у Болгарію в 1944 році Червона Армія – «визволення» чи «окупацію». Так, Барнс відзначав: «Остаточне встановлення комуністичної диктатури у країні за радянською моделлю та ліквідація опозиції завершилися спорудою «Пам'ятника радянській армії» у Софії, а комуністична пропаганда брехливо називає окупаційну Червону Армію «визволителькою» [68]. На думку І. Инджева: «Радянські більшовики завоювали Болгарію за допомогою найбільшої терористичної організації – Комінтерна та слухняної БКП. Засобами для досягнення цілей були тероризм, масові безпорядки, вбивства, шпіонаж, диверсії, шкідництво, які набрали величезних масштабів у роки Другої світової війни. Фактичне захоплення території Королівства Болгарія військами 3-го Українського фронту відзначаються рисами агресії та окупації. Там немає жодних слідів звільнення та інших акцій, про що говорила радянська та болгарська комуністична пропаганда. Вилучення Червоною

Армією болгарських історичних архівів, які були визнані тоді «трофеями», ще раз доводять, що радянська влада була окупаційною. Метою цих дій було викривлення нової болгарської історії на користь Москви [67]. Дехто підсумовує, що протягом майже п'яти десятиліть Болгарія була відрізана від цивілізованого світу і перетворилась у слухняний придаток тоталітарного режиму Москви [65].

Проте у сучасному болгарському суспільстві існують й інші погляди, представники яких висловлюють заклики пам'ятати та шанувати пам'ять Червоної Армії та її роль у визволенні Болгарії. Так, в опублікованій у Facebook промові депутата БСП М. Мікова від 9 травня 2016 року є такі рядки: «Болгарія завжди буде вдячна за звільнення від фашизму та нацизму. Вона не забуде про подвиг солдатів Червоної Армії та коаліції союзників» [74]. А у зверненні Союзу ветеранів Болгарії від 13 січня 2011 р. серед іншого є таке: «Ми бачили героїзм, жертвність і людяність радянських солдатів та командирів і категорично заявляємо: досить святотатствувати над кров'ю героїв...» [64].

Отже, бойові дії Червоної Армії за болгарську землю розпочалися 8 вересня 1944 року, а перебування її військ там тривало аж до 1947 року. Пропагандистський супровід при цьому умовно можна поділити на три етапи: перший – спонукання Болгарії до від'єднання від країн Осі, другий – супровід радянських військ в ході «визвольної місії» на території цієї країни, третій – повоєнна її «советизація». Полегшував роботу з інформаційного впливу той факт, що радянська ідеологія проникла у Болгарію задовго до початку Другої світової війни і знайшла чималу підтримку з боку місцевого населення.

6.4. Угорщина

На початку Другої світової війни в Угорщині багато хто захоплювався Третім райхом, який на цей час був домінуючою державою в Європі. Настрої офіцерів пояснювалися припущенням, що Угорщині не уникнути союзу з Німеччиною, а також тим, що країні з 1938 по 1941 роки вдалося повернути частину раніше втрачених земель [75]. Водночас можна говорити про те, що у 1940 р. та у першій

половині 1941 р. спостерігається обережне зближення між Угорщиною та СРСР у зв'язку з претензією цих країн до Румунії, проте політика Будапешта стосовно Москви не виходила за рамки політики нацистської Німеччини.

Як відомо, в серпні 1944 р. радянські війська вийшли до передмістя Варшави. Але після того Й. Сталін зупинив подальший наступ на захід. Він прийняв рішення просуватися на Балкани, в Румунію, Болгарію, Сербію, а потім і в Угорщину. Цей задум був логічним не лише з точки зору стратегії, але й з політичних причин. Німці вже планували відхід з Південно-Східної Європи (але не з Угорщини). Сталін не міг допустити британські або американські війська на цю територію.

Під час підготовки та проведення бойових дій на території Угорщини перед радянським командуванням постало питання про врахування двох особливостей. По-перше, наступ у цій країні готувався в ході попередньої операції в обстановці бойових дій, оскільки політичне становище, що склалося, не допускало навіть короткострокової оперативної паузи. По-друге, військам 2-го Українського фронту необхідно було діяти одночасно на території трьох держав: Румунії, Угорщині та Югославії. У цих умовах 23 вересня 1944 року Червона Армія вступила на угорську територію [44]. (Додатки Н. 1; Н. 8; Н. 11; Н. 12)

Розуміючи, що Й. Сталін планує «підім'яти» під себе якомога більше країн Східної Європи, У. Черчилль вилітає в жовтні 1944 р. до Москви для врегулювання питання щодо зон впливу на Балканах та в Угорщині. У рамках угоди між Сталіним та Черчиллем перший погодився залишити Великобританії Грецію. Що ж до Угорщини, то кремлівський очільник спочатку погодився з британським прем'єром поділити країну навпіл, але через декілька днів під впливом В. Молотова Е. Іден підтвердив, що радянська частка повинна вирости до 75% [76]. Червона Армія вже захопила значні території на сході та півдні країни і рішуче просувалася до Будапешта. У. Черчилль прийняв цю «поправку». На його рішення вплинула невдала спроба угорців укласти перемир'я саме тоді, коли він перебував у Москві.

Проте, як відомо, 11 жовтня 1944 року Угорщина та СРСР таки підписали умови перемир'я. 15 жовтня по радіо прозвучала заява М. Хорті про його укладання і наказ армійському командуванню про припинення вогню [1]. Ці його таємні

дипломатичні «коливання» не дуже вдало приховувалися – німці вже знали про все. І вирішили попередити цю спробу: вони зв'язались із Ф. Салаші, а той, своєю чергою, запропонував їм викрадення сина М. Хорти з метою шантажування регента. Той рятуючи життя сина 16 жовтня підписав документ про своє зречення [77].

У цих умовах угорській армії необхідно було зробити вибір – заявити про свою вірність новому режиму або виконати наказ і здатись у полон радянським військам. При цьому необхідно зазначити, що чимало офіцерів були вороже налаштовані до Ф. Салаші, але водночас зовсім не хотіли йти на уклін до «Рад». Після деяких вагань командування армії ухвалило рішення продовжити бойові дії. Отже, Угорщина на чолі з Ф. Салаші продовжила війну на боці А. Гітлера, тим самим відклавши питання про перемир'я з СРСР.

Водночас А. Гітлер, навчений на помилках у Румунії та Болгарії, залишає в Угорщині крім наявних військ потужні танкові з'єднання та декілька з'єднань із групи армій «Північна Україна» і частин СС, аби, «на випадок необхідності, змінити уряд». На питання командувача групою армій «Південна Україна» генерала Й. Фріснера про те, кому буде належати вся повнота влади в Угорщині, він відповів: «Лише одна влада може бути на території Угорщини, і ця влада повинна належати групі армій «Південна Україна» [1].

26 серпня уповноважений від збройних сил Німеччини генерал піхоти Г. фон Гресейфенберг направив командувачу групою армій «Південь» телеграму з таким змістом: «Угорські війська перебувають у бойовій готовності на випадок комуністичних безладів...» [1].

І це не була зайва пересторога гітлерівського керівництва, адже влітку 1944 р. у політичній боротьбі в Угорщині з'являється відновлена Комуністична партія (УКП). Вона закликала на боротьбу з фашизмом усі патріотичні сили, у тому числі й ті, які не входили до Угорського фронту. За пропозицією комуністів, до роботи останнього підключилася Національно-селянська партія (НСП), створена в 1939 р. У вересні сформувався Виконком Угорського фронту та почали організовуватися його місцеві комітети. 10 жовтня була досягнута угода про єдність дій Комуністичної та Соціал-демократичної партій, що мало велике значення для

розвитку руху Опору. Відповідно до її 5-го пункту, був створений комітет зв'язку двох партій, до складу його ввійшли Д. Каллаї і А. Секашіч. На новій основі реорганізовувався молодіжний і студентський рух [78]. У жовтні – листопаді 1944 р. компартія розширила свою діяльність в армії, де антигітлерівські настрої значно посилювалися у зв'язку з нілашистським путчем і подіями на фронті.

Цікаву інформацію щодо цих подій зустрічаємо у мемуарах генерала С. Штеменка. Зокрема, він писав: «Ставка і Генштаб вважали за можливе використати настрої офіцерів та солдатів для виходу Угорщини з війни. Основою заходів у цьому напрямі мали слугувати антигітлерівські та патріотичні почуття угорських військовослужбовців». Зокрема було підготовлено колективний лист командувачу 1-ої угорської армії від військовополонених-угорців із закликами до активної боротьби проти Гітлера та його військ. У листі серед іншого містились наступні слова: «Якщо Ваша високість у цей вирішальний час зрозуміє вимоги часу, то -1-ша угорська армія негайно припинить боротьбу проти росіян, піде додому, поверне зброю проти німців. Цим вона врятує нашу батьківщину від неминучої катастрофи». 24 вересня 1944 року делегація із трьох угорських офіцерів під національним прапором перейшла передній край оборони. А через чотири дні один із них повернувся із запискою, у якій зазначалось, що оскільки питання, що були поставлені у листі, надзвичайно важливі, командувач не може одразу на них відповісти – він має намір попередньо зв'язатись із Будапештом. Далі вказувалось, що у найближчі дні буде надана позивна відповідь [13].

16 жовтня командувач 1-ї угорської армії генерал Б. Міклош разом зі своїм штабом на ділянці 4-го Українського фронту добровільно перейшов на бік Червоної Армії, хоча й не зважився зробити це з усією армією. Під потужними ударами радянських військ, а також під впливом комуністичної пропаганди 1-ша угорська армія розпалася, переставши бути серйозною військовою силою. Понад 10 тис. її солдатів та офіцерів перейшли на радянський бік. Аналогічний процес відбувався і в 2-й угорській армії [78].

За ініціативи комуністів і за участю низки інших партій виник Повстанський національно-визвольний комітет (Угорський комітет звільнення), який поставив за

мету підняти народ на збройне повстання в той момент, коли Червона Армія почне штурм Будапешта [78]. За їх організацією з рук у руки передавалася листівка, у якій зазначалося: «Робітничий клас – у всій Європі під керівництвом комуністичних партій виступає на чолі національно-визвольної боротьби... Й у нас робітничий клас, також під керівництвом комуністичної партії, повинен вказати шлях у цей вирішальний момент історії...» [1].

Наприкінці вересня 1944 р. УКП звернулася із закликом до народу. Значне місце у ньому відводилося роз'ясненню визвольної мети Червоної Армії та критиці хортистської та гітлерівської пропаганди. Угорців переконували, що з приходом радянських військ їх очікує не насилля, а суверенне право самостійно вирішувати питання економічного та суспільного ладу своєї країни, так, як це було в Румунії, Болгарії та Фінляндії [1].

Але 22 листопада Повстанський національно-визвольний комітет був розгромлений ніланшистами, у зв'язку з чим обезголовлений Угорський фронт опору на початку грудня розпався. Проте найбільш активні елементи у демократичних партіях продовжували діяти. Коли стало зрозуміло, що повстання не відбудеться, комуністи взяли курс на створення невеликих бойових груп, що діяли в Будапешті та його передмісті [78].

У країні наростав і партизанський рух. Перші загони з'явилися влітку 1944 р., щоправда діяли вони переважно у прикордонних районах. Але на початок вступу радянських військ останні розпочали збройну боротьбу з ворогом і в столиці [1]. Загалом на території Угорщини у 1944 – 1945 рр. налічували 34 різноманітні за чисельністю партизанські групи [27, с. 61]. У серпні – жовтні 1944 р. у Закарпатті, Північній Трансільванії, Словаччині та північній частині Угорщини було висаджено 11 змішаних радянсько-угорських груп [79, с. 131]. Це, певним чином, послаблювало тил німецьких військ, загострювало політичне становище в державі.

У рамках антинацистського руху 30 листопада 1944 року була опублікована Програма демократичного відновлення Угорщини, що була ухвалена Угорським національним фронтом незалежності. У галузі зовнішньої політики вона вимагала

«рішуче порвати з антирадянською політикою, встановити добросусідські відносини з усіма країнами, жити у дружбі з Радянським Союзом» [27, с. 74].

Повертаючись до розвитку наступальних боїв 2-го Українського фронту Червоної Армії, зазначимо, що 23 вересня 1944 року в районі Баттонья частини 18-го танкового корпусу та 243-ї стрілецької дивізії 53-ї армії першими перетнули кордони Угорщини і через два дні звільнили перше на своєму шляху місто – Мако [27, с. 65]. Інші війська 6-ї танкової армії 2-го Українського фронту вийшли на угорський кордон 5 жовтня і південніше Орадя-Маре звільнили місто Салонта [80, с. 247].

Зі вступом на угорську землю радянські воїни почули перші звинувачення місцевого населення у бік німецьких військ. «Саранча» – так називали угорці німецькі війська, які, відступаючи, нещадно грабували своїх союзників. Ці слова підтверджують і дві трофейні директиви. У першій № 1729/44 від 17 жовтня зазначалося: «Будь-яка зміна обстановки та відхід на новий рубіж веде до руху численних обозів, транспортних колон та окремих автомашин у тилловому районі армії». При цьому командувач 6-ю армією назвав крадені речі «непотрібним вантажем» і розпорядився знищувати його на місці. У директиві від 21 листопада № 5720/44 підкреслювалось: «Останнім часом грабунки угорського населення німецькими солдатами стали масовим явищем. У своїй більшості випадки пограбувань спостерігаються серед солдатів танкових і моторизованих з'єднань, оскільки вони мають можливість везти значний вантаж» [1]. Пригрозивши на цей раз військово-польовим судом, командувач згодом вмовляв ввірений йому особовий склад не «плямувати свою гідність і не втрачати свій авторитет, тим більше що ми перебуваємо у союзній нам країні». Він наголошував, що «старий закон говорить: у районі бойових дій, у зруйнованих та покинутих населених пунктах солдат може скористатися лише тим, що необхідно для його харчування...» [1].

Що стосується радянських військ, то «окрема частина населення, залякана гітлерівською пропагандою, зустрічала війська 2-го Українського фронту зі страхом і недовірою. І це цілком зрозуміло: в країну прийшла армія противника. Вона могла вбивати і мстити» [78]. Дані перестороги не були безпідставними, оскільки переможна Червона Армія прийшла в Угорщину як завойовниця. При цьому слід

враховувати той факт, що Угорщина однією із перших розпочала бойові дії з Радянським Союзом, а червоноармійці відчували задоволення від того, що вони опинилися на землі своїх ворогів, і були переповнені почуттям помсти [81]. Наприклад, комісар угорського партизанського з'єднання В. Васін так описав реакцію місцевих жителів на червоноармійців: «Всі, починаючи від пастуха і звершуючи старими угорцями, дивились з презирством на росіян і негайно повідомляли про них владу» [82, арк. 10].

Більше того, угорці мали страх перед червоноармійцями й у зв'язку з етнічними та релігійними відмінностями [83]. Представники радянської армії окрім типової для сталінського режиму поведінки характеризувалися жорстокістю та патологічною недовірою, які охоплювали як цивільне населення, так і, власне, контингент військовослужбовців [81].

Це змушувало партполітпрацівників у ході просування Червоної Армії територією Угорщини активніше проводити заходи політико-виховного характеру та спецпропаганди. При цьому широкого розповсюдження набули листівки, газети, брошури та інші матеріали, які друкували угорською мовою. Через радіомовні станції транслювали матеріали ТАРС та Радінформбюро [1].

Радянське керівництво у закликах до угорського народу роз'яснювало, що Червона Армія не має наміру руйнувати місцеві порядки і запроваджувати свої правила у зайнятих нею районах, що приватна власність громадян залишається недоторканою і перебуватиме під охороною радянського військового керівництва. Усі місцеві органи влади та цивільного самоуправління, які існували до приходу Червоної Армії, зберігаються [80, с. 247–248]. Зокрема, у «Заклику командування Червоної Армії до населення звільненої території Угорщини» від 27 жовтня 1944 року крім іншого містилося прохання «залишатися на місцях і продовжувати мирну працю». Документ підкреслював, що «гітлерівська Німеччина війну програла. Становище німецько-фашистської армії – безнадійне. Вона напередодні розгрому». Радянське командування закликала угорське населення всебічно допомагати Червоній Армії: «Тим самим ви наблизите час припинення війни на вашій землі, час вигнання за межі вашої країни німецьких окупантів» [7, с. 230].

Існують відомості, що червоноармійці здобули собі повагу з боку населення першого ж звільненого населеного пункту – Мако, передусім завдяки тій допомозі, яку надавали для налагодження більш-менш належної життєдіяльності міста. У знак подяки їм влаштовували гостини, приносили продукти харчування [1]. А в подальшому навіть угорська поліція, доповідаючи уряду про випадки, коли радянські війська, захопивши награване німцями майно, повертали його населенню, відмічала, що населення робить висновки на користь більшовиків і неприємно зустрічає розпорядження про евакуацію [1].

Поряд із морально-психологічною роботою серед місцевого населення військова рада 2-го Українського фронту визначала важливим упередити випадки ненормальних стосунків між воїнами Червоної Армії та угорцями. З цією метою політоргани, партійні та комсомольські організації проводили роботу з інтернаціонального виховання особового складу. Цьому багато уваги приділяла військова преса. Так, у фронтових, армійських та дивізійних газетах систематично розміщувалися матеріали про норми поведінки радянського воїна за кордоном. Політпрацівники підкреслювали: «Ми повинні зберегти чистоту наших думок і сердець, ми повинні залишатися людяними, незважаючи на пекучу пам'ять кожного із нас про все чорне, що було скоєно окупантами на нашій рідній землі. Ми повинні бути милосердними до наших ворогів; кожен із нас у будь-якому місті чи селі повинен відчувати себе переможцем, який покликаний принести мир та спокій місцевим мешканцям. Необхідно віднайти в собі силу зрозуміти: Угорщина була кинута у війну з нами не за бажанням народу, а за волею Гітлера і зрадників народу, яких цей маніяк віднаходив у будь-якій країні та робив своїми поплічниками». Водночас зазначалося, що «ніколи нічого не можна пробачати прямим, усвідомленим виконавцям волі Гітлера, його банді – фашистам, які холоднокривно та цілеспрямовано чинили злочини на нашій землі і на території країн, які ми звільняємо» [1].

6 жовтня 1944 р. 2-й Український фронт під командуванням Р. Малиновського розпочав проведення Дебреценської операції. На першому її етапі (6 – 12 жовтня) противник був розгромлений на дебреценському та сегедському напрямках. На

другому (13 – 28 жовтня) – війська фронту звільнили від гітлерівців усе лівобережжя Тиси, 20 жовтня оволоділи м. Дебрецен, на правому фланзі вийшли на південь від міста Польшар, а на лівому – форсували Дунай і захопили м. Байя (21 жовтня 1944 р.). Загалом радянські війська звільнили 29 відсотків території країни та четверту частину її населення [27, с. 66].

У захопленому Дебрецені 2 грудня 1944 року, згідно з попередньою домовленістю між кремлівськими лідерами і представниками угорських військових і політичних кіл, був створений коаліційний Угорський національний фронт незалежності (УНФН). До нього ввійшли Партія дрібних сільських господарів (ПДСГ), Угорська комуністична партія, Соціал-демократична партія Угорщини, Національна селянська партія (НСП), інші партії буржуазно-демократичного спрямування, а також профспілки. Партії УНФН вибороли більшість мандатів у тимчасовому парламенті в ході виборів, що відбулися на контрольованих Червоною Армією територіях [84]. Водночас не можна не відзначити, що компартія не була єдиною партією в Угорщині, яка взялася за звільнення і відновлення країни. Підготовка збройного повстання, партизанських дій і переходу угорських солдатів та офіцерів на бік радянської армії після нілашистського перевороту в жовтні 1944 року була б неможлива без співпраці комуністів з соціал-демократами, офіцерами-антинацистами та буржуазними демократами і лібералами [78].

Таким чином, на початку грудня 1944 р. центр політичної діяльності перемістився у м. Дебрецен. Тут поряд із керівництвом партій, які входили в УНФН, зібралися й ті колишні генерали уряду Хорті, які після 15 жовтня перейшли на бік Червоної Армії [27, с. 67].

21 грудня 1944 року відбулося перше засідання Тимчасових національних зборів. Новий парламент, що зібрався в Дебрецені, 22 грудня 1944 року сформував національний уряд, склад якого цілком збігався зі списком, попередньо узгодженим із Й. Сталіним і Молотовим у Москві. Виконавчий орган очолив Б. Міклош [84].

Гітлерівська армія на цей момент була вкрай деморалізована. Ідеологічна війна, яка розгорілася на Східному фронті, мала катастрофічні наслідки для багатьох німецьких солдатів, які прагнули уникнути страшного кінця не лише з почуття

обов'язку та вірності, але й від того, що очікували від Рад найгіршого. Кожна зі сторін змальовувала своїх противників садистами та злочинцями, яких необхідно знищувати. Саме тому навіть ті німецькі частини, моральний дух яких було підірвано, надавали перевагу боям, не здаючись у полон [75].

Втім, слід констатувати, що моральний стан гітлерівських військ, наприклад, у Дебреценській операції, був неоднорідним. Так, бої з переважаючим за кількістю особового складу та технічними засобами противником, ще й відсутність заміни призвели до цілковитого виснаження, що особливо було помітним у піхотних з'єднаннях. У рухомих частинах настрої військ був кращий, оскільки вони були менш знесиленими, а також нерідко домагались успіхів у контратаках [1]. Та найнижчий морально-психологічний стан спостерігався серед угорських з'єднань і частин; він, своєю чергою, негативно позначався на їхніх солдатах. На думку Й. Фріснера, винуватцями у несприятливих умовах на німецько-радянському фронті були виключно угорські війська: «15-та та 8-ма угорські резервні дивізії, зовсім деморалізовані, відступали дорогою на Будапешт». Й. Фріснер навіть віддав розпорядження виставити на шляху загороджувальні загони, збирати втікачів у групи та розсосереджувати їх по німецьких частинах [1].

Деморалізація окремих угорських частин насамперед спричиняла масове дезертирство. Так, у жовтні 1944 р. у Трансільванії зі складу 2-ї армії на бік радянських військ перейшло 7 підрозділів і декілька груп військовослужбовців. З 3-ї армії на бік Червоної Армії у районі Дунафельдвара перейшов окремий піхотний батальйон. Після 15 жовтня здалися понад 10 тисяч солдатів та офіцерів 1-ї угорської армії на чолі з командувачем. У листопаді під Ужгородом до радянських військ перейшли 13-й розвіддивізіон, 9-й піхотний полк та бойова група полковника Румі, а в районі дунафельдварського плацдарму – два батальйони і в повному складі 51-й піхотний полк [27, с. 62].

Отже, становище, що швидко змінювалося, вимагало від радянської пропаганди оперативності. У перший період діяльності основними завданнями відділення по роботі серед угорських військ та населення були: широке роз'яснення мети та завдань Червоної Армії, що вступала на територію країни; викриття

гітлерівсько-салашистської пропаганди про СРСР та його війська; мобілізація населення для надання допомоги червоноармійцям [85, с. 3].

Значна пропагандистська робота була проведена серед угорських військ як найбільш слабкої ланки ворожого угруповання. Так, у листівці радянських партизан зустрічаємо наступні слова переконання: «Скажіть, угорці, заради чого ви воюєте? Заради чого ви жертвуєте своїм життям? Угорський солдат, нажаль, не може сказати, що він має свою батьківщину. Його країна, його батьківщина стала жертвою агресії гітлерівської Німеччини... Угорський солдате! Отямся, подивись, куди завів тебе Гітлер! З ним тобі не по дорозі... Ми закликаємо тебе, угорський солдате, зі зброєю в руках переходь до нас, радянських партизан. Будьмо разом продовжувати бити проклятого німця-загарбника, допомагати Червоній Армії остаточно розгромити фашистську грабоармію!» [86, арк. 1].

Згодом серйозного значення у роботі з угорцями в німецькій армії набула заміна гасла «здачі у полон» закликами «розходитися по домівках», а також гарантування того, що їх відпустять за умови переходу на бік Червоної Армії. Звістка про те, що полонених відпускають по домівках поширювалася в угорських частинах і сприяла масовому переходу останніх на бік радянських військ [87, с. 29]. Дійшло до того, що командувач 3-ю угорською армією Й. Хеслені був змушений віддати наказ, у якому закликав своїх підлеглих: «Нехай ніхто не довіряє спритним маневрам російської пропаганди... Вони поводяться добре з угорськими військовополоненими і відправляють їх назад з метою ввести в оману інших» [1].

У період грудневої операції 1944 р. застосовувались усі пропагандистські засоби впливу на противника. Для збільшення кількості листівок була використана місцева друкарня у м. Печ. Звукотехнічні засоби безперервно діяли у бойових порядках частин і під час вуличних боїв за м. Секешфехервар [87, с. 29].

Політичні та стратегічні інтереси вимагали від радянських військ якнайшвидшого звільнення всієї території Угорщини, тому після успішного завершення Дебреценської операції одразу ж, 29 жовтня 1944 року, розпочалася битва за Будапешт. Зайняти його стало необхідним для Й. Сталіна не лише з позиції переслідування англійських та американських союзників, але й тому, що настав

вигідний момент для більшовизації Угорщини: «Звільнення столиці від німецько-фашистського ярма повинно прискорити ... створення демократичного уряду... і здійснити сприятливий вплив на окремі елементи з числа буржуазних партій та угруповань, які ще вагаються» [75].

Тому відразу після від'їзду делегації союзників Й. Сталін звернувся до Генерального штабу з питанням, чи можлива перспектива негайного захоплення Будапешта. Дещо раніше він отримав доповідь політичного представника при командувачі 4-им Українським фронтом Л. Мехліса про те, що «частини угорської 1-ї армії деморалізовані і перебувають на межі розвалу. Кожен день наші війська захоплюють у полон від однієї до двох тисяч солдатів та офіцерів противника... Солдати противника невеликими групами ховаються у лісі, дехто озброєний, інші – ні, багато з них у цивільному одязі» [75].

Відтак, Верховний Головнокомандувач дає наказ про негайний наступ на угорську столицю, незважаючи на попередження начальника Генерального штабу генерала армії О. Антонова, який намагався пояснити, що доповідь Л. Мехліса стосується лише військ 1-ї угорської армії, але не становища в цілому. Більше того, Й. Сталін проігнорував і заяви командувача 2-им Українським фронтом Р. Малиновського, який просив відтермінувати наступ на п'ять днів [75].

2 листопада 1944 року радянські частини вийшли до населених пунктів Дунахарасті, Альшонемеді, Оча та Ілльо, південніше та південно-східніше Будапешта і наблизилися до міста на відстань 15 км [75]. Незважаючи на те, що вони згодом спромоглися форсувати Тису на багатьох ділянках, їм не вдалося перешкодити стабілізації фронту німецькою стороною, створенню безперервного переднього краю через постійне проведення перегруповань решти сил та завданню ударів по противнику, який наступає. Й. Сталін нарешті зрозумів, що сил одного лише 2-го Українського фронту для захоплення Будапешта буде недостатньо.

Атаки Червоної Армії, яка намагалася переправитися через Дунай 14 – 18 листопада, були відбиті, але 21 листопада червоноармійці силами дивізії висадилися на острів Чепель [88]. За спогадами лейтенанта гусарського полку про штурм радянськими військами Будапешта, «...атака незадовго захлинулась. Росіяни

зазнали величезних втрат. Перед нашими позиціями залишилися лежати сотні вмираючих і поранених. Наші санітари хотіли допомогти їм, але кожна спроба завершувалася кулеметним вогнем з протилежного боку. Їх просто кинули помирати». Гусарський підполковник Е. Томка зафіксував у своєму щоденнику ці події так: «Надивившись на все це, один з гусарів звернувся з питанням: «А що росіяни роблять із ворогом, якщо вони так жорстоко поведуться зі своїми?» [75].

Лейтенант угорської артилерії Д. Тюросі писав пізніше про червоноармійців 46-ї армії, які намагалися переправитися через Дунай: «Тих, хто не встиг сховатися, ми полонили... Наші солдати люб'язно запропонували їм ром і приязно поплескували по спині... Подібна приязність змогла виманити зі сховищ ще декількох росіян... Полонені просили не передавати їх до рук німців. Але угорська армія не могла мати полонених» [75]. Командир дивізії «Фельдхернхалле» генерал-майор Г. фон Папе особисто зачитав десантникам текст перехопленого донесення одного із радянських командирів: «Вимагаю негайно надіслати мені підкріплення, оскільки за обставин, що склалися, не можу виконати поставлене завдання. Противник опирається так, ніби у нього броньована шкіра...» [75].

Проте німецькі й угорські солдати також виявляли слабкість і здавалися в полон. Згідно із записами у журналі бойових дій німецької групи армій «Південь», 19 листопада до противника перебігли 100 військовослужбовців зі складу 12-ї дивізії. А в період з 22 листопада по 4 грудня на бік Червоної Армії перейшли близько 1200 солдат 10-ї і 12-ї дивізій. Більшість із них були або щойно мобілізованими, або військовослужбовцями, які відірвалися від своїх підрозділів та знову були кинуті у бій. Випадки дезертирства стосувались і офіцерів дивізійної ланки. Переважно високопосадовці (генерал-майори К. Ослані та Й. Кішфалуді, полковник Ш. Андраш) оголошували себе хворими і самоусувалися від виконання обов'язків, а згодом утікали на захід [75].

Військово-політичне керівництво СРСР було незадоволене повільним просуванням 2-го Українського фронту Р. Маліновського. В обговоренні ситуації брав участь командувач 3-ім Українським фронтом, що діяв у Сербії, маршал Ф. Толбухін. Роль останнього у зв'язку із тим, що 2-му фронту не вдалося

самостійно досягти успіху поблизу Будапешта, різко зростала. Вже на середину жовтня підпорядковані йому війська отримали наказ Ставки ВГК після захоплення Будапешта припинити рух вперед і розпочати підготовку до проведення наступальної операції на території Угорщини.

Відповідно до нового задуму, 19 грудня 1944 року радянські війська почали новий наступ на Будапешт, у якому з 12 грудня 1944 року брав участь ще й 3-й Український фронт. 26 грудня кільце довкола угорської столиці було замкнуте [88].

26 грудня 1944 року війська Українських фронтів завершили оточення будапештського угруповання, а через три дні висунули противнику ультиматум. У ньому було розкрито скрутне становище останнього, а також зазначено, що у Прибалтиці «завершується розгром оточеної групи німецьких армій генерала Ф. Шьорнера». Підкреслювалося, що «всі шляхи відходу для вас відрізані. Наша значна перевага у чисельності та озброєнні – очевидна. Ви, як командувач, і всі офіцери оточених військ добре розумієте, що подальше протистояння не має сенсу і призведе лише до винищення ваших військ, до численних жертв серед мирного населення та руйнування столиці Угорщини – Будапешта» [89]. Що стосується особового складу гітлерівських з'єднань і частин, то їм пропонувалися такі умови: гарантія всім генералам, офіцерам і солдатам, які припинять протистояння, життя і безпеки. Німцям після війни – повернення до Німеччини або іншу країну за особистим бажанням військовополонених, а угорцям, які здадуться у полон Червоній Армії, після реєстрації і допиту – розпуск по домівках. Усім пораненим і хворим документ гарантував надання медичної допомоги. Усьому особовому складу частин, відповідно до ультиматуму, було обіцяно збереження військової форми, знаків розрізнення, орденів, особистих речей та цінностей, а старшому офіцерському складу, крім того, гарантували залишити холодну зброю [7, с. 237].

Проте гітлерівське командування вищезазначені пропозиції відхилило, а парламентарі – капітан М. Штейнмец (угорець за походженням) та І. Остапенко – були вбиті. Ця подія обурила не лише радянських воїнів, але й німецьких та угорських. Адже право недоторканності парламентарів – не лише військова

традиція, воно закріплене у Гаазькій конвенції від 1907 року «Про закони та звичаї сухопутної війни».

Зміст ультиматуму та реакція гітлерівського командування одразу були використані радянськими пропагандистами. Так, у ніч на 30 і 31 грудня звукостанції передавали спеціальні програми: текст ультиматуму, оповіщення про злочинне вбивство парламентарів і заклик до німецьких та угорських офіцерів і солдатів здаватись у полон. У перші дні січня 1945 р. над оточеними військами щоденно розкидували до 700 – 800 тисяч листівок [87, с. 30].

Цей комплекс заходів отримав відгук з боку противника: різко посилювався перехід на радянський бік угорських солдатів та офіцерів, а також окремих мешканців Будапешта. Німецьке командування було змушене зняти з переднього краю угорські частини та роззброїти їх, залишивши лише салашистські загони.

Плани Гітлера витікали із розміщення сил на політичній арені та радянсько-німецькому фронті. Насамперед вони полягали у тому, щоб зупинити і якнайдовше затримати наступ ворожих військ на Відень, для цього він був ладен вщент зруйнувати Будапешт. Після окупації Угорщини фюрер призначив представником у цій країні Е. Веєзенмайера, який став саме тією особою, яка визначала тогочасну угорську політику. Останній же ще до початку облоги столиці заявив, що буде неважливо, навіть якщо місто «знищать десять разів, аби тільки була забезпечена оборона Відня» [75].

Водночас угорське керівництво не було готовим до того, що Будапешт стане прифронтовим містом. Тут погляди регента М. Хорті та Ф. Салаші були однаковими. Останній заявив, що «вважає необхідним втримувати Будапешт лише у тому випадку, якщо буде заплановано проведення звідси наступальної операції. За відсутності таких намірів Будапешт, безумовно, буде евакуйований, а ми самі повинні здійснити відхід до Задунайських гір» [75]. Проте небажання Ф. Салаші обороняти столицю пов'язане не стільки з прагненням уникнути руйнувань, скільки його переконанням, що «столична чернь» може спробувати завдати удар захисникам міста в спину, а для придушення повстання у нього не було достатньо сил» [75].

Його підозри були небезпідставними, оскільки на цей момент партія «Схрещені стріли» втратила свою популярність серед мешканців Будапешта.

З цього приводу Берлін надавав рекомендації: «столичну чернь» необхідно або евакуювати, або тримати під контролем». Відповідно до наказу Гітлера, у місто були навіть спрямовані спеціальні підрозділи для придушення заворушень [75]. Ці упереджувальні заходи німецького командування мали підґрунтя. Адже поряд із вищезазначеними подіями 24 грудня Тимчасовий національний уряд Угорщини звернувся до уряду СРСР із посланням, в якому просив повідомити йому умови угоди про перемир'я та інформував про свій намір оголосити війну Німеччині. 28 грудня 1944 року його прем'єр-міністр офіційно повідомив уповноваженого уряду СРСР в Угорщині Г. Пушкіна та члена військової ради 2-го Українського фронту генерал-полковника І. Сусайкова про рішення Тимчасового уряду оголосити війну Німеччині [27, с. 74].

Водночас чимало мешканців Будапешта не вірили у швидке просування радянських військ до столиці, вважаючи це перебільшенням. У дні штурму міста для його жителів по радіо передавали різдвяні пісні у супроводі органної музики; ще 23 грудня в тутешніх театрах давали спектаклі, а в кінотеатрах не припинялися сеанси [75]. Існують відомості, що про бої у передмісті столиці не знали навіть підрозділи жандармерії. Так, командир зенітної артилерії південної частини Буди підполковник Ф.Сьодьйонь наказав своєму ад'ютанту лейтенанту Г. Пінтеру провести рекогносцирування в м. Будакеши щодо можливості розташування там у подальшому зенітних гармат. Але той повернувся зі звісткою, що не зміг туди доїхати, оскільки «передній край фронту вже біля нас» [75]. Лейтенант артилерії Б.Чечидловскі згадував про події в Будапешті: «Люди дуже знервувались. ... члени партії «Схрещені стріли» сідали у машини і зникали у невідомому напрямку. Я бачив, як поліцейський вкрав мішок з мукою. Тоді я зрозумів, що ж, Боже милий, тут відбувається...». На повний хаос станом на 8 годину вечора 24 грудня звернув увагу і студент Л. Золнаї, який йшов святкувати Різдво до родичів, котрі проживали в іншому районі міста: «На всю ширину проспекту Олас розтягнулися маси

військових на машинах і пішки. Перелякані вигуки людей, що намагались урятуватися, супроводжувалися все більшим гуркотом гарматного вогню...» [75].

Варто наголосити, що битва за Будапешт торкнулася його жителів так само, як і військових. За даними угорського історика К. Унгварі, на момент оточення приблизно до 15% неєврейського населення столиці бажали продовження війни на боці райху, оскільки вважали, що перспектива приходу сюди Червоної Армії була найгіршим варіантом, а тому надавали перевагу протистоянню. Ще у 15% містян були протилежні переконання. Вони вважали, що подальший союз Угорщини з німцями знаменуватиме для країни політичну і моральну катастрофу. У решти 70% не було чітких міркувань щодо того, як розвиватимуться події після оточення; їх цікавили лише питання виживання та загрози, що нависла над ними та їх сім'ями. Водночас місцеві євреї, які були найбільшою групою з тих, хто відчував неймовірний страх за своє життя, чекали звільнення, хто б його не приніс [75].

Т. Сорос (єврей за походженням) у своїй книзі «Маскарад. Гра в хованки зі смертю у нацистській Угорщині» зазначав з цього приводу: «Те, що в Будапешт незабаром увійдуть росіяни, стало чи не єдиною темою у нашому домі. Сусіди, знайомі і незнайомі, цікавилися моєю думкою з приводу того, чим цей прихід нам загрожує. Я, як міг, намагався підбадьорити їх. «Росіяни не такі вже й погані, – говорив я, – і боятись їх немає причин: вони поводять себе пристойно, хоча іноді бувають занадто запальні» [90].

За даними К. Унгварі, частина угорської національної аристократії була налаштована в основному антинацистськи незважаючи на те, що саме цей прошарок підпадав під найбільші втрати з приходом радянських військ та комуністичного режиму. Так, ліберальний політичний діяч І. Чечі відмітив: «Гармати палили до півночі. Інколи ми чули навіть кулеметні черги. Це була найчудовіша різдвяна музика...». Водночас серед робітників були широко розповсюджені пронимецькі та соціал-націоналістичні настрої і переконання. Так, один із них згадував: «Ми так боялися росіян, що навіть розібрали різдвяну ялинку» [75].

Проте дане уявлення серед угорців не було, вочевидь, стійким і вкрай залежало від поведінки самих радянських військовослужбовців. Цей висновок опосередковано

підтверджують спогади вже згадуваного партизанського комісара Васіна В., який розповідав: Проходячи через одне угорське село, я був запрошений місцевим священиком або як там називають «паном фарсером» для бесіди. Угорського церковнослужителя здивувала та обставина, що за німецькою пропагандою більшовики – це невизначені люди, які мають фізіономію тварин з рогами. Він коротко розповів один випадок: за кілька днів до нашого приходу під час бомбардування Будапешту був підбитий радянський літак. Екіпаж цього літака складався з двох осіб. Один льотчик вистрибнув з парашутом в районі цього села, а другий – розбився разом із літаком. Коли льотчик-парашутист був схоплений мадярськими жандармами, його підвели до товариша, що загинув. Льотчик перехрестився перед трупом, що вкрай здивувало угорців» [82, арк. 9зв].

Таким чином, у листопаді-грудні 1944 р. війська Червоної Армії за підтримки партизан й учасників Руху Опору звільнили значну частину країни й оточили Будапешт. Слідом за гітлерівцями тікали найактивніші ніланшисти і хортисти. Національні комітети, що виникли за ініціативи комуністів, брали адміністративне управління на місцях у свої руки.

На початку січня 1945 року розпочався штурм столиці. Наступальна операція спочатку проводилася військами лише 2-го Українського фронту. З 12 грудня в операції взяв участь 3-й Український фронт [88]. До них приєднались й підрозділи угорських добровольців [7, с. 243–254].

2 січня німці, перегрупувавши свої війська і підтягнувши низку нових дивізій, зокрема з Польщі, Італії та Голландії, розпочали контрнаступ з метою прорватися до Будапешта, оточити і розгромити радянські війська на правому березі Дунаю, форсувати річку і продовжувати стрімкий наступ у напрямку на Тису. Проти 2-го Українського фронту тоді діяли 2-га і 6-та танкові армії німців, а також частини з 3-ї армії угорців. Останні отримали наказ будь-що прорватися до Будапешта. Керівництво операціями взяв на себе особисто А. Гітлер [88].

Ціною значних втрат гітлерівцям на початку січня 1945 р. вдалося дещо просунути на правому фланзі фронту і захопити Естергом, але їх втрати виявилися досить відчутними, а контрудари радянських військ настільки потужними, що продовжувати наступ на даному напрямку німці вже не могли. Здійснивши

перегрупування сил, їхнє командування зробило нову спробу прорватися до угорської столиці – на цей раз з півдня. 18 січня танкові дивізії СС «Вікінг» і «Мертва голова», 1-ша, 3-тя і 23-тя танкові дивізії перейшли в наступ між озерами Веленце і Балатон на південно-східному напрямку. Просунувшись у перші дві доби до Дунапентеле поблизу Дунаю, вони наптовхнулися на запекле протистояння радянських військ і, втративши більшу частину танків, були змушені, починаючи з 28 січня, відступати, так і не прорвавшись до міста [88].

Зрив Ставкою ВГК двох спроб гітлерівців прорватися до Будапешта та величезні втрати, отримані останніми, звуження кола, в якому опинилося будапештське угруповання, стрімкий наступ Червоної Армії у Польщі та Німеччині призвели до погіршення морально-психологічного стану німецьких та угорських військ. Серед солдатів з'явилися настрої апатії, відчаю та приреченості, хоча окремі частини СС і танкові дивізії продовжували ще вперто боротись. Це, здебільшого, пояснювалося широко розповсюдженою серед есесівців думкою, що росіяни у полон їх не братимуть.

Під час Будапештської операції радянські пропагандисти продовжували безперервну роботу щодо впливу на війська противника. Головними темами були: приреченість будапештської авантюри А. Гітлера, неминучість загибелі всіх, хто протистоїть у місті; інформація про успіхи збройних сил СРСР і союзників. Широко використовувались усі засоби пропаганди – друковані, усні та наочні. Так, крім вищезазначених тексту ультиматуму та повідомлення вбивства радянських парламентарів у листівках висвітлювали й інші найбільш важливі події, що прямо чи опосередковано впливали на долю будапештського гарнізону. З метою підриву довіри німецьких та угорських військ до гітлерівського керівництва у великій кількості було розповсюджено звернення 50 німецьких генералів [91, с. 6]. Ці листівки впливали на оточених не лише своїм змістом, але й тим, що генерали, які нещодавно вели війська у бій, тепер вказували на безрезультатність німецьких бойових потуг.

Крім того, були розповсюджені звернення німецьких та угорських бранців, які розповідали про умови утримання у радянському полоні.

З початку зимового наступу, коли з'ясувалося, що угорські з'єднання припинили існування як самостійні бойові одиниці, а їх особовий склад розподілили серед німецьких частин і підрозділів, кожен з інформаційних листівок стали видавати двома мовами – німецькою та угорською [91, с. 7].

На користь радянської пропаганди свідчив той факт, що бойова цінність оточених німецьких військ не була однорідною. Найбільш високою вважалася боєздатність у солдатів – вихідців з райху, які належали до частин з усталеними традиціями (наприклад, 13-та моторизована дивізія, 8-ма кавалерійська дивізія СС). Найбільш слабкою ланкою була 22-га кавалерійська дивізія СС («Марія-Тереза»), до складу якої входили етнічні німці (уродженці Угорщини), деякі з них навіть погано розмовляли «рідною» мовою і не відчували прихильності до Німеччини [75].

Боєздатність угорських військ впала до найнижчого рівня. За винятком окремих частин і підрозділів, вони майже не чинили спротиву противнику та втримували позиції лише тоді, коли їх підтримували або примушували до цього німецькі союзники. Окремі угорські офіцери заявляли, що в деяких випадках дезертирство було зумовлене зверхньою поведінкою гітлерівців, підпорядкованим становищем угорських військ, а також практичним усуненням їхнього керівництва від командування. Лейтенант Й. Біро, згадуючи про ті події, писав: «Багато представників вищої командної ланки виконували лише повсякденні адміністративні обов'язки, оскільки були зацікавлені, в основному, лише в тому, щоб мінімізувати втрати, або, простіше кажучи, вижити у війні». Німецькі та угорські штаби мало взаємодіяли між собою. Командування готувало та віддавало накази, не переймаючись думкою та побажаннями угорської сторони, а німецькі солдати грубо ігнорували потреби населення столиці [75].

Велика кількість підрозділів, які перебували у Будапешті, всіма способами намагались уникнути боїв. Доповідаючи про чисельність особового складу, наявність зброї та боєприпасів, вони свідомо приховували справжні цифри. Так, при отриманні продовольства через 1-й угорський армійський корпус вони збільшували кількість солдатів у той час, коли у звітах німецькій стороні зменшували її. 14 січня 1945 року штаб корпусу доповів, що загальна чисельність особового складу 10-ї

піхотної і 12-ї резервної дивізій складає лише 300 солдатів, тоді коли на забезпеченні лише в 10-й перебувало не менше 3500 солдатів та офіцерів [75].

Деморалізована постійними атаками радянських військ значна частка солдатів моторизованих дивізій СС, які були мобілізовані силоміць, здавались у полон або розбігались. Їх стан характеризувався донесенням: «18-та моторизована дивізія СС... набрана з етнічних німців, які проживали в Угорщині. Вони перебігають до противника, і бойова цінність цієї дивізії аналогічна угорській дивізії...» [75].

При цьому не можна не зазначити, що якість радянських та угорських військ також була не однаковою. Окремі частини були першокласними, в інших укомплектованість та моральних дух були не кращими, ніж у найслабших підрозділах угорської армії. Для того, щоб посилити бойовий дух солдатів перед наступом, радянські командири нерідко видавали їм велику кількість алкоголю, а за бойовими порядками ставили озброєні кордони, які мали не допустити втечу бійців із поля бою [75].

Для того, щоб уникнути нестерпних умов, дехто з радянських та угорських солдатів намагався сховатись або перейти на бік противника (хоча кількість угорських солдатів, що робили те саме, була набагато більшою). Причиною цього, як зазначали на допитах радянські та румунські військовополонені, було «бажання жити». Лейтенант Й. Біро згадував: «Під час однієї нашої контратаки на наш бік перебігло близько 70 росіян. Вони розповідали, що якби спробували відступити, на них чекав би розстріл. Тому росіяни більше боялися йти назад, ніж уперед» [75].

Ліквідація гітлерівських військ у східній частині столиці Угорщини (Пешті) тривала з 27 грудня 1944 року по 18 січня 1945 року. Цей період також характеризувався їх масовою здачею у полон. Наприклад, у грудні в міжріччі Гарам та Іпой на бік Червоної Армії перейшли командування, штаб, а також особовий склад двох батальйонів гренадерського полку дивізії «Сент Ласло»; поблизу населеного пункту Рожнява – дві піхотні роти, а у нижній течії Дунаю – частина східної річкової флотилії та особовий склад Печського мобілізаційного округу. У січні радянським військам здались у полон штаб та частина підрозділів 24-го піхотного полку, частини

16-ї піхотної дивізії, 1-ї гірськострілецької бригади, а в Будапешті – 72-й механізований інженерний батальйон [27; 88].

А вже 20 січня 1945 року була підписана угода про перемир'я між СРСР, Великобританією та США, з одного боку, і Угорщиною – з іншого. Відповідно до угоди, остання оголошувала війну Німеччині, її уряд зобов'язувався роззброїти гітлерівські війська в Угорщині, виставити не менше 8 піхотних дивізій із засобами посилення для боротьби проти райху під загальним керівництвом союзного (радянського) головнокомандування [88].

Після завершення першого періоду боїв за Будапешт (звільнення Пешта) було видано особливу листівку від імені Червоної Армії, що закликала німецьких та угорських солдатів і офіцерів до негайного припинення протистояння. Зважаючи на її ультимативний характер, листівку було видано масовим, півторамільйонним накладом. Одночасно з цією листівкою була видана аналогічна, але підписана представником комітету «Вільна Німеччина» (організація німецьких військовополонених) [91, с. 7].

У подальшому тривало видання інформаційних листівок, сама назва яких свідчила про наростаючу силу радянського наступу: «130 км від Берліна», «Одер форсовано!» тощо.

У наступній оперативній листівці із зверненням до оточених військ йшлося про невдалу спробу німецьких частин прийти на допомогу Будапештському гарнізону та про перекидання у Верхню Сілезію танкових з'єднань, що також поспішали на виручку.

Остання листівка із зверненням до військ, оточених в угорській столиці, повідомляла про Кримську конференцію «Великої Трійки». Одночасно радянські пропагандисти видали листівку, яка точно імітувала форму «Известий будапештського котла», що видавалися штабом 9-го корпусу СС. У ній проводилася послідовна контрпропаганда, спрямована на спростування німецьких тверджень про швидку допомогу, і висвітлювалося безнадійне становище, в якому опинилися німецько-угорські війська в Будапешті.

Поряд з друкованою пропагандою серед оточених проводилась усна агітація. Так, у Пешті сконцентрувався фронтовий звукозагін потужністю у 3500 ват. Крім того, там було вісім гучномовних установок. Усі звукомовні засоби розміщувались уздовж лінії фронту таким чином, аби повністю охопити розташування німецьких військ. Передачі велися щоночі. Звукозагін працював постійно, за винятком п'яти днів, що були необхідні для поточного ремонту апаратури. Як наслідок, провів близько 200 передач загальною тривалістю понад 120 годин [91, с. 8].

Звукозагін дислокувався у розташуванні дивізії, з ділянки якої й вів мовлення. Кожному його виїзду передувала підготовча робота, що проводилася протягом усього дня і включала в себе підготовку програми; уточнення обстановки на передньому краї та попереднє визначення позиції; рекогносцирування місцевості; перевірку та підготовку матеріальної частини [91, с. 8]. Під час підготовки програми склалися тексти звернень і обиралися військовополонені, що виступали від свого імені. Крім того, перед мікрофоном висловлювалися впливові мешканці міста, які зверталися до населення, котре проживало на захопленій радянськими військами території, та до угорських солдатів і офіцерів.

Стан справ на передньому краї уточнювався у штабі дивізії та на ділянці, де передбачалося вести передачу. Одночасно визначалося найбільш зручне місце для роботи. Його вибір узгоджувався з начальником штабу дивізії, який увідомляв командирів полків, на ділянках яких планувались дії станції, про майбутні передачі [92].

Остаточний вибір місця роботи, а також шляхи під'їзду, порядок розміщення машин і налаштування мікрофонного пункту визначали в результаті особистого рекогносцирування місцевості офіцерами звукомовного загону. Ретельна попередня підготовка та завчасно обрана позиція гарантували безпеку та ефективність мовлення станції.

Паралельно протягом дня на базі звукозагону проводилася перевірка апаратури після попереднього виїзду та усунення дрібних дефектів. Наприкінці дня здійснювалося випробовування всіх агрегатів, після чого станція вважалася готовою до виїзду [92]. Просування відбувалося у темряві за завчасно продуманими

маршрутами. Машини рухалися колоною, а при виїзді на позиції розташовувалися за наміченим планом.

Роботу звукомовного загону в період операції з ліквідації оточеного угруповання військ противника в Будапешті можна поділити на три основні етапи, що різнилися за умовами роботи, способами використання станції і до певної міри – за змістом передач [92].

Перший етап. Мовлення для німецько-угорських військ під час боїв у передмісті Будапешта – з 29 грудня 1944 року по 10 січня 1945 року. У цей час передавали, головним чином, текст ультиматуму радянського командування та звернення до солдатів та офіцерів оточеного угруповання, яких закликали до групового та індивідуального переходу в полон. Водночас передавали виступи угорських офіцерів, які добровільно перейшли на бік Червоної Армії, а також – в окремих передачах – наказ № 2 генерал-полковника Я. Вереша та декларацію Тимчасового Національного Уряду Угорщини.

Другий етап. Мовлення на німецько-угорські війська під час боїв за визволення центральної частини міста – Пешта – з 10 по 18 січня. На цьому етапі змінився зміст звукопередач. В основному транслиювалися звернення до оточених військ, повідомлення Радянського інформбюро (німецькою та угорською мовами) і, особливо часто, «Звернення 50 німецьких генералів до німецького народу та армії». Широко практикували у цей період виступи мешканців міста.

Третій етап. Віщання на протилежний берег р. Дунай для німецько-угорських військ, оточених у західній частині міста – Буді, з паралельним денним мовленням для населення Пешта – з 18 січня по 12 лютого. Передачі велися майже виключно німецькою мовою. Тематика повідомлень була аналогічною до попередніх етапів. Крім того, організовувалися численні виступи німецьких військовополонених, зокрема есесівців, які були взяті в полон у Буді. Їх вивозили автомобілем через найближчу переправу в Пешт, де вони виступали перед мікрофоном. Ці промови мали значний ефект.

Удень звукозагін проводив передачі на міських майданах для населення Пешта. Передавали програму, що була спеціально створена для столичних

мешканців. До неї входили звернення командування Червоної Армії, основні положення доповіді Й. Сталіна на урочистому засіданні Московської ради депутатів («десять сталінських ударів») від 6 листопада 1944 року, накази військового коменданта міста, останні новини [91, с. 10–11].

Стосовно радянської наочної агітації, то у смузі бойових дій на видноті була розклеєна велика кількість плакатів, гасел, закликів командування Червоної Армії, Наказ Верховного Головнокомандувача Й. Сталіна до річниці Великої Жовтневої Соціалістичної революції № 220 тощо [91, с. 18].

До наочної агітації певним чином можна віднести звільнення військовополонених, які власним прикладом агітували особовий склад німецько-угорських військ до здачі в полон. Особливо ефективним за своїми результатами було залучення військовополонених для роботи всередині військ противника. З 28 грудня 1944 року по 13 лютого 1945 року були відпущені 739 угорців, які привели з собою у полон 6208 вояків; 68 німців, які привели в полон 232 особи [91, с. 13].

Перед угорськими військовополоненими, яких відпускали зазвичай ставилися завдання: розповіді співвітчизникам про безнадійне становище угорсько-салашистських військ; створення Тимчасового угорського уряду; заохочення своїх до переходу в радянський полон; роздавання листів від полонених і розповсюдження радянських листівок [91, с. 14].

Будапештська операція була успішно завершена 14 лютого 1945 року. У ході її проведення Червона Армія звільнила близько 45% території Угорщини [27, с. 69].

Після всього пережитого населення столиці з пересторогою зустрічало воїнів Червоної Армії. Цьому сприяли насамперед чутки про швидку та неминучу депортацію всіх, хто вижив, до Сибіру. На цей час у звільненому Дебрецені вже був створений Тимчасовий уряд Угорщини, який оголосив війну Німеччині, сформовані добровольчі частини; близько 3200 угорців взяли участь у звільненні Будапешта. Власне, інформація про те, що «серед російських визволителів є угорці», які перейшли на їх бік, обнадіювала людей [89].

У зв'язку з цим заслуговує на увагу доповідна записка командування 2-го Українського фронту Верховному Головнокомандувачу від 25 грудня 1944 року з проханням дозволити міністру оборони Тимчасового уряду Угорщини сформувати піхотну дивізію. У ній, зокрема, наводилися слова останнього: «Велика кількість угорських офіцерів і солдатів продовжують залишатися на боці Салаші у німців, оскільки не бажають бути військовополоненими. Коли вони дізнаються, що проти німців воює угорська частина, їх занепокоєння зникне, тому що зрозуміють, що з переходом на бік Червоної Армії їх очікує не полон, а включення до угорської військової частини» [7, с. 255].

27 грудня 1944 року з проханням дозволити взяти участь у звільненні своєї батьківщини від гітлерівських окупантів звернулися до командування 2-го Українського фронту та Тимчасового національного уряду угорські військовополонені, які перебували у таборі під Дебреценом. 9 січня 1945 року відбулася розмова між представником командування Червоної Армії генерал-полковником Ф. Кузнєцовим та міністром оборони Тимчасового національного уряду Угорщини генерал-полковником Я. Верешем. У результаті була досягнута домовленість стосовно принципів створення нової угорської армії та надання у цій справі допомоги з радянської сторони [27, с. 74].

Як впливає із запису вищевказаної розмови, Я. Вереш повідомив: «На національних зборах мене докладно інформували місцеві представники про те, що всюди панує ентузіазм і що народ готовий зі зброєю в руках відплатити німцям за все, що вони скоїли» [7, с. 257]. «Я гарантую, – переконував він далі, – що в армію буде внесено демократизм, новий дух, а дружба і взаємодія росіян та угорських частин зміцніють у боях – адже дружба і взаємодія народжуються не за столом, а на полі бою» [13].

У першій половині січня 1945 р. на території дебреценського табору із числа полонених угорців розпочалося формування загону залізничних військ, який одразу був залучений до відновлення та охорони ліній комунікацій військ Червоної Армії. У лютому він був переформований у 1-шу угорську залізничну бригаду. На цей час

за її зразком у містах Геделле та Цегледе сформували ще одне залізничне з'єднання [27, с. 63].

Після завершення боїв за Будапешт з угорських солдатів та офіцерів, які перейшли на бік Червоної Армії, був сформований Будаїський добровольчий полк. Після звільнення столиці його вивели в м. Ясберень, де на підставі угоди про перемир'я формувалася 1-ша піхотна дивізія нової угорської армії [27, с. 63].

Спочатку планувалося створення чотирьох (з восьми передбачених угодою про перемир'я) дивізій. Але до кінця війни через саботаж колишніх хортистських офіцерів, які входили до нової армії, вдалося сформувати лише 1-шу і 6-ту піхотні дивізії. На початку травня 1945 р. вони прибули у розпорядження командувача 3-ім Українським фронтом. Однак у зв'язку із завершенням війни взяти участь у фронтових операціях їм не довелось. 13 травня дивізії отримали наказ командувача 3-ім Українським фронтом про повернення на батьківщину. На завершення війни чисельність нової угорської армії досягла 42500 осіб [27, с. 64].

Утім, якщо угорці звільняли свою землю і цього чинника було достатньо для подальшої боротьби, то радянські солдати та офіцери, які були змучені трьома роками війни, зазнали численних жертв, необхідно було підживлювати пропагандистськими заходами. У питанні формування у них озлобленості та бажання продовжувати боротьбу проти гітлерівців важливу роль відіграли множинні факти жахливого поведіння останніх з червоноармійцями-військовополоненими. З цього приводу начальник політуправління 3-го Українського фронту генерал І. Антошин доповідав у Москву: «У багатьох з'єднаннях, де дозволяла обстановка, проведені у підрозділах мітинги та збори, у ході яких бійці та офіцери були ознайомлені з матеріалами про жахливі розправи німців над пораненими червоноармійцями. У своїх виступах радянські воїни заявляли про рішучість помститися німецьким катам за мученицьку смерть своїх товаришів» [89].

Як приклад можна навести публікації, що спиралися на реальні факти. Наприклад, при спробі прорватися до Будапешта 4-й танковий корпус СС вийшов до Дунаю у Дунапентеле. Далі пройти йому не дозволили радянські солдати. У їх числі були П. Несмелій і Т. Стефанишин, понівечені трупи яких були виявлені 24 січня в

траншеї біля села Надьвен'їм. Оглянувши трупи, майор М. Горюнов констатував: «У Несмелова були відрізані вуха, ніс, нижня губа, пальці правої руки, після цього його застрелили. У Стефановича виколоте праве око і відрізаний ніс». У кишені гімнастерки першого було виявлено лист, який згодом опублікували у газеті «Радянський воїн». Останні слова листа звучали таким чином: «Дорогий товариш! Якщо ти знайдеш цей лист, коли я буду мертвий, ти повинен знати правду ... Я довго відстрілювався, ми тримали рубіж до останнього патрона. Багато винищили німців. Відстояти кордон не вдалося. Зараз я лежу поранений в ногу. Тут же лежить поранений і контужений солдат Тимофій Стефанишин < ... > На муки ворогу не хочеться потрапити. Чекаємо, прийдуть наші ... Бажаю щасливо завершити війну і не потрапити у таке лихо, яке сталося зі мною». На цьому листі ґрунтувався подальший заклик до радянських бійців: «Ми прочитали лист полум'яного патріота. Нехай же гримлять, не змовкаючи, тисячі залпів гармат як відплата за наших товаришів! Нехай нещадно знищують фашистську погань наші автомати, кулемети, міномети і гармати! Хай від лівого флангу до правого весь наш фронт відповість караючим вогнем на чорну підступність ворога! Не можна виміряти нашу святу ненависть до фашистського звіра» [90].

Можливо, саме страх перед розплатою призвів до того, що частина угорської армії продовжувала збройну боротьбу. Так, 6 березня 1945 року у районі озера Балатон німці здійснили останній широкомасштабний контрнаступ, в якому активно брали участь угорські війська. Радянські частини спромоглися зупинити просування противника і 21-22 березня самі завдали удару, прорвавши фронт на лінії озеро Балатон – озеро Веленце. Німецькі війська відступили в Австрію та Словаччину. Більшість угорських солдатів та офіцерів продовжували чинити лютий опір Червоній Армії, прагнучи здатись у полон західним союзникам, але це їм не завжди вдавалось. Останнім великим військовим з'єднанням угорської королівської армії, яке склало зброю на Східному фронті, була 24-та піхотна дивізія, яка здалась у полон румунським військам 7 квітня у Татрах [88]. Загалом же збройні сили Угорщини продовжували воювати разом із вермахтом аж до кінця бойових дій в

Європі. Таким чином, Угорщина виявилася найвідданішим союзником Третього рейху, продовжуючи вести бойові дії на його боці аж до 12 квітня 1945 року.

Паралельно з 16 березня 1945 року, після відбиття потужного контрнаступу гітлерівських військ у районі озера Балатон, радянські війська розпочали Віденську операцію. Основний удар завдав 3-й Український фронт своїм правим крилом по головному танковому угрупованню противника, щоб відрізати йому шляхи відходу на захід і спільно з рештою сил фронту знищити угруповання, відкрити шлях наступу до західних кордонів Угорщини. 2-й Український фронт брав участь в операції силами 46-ї армії, яка вела наступ вздовж правого берега Дунаю на Дьйор, а потім на Відень.

За радянськими даними, унаслідок вдалого наступу 4 квітня 1945 року територія Угорщини була повністю звільнена від гітлерівських військ [88]. А вже 6 квітня 1945 року прем'єр-міністр Тимчасового національного уряду Угорщини направив телеграму Й. Сталіну, в якій від імені угорського народу та уряду висловлював подяку за звільнення країни Червоною Армією і просив надати можливість сформованим частинам нової угорської армії «взяти участь в остаточному розгромі гітлерівського звіра» [27, с. 76].

Проте відомості румунської історіографії зазначають, що вищевказане не відповідає дійсності: бої тривали у західних прикордонних районах ще більше тижня, до 13 квітня. Тому оголошена Радянським Союзом дата була цільовою у сталінському наступі в Угорщині. Також неправильним є твердження, що 4 квітня остаточно було скинуто режим «Схрещених стріл». Даний уряд офіційно був розформований 28 березня, на наступний день, як Салаші та його міністри втекли до Австрії. Оскільки бойові дії затягнулися в Угорщині на місяці (особливо це стосується Будапешта), Радянський Союз провів перемовини про створення Тимчасового уряду задовго до квітня 1945 року, вже у грудні 1944 року він розпочав свою роботу у східній Угорщині [93].

Після вигнання гітлерівців розпочинається новий етап пропагандистської діяльності відділення по роботі серед угорських військ та населення на території країни – життя набуло мирного характеру, активізувалися політичні партії та

Тимчасовий національний уряд. У зв'язку з цим перед відділенням було поставлено завдання щодо проведення поглибленої пропаганди тієї мети, яку переслідувала Червона Армія у війні проти Німеччини, а також ознайомлення громадян з різноманітними сторонами життя Радянської держави.

Застосовувалися такі форми і методи роботи серед населення:

- друк і розповсюдження агітаційних і пропагандистських матеріалів;
- проведення загальноміських мітингів, присвячених вступу в міста частин Червоної Армії та іншим важливим політичним або військовим цілям;
- скликання зборів мешканців населених пунктів та роз'яснення мети та завдань радянської армії, а також вимог її командування;
- скликання зборів і нарад з відомими громадянами та військових діячів для відпрацювання й прийняття звернень до угорського населення й армії;
- допомога працівникам комендатур у відновленні місцевих органів влади;
- проведення бесід і нарад з інтелігенцією, духовенством, робітниками, вчителями, працівниками театру, профспілковими працівниками тощо, яким розповідали про ставлення Червоної Армії до їхньої діяльності, доводили інформацію про становище на фронтах і т. ін.;
- агітаційна робота серед працівників промислових підприємств, які виконували замовлення для Червоної Армії;
- надання допомоги видатним діячам науки, культури та церкви;
- контроль за місцевою пресою, постачання у видавництва матеріалів про життя у Радянському Союзі;
- використання антинацистів для розповсюдження агітаційних матеріалів, проведення бесід, збору інформації;
- очищення населених пунктів від німецьких агітматеріалів;
- наочна агітація (фотовиставки, художні фільми, плакати, портрети, карти театрів воєнних дій, вітрини для зведень Радянського інформбюро та газет) [92].

Основною друкованою пропагандистською продукцією, адресованою, головним чином, цивільному населенню, були: газети, офіційні документи командування Червоної Армії (звернення, накази), доповіді та накази Й. Сталіна,

листівки, плакати, гасла та інші агітматеріали, матеріали і документи Тимчасового угорського національного уряду, матеріали щодо земельної реформи.

Власної друкарні відділення по роботі серед угорського населення не мало. Тому всі матеріали готували в місцевих друкарнях [91, с. 4]. Радянська видавнича продукція розповсюджувалася за допомогою авіації та спеціальних рейсових машин, а також через комендатури та політвідділи над усією звільненою територією Угорщини. Крім того, у багатьох населених пунктах бургомістри та місцеві комуністичні організації зумисне призначали людей, які отримували агітматеріали та розповсюджували їх серед населення на зборах, у театрах і в кіно, розклеювали на вулицях міст [92].

З перших днів існування відділення почало видавати газету «Хірадо», яка згодом отримала назву «Мадьяр Уймаг» («Угорська газета»). Всього з 19 жовтня 1944 року по 5 січня 1945 року було видано 35 її номерів загальним накладом 1080000 примірників. З 5 січня для населення почали видавати газету «Уй Со». Вона виходила тринадцять разів на місяць, тираж складав 30000 примірників. До 3 травня було випущено 52 номери загальним накладом 1640000 примірників [91, с. 7].

Великого значення у роботі відділення набув (до створення Союзної контрольної комісії та переїзду її у Будапешт) контроль за місцевою пресою, оскільки окремі газети продовжували друкувати неприйнятну для СРСР інформацію [91, с. 11].

Усього за період з жовтня 1944 р. по квітень 1945 р. відділенням було видано 16735680 примірників пропагандистської та агітаційної літератури (121 найменування) [91, с. 5].

Відділення значну увагу приділяло наочній агітації. У цей період було видано 276000 примірників художніх плакатів, підготовлено 25 пересувних фотовиставок, 25 великих портретів вождів, 51 панно, 17 альбомів, 19 стендів для карт і газет тощо. У лютому при відділенні були створені художня та фото- майстерні. Вони виготовили 13 пересувних фотовиставок «Ленін – вождь та організатор Радянського Союзу» та 12 пересувних фотовиставок «Звірства німців та салашистів в Будапешті». Виставки були розміщені для огляду в Будапешті (у приміщенні оперного театру, кінотеатрах, народному суді, на Західному вокзалі), у містах Дебрецен, Серед,

Кечкемет Сарвам, Сентеш, Монор, Тепел та інших населених пунктах, які були включені до маршруту виїзних агітбригад [91, с. 7–8].

Як було зазначено вище, при відділенні працювали гучномовні установки, за допомогою яких у період з листопада 1944 р. до лютого 1945 р. було проведено 1578 звукопередач [91, с. 8]. Через звукомовні установки передавалися заклики командування Червоної Армії до населення, звернення Радянського інформбюро, спеціальні програми про становище угорських військовополонених у СРСР, документи Тимчасового уряду та інші матеріали. Крім того, потужні гучномовні установки здійснювали кругові маршрути територією Угорщини: Дебрецен – Хайду – Бессермень – Бюд – Сент-Міхаль – Ньіредь - Хаза – Дебрецен; Сентеш – Орошхаза – Бекешчаба – Керешладань – Мезетур – Сарваш – Сентеш; Будапешт – Кечкемет – Кішкундфельхаза – Сентеш – Сольнок – Цеглед – Будапешт та ін. [91, с. 8].

Звукомовні станції регулярно обслуговували громадян, які працювали на будівництві залізниць, мостів, виїжджали у робітничі райони та на заводи, що виконували замовлення для Червоної Армії.

У великих містах скликалися великі радіомітинги. Потужна гучномовна установка курсувала вулицями міста, а диктор оголошував, що у визначену годину на певному майдані відбудеться радіомітинг. У призначеному місці збиралися тисячі людей. Наприклад, у місті Мако на радіомітингу були присутні понад 10000 чоловік, у місті Серед – 5000 осіб, у місті Дебрецен – 3000 [91, с. 9]. На радіомітингах виступали бургомістри, представники політичних партій, авторитетні мешканці міст і населених пунктів. До виступів залучалися видатні вчені та політичні діячі Угорщини – Б. Міклош, Я. Вереш, В. Агастон та інші. Крім того, через звукомовні станції передавали записані на платівку промови членів Тимчасового угорського уряду та громадських діячів різних регіонів держави; зачитувались листи військовополонених [1].

Ще одним із важливих завдань відділення було надання допомоги працівникам комендатур: правильне розуміння політичних цілей, виправлення на місці допущених помилок, забезпечення типовими наказами і положеннями про роботу комендатур та літературою для розповсюдження серед населення. З кінця

березня 1945 р. в комендатурах сформували інститут заступників з політчастини. Для працівників, які призначалися на ці посади, були організовані семінари. У березні – квітні провели три семінари, які прослухало 98 осіб [91, с. 14].

Щодо політичних подій у державі, то, дотримуючись офіційного курсу уряду, який проголосив своєю метою встановлення дружніх відносин з СРСР, 9 квітня 1946 року прем'єр-міністр Ф. Надь у супроводі заступника прем'єр-міністра А. Сакашіча, міністра закордонних справ Я. Дьендьєші та міністра транспорту і зв'язку Е. Гере, який представляв Угорську комуністичну партію, прибув до Радянського Союзу. Це вважалося першим офіційним відвідуванням СРСР угорською урядовою делегацією на рівні глави уряду. А майже через півроку, 25 вересня 1945 року, голова Союзної контрольної комісії в Угорщині повідомив у листі угорському прем'єр-міністру Б. Міклошу про рішення радянського керівництва відновити з Угорщиною дипломатичні зв'язки та про пропозицію обмінятися послами. Того ж дня Маршал К. Ворошилов отримав згоду Тимчасового національного уряду Угорщини на встановлення дипломатичних відносин з СРСР та обмін посланцями [27; 78].

У квітні 1945р. обидва центри Угорської комуністичної партії (місцевий та емігрантський) злилися в одну організацію, генеральним секретарем ЦК УКП був обраний М. Ракоші. 20-21 травня того ж року в Будапешті відбулася перша Всесоюзна конференція УКП. Варто зазначити, що чимало місцевих комуністів сподівалися на те, що підтримка СРСР і ЧА дозволить встановити в країні диктатуру пролетаріату, незважаючи на те, що переважна більшість її населення не поділяє їх настроїв [78].

Проте кремлівські очільники розуміли, що не можна відразу нав'язати соціалізм цілій країні, робити це необхідно поступово. Щоб не викликати масові невдоволення й обурення в державі, де значна частина населення не ставилася до комуністів прихильно, Москва рекомендувала їм проводити стратегію поступового входження в органи влади. Ці ж міркування підтримував М. Ракоші: «...навіть теоретичне порушення питання про диктатуру пролетаріату як мети викликала б тривогу серед наших супутників по коаліції й ускладнила б здійснення наших прагнень, спрямованих на завоювання не тільки дрібнобуржуазних мас, а й

більшості робочих мас» [78]. Подібні передбачення підтвердили підсумки осінніх виборів 1945 року, на яких комуністи отримали лише 17% голосів [84].

Це насамперед було зумовлено неоднозначністю сприйняття місцевим населенням самого Радянського Союзу. На думку угорського історика А. Калантарі, для мешканців його країни СРСР, з одного боку, був країною-визволителькою, а з іншого – і це більше стосується післявоєнного періоду, – країною-окупантом. Серед угорців спогади про радянських солдатів є досить суперечливими. Прихід Червоної Армії означав завершення гонінь, які були спричинені війною. Не приписаними є факти, коли радянське військово-політичне керівництво надавало допомогу спустошеним війною населеним пунктам Угорщини. Проте реальними є й факти злочинів, скоєних червоноармійцями [81]. А. Калантарі пояснює це так: «... окремі угорські війська, які брали участь в окупаційному режимі на території СРСР, проводили каральні акції, в ході яких вони вчинили тяжкі воєнні злочини. Відтак, коли Червона Армія вступила на територію Угорщини, її солдати не залишились у боргу... » [75].

Не слід забувати, що в окремих випадках злочини червоноармійців були ініційовані радянським військовим керівництвом. Так, Малиновський, після захоплення угорської столиці, надав три дні для розграбовування міста. Як наслідок, 10-кілограмові пакети з трофеями були відправлені радянськими солдатами додому. Їх особливо цікавили окуляри, годинники, текстиль і друкарські машинки. А недевіантна поведінка походила здебільшого від недисциплінованості радянських воїнів [81]. Це проявлялося як у дрібницях («... російські солдати на вулицях постійно стріляють по собаках і котах, унаслідок чого сліпа куля застрелила людину»), так і в серйозних злочинних діях (вбивствах, зґвалтуваннях, надмірній агресії до цивільного населення) [94].

Один із злочинів, який і сьогодні є болючим спогадом в Угорщині, – розстріл 22 березня 1945 року 32 мешканців села Оласфлау, розташованого у Задунайському краї. Сьогодні слідчі висувають декілька версій щодо причин розстрілу. За однією із них, червоноармійці запідозрили в місцевих жителях опозиційних партизанів, за іншою – це була помста радянських військовослужбовців за злочини німців та

угорців у СРСР, або помста за жорстоке вбивство есесівцями поранених червоноармійців та медсестер з медсанбату, що розташовувався у місті Секешфехерваре [95].

Тисячі румунських солдат були страчені на місці, що порушувало Женевські конвенції щодо поводження з військовополоненими; сотні тисяч осіб цивільного населення були депортовані, які загинули на чужині або повернулись із Сибіру через десятиліття. Червона Армія систематично грабувала житлові будинки, музеї, художні галереї, бібліотеки, руйнувала фабрики та інститути [83].

Масового характеру набувають факти зґвалтувань, особливо в зоні безпосередньої близькості до лінії фронту та в районах, окупованих Червоною Армією в ході великих битв [81]. Історик А. Пето зазначає, що лише в Будапешті було зґвалтовано, за різними даними, від 50 до 200 тисяч жінок [94]. Аби уникнути «уваги» радянських солдатів мадярки імітували старих бабусь або переодягались у чоловічі речі [83]. Багато жінок ховалось у храмах, вважаючи, що солдати не посміють осквернити Божий дім. Проте вони помилялися, червоноармійці вривались у костели та нещадно грабували їх, прихоплюючи із собою жінок, які там переховувались. У багатьох випадках священики захищали віруючих від солдатів, але були страчені. Ці факти шокували та викликали паніку серед населення Угорщини [96].

Угорські жінки здебільшого мовчали про зґвалтування, оскільки були зацікавленні мати «гідну» репутацію в умовах патріархального суспільства. Власне, це й не дає можливості визначити точну кількість сексуальних злочинів іноземних солдат на території Угорщини [83]. Психологічні наслідки зґвалтувань були жахливими, серед них – травми від пережитого сорому, несприйняття зґвалтованих жінок та народжених ними дітей суспільством тощо. І відобразилось усе це на кількох поколіннях [81]. Прямі наслідки не менш катастрофічні: з одного боку – це небажана вагітність, з іншого – зростання венеричних захворювань. Щодо поширення хвороб від статевих стосунків, то відмічається, що в радянській зоні окупації венеричних захворювань було зафіксовано значно більше, ніж у західній [83]. Обсяги венеричних захворювань можна оцінити з телеграми, яку в квітні 1945 року

Тимчасовий уряд Угорщини направив у Нью-Йорк: «Просимо надіслати для 470 тисяч пацієнтів медичні препарати для лікування сифілісу» [97].

Проте не можна не відзначити й інший бік справи. Так, наприклад, окремі жінки вступали у близькі стосунки з радянськими офіцерами з метою отримати певні привілеї, захист та їжу. Більше того, угорською стороною визнається й поширення проституції, яка була спровокована безконтрольними умовами війни. Як наслідок, після 1945 року Угорщина починає заходи з викорінення проституції, яка станом на 1947 рік була визнана однією з нагальних проблем охорони здоров'я в державі [83].

При цьому слід розуміти, що засобам масової інформації було заборонено писати про жахливі акти злочинів з боку радянських військ. Навпаки, інформаційні органи повинні були вихваляти Червону Армію та Радянський Союз як визволителів і прославляти російського солдата перед усім світом [98, с. 73.].

Масштабність злочинності та жорстокість червоноармійців сильно впливали на свідомість і настрої угорського населення. Про це писали їхні комуністичні лідери Я. Кадор та М. Ракоші [77]. Зокрема, останній неодноразово повідомляв голові Комінтерну Г. Дімітрову про випадки ганебної поведінки червоноармійців в Угорщині. Причому Ракоші підкреслював, що це не сприяє пропаганді комуністичної партії в державі [83].

Для припинення подібних несанкціонованих і злочинних дій радянських солдатів військово-політичне керівництво видало чимало документів, наприклад, звернення-застереження військової ради 3-го Українського фронту, в якому зазначалося: «Не чини мирному населенню шкоди. Не дозволяй собі нічого, що не відповідає твоїй гідності та забруднює твоє славне ім'я. Де б ти не був, поведь себе так, щоб твоя поведінка викликала повагу перед Червоною Армією та нашою Країною. Усі повинні бачити, що Червона Армія – найсильніша, а її солдати – найхоробріші, найвідважніші і, водночас, найбільш цивілізовані».

Проте цей наказ порушувався, а упередження злочинів з боку радянського командування були досить формальними. Нерідко молодші командири самі очолювали злочинні дії [98, с. 74].

Угорські поліцейські, які номінально були при радянських штаб-квартирах, закривали очі на злочини і діяли лише у крайніх випадках. Більше того, було визначено відповідальність для тих, хто обмовить Червону Армію, що призвело до зменшення скарг від місцевого населення [81].

Тоді НКВС, за вказівки Й. Сталіна, запровадило спецпідрозділи, які жорстоко карали винуватців. Щойно вони розпочали свою діяльність, різко знизилася кількість випадків пограбувань, згвалтувань, адже покарання було жорстоким – розстріл. Кожен військовий, чи то офіцер, чи солдат, міг убити бойового товариша, якщо той порушував наказ самого генералісимуса [99].

Отже, західноєвропейські країни, які спершу відмовлялися офіційно визнати Угорщину, після виборів 1945 року встановили з нею дипломатичні відносини. Тепер вони вже стверджували, що Угорщина стала найбільш демократичною країною у Східній Європі [78].

Водночас Будапешт потрапив у сферу радянського впливу, тому можна було очікувати, що встановлення соціалізму в ньому – справа часу. З 1946 р. боротьба за переростання народно-демократичної революції у соціалістичну вступила в нову фазу. До цього часу компартія перетворилася на масову політичну організацію, що налічувала 653 тис. членів. За комуністами йшла значна частина робітничого населення країни [78]. Не слід забувати і те, що на правах переможця Радянський Союз залишив в Угорщині свої війська, отримавши можливість сформувати лояльний до себе уряд. Звичайно, до влади прийшли комуністи, які внаслідок злиття з соціалістами утворили Угорську партію праці. Багатьом місцевим мешканцям це не подобалось, але у СРСР тут був свій інтерес. Розпочалася «холодна війна», і в такій ситуації він потребував буфера з лояльних країн Східної Європи.

Виведення радянських військ з Угорщини відбудеться аж у 1991 році, після того, як 10 березня 1990 року угорський та радянський міністри іноземних справ, відповідно Д. Хорн та Е. Шеварнадзе, підпишуть з даного питання угоду. У наступні місяці після підписання документа з території Угорської держави майже 35 тисяч залізничних вагонів перевезли 100 тисяч військовослужбовців і цивільних представників, а також близько 27 тисяч матеріальних засобів. Останній солдат

залишив поїзд 16 червня 1991 року у прикордонному пункті Захонь. 19 червня о 15 годині 01 хвилині залишив угорську територію командувач Південною групою військ генерал-лейтенант В. Шилов [100].

Проте таке тривале перебування радянського військового контингенту генерує й по сьогодні суперечки довкола питання: що насправді відбулось у 1945 році – «звільнення» чи «окупація». Наведемо декілька цитат з цього приводу:

– «Ми можемо вести мову про окупацію Радянським Союзом Угорщини у 1944 -1945 роках, водночас не можна відкидати той факт, що угорське населення було звільнено від фашистів» [100].

– «Поряд із усім негативом слід пам'ятати, що маршали Толбухін та Маліновський, які очолювали радянські війська, в ході боїв усунули диктаторський румунський уряд, позбавили народ від німецької окупації та жахів війни. Інша справа, що нова окупація привела до тиранічного комуністичного режиму» [101].

Водночас, існують й дуже категоричні погляди: «Славна комуністична Червона Армія» не несла звільнення, а здійснила червону кроваву окупацію [97].

Підсумовуючи, зазначимо, що бойові дії на території Угорщини розгорнулись у три наступальні й одну оборонну операції радянських військ, які тривали з 23 вересня 1944 по 4 квітня 1945 років. На складність роботи при формуванні планів щодо інформаційно-психологічного впливу в країні впливали два чинники, протилежні за змістом: по-перше, ця держава була сусідом СРСР, по-друге, вона однією із перших розпочала бойові дії з Радянським Союзом. Тому й заходи з пропагандистського забезпечення вступу і перебування там Червоної Армії організовувались у двох площинах: перша – на угорські військові формування у складі гітлерівських військ, друга – на цивільне населення. Результатом цього впливу стала «советизація» країни.

6.5. Австрія

Висвітлюючи вступ радянських військ в Австрію наприкінці Другої світової війни, слід зауважити, що й досі немає одностайної оцінки епохи 30-х – 40-х років:

близько половини австрійців вважають прихід союзників на їхню територію як поразку країни, що була приєднана на той момент до Німеччини, частина населення – окупацією, але є чимало й таких, хто підтримує думку, що Червона Армія і союзники у 1945 році принесли звільнення [102].

Такі різні трактування витікають ще з повоєнних процесів 1918 р. та аншлюсу Австрії Німеччиною [103, с. 78]. З приходом до влади А. Гітлера приєднання було частиною офіційного курсу зовнішньої політики Німеччини. Результатом її став вступ німецьких військ в ніч з 11 на 12 березня 1938 року на територію Австрії. Австрійська армія, одержавши наказ не чинити опору, капітулювала. Коли А. Гітлер виступив зі своєю промовою про те, що, нарешті, до лона Третього Райху ввійшла Австрія, його рідна країна, ототожнюючи себе з нею [104]. Таким чином, можна стверджувати, що де-юре Австрія не є учасницею Другої світової війни, а вступила у неї як складова частина Німеччини [105].

Розчарування простого населення Австрії у правлінні німецького військово-політичного апарату в їх країні простежувалось і у свідченнях військовополонених із числа австрійців. Наприклад, полонений солдат 2-ї роти 209-го штурмового батальйону Е. Геллеман розповідав: «До Відня приїхало багато біженців та евакуйованих із зруйнованих бомбардуваннями міст Німеччини. Квартир не вистачало. У цей час багатьох мешканців Відня цілими сім'ями відправляли на роботи. Ключі від квартир вони повинні були здавати. А коли поверталися через декілька тижнів, їх квартири були вже зайняті евакуйованими» [106, с. 5].

Повертаючись до аншлюсу, слід наголосити, що в березні 1938 р. всі 6 австрійських дивізій увійшли до складу вермахту (44-та і 45-та піхотні, 4-та легка, 2-га і 3-тя гірськострілецькі дивізії) і пройшли Другу світову війну в якості звичайних німецьких з'єднань [107]. Серед австрійських військовослужбовців розчарування у нацизмі особливо сильно дало про себе знати після Сталінграда і в ході подальших поразок гітлерівської армії на радянсько-німецькому фронті. Солдат А. Ієдинек з дивізії СС «Тотенкопф» зауважив: «Ненависть солдатів-австрійців до німців сьогодні особливо посилилась, бо вони втягнули нашу країну у нескінченні

лиха війни. Але в австрійців зараз гарний настрій, оскільки вони переконані, що скоро Німеччина буде розгромлена й Австрія стане вільною» [106, с. 14].

У ході стрімкого наступу наприкінці 1944 – на початку 1945 рр. війська 3-го і лівого крила 2-го Українського фронту спільно з болгарськими, румунськими та югославськими частинами розгромили основні сили німецького угруповання армій «Південь» і повністю звільнили від гітлерівців Угорщину і південну частину Чехословаччини.

Унаслідок поразки гітлерівських військ стан справ для Німеччини ще більше погіршився. Резерви були витрачені. Німецьке командування змушене було віддати наказ про перехід до оборони з тим, щоб не допустити просування радянських військ на віденському напрямку. Не досягнувши покращення військово-політичної та стратегічної обстановки контрнаступом під Балатоном, гітлерівське командування почало гарячково вживати заходів з уникнення повної поразки та максимально затягувати війну. Воно прагнуло виграти час, сподіваючись домовитись із США та Великобританією про спільну боротьбу проти «загрози комунізму».

У цей час військам 2-го і 3-го Українських фронтів було наказано перейти в рішучий наступ у напрямку на Відень. Напередодні наступу військова рада 3-го Українського фронту звернулася до своїх військ із таким закликком: «Славетні воїни 3-го Українського фронту! Тепер на вашому шляху – Відень. Ви йдете на Відень не заради якихось завойовницьких цілей. Ви йдете слідом смертельно пораненого звіра, який відповзає під вашими ударами у свій барліг» [80, с. 252].

Однак А. Гітлер не збирався здавати Австрію і Відень без бою. На цю ділянку фронту перекинули залишки групи армій «Південь», 6-ї танкової армії СС та інших підрозділів. Водночас німці поспіхом обладнували оборонні споруди на східному кордоні, на підступах до Відня та у столиці [108].

Вже тоді спроби гітлерівців організувати фольксштурм з австрійського населення були безуспішними. Містяни, яких примусово мобілізували у фольксштурм, ухилялися від прибуття на збірні пункти та дезертували із загонів. Батальйони фольксштурму, відправлені на фронт, після зіткнення з частинами

Червоної Армії здебільшого розходилися по домівках або, без серйозного спротиву, здавалися у полон [106, с. 30]. Наприклад, за свідченнями робітника з організації «Тодт» Г. Бракке, батальйон фольксштурму в Негермарку відмовився простувати до кордону, і гітлерівській владі довелося відмінити наказ про його відправлення. Швейцарський журнал «Тат» від 2 березня 1945 року повідомляв, що вирушити на фронт відмовився й батальйон фольксштурму з Гензерсдорфа [106, с. 26].

Враховуючи такі настрої серед мешканців Австрії, не обійшлося й без закликів, запевнень і пропагандистських хитрощів з боку гітлерівського командування. Передусім поширювали чутки, що радянські війська знищать усіх австрійців, які є членами націонал-соціалістичної партії, і що почалася примусова евакуація населення зі східних районів країни до Сибіру [108].

Зважаючи на це, військова рада в заяві від 4 квітня 1945 року до військ 3-го Українського фронту у зв'язку з їх вступом на територію Австрії зазначала: «Червона Армія не ототожнює австрійців з німецькими окупантами. Звільняючи Австрію, вона воює з німецькими військами, а не з її населенням». У документі окремо наголошувалося, що з приходом червоноармійців будуть розпущені всі нацистські організації, але рядові члени націонал-соціалістичної партії залишаться неушкодженими, якщо вони виявлять лояльність до радянських військ [7, с. 484–485; 109]. Згодом, коли радянські війська ввійшли на землі Австрії, мешканці із здивуванням сприймали цей пункт. Це було для них «занадто великодушною заявою радянського військово-політичного командування» [106, с. 32–33].

Не полишали пропагандистського тиску на мешканців Австрії й німці. Відступаючи з австрійської території, гітлерівські війська активно вели пропаганду залякування серед місцевого населення: страшна повоєнна доля народу та австрійських військових, насадження комунізму, концентраційні табори для членів націонал-соціалістичної партії тощо були основними тезами німецької пропаганди цього періоду.

Незважаючи на змальовані гітлерівською пропагандою жахіття майбутнього австрійці, не бажаючи евакуюватися з німецькими військами, йшли у ліси, ховалися у підвалах та на горищах будинків [106, с. 28].

Мешканець селища Гуттендорф, селянин Кремінгер розповідав: «Мене довго вмовляли поїхати, але, знаючи з радіопередач про встановлення порядків у Румунії, Угорщині, Болгарії та інших країнах, зайнятих Червоною Армією, я вирішив залишитися... Втікали лише ті, хто палко служив німцям, а також деякі недолугі, які повірили домислам про те, що росіяни дивляться на австрійців як на німців, тому всіх покарають» [106, с. 28]. Родичі солдата 229 піхотного полку Шеберля наприкінці грудня писали йому: «Ми не будемо нікуди йти, ми не робили нічого поганого і тому нам нема чого боятись» [106, с. 26].

29 березня 1945 року радянські війська вступили на територію Австрії, 5 квітня – підійшли впритул до Відня. До завоювання Відня, крім сил 3-го Українського фронту були залучені й війська 2 -го Українського фронту, зокрема, 46-та армія [39]. Напередодні боїв за австрійську столицю із заявою про своє ставлення до Австрії виступив уряд СРСР: «Радянський уряд, – говорилося в документі, – не переслідує мети отримання якої-небудь частини австрійської території або зміни її соціального ладу. Він сприятиме ліквідації режиму німецько-фашистських окупантів і відновленню в країні демократичних порядків» [108].

У свою чергу командувач військами 3-го Українського фронту 6 квітня 1945 року також звернувся до мешканців Відня із попередженням: «Усьому населенню, якому дорогий Відень, з міста не евакуйовуватись, оскільки з очищенням Відня від німців зникнуть жахи війни, а тих, хто евакуюється, німці поженуть на загибель» [7, с. 487].

Зі свого боку гітлерівське командування звернулося до мешканців Відня із закликом «боротися до останньої можливості». Та згодом німецький генерал фон Бунау сповістив ставку Гітлера про бої у столиці Австрії так: «Цивільне населення вивішує червоно-білі прапори і веде по німецьких військах вогонь, який вражає більше, ніж вогонь противника» [108].

У цей період до прорадянської пропагандистської роботи активно підключаються прихильники австрійського руху Опору. Вони розповсюджують у Відні листівки, в яких австрійські робітники закликають усіма силами протидіяти руйнуванню фабрик і заводів, що планували зробити нацисти. В одній з листівок

говорилося: «Нацисти прагнуть перетворити нашу батьківщину на руїни. Вони хочуть підірвати наші фабрики. Австрійці! Знешкодуйте міни та чиніть згуртований опір усім руйнівним планам нацистів» [106, с. 27].

Тут варто наголосити, що австрійський рух Опору проходив у своєрідних умовах. У країні не було окупаційного режиму, а отже, й такого жорстокого терору; значна частина населення перебувала під впливом гітлерівської пропаганди; праві лідери соціал-демократичної партії Австрії опиралися здійсненню організаційних заходів, спрямованих на об'єднання антинацистських сил та активізацію їхньої боротьби. Унаслідок цього рух Опору мав обмежений характер, і лише в міру наближення Червоної Армії до австрійського кордону він активізувався [105].

За ініціативою комуністів почали виникати перші невеликі партизанські групи та озброєні загони, які здійснювали диверсійні акти на лініях зв'язку, підривали залізничні потяги з боєприпасами і військовою технікою, організовували саботажі на промислових підприємствах і на транспорті. Навесні 1945 р., незадовго до вступу радянських військ в Австрію, до руху Опору приєдналися і буржуа, але, як правило, вони займали вичікувальні позиції і дотримувалися пасивної тактики [110].

Комуністи Австрії закликали населення всіма силами допомагати радянським військам, які мали позбавити їх країну від гітлерівського панування. Коли Червона Армія вже наблизилася до Відня, у місті розгорнулася діяльність нелегальної організації «Австрійський фронт свободи», створеної за ініціативою комуністів [110]. Та хоч усі дії австрійських антинацистів мали епізодичний характер і не могли істотно вплинути на відновлення національної незалежності країни, вони були носіями прорадянської пропаганди, тим пом'якшувальним чинником, який створював якщо не довіру, то, принаймні, мовчазну згоду з боку окремих прошарків австрійського населення під час вступу червоноармійців на територію їх країни [103, с. 78].

Один із активних австрійських борців проти гітлерівців К. Соколл згодом напише у своїх мемуарах, що факт допомоги Червоній Армії з боку австрійського руху Опору «повинен був витіснити з історичної пам'яті неприємну картину радісної зустрічі, яку мешканці Відня влаштували Гітлеру в 1938 році під час аншлюсу. Він же вкаже на порівняно коротку віденську операцію, у ході якої Відень, на відміну від

Будапешта або Берліна, не був підданий сильним руйнуванням, що можна вважати деякою мірою заслугою австрійців, які брали участь у русі Опору» [111].

Наприкінці квітня 1945 року радянські війська відновили наступ на захід і на початку травня вийшли на рубіж Лінц – Гіфлец – Клагенфурт, де зустрілися з американськими арміями. Проте бої на території Австрії проти гітлерівських військ, що закріпилися в горах західної частини країни, тривали до кінця війни. І тут перед парт політпрацівниками виникла іще одна проблема – низька бойова активність червоноармійців. Генерал-лейтенант М. Бірюков згадував: «Протягом останніх днів війни майже всі працівники політвідділів перебували у передових частинах. До звичних справ, якими вони займалися, додалась ще одна. Чим ближче був кінець війни, тим обережніше ставали у бою солдати, особливо ветерани. Їх легко було зрозуміти: кому хочеться, виживши протягом чотирьох років війни, зашпортатись на самому порозі перемоги? Проте інстинкт самозбереження не повинен був завадити виконанню бойового завдання. Цим і зайнялись політпрацівники» [112].

Згодом, оцінюючи стан справ в Австрії, К. Реннер, голова Тимчасового уряду країни, оцінював дії червоноармійців в ноті, спрямованій урядам СРСР, США і Великобританії наприкінці квітня 1945 р.: «Завдяки звитяжному просуванню Червоної Армії, що звільнила столицю Відень і значну частину Австрії від військ німецької імперії, стало можливим знову повернути нашу повну політичну незалежність, а представникам різних політичних партій країни, спираючись на рішення Кримської конференції, а також Московської конференції 1943 р., відновити Австрійську Республіку як самостійну, незалежну і демократичну державу» [108; 113]. Більше того, 13 квітня 1945 року К. Реннер у своєму «Зверненні до чоловіків і жінок Австрії» заявив, що «тільки безумство могло штовхнути австрійський народ на прийняття ідей Гітлера. ...гітлерівці перекутили і принизили ідею аншлюсу, яка для нас, австрійців, була важливою і священною. Німеччина не приєднала, а поневолила нас» [113].

У ході загального наступу в Австрії радянські війська зіткнулися з «поголовною капітуляцією». Селянин із селища Цорнсдорф Фіх казав: «Ми знали, що Червона Армія не має намірів знищувати австрійський народ, але ми не зовсім

уявляли собі, яким буде наше життя після приходу радянських військ... Ось чому в багатьох не минає страх, хоча найстрашніше вже позаду» [106, с. 33].

Тут не треба забувати, що австрійське населення, перебуваючи під впливом нацистської пропаганди, дивилося на чужих солдатів як на грабіжників, мародерів і насильників. Червоноармійці також прибули «у вороже капіталістичне оточення» разом зі своїм стереотипним уявленням про ворога. «Жінки, цінні речі, алкоголь», – такі були найчастіші «спокуси» російських військових в Австрії, згідно з документами НКВС [114].

Через тривалу відсутність військовослужбовців у сім'ях та відчуття вседозволеності, яке виникло після переможної ейфорії Червоної Армії, перед радянськими політробітниками постала проблема приборкання розпусти серед особового складу. Саме в Австрії, за словами Б. Слуцького, солдати «дорвалися до білявих баб» [21].

Російські солдати, що отримували пайкову їжу і тютюн, ставали своєю аристократією на колишніх землях райху, що викликало цілком зрозумілий інтерес до них у жінок. Влада Австрії після входження червоноармійців зафіксувала зростання числа випадків відвертої проституції серед молодих місцевих мешканок. Одночасно була зафіксована низка зґвалтувань [99].

Найгірший стан справ був із фактами зґвалтуванням червоноармійцями австрійських жінок. Е. Фішер, редактор газети «Нова Австрія», пояснював це так: «Червона Армія не була протягом багатьох років у себе вдома. У неї не було фронтових борделів, оскільки це не допускається радянською ідеологією. Тому її солдати, здичавілі від війни, спали з усіма жінками від сімнадцяти до сімдесяти років». (Наприклад, тільки у Відні з квітня по червень 1945 року зафіксовано до 100 000 зґвалтованих жінок) [115]. Тут варто зауважити, що після капітуляції Німеччини в Австрії було розташовано близько 700 000 солдатів союзних військ, найбільшу кількість серед них складала Червона Армія – близько 400 000 [116]. Ця чисельність військ знизилася станом на кінець 1945 року приблизно у півтора рази – до 180 000, а на початок 1946 року – до 150 000 осіб. При цьому дружини і діти офіцерів та

генералів отримали офіційний дозвіл на проживання за кордоном разом із чоловіком та батьком лише у серпні 1953 р.

У секретних доповідях, які оприлюднила заступник директора Інституту Л. Больцмана Б. Штейцель-Маркс, вказується на зростання пияцтва серед радянського військового контингенту: «Майже всі злочини відбувалися через вживання алкогольних напоїв та зв'язок із місцевими жінками з усіма відповідними наслідками. Незважаючи на те, що керівництво армії забороняло такі контакти, а також шлюби з іноземцями, кількість сексуальних зв'язків між російськими військовослужбовцями та австрійськими жінками була величезною [109]. Такий стан речей зумовлений, крім іншого, ще й тим, що жінки-іноземки класифікувалися у той час «як політично сумнівні». Тому співмешкання з австрійками підпадало за радянською точкою зору під категорію «аморальних явищ» поряд із вбивствами, зґвалтуваннями, пограбуваннями, алкоголізмом тощо. У жінках-австрійках вбачали інструменти західних спецслужб, які шляхом налагодження зв'язків із радянськими військовослужбовцями займалися шпигунством. Оскільки політика Й. Сталіна забороняла укладання шлюбів між радянськими військовослужбовцями та австрійськими жінками, більшість солдатів та офіцерів за подібного роду бажання та за зв'язки із місцевими жінками відправляли назад у СРСР [117].

Після Другої світової війни в Австрії унаслідок зґвалтувань, а також добровільних контактів між червоноармійцями і австрійками з'явилися так звані «діти окупації». Згодом, у післявоєнний час, в австрійському суспільстві їх називали «дітьми ворога» та піддавали осуду разом із їх матерями. «Аутсайдер» та «російський брат», – такі принизливі слова лунали услід останнім аж до 60-х років [117].

Командири наполегливо закликали військовослужбовців «протистояти спокусам життя» і поводити себе «належним чином», завжди пам'ятати, що «вони є представниками Червоної Армії Радянського Союзу» [109]. Але злочини з боку останніх тривали. Як запобіжний захід у деяких населених пунктах у підпорядкуванні радянських комендатур було створено місцеву поліцію з типовим складом 12 осіб. Перед ними стояло завдання перевіряти військовослужбовців радянської армії з метою виявлення несанкціонованих товарів, особливо продуктів

харчування. Так вдалося деякою мірою запобігти поширенню грабунків, принаймні, на нижчому рівні [115]. Проте занепокоєння тодішнього керівництва Австрії викликало масштабне нищення природних ресурсів їх держави армією Й. Сталіна. Наприклад, Віденський ліс був внесений до активної культурної зони відпочинку та проведення спортивних заходів радянськими військами. Риболовля з динамітом або полювання за межами визначених районів призвели до боротьби населення за ресурси [109].

Водночас існувала ще одна проблема, яка була пов'язана з тим, що у ранній період перебування Червоної Армії в Австрії важко було знайти помешкання для її контингенту. З цією метою використовували табори для військовополонених, колишні казарми вермахту, школи, монастирі та замки. У приватних будинках розташовувалися здебільшого військовослужбовці вищих рангів [109]. Іноді офіцери із помічниками видавали із себе самозване місцеве начальство і оселялись у цивільних будинках, харчувалися за рахунок австрійських сімей та конфісковували продукти [115].

Значним негативним чинником вважали випадки дезертирства і пов'язаних з ним злочинів. Шпигунство, розголошення таємної військової або державної інформації, передавання її ворогу, втеча та осідання за кордоном розцінювалися радянським урядом як «державна зрада». Відомо, два випадки дезертирства у Центральній групі військ у Бадені, за що солдатів засудили до страти [109].

Ці випадки були наслідком так званого «культурного шоку» червоноармійців від рівня розвитку Австрії. Показовим є випадок з молодим офіцером М. Шилцовим, який написав своєму приятелю: «В Австрії є електрика в кожному будинку, в той час як села в моїй країні, ймовірно, ніколи не будуть електрифіковані». Потім він пояснює: помешкання австрійців наповнені розкішними меблями і одягом, у той час як «моя сім'я страждає від голоду і не має у що одягтись». Висновок молодого офіцера був такий: «Радянський Союз ніколи не зможе наздогнати і перегнати Європу». Зрозуміло, що аналогічні висновки на користь «капіталістичного противника» не залишилися безкарними. 27-річний лейтенант був розжалуваний, звільнений з армії без почестей і виключений з комуністичної партії. Проте молодий

військовослужбовець був не єдиний, хто так думав. «Багато з переможців у цій війні сприймали відмінності в рівні життя як особисту поразку ...» [109].

Аналізуючи порушення військової дисципліни, варто сказати, що навіть поодиноких випадків негідної поведінки було більш ніж достатньо для створення негативного іміджу російським військам. Пограбування, трофейництво на всіх рівнях і зґвалтування ускладнювали «боротьбу за вплив серед населення». Радянські політпрацівники розуміли, що не тільки престиж Червоної Армії, але й авторитет Радянського Союзу поставлені на карту. Необхідно було негайно діяти. Політичні заняття, внутрішній контроль, а також покарання військовослужбовців, що «морально розклалися», мали виправити «образ росіянина». До відповідальності притягували і начальників, яких звинувачували у «відсутності політико-ідеологічного виховання» [102; 118].

Згодом, у вересні 1945 р., головнокомандувач Центральної групи військ маршал І. Конєв видав наказ про збереження дисципліни, «заборону мародерства», «утримання від політики помсти» і «вживання рішучих заходів до всіх випадків незаконних конфіскацій і насильства» [99; 109; 116]. Більше того, І. Конєв передбачав карну відповідальність за операції на «чорному ринку», а також запровадив заборону на відвідування народних свят, нічних закладів, кафе і закусочних (особливо для молодших офіцерів і рядових), у яких продавався алкоголь [109; 116; 118]. З результатами вищеперелічених «профілактичних дій» можна ознайомитись у виступі від 1945 р. австралійського військового кореспондента О. Уайта: «У Червоній Армії панує сувора дисципліна. Грабежів, зґвалтувань і знущань тут не більше, ніж в будь-якій іншій зоні окупації. Історії про звірства з'являються через перебільшення і спотворення окремих випадків під впливом нервовості, викликаної відсутністю манер у російських солдатів та їх любов'ю до горілки» [99].

Поряд з цим головним завданням радянських пропагандистів і партполітробітників залишалося створення належного морально-психологічного сприйняття австрійським населенням присутності Червоної Армії на теренах їх країни. Відповідно до цього з перших днів після вступу червоноармійців на

територію Австрії політоргани РСЧА розгорнули серед населення звільнених районів країни широку агітаційно-пропагандистську роботу. Зміст її визначався двома найважливішими документами: Декларацією Московської конференції трьох держав і заявою радянського уряду про Австрію [106, с. 36].

Для пропаганди цих документів використовували всі засоби друкованої та усної пропаганди, якими володіли політоргани. Звернення маршала Ф. Толбухіна було віддруковане у вигляді листівок і розповсюджене серед населення. Крім того, лише за період з 1 по 8 квітня було видано та розповсюджено 2,5 млн листівок і 2 млн яскравих плакатів та гасел, які роз'яснювали це звернення та заяву радянського уряду [106, с. 36].

Важливу роль відіграла Московська декларація, яка була прийнята в 1943 р. У ній було зафіксовано, що Австрія є першою жертвою гітлерівської агресії [104]. Це певним чином пом'якшувало інший пункт даного документа, а саме, що вона повинна взяти участь у звільненні від гітлеризму. Тобто вже тоді у Московській декларації писали про те, що жертва – це одне, але Австрія не лише жертва, вона зобов'язана відповідати за свою роль у війні.

Ці документи та спеціальні програми, присвячені їм, доводилися також до населення за допомогою різноманітних звукомовних засобів. В одному лише Відні за 3 дні (з 9 по 11 квітня) було проведено 268 передач через потужні гучномовні установки (ПГУ) та окопні звукомовні станції. Містом курсували 2 ПГУ та спеціальна агітмашина [106, с. 36].

Серед форм усної пропаганди значне місце займали індивідуальні та групові бесіди політробітників з місцевим населенням. У містах і селах були проведені сотні бесід із мешканцями різних верств населення, місцевими громадськими діячами і т.д. [106, с. 37]. Застосовували також таку форму роботи, як мітинги. Наприклад, у місті Ейзенштадт на мітинг зібралось майже 400 чоловік [106, с. 37].

Наприкінці звукомовних програм зазвичай передавали австрійську музику та вальси Штрауса. На площах стихійно виникали масові гуляння [106, с. 37; 119]. Крім того, ансамблі Червоної Армії давали концерти для мешканців Відня та багатьох інших міст. Пропагандистську лепту вносили і радянські кінофільми.

Спочатку демонстрували кінострічки, присвячені визволенню території СРСР, героям війни, а згодом – поглядам Москви на те, якою повинна бути Австрія, як необхідно підіймати її з попелу розрухи [104].

Політуправління 3-го Українського фронту видавало щоденну «Австрійську газету» накладом у 25000 примірників. Лише 16 та 17 квітня 1945 року у Відні було розповсюджено 10 тисяч примірників її першого номера. Частину тиражу розклеїли на стінах будинків та виставили у спеціальних вітринах [106, с. 37; 99].

Засобом створення позитивного іміджу СРСР у перші повоєнні тижні та місяці була допомога червоноармійців у відбудові господарського життя. Їх залучали до будівництва доріг і мостів, відновлення будівель і заводів тощо. Але найбільшого значення у повоєнній Австрії набуває продовольча допомога, про надання якої одразу повідомлялося через місцеві періодичні видання [7, с. 498–503].

Водночас зі вступом Червоної Армії у Відень і продовженням боротьби на решті території Австрії у внутрішній політиці країни одразу ж розпочалося відтворення партійно-політичної та адміністративної систем, які існували до аншлюсу. У цей час з'являється недовіра, з якою радянські окупаційні структури ставилися до австрійського державного апарату, що «знизу доверху складався із старого бюрократичного чиновництва» [113]. Більше того, у повоєнні сорокові роки в Австрії виник феномен «розколотої свідомості», який проявився, з одного боку, в байдужості або категоричному запереченні частиною населення ідей нацизму, з іншого – в суспільстві мали місце настрої, що свідчили про сприймання націонал-соціалістської доктрини як доброї ідеї із застереженням щодо її поганого втілення [113].

Далі розпочалася «холодна війна». 11 вересня 1945 року відбулося перше засідання союзницької Ради. На ньому І. Конєв порушив питання про визнання Тимчасового уряду Реннера. Ця пропозиція була в черговий раз категорично знехтувана союзниками. Така відверта підтримка радянськими діями боротьби за швидке визнання австрійської державності пояснювалася прагненням посилити моральний вплив СРСР і підтримати престиж комуністів напередодні виборів у Національні збори Австрії, сплановані на листопад 1945 р. [120]. Ставку зробили на

перемогу комуністів. Це був класичний сценарій поступової передачі влади від коаліційного уряду до комуністичного, який буде послідовно відтворений у країнах Східної Європи з 1946 р. до початку 1950-х років. В Австрії цей сценарій лише починали апробувати.

Утім, шанси австрійських комуністів у Кремлі відверто були завищені. 25 листопада 1945 року відбулися вибори в Національну раду Австрії і в ландтаги земель. Результати шокували радянське керівництво: за комуністів проголосувало лише 5,4% [120]. К. Реннер, як досвідчений політик, відчув зміну політичної кон'юнктури ще у вересні 1945 р. Тоді він зробив в пресі істотне визнання: «СРСР приніс мені розчарування. Я бажав би орієнтуватися на Схід, але події показали, що нам треба чекати приходу західних союзників. Зрозумілим є одне: Австрія повинна маневрувати» [120].

Отже, стратегічна мета Кремля – залучення післявоєнної Австрії до соціалістичного табору – не була досягнута, проте на рівні реалізації воєнних завдань радянським воєнно-політичним керівництвом було забезпечено доволі «безболісне» входження та перебування своїх на австрійській території [103, с. 78].

Уже з початку 1946 р. стосунки між австрійським і радянським керівництвом ставали все прохолоднішими. Видатні державні діячі того часу, в тому числі й сам президент Реннер, неодноразово схилялися до думки про визнання Червоної Армії «армією рятівницею» з усіма можливими наслідками. Крім того, радянській стороні були відомі й такі слова Реннера: «Спочатку був зелений фашизм, його змінив коричневий. Я дуже боюся, що його замінить червоний фашизм. Такий фашизм можна собі уявити» [113].

Віддалення Австрії пояснюється не тільки помилками в радянській пропагандистській діяльності, а насамперед тим, що для австрійців залишалася небезпека, що Радянський Союз не виведе свої війська з їхньої країни. Коли у 1945 році червоноармійці вступила на територію Австрії – це було звільненням від фашизму, але багато австрійців наступні 10 років, поки радянські війська знаходилися тут, сприймали це як окупацію. Підтвердженням цього є слова міністра закордонних справ, які він сказав після підписання Державного договору у 1955 р.:

«Австрія вільна» [104]. Тобто перше звільнення було в 1945 р., а друге – звільнення від визволителів – у 1955 р.

Таким чином, радянська пропагандистська лінія в Австрії вибудовувалась як до країни, яка де-юре не була учасницею Другої світової війни, а вступила у неї як складова частина Німеччини, а отже стала першою жертвою гітлерівської агресії. Їй наголошували, що вона зобов'язана відповідати за свою роль у війні, проте радянська влада проводить чітку межу між гітлерівцями та австрійцями у цій відповідальності. Комуністична партія Австрії, що вийшла наприкінці війни з підпілля, та місцевий рух Опору становили важливий пласт не лише у збройній боротьбі проти німецької окупації країни, але й були розповсюджувачами прорадянської агітації, сприяли утворенню підґрунття для приходу на австрійську територію Червоної Армії. Проте, при всіх позитивних результатах радянської пропаганди, ідеологічного завоювання Австрії не відбулось.

Висновки до розділу 6.

Воєнна пропаганда СРСР, що розроблялась на країни, які були сателітами Німеччини, здійснювалася за наступною основною лінією: виведення їх з війни – спонукання до продовження воювати на боці Антигітлерівської коаліції – затягування у зону впливу Радянського Союзу – повоєнна «советизація». З огляду на це бачимо, що даний план був певним чином реалізований у Румунії, Болгарії та Угорщині.

При плануванні пропагандистського впливу на румунську та угорську аудиторії враховувалась їх активна участь у лавах гітлерівської армії у бойових діях на Східному фронті. Радянські спецоргани змушені були як спростовувати німецьку пропаганду, так і заповнювати інформаційний простір своїми агітаційними матеріалами. При цьому враховувався факт спільного з СРСР кордону цих країн.

Болгарія розглядалась як слов'янська країна, єдність з якою підіймалась на чільне місце у пропаганді. Також ставка там робилась на широкий рух Опору.

Своєю чергою, довкола Австрії розгорталася робота з пояснення позицій СРСР стосовно розрізнення німецької армії та австрійського населення, що її вважають жертвою гітлерівських територіальних зазіхань.

Зважаючи на «зимову війну», радянська пропаганда відводила Фінляндії особливе місце. На відміну від інших сателітів Третього райху, вона вважалася серйозним противником, який потребував більш продуманих заходів впливу. Тому зміст агітаційних матеріалів на її території мав переважно інформативний характер. Очевидно, тому, незважаючи на поразку, Фінляндія вийшла з війни «політичною переможницею».

Виховуючи особовий склад Червоної Армії у дусі нещадного знищення противника, радянське військово-політичне керівництво очікувало від нього завзяття, мужності та самопожертви у боях. Проте, несподіваним результатом стала широка злочинність на землях країн перебування по відношенню до цивільного населення та їх природних ресурсів (особливо у Румунії, Угорщині та Австрії).

Із певним почуттям вдячності за звільнення від гітлерівської окупації мешканці намагались люб'язно сприймати Червону Армію, проте з часом це ставлення змінилось розчаруванням політикою, що запанувала завдяки присутності у цих країнах радянських військ. Це більше стосується Румунії, Болгарії та Угорщини, меншою мірою – Фінляндії та Австрії. Причому, якщо перші три потрапляють у зону впливу Радянського Союзу, то дві останні – беруть чіткий курс на віддалення.

Отже, суто воєнна мета пропагандистського супроводу Червоної Армії в країнах – сателітах Німеччини в цілому була досягнута: радянські війська увійшли на їх територію і виконали поставлені перед ними завдання. Звичайно, не обійшлося без прорахунків, зокрема при роботі з місцевим населенням. Але тут слід брати до уваги, що радянським спецорганам доводилось працювати не послідовно, а паралельно в усіх країнах, що при потребі у різних підходах до пропаганди у кожній із них було вкрай складно. Таким чином із завданнями на тактичному та оперативному рівнях Ставка ВГК здебільшого впоралась, проте підґрунтя для подальшого інформаційного впливу на стратегічному рівні (політичній арені)

потребувало подальшої роботи, яка була покладена у тому числі на місцеві комуністичні партії.

Література та джерела до розділу 6.

1. Освобождение Юго-Восточной и Центральной Европы войсками 2-го и 3-го Украинских фронтов 1944-1945. Москва, 1970. URL: http://www.warmech.ru/easteur_0/evrukr1-3a.html. (дата звернення: 17.08.2013).

2. Волковский Н.Л. История информационных войн: в 2 ч. Санкт-Петербург, 2003. Ч.2. 792 с.

3. Тюльпанов С. И. Пропаганда среди немецко-румынских войск в период Крымской операции. Бюллетень «*Опыт работы среди войск и населения противника*». 1944. № 9 (18). С. 5–29.

4. Роман В., Захареску В., Петри А. Антифашистское движение Сопротивления в Румынии. *Вторая мировая война. Движение Сопротивления в Европе*: Материалы научной конференции, посвященной 20-й годовщине Победы над фашистской Германией: в 3-х книгах. Москва, 1966. Кн. 3. С. 258–276.

5. Крестовый поход на Россию: Сборник статей. Москва, 2005. 480 с. URL: http://militera.lib.ru/h/sb_crusade_in_rossia/index.html. (дата звернення: 2.02.2015).

6. Освободительная миссия Красной Армии: освобождение Европы от нацизма или оккупация?. URL: <http://www.noo-journal.ru>. (дата звернення: 5.02.2017).

7. Освободительная миссия Советских Вооруженных Сил в Европе во Второй мировой войне: Документы и материалы. Москва, 1985. 640 с.

8. Политорганы Советских Вооруженных Сил: Историко-теоретический очерк. Москва, 1984. 400 с.

9. 1-я румынская добровольческая пехотная дивизия имени Тудора Владимиреску. URL: <http://ru.wikipedia.org/wiki/1>. (дата звернення: 11.06.2014).

10. Меицэ К. Воспоминания Второй мировой войны, рассказанные дедами и родителями. URL: http://www.ase.ro/ccrus_nou/pdf/sochinenie.pdf. (дата звернення: 11.06.2014).

11. Куцька О. М. Пропагандистське забезпечення вступу та перебування Червоної Армії на території Румунії (друга половина 1944 – початок 1945 років). *Аналітично-інформаційний журнал «Схід»*. Донецьк, 2014. №2 (128). С. 77–85.
12. Micu C. Armata Rosie ocupa Bucurestiul. URL: <http://jurnalul.ro/scinteia/istoria-comunismului/armata-rosie-ocupa-bucurestiul-34595.html>. (дата звернення: 10.11.2016).
13. Штеменко С. М. Генеральный штаб в годы войны. Москва, 1981. URL: <http://militera.lib.ru/memo/russian/shtemenko/index.html>. (дата звернення: 4.04.2017).
14. Крысько В. Г. Секреты психологической войны (цели, задачи, методы, формы, опыт). Минск, 1999. 448 с.
15. Военная пропаганда Второй мировой. URL: <http://agitka.su/forum/viewtopic.php?f=19&t=37>. (дата звернення: 24.05.2012).
16. Tanase C. Armata rusă pe teritoriul României. *Romania Breaking News*. URL: <http://romaniabreakingnews.ro/armata-rusa-pe-teritoriul-romaniei/>. (дата звернення: 5.11.2016).
17. Материалы для бесед с румынским населением. Москва, 1944. 15 с.
18. Захаров М. В. Весна свободы братской Румынии. URL: http://www.41w.ru/zashita-rodini/osvobogdenie_ruminii/page,2,826-m-v-zaharov-vesna-svobody-bratskoj.html. (дата звернення: 15.04.2015).
19. Он-лайн выставка «Победа. 1941–1945». URL: <http://victory.rusarchives.ru/documents-list-photo>. (дата звернення: 16.06.2017).
20. Гостони П. Кровавый Дунай. Боевые действия в Юго-Восточной Европе. 1944–1945. URL: <http://lib.rus.ec/b/452640/read>. (дата звернення: 15.04.2015).
21. Сенявская Е. С. Женщины освобожденной Европы глазами советских солдат и офицеров (1944-1945 гг.). URL: <http://topwar.ru/21540-zhenschiny-osvobozhdennoy-evropy-glazami-sovetskih-soldat-i-oficerov-1944-1945-gg.html>. (дата звернення: 11.07.2015).
22. Burlă V., Stoica I. Exclusiv evz. Fărădelegile in crimele oribile comise de Armata Rosie în România după 23 august 1944. Soldatii sovietici au PRĂDAT ca barbarii. *Cel mai bun portal de stiri ewz.ro*. URL: <http://www.evz.ro/davai-ceas-nu-este-mit>

faradelegile-armatei-rosii-fata-de-romani-dupa-23-august-1944.html. (дата звернення: 8.11.2016).

23. Куцька О.М. Радянська пропаганда серед своїх військ напередодні вступу Червоної Армії на територію країн Європи (друга половина 1944 року). *Аналітично-інформаційний журнал «Схід»*. Донецьк, 2013. № 6 (126). С. 211–217.

24. Русский архив: Великая Отечественная: Т. 13 (2–3). Приказы Народного комиссара обороны СССР. 1943–1945 гг. Москва, 1997. 456 с. URL: http://militera.lib.ru/docs/da/nko_1943-1945/index.html. (дата звернення: 4.05.2016).

25. Загадка шестнадцатой звезды. URL: <http://www.istpravda.ru/artifacts/3267/>. (дата звернення: 18.11.2015).

26. Румыния во Второй мировой войне. URL: http://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%A0%D1%83%D0%BC%D1%8B%D0%BD%D0%B8%D1%8F_%D0%B2%D0%BE_%D0%92%D1%82%D0%BE%D1%80%D0%BE%D0%B9_%D0%BC%D0%B8%D1%80%D0%BE%D0%B2%D0%BE%D0%B9_%D0%B2%D0%BE%D0%B9%D0%BD%D0%. (дата звернення: 11.03.2015).

27. Страны Центральной и Юго-Восточной Европы во Второй мировой войне. Москва, 1972. 304 с.

28. Tănase S. Armata Roşie ocupă Bucureşti. *Portalul Lichnyî Tănase S.* URL: <http://www.stelian-tanase.ro/armata-rosie-ocupa-bucurestii-2/>. (дата звернення: 8.11.2016).

29. Соглашение о перемирии с Румынией 1944 г. URL: http://www.runivers.ru/doc/d2.php?SECTION_ID=6348&CENTER_ELEMENT_ID=147437&PORTAL_ID=7534. (дата звернення: 9.05.2014).

30. Политическая работа среди войск и населения противника в годы Великой Отечественной войны: кол. авт. Москва, 1971. 256 с.

31. Идеологическая работа КПСС в действующей армии 1941 – 1945 гг. Москва, 1985. 270 с.

32. «23 august 1944 - Istoria furată». De la România regală la țara tovarășilor. URL: <http://www.digi24.ro/Stiri/Digi24/Special/23+august/De+la+Romania+regala+la+tara+tovarasilor>. (дата звернення: 9.11.2016).

33. Focșeneanu E. «La 23 August 1944, știam destul de puțin despre Armata Roșie». *Monarhia Salvează România*. URL: <https://monarhiasalveazaromania.wordpress.com/2014/10/07/eleodor-focseneanu-la-23-august-1944-stiam-destul-de-putine-despre-armata-rosie/>. (дата звернення: 7.11.2016).

34. Лебедев А. Малоизвестные факты советско-румынского боевого содружества времен Второй мировой войны. Из соглашения о перемирии с Румынией 12 сентября 1944 года. URL: http://www.vedomosti.md/news/V_1945m_Rumyny_Nosili_Ryadom._S_Nagradami_Za_Vzyatie_Sevvastopolya_Sovetskie_Nagrody_Za_Vzyatie_Budapeshta. (дата звернення: 9.05.2014).

35. 2-я румынская добровольческая пехотная дивизия «Хория, Клешка и Кришан». URL: <http://ru.wikipedia.org/wiki/2>. (дата звернення: 11.03.2015).

36. Феноген А. Участие русских-липован Румынии во Второй мировой войне. URL: http://www.runivers.ru/doc/d2.php?SECTION_ID=6355&CENTER_ELEMENT_ID=147488&PORTAL_ID=6348. (дата звернення: 11.03.2015).

37. Воспоминания румынского сержанта. URL: <http://www.world-war.ru/vospominaniya-rumynskogo-serzhanta/>. (дата звернення: 11.03.2015).

38. Болован И. История Румынии. URL: <http://coollib.net/b/193753/read#t71>. (дата звернення: 14.09.2016).

39. Куцька О. М. Морально-психологічний стан німецької армії на радянсько-німецькому фронті у 1944-1945 роках. *Науковий вісник «Гілея»*. Київ, 2011. Вип. 54 (11). С. 158–165.

40. Куцька О. М., Годій М. В. Заходи німецького командування щодо підвищення морально-психологічного стану своїх військ у 1944 – 1945 роках. *Військово-науковий вісник*. Львів, 2012. № 18. С. 287–294.

41. Trupele sovietice in Romania, inceput si sfarsit... / Tag Archives: retragerea trupelor sovietice din romania. URL: <http://www.rumaniamilitary.ro/tag/retragerea-trupelor-sovietice-din-romania>. (дата звернення: 7.11.2016).

42. Сенявская Е. Финляндия как противник СССР во Второй мировой войне: формирование и эволюция «образа врага» в сознании советского общества в 1939–

1940 и 1941–1944 гг. URL: <http://rabkrin.org/finlyandiya-kak-protivnik-sssr-vo-vtoroy-mirovoy-vojne-statya/>. (дата звернення: 5.08.2016).

43. Калашников К. Ф. Право вести за собой. Москва, 1981. 239 с. URL: http://militera.lib.ru/memo/russian/kalashnikov_kf/index.html. (дата звернення: 4.01.2015).

44. История Великой Отечественной войны Советского Союза 1941-1945 гг.: у 6 т. Москва: Воениздат, 1960 – 1965. Т. 4, 1962. 726 с.

45. Kesä 1944 URL: <http://pelontorjunta.suntuubi.com/fi/Blogi/?cat=8&id=73&y=2014&m=12&oldday=2014-11-04>. (дата звернення: 2.02.2015).

46. Соумалайнен М. Опыт работы политорганов Ленинградского фронта среди финских войск в период Великой Отечественной войны. *Бюллетень «Опыт работы»*. 1948. № 1 (52). С. 3 – 78.

47. Куцька О.М. Пропагандистське забезпечення бойових дій Червоної армії під час війни з Фінляндією (1944р.). *Військово-науковий вісник*. Львів, 2011. №15. С. 73–85.

48. Конасов В. Б. Финские военнопленные Второй мировой войны. *Север*. 2002. № 11–12. URL: <http://www.aroundspb.ru/finnish/konasov/konasov.php#nazad31>. (дата звернення: 4.06.2011).

49. Крупенников А. А. Тяжкая ноша плена. Москва, 2001. С. 155–156.

50. К политической характеристике армий Польши, Чехословакии, Болгарии, Румынии, Венгрии и Финляндии. *Информационный бюллетень Главного политического управления Вооруженных Сил Союза ССР*. 1946. № 4 (310). 48 с.

51. Jokisipilä M. Aseveljiä vai liittolaisia?: Suomi, Saksan liittosopimusvaatimukset ja Rytin-Ribbentropin-sopimus. URL: <http://ekirjasto.kirjastot.fi/ekirjat/aseveljia-vai-liittolaisia-suomi-saksan-liittosopimu-svaatimukset-ja-rytin-ribbentropin-sopimus>. (дата звернення: 6.06.2016).

52. Lukijat vastaavat kysymykseen: Milloin Suomi on ollut kaikkein itsenäisin?. URL: <http://www.hs.fi/kotimaa/a1348308126570>. (дата звернення: 6.06.2016).

53. Бекман Й. Фальсификация истории Второй мировой войны в Финляндии. URL: http://ruskline.ru/analitika/2012/12/11/falsifikaciya_istorii_vtoroj_mirovoj_vojny_v_finlyandii/#_ftn2. (дата звернення: 2.02.2015).
54. Болгария в период Второй мировой войны. URL: <http://historicru/books/item/f00/s00/z0000095/index.shtml>. (дата звернення: 2.11.2012).
55. Болгарский вектор во внешней политике СССР и мероприятия Коминтерна на Балканах. URL: coolreferat.com/?zip=180897 – Россия. (дата звернення: 5.11.2012).
56. Куцька О.М. Особливості радянського пропагандистського завоювання Болгарії напередодні та у роки Другої світової війни. *Збірник наукових праць* (Серія: Педагогіка та психологічні науки). Хмельницький, 2012. №64. С.64 – 69.
57. Куцька О. М. Сприйняття населенням Болгарії присутності Червоної Армії на території їх країни наприкінці Другої світової війни. *Воєнно-історичний вісник*. Київ. 2017. № 1. С.24–28.
58. Идеологическая работа компартии в конце Великой Отечественной войны. URL: <http://protown.ru/information/ hide/5347.html>. (дата звернення: 2.11.2012).
59. Разгром немецко-фашистской группы армий «Южная Украина». Освобождение Румынии и Болгарии. URL: http://www.gulag.ipvnews.org/new/article20080619_3.php. (дата звернення: 2.11.2012).
60. Аношин И.С. На правый бой. Москва, 1988. 225 с.
61. Соколов В. Впереди страна Болгария. URL: http://www.41w.ru/zashita-rodini/osvobogdenie_bolgarii/page,1,828-v-sokolov-vpered-strana-bolgariya-osvobozhdenie.html. (дата звернення: 2.11.2012).
62. Жуков Г. К. Воспоминания и размышления. Москва, 2002. 415 с.
63. Мемуары участников Великой Отечественной войны: вопросы интернационализма. Київ, 1986. 120 с.
64. Обращение на Съюза на ветерани те от войните на България, относно паметника на съветская армия в София. URL: <http://svv-bg.com/>. (дата звернення: 5.11.2012).

65. 5 септември – черен ден: Червената армия окупира България. URL: <http://www.faktor.bg/novini/balgariya/27770-5-septemvri-cheren-den-chervenata-armiya-okupira-balgariya.html%7D>. (дата звернення: 5.11.2012).

66. Американски журналист: Аз видях как Червената армия окупира България. URL: <https://www.24chasa.bg/Article/2264235>. (дата звернення: 7.10.2013).

67. Инджев И. Ов България се появи първият паметник, заклеяващ съветската окупация. URL: <http://ivo.bg/2015/11/05/%D0%B2%D0%B1%D1%8A%D0%BB%D0%B3%D0%B>. (дата звернення: 5.11.2012).

68. Деветосептемврийският преврат и лъжата за Съветската армия – Освободителка. URL: http://www.dnevnik.bg/analizi/2015/09/09/2606592_devetoseptemvriiskiiat_prevrat_i_lujata_za_suvetskata/. (дата звернення: 2.11.2012).

69. Бутовски И. 133 млрд. лв. е струвала съветската окупация на България. URL: <http://www.168chasa.bg/article/4146877>. (дата звернення: 7.10.2013).

70. Ако Червената армия не беше окупирала България, страната щеше да сподели съдбата на Гърция след Втората световна война: [Спартянова П. розмовляла з професором М. Груева, очільником відділу «Історії Болгарії» історичного факультету Софійського університету Св. Климент Охридски]. URL: http://www.grreporter.info/Ako_Chervenata_armiya_ne_beshe_okupirala_Blgariya_stranata_shcheshe_da_spodeli_sdbata_na_Grciya_sled_Vtorata_svetovna_voyna/1608#sthash.rbAese9i.dpuf. (дата звернення: 7.10.2013).

71. Иванов П. Боевое содружество советских и болгарских войск в Дравской операции. *Военно-исторический журнал*. 1964. №12. С. 14–19.

72. Вторая Мировая... Вступление Советских войск в Болгарию. URL: <http://clubs.ya.ru/4611686018427439455/replies.xml>. (дата звернення: 29.10.2012).

73. Баев І. Можеше ли 9 септември да бъде «западен». URL: <http://www.trud.bg/Article.asp?ArticleId=4291104>. (дата звернення: 3.11.2012).

74. Миков: България няма да забрави подвига на воините от Червената армия и съюзническата коалиция. URL: <https://www.facebook.com/Mikov.Mihail/>. (дата звернення: 7.10.2013).

75. Унгвари К. Осада Будапешта. 100 дней Второй мировой войны. URL: http://bookz.ru/authors/kristian-ungvari/osada-bu_617/1-osada-bu_617.html. (дата звернения: 23.10.2016).

76. Марьина В. Кто и как освобождал Прагу. События апреля-мая 1945 года: документы и факты. URL: http://www.stoletie.ru/territoriya_istorii/kto_i_kak_osvobozhdal_pragu_2010-05-01.htm. (дата звернения: 25.07.2015).

77. Калантари А. Венгрия: от фашизма к коммунизму. [Беседа с доцентом Капошварского университета А. Калантари. Ведущий В. Дымарский]. URL: <http://echo.msk.ru/programs/victory/833172-echo/#element-text>. (дата звернения: 23.10.2016).

78. Встановлення соціалізму в Угорщині. URL: <http://ua-referat.com>. (дата звернения: 23.10.2016).

79. Немеш Д. Освобождение Венгрии. Москва, 1957. 278 с.

80. Семиряга М. Борьба Центральной и Юго-Восточной Европы против немецко-фашистского гнета. Москва, 1985. 328 с.

81. Ágoston K. Mit művelt a magyarokkal a Vörös Hadsereg? URL: <http://www.origo.hu/tudomany/tortenelem/20140220-ii-vilaghaboru-magyarorszag-nemetek-oroszok-katonak-polgari-lakossag-mit-muvelt-a-magyarokkal.html>. (дата звернения: 19.02.2017).

82. ДАГОУ Ф.166. оп.2. спр.128. 16 арк.

83. Pető A. Átvonuló hadsereg, maradandó trauma. Az 1945-ös budapesti nemi erőszak esetek emlékezete. URL: http://epa.oszk.hu/00600/00617/00003/tsz99_1_2_peto_andrea.htm. (дата звернения: 23.10.2016).

84. Угорщина. URL: http://pidruchniki.com/15310511/istoriya/ugorschina_naprikintsi_drugoyi_svitovoyi_viyuni. (дата звернения: 12.9.2015).

85. Опыт отделения по работе среди венгерского населения (2-й Украинский фронт). *Бюллетень «Опыт работы»*. 1945. № 7 (32). С.3–16.

86. ДАГОУ Ф. 56. Оп. 1. Спр. 1196. 3 арк.

87. Работа политорганов Юго-Западного фронта среди войск противника. *Бюллетень «Опыт работы»*. 1946. № 6 (39). С. 18–58.

88. История военного искусства. Москва, 1966. 656 с.

89. Хазанов Д. Б. К 70-летию освобождения Будапешта. URL: <http://histrf.ru/ru/biblioteka/book/k-70-lietiiu-osvobozhdeniia-budapieshta>. (дата звернення: 2.08.2016).

90. Назаров О. Нам советские солдаты принесли освобождение и жизнь. URL: <http://reosh.ru/nam-sovetskie-soldaty-prinesli-osvobozhdenie-i-hizn.html>. (дата звернення: 2.08.2016).

91. О работе среди немецко-венгерских войск, окруженных в районе Будапешта. *Бюллетень «Опыт работы»*. 1945. № 5 (30). С.3–18.

92. Куцька О.М. Пропагандистське забезпечення вступу та перебування Червоної Армії на території Угорщини в період Другої світової війни / О.М. Куцька. *Ефективність державного управління: Збірник наукових праць ЛПІДУ НАДУ при Президентіві України*. 2007. Вип. 13. С. 256–263.

93. Felszabadítás, vagy megszállás? URL: http://www.jokortv.hu/hirek/felszabaditas_vagy_megszallas. (дата звернення: 19.02.2017).

94. 1944–47: A vörös terror megveti lábát Magyarországon. URL: <http://harcunk.info/index.php/archiv/1179-1944-47-a-voros-terror-megveti-labat-magyarorszagon>. (дата звернення: 19.02.2017).

95. Венгрия начала расследование «злодеяний» Красной Армии. URL: <http://svpressa.ru/society/article/47538/>. (дата звернення: 5.08.2016).

96. A Vörös Hadsereg megérkezése. URL: http://betiltva.com/files/csonka_forradalom_oknyomozo_tortenete2.php. (дата звернення: 19.02.2017).

97. A szovjet katonák rémtettei. URL: <https://szebbjovo.hu/szovjet-katonak-remtettei-eros-idegzetueknek/>. (дата звернення: 19.02.2017).

98. Куцька О.М. Взаємовідносини червоноармійців з місцевим населенням в ході бойових дій радянських військ на угорській території наприкінці другої світової війни. *Аналітично-інформаційний журнал «Схід»*. 2017. №1(147) С.70–77.

99. Советский солдат в логове фашистского зверя. URL: <http://amnesia.pavelbers.com/Straniza%20istorii%20voyni%2042.htm>. (дата звернення: 11.07.2015).

100. Bihari D. A szovjetek 46 évig keresték a kiutat Magyarországról / D. Bihari. URL: <http://24.hu/tudomany/2015/06/19/a-szovjetek-46-evig-kerestek-a-kiutat-magyarorszagrol/>. (дата звернення: 10.11.2016).

101. Tarján M. Tamás Magyarországon hivatalosan véget ér a II. Világháború. URL: http://www.rubicon.hu/magyar/oldalak/1945_aprilis_4_magyarorszagon_hivatalosan_veget_er_a_masodik_vilaghaboru. (дата звернення: 10.11.2016).

102. Австрия, май 1945-го: освобождение или поражение? [Беседа с заместителем руководителя Института общественно-политических наук Венского университета доктором политологии, профессором Карлом Учакаром]. URL: <http://www.Sootechestvennik.com/index.php/history-items/554-freyung>. (дата звернення: 3.01.2014).

103. Куцька О.М. Взаємовідносини червоноармійців з місцевим населенням в ході бойових дій радянських військ на території Австрії наприкінці другої світової війни. *Збірник наукових праць «Етнічна історія народів Європи»*, 2017. Вип. 51. С. 77–85.

104. Послевоенная судьба Австрии: [Беседа с Ю. Кантор доктором исторических наук, советником директора государственного музея «Эрмитаж», Россия; Б. Штейцель-Маркс, заместителем директора института имени Больцмана, Австрия]. URL: <http://www.echo.msk.ru/programs/victory/718569-echo/>. (дата звернення: 7.01.2014).

105. Куцька О.М. Пропагандистське забезпечення вступу та перебування Червоної Армії на території Австрії (кінець 1944 – початок 1945 років). *Молодий вчений.*, 2014. № 9 (12). – С. 24–29.

106. Положение в Австрии. *Информационный бюллетень*. Москва, 1945. № 8 (299). 39 с.

107. Сухопутные войска Австрии. URL: http://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%A1%D1%83%D1%85%D0%BE%D0%BF%D1%83%D1%82%D0%BD%D1%8B%D0%B5_%D0%B2%D0%BE%D0%B9%D1%81%D0%BA%D0%B0_%D0%90%D0%B2%D1%81%D1%82%D1%80%D0%B8%D0%B8. (дата звернення: 3.01.2014).

108. Освобождение Австрии. URL: <http://rus.ruvr.ru/2006/08/08/595383/>. (дата звернения: 3.01.2014).

109. Stelzl-Marx B. Stalins Soldaten in Österreich Die Innensicht der sowjetischen Besatzung 1945–1955. Böhlau, 2012. 865 s. URL: http://www.boehlav-verlag.com/download/162556/978-3-205-78700-6_OpenAccess.pdf. (дата звернения: 7.01.2014).

110. Движения Сопротивления против фашистской оккупации. URL: <http://www.km.ru/referats/AD5091467DB04607AAEED0B190A0B2F7>. (дата звернения: 3.01.2014).

111. Киперман С. Австрийский Сокол. URL: <http://www.jewish.ru/history/press/2009/07/news994276417.php>. (дата звернения: 31.12.2013).

112. Бирюков Н. И. Трудная наука побеждать. Москва, 1968. 272 с. URL: http://militera.lib.ru/memo/russian/birukov_ni/index.html. (дата звернения: 10.10.2015).

113. Горлова О.С. Денацификация Австрии после Второй мировой войны: По материалам советской оккупационной зоны: автореф. дис. канд. ист. наук. Тамбов, 2004. URL: <http://www.dissercat.com/content/denatsifikatsiya-avstrii-posle-toroi-mirovoi-voiny-po-materialam-sovetskoj-okkupatsionnoi-z>. (дата звернения: 7.01.2014).

114. Энигл М. Солдаты Сталина в Австрии. URL: http://www.inoforum.ru/inostrannaya_pressa/soldaty_stalina_v_avstrii/. (дата звернения: 5.01.2014).

115. Weissensteiner F. 1945: Befreit und doch nicht froh. URL: http://www.wienerzeitung.at/nachrichten/archiv/129007_1945-Befreit-und-doch-nicht-froh.html. (дата звернения: 7.01.2014).

116. Welle D. Червената армия: падението след победата. URL: <https://news.bg/world/chervenata-armiya-padenieto-sled-pobedata>. (дата звернения: 7.01.2014).

117. Stelzl-Marx B. Die unsichtbare Generation: Kinder sowjetischer Besatzungssoldaten in Österreich und Deutschland. URL: http://www.ssoar.info/ssoar/bitstream/handle/document/28732/ssoar-hsr-2009-no_3__no_129-stelzl-marx-die_unsichtbare_generation.pdf?sequence=1. (дата звернения: 7.01.2014).

118. Русские дети и король вальса. URL: <http://inosmi.ru/world/20120829/197406347.html>. (дата звернения: 11.07.2015).

119. Он-лайн выставка «Победа. 1941–1945». URL: <http://victory.rusarchives.ru/documents-list-photo>. (дата звернения: 16.06.2017).

120. Павленко О. В. Австрийский вопрос в холодной войне (1945 – 1955 гг.). *Новый исторический вестник*. 2004. № 10. URL: <http://cyberleninka.ru/article/n/avstriyskiy-vopros-v-holodnoy-voyne-1945-1955-gg>. (дата звернения: 31.12.2013).

Розділ 7. Воєнна пропаганда СРСР на війська та населення Німеччини

7.1. Вступ та перебування Червоної Армії на території Німеччини

Воєнно-політичне становище в Європі у другій половині 1944 р. загалом було сприятливе для країн антигітлерівської коаліції і вкрай не вигідне для гітлерівської Німеччини. СРСР володів потужними збройними силами, які на всіх фронтах міцно втримували стратегічну ініціативу. Спираючись на заздалегідь підготовлену оборону, німецьке командування розраховувало зірвати наступ радянських військ у Східній Пруссії і не допустити їх до життєво важливих центрів Німеччини [1].

Для підтримки бойового духу солдат видавались численні агітаційні матеріали. Наведемо, для прикладу, уривок із розповсюдженого серед військ наказу генерала-фельдмаршала Моделя: «Солдати, ворог стоїть біля кордонів Східної Пруссії, він намагається проникнути на територію нашої батьківщини. Ми ще володіємо передпіллям, на якому можемо захищати священну землю нашої вітчизни. <...> Протягом трьох років ми, бійці на сході, били Ради або стійко стримували їх, щоб захистити Німеччину від більшовизму. Невже марні усі ці жертви? Ми маємо показати себе гідними наших товаришів, які полягли за майбутнє Третього райху. <...> Якраз на часі девіз: жоден солдат у світі, саме зараз не повинен бути кращим за нас, солдат нашого фюрера» [2, л. 91].

У відповідь на це у вересні 1944 р. радянська пропаганда була зосереджена головним чином на тезі «Німеччина затиснута у кліщі». Перетворення колишніх союзників Третього райху на його противників, вихід англо-американських військ на німецькі кордони і близькість радянських військ до східнопруського кордону були основними темами різноманітних листівок цього періоду («Тільки поразки», «Події розвиваються з запаморочливою швидкістю», «Падіння Вествала» та інші) [3, с. 21].

Систематично видавались листівки під заголовком «Календар поразок», які містили узагальнення за місяць, квартал, рік, що минули. Вони мали сформувати у

солдатів противника чітко розуміння, що мова йде не про окремі поразки, а про послідовний розгром німецької армії. Ці повідомлення здебільшого супроводжували наочні ілюстрації. Наприклад, до повідомлення про те, що Червона Армія звільнила у літніх боях 350000 кв. км, прикладалася карта Бельгії, площа якої у 10 разів менша, ніж звільнені території [3, с. 19]. Такі ілюстрації робили повідомлення особливо переконливим.

Радянські пропагандисти крім аргументів щодо переможної ходи Червоної Армії використовували дані про поразку гітлерівських військ в Африці, вихід з війни Італії, бомбардування Німеччини, загрозу масового знищення внаслідок тотальних мобілізацій. Пропагандою постійно підкреслювалося, що в усіх поразках німецької армії і трагедіях народу винні Гітлер та його оточення.

Систематично виходили листівки, які наочно показували солдатам безвихідність становища гітлерівської Німеччини. Так, практикувалися листівки, один бік яких – «На сході» – розповідав про події на радянсько-німецькому фронті, а інший – «На заході» – повідомляв про бомбардування німецьких міст. За свідченнями полонених, таке поєднання яскравих фактів справляло на них особливо тяжке враження. Через кожні 10 – 12 діб видавали листівку, яка детально повідомляла про стан справ на кожній ділянці фронту (за розділами «На півдні», «На півночі», «У центрі») [3, с. 20].

Таким чином, взимку 1945 р. по всьому фронту здійснювався широкомасштабний наступ військ Радянського Союзу. Червона Армія завдала потужних ударів по всіх напрямках. У цих умовах 13 січня почалася відома Східно-Прусська операція. Німецький кордон у Східній Пруссії першими перетнули підрозділи 31-ї гвардійської стрілецької дивізії 3-го Білоруського фронту [4, с. 112]. (Додаток Н. 14)

Метою операції було придушити і знищити угруповання німців у Східній Пруссії і північній частині Польщі для звільнення дороги на Берлін. Це завдання стало надзвичайно важливим не лише з точки зору ліквідації залишків спротиву. У радянській історіографії зазначалося, що Червона Армія на той час практично перемогла німецькі війська. Проте це твердження було не зовсім справедливим,

оскільки Східна Пруссія вважалася потужним оборонним рубежем, який успішно міг тримати захист протягом багатьох місяців. Цей регіон мав розвинену мережу автомобільних доріг і безліч аеродромів, що дозволяло в найкоротші терміни перекинути велику кількість військ і важкого озброєння. Сама територія немовби природою була створена для довготривалої оборони. Тут було багато озер, річок і болотистої місцевості, що ускладнювало наступальні операції і змушувало противника просуватися по пристрелених та укріплених «коридорах».

Крім цього, військово-політичні лідери Німеччини могли використати будь-яку оперативну паузу для фізичної ліквідації Гітлера та початку переговорів про сепаратний мир із союзниками. Радянське керівництво не могло допустити розвитку подій за жодним із вищезазначених сценаріїв.

Отже, є зрозумілим, що Східно-Прусська операція 1945 року стала продовженням наступу від жовтня 1944 року, коли Червона Армія спромоглася просунутись углиб укріплених районів приблизно на 100 км. Через несамовитий опір німців пройти далі радянським військам не вдалося. Проте бойові дії у жовтні дали свої результати: по-перше, з військової точки зору, дозволили створити надійний плацдарм для подальшого наступу; по-друге, з морально-психологічного боку, сам факт початку захоплення німецьких земель впливав на гітлерівські війська вкрай пригнічуючи [1].

Загалом морально-психологічний стан німецьких військ у ході вступу та перебування Червоної Армії на території Німеччини можна характеризувати за двома напрямками.

По-перше, безнадійність становища Німеччини після вступу радянських військ у кордони Третього райху усвідомили більшість німецьких солдатів. Рідко хто ще мав сподівання на перемогу, здебільшого жевріла надія на здачу в полон військам союзників.

По-друге, незважаючи на очевидний програш Німеччини у війні ознак масового морального занепаду в гітлерівських частинах все ще не спостерігалось. Німці продовжували запекло воювати, дисципліна підтримувалася на належному рівні [5; 6].

Підтвердженням цього є свідчення німецьких військовополонених. Так, командир 164-го запасного батальйону майор В. Анзорге, який відбився від частини 20 січня 1945 року і був захоплений у полон 5 лютого 1945 року, відзначав: «Після січневого наступу росіян більшість із нас переконалися, що війна для Німеччини програна. Наступу росіян ми, звичайно, очікували, але ніхто не думав, що Німеччина при цьому опиниться такою безсилою і нездатною попередити вторгнення росіян на свою територію» [7]. Військовополонений обер-єфрейтор 1-ї роти 1-го важкого лижного батальйону, захоплений у полон 23 лютого 1945 року у районі Ленг, свідчив: «Солдати усвідомлюють безнадійність становища Німеччини, але вважають, що найкраще, що вони можуть зробити зараз, – це мовчати, терпіти та чекати подальшого розвитку подій» [7].

Водночас, за свідченнями військовополоненого солдата 6-ї роти 2/1243 піхотного полку Г. Ледерера, захопленого у полон 24 лютого 1945 року, «багато хто з солдатів, особливо з Північної Німеччини, продовжує вірити у перемогу Німеччини. Деякі з них ще сподіваються, що німцям вдасться відвоювати назад Сілезію» [7].

Отже, у жовтні 1944 р., коли війська фронту перейшли кордон Східної Пруссії та ввійшли в її межі, пропаганда була зосереджена довкола цієї основної події. При цьому очільник радянської пропаганди М. Бурцев, окреслюючи завдання перед 7-ми відділами, підкреслював: «Необхідно враховувати, що німецький солдат перебуває під безперервним впливом наказів гітлерівських генералів та офіцерів, під тиском пануючої фашистської ідеології, у полоні хибних домислів про нашу країну та її армію. Він був привчений ставитися до радянських листівок як до «ворожої пропаганди». Ось чому наше слово, звернене до німецького солдата, має бути гострим, викривальним, по-справжньому контрпропагандистським, наступальним» [8].

Відповідно до завдань із забезпечення наступальних дій радянських фронтів у період з жовтня 1944р. по січень 1945р. радянська друкована пропаганда та усна агітація будувалися головним чином на таких позиціях:

Гітлерівське твердження щодо «непреступності Східнопруського валу – така сама брехня, як і чутки щодо нездоланності Атлантичного валу та «лінії Зігфрида».

Гітлер переніс війну на територію Німеччини. Червона Армія ввійшла у Східну Пруссію, радянські західні союзники – в Німеччину.

Колишні союзники Німеччини розірвали відносини з Гітлером і тим самим урятували себе від катастрофи. Сотні тисяч німецьких солдатів порвали з Гітлером, покінчили з війною і, очолювані своїми генералами, здались у полон.

Німецькі угруповання «Центр», «Південна Україна», «Північ» розбиті. Черга дійшла до східнопруського угруповання. Врятується лише той, хто своєчасно залишить приречену армію Гітлера.

Ніхто не може завдати Німеччині більше шкоди, ніж це роблять німецькі солдати, які продовжують опір.

«Фольксштурм» – новий кривавий обман німецького народу і солдатів. Він не замінить знищених кадрових дивізій. Гітлер організує не «народне ополчення», а народне вбивство.

«Фольксштурм» створено тому, що у Гітлера немає більше резервів, – він більше не покладається на регулярну армію.

Створена на Тегеранській конференції єдність союзників зараз міцна, як ніколи. Геббельсівська пропаганда про те, що «Тегеран – війна нервів», виявилася черговою брехнею. Рішення конференції виконуються з винятковою точністю. Готуються потужніші удари по гітлерівській Німеччині [3, с. 22].

Повертаючись до бойових дій, підкреслимо, що 24 – 26 березня 1945 року німецькі частини, притиснуті до затоки Фрішес-Гаф, запекло протистояли, прикриваючи евакуацію зі східнопруського котла своїх тилів, штабів і поранених. Маршал О. Василевський у спеціальному зверненні до генералів, офіцерів і солдатів відрізаного угруповання противника вимагав припинити протистояння і негайно здатись у полон. Його звернення було надруковане у кількості 267000 примірників і перекинуте у розташування противника. Відділення видали і розповсюдили 20000 примірників цього повідомлення. Його текст передавали і через гучномовні установки. Усього було проведено 263 передачі [9, с. 29]. Військовополонені на

допитах казали, що німецькі солдати та офіцери сприйняли це повідомлення як ультиматум радянського командування. Категоричний тон листівки і потужне бомбардування, яке розпочалося наступного дня після розповсюдження листівок, а також інтенсивний обстріл позицій противника ще більше переконали німецьких солдатів та офіцерів у безвихідності їх становища. Воїни почали здаватись у полон цілими підрозділами, показуючи при цьому листівки зі зверненням маршала Василевського.

Слід враховувати, що німецька пропаганда з літа 1944 р. і до завершення війни полягала, в основному, в навіюванні страху перед поразкою для мобілізації останніх сил армії та народу у протистоянні противнику. (Додаток X)

Незважаючи на те, що Геббельс доклав чимало зусиль для створення у німців атмосфери страху перед приходом Червоної Армії, він таки не наважився опублікувати отриману в Берліні влітку 1944 р. карту з першим проектом поділу країни. Вона була передрукована з турецької газети та ілюструвала поділ німецької держави на три зони; відповідно до них Берлін мав перебувати в центрі англійської зони окупації. Геббельс боявся, що, ознайомившись із поділом, який планується, німецьке населення східних провінцій почне переселятися на територію майбутньої американської або англійської зони, унаслідок чого створиться транспортний безлад, що аж ніяк не сприятиме посиленню протистояння Німеччини радянським військам [10, с. 259].

Сформоване перед війною німецькою пропагандою переконання у тому, що Радянський Союз є особливим противником, поширювалось аж до прибуття союзників в Європу та початку дій Червоної Армії на території східноєвропейських країн. Увесь цей час, якщо не брати до уваги ідеалізовані уявлення німецьких комуністів та їх прибічників, а також симпатії окремої частини інтелігенції, для більшості німецького населення СРСР залишався ворогом № 1, який становив загрозу державі та суспільству, релігії і культурі, сім'ям та кожному окремо. Саме тому атмосфера жаху приходу «червоної чуми», що постійно підживлювалася геббельсівською пропагандою, панувала як на фронті, так і в тилу. За свідченнями солдата Е. Шалленберга з 1-ї роти 92-го саперного батальйону 20-ї танкової дивізії:

«... командир роти зібрав нас і сказав: «Зараз справа йде не про окремі життя, йдеться про всю Німеччину. Ми, солдати, повинні довести, що ми є справжніми німцями. Уявіть собі, що буде з нашими сім'ями, коли росіяни прийдуть у наші домівки. Вони всіх знищать» [7].

Згідно з розповідями полоненого фольксштурміста з бойової групи «Стефан» К. Корнелла, «напередодні вступу Червоної Армії до м. Лігніц гітлерівці розгорнули всюди колективні читання газети «Фелькішер беобахтер», у якій була опублікована стаття про звірства росіян у Східній Пруссії восени 1944 року. Серед мешканців міста вона посіяла жах» [7].

Більше того, як відомо із записів воєнного історика С. Лаврєнєва, «в німецьких населених пунктах усюди були розклеєні заклики до населення з проханням не залишатися вдома, йти углиб країни, забирати з собою все цінне майно, а що неможливо евакуювати – знищувати, спалювати, продукти робити непридатними до вживання» [11].

Таким чином, в атмосфері страху та на межі паніки, що нагніталася розповідями біженців, дійсність спотворювалася, чутки перемагали факти та здоровий глузд. Містом повзли історії про моторошні звірства. Росіян змальовували вузькоокими монголами, які безжально і без роздумів вбивають жінок і дітей. Говорили, що священників живцем спалюють вогнеметами, монахинь гвалтують, а потім голими ганяють вулицями. Лякали, що жінок перетворюють на повій, які переїжджають слідом за військовими частинами, а чоловіків відправляють на каторгу в Сибір [12].

Можливо, саме тому поет-фронтовик Д. Самойлов побачив дивну картину, про яку згадував так: «Перші 20-30 кілометрів за Одером ми не зустрічали жодного мирного мешканця. Уся Німеччина готова була рятуватися від страшної розплати, яку очікувала, і від якої не було порятунку». Про подібне писав і командувач 2-им Білоруським фронтом маршал К. Рокоссовський: «Геббельсівська пропаганда вбила у голови німців стільки брехні про радянські війська, що люди в страху залишали рідні домівки, тільки-но почувши про наше наближення» [13]. А за словами Маршала Радянського Союзу І. Баграмяна, «вже через декілька десятків кілометрів

після перетину кордонів Пруссії у нас склалось враження, нібито ми потрапили у величезне воєнне поселення. Усі села та хутора виглядали як маленькі опорні пункти з потужними стінами з дикого каменю і червоної цегли, угіддя ж прусських юнкерів були справжніми фортецями» [14].

Отже, в пошуках порятунку мільйони мешканців східної частини Німеччини кинулися на захід [15]. Більшість втікачів від Червоної Армії становили жінки та діти, оскільки майже все чоловіче населення перебувало або в армії, або у народному ополченні райху – фольксштурмі. Транспортні засоби були найрізноманітніші: від ручних возиків та дитячих колясок до дивних на вигляд тачанок. Автомобілів практично не було, оскільки всі вони, як і пальне, були реквізовані для потреб армії. Евакуація населення, яка проводилася німецьким керівництвом, відбувалася досить хаотично, саме тому мешканці віддавали перевагу самоорганізації [11].

Проте можна навести один яскравий приклад, коли для потреб евакуації німецьке керівництво виділило десятипалубний лайнер «Вільгельм Густлофф» (до війни – будинок відпочинку на плаву). 30 січня 1945 року судно прийняло на борт до десяти тисяч евакуйованих, хоча було розраховане лише на дві тисячі пасажирів. Посадка біженців на лайнер відбувалася хаотично, без проїзних документів, без організації доставки людей на причали.

Перенавантажене судно відшвартувалося. Його супроводжував міноносець «Льове». Через декілька годин після початку руху «Вільгельм Густлофф» зазнав торпедної атаки радянського підводного човна «С-13» під командуванням капітана третього рангу О. Маринеско. Три радянські торпеди досягли цілі, унаслідок чого гігантське судно почало тонути. Кількість загиблих і досі невідома. Потоплення «Вільгельма Густлоффа» стало однією із найбільших катастроф у морській історії [11].

Водночас довкола цієї події розгорнулася широка пропагандистська кампанія. Радянські засоби масової інформації одразу схвально оцінили удар О. Маринеско і навіть назвали його «атакою століття». Німці, своєю чергою, звинуватили радянського капітана у військовому злочині, підкреслюючи, що на борту судна перебували

неозброєні люди. Російська пропаганда у відповідь наголошувала, що «Вільгельм Густлофф» в ході війни використовували як військовий корабель, а 30 січня на його борту перебували не лише біженці, а й військовий персонал, а також зброя. Усе це давало право радянським підводникам торпедувати лайнер.

Проте тікали не всі. Ті німці, які залишалися, нерідко запасалися свого роду «індульгенціями». Д. Самойлов згадував: «В одному містечку німець Ф. Грандт пред'явив документ: на листочку із зошита було написано дитячим почерком таке: «Цей німець, Ф.Грандт, із дружиною, які проживали на Ліхтенштрассе 20, дуже хороші. Я в них жила. Оля Ковальова». Далі було зазначено адресу – колгосп у Курській області». Цікаво, що цей документ радянським керівництвом було враховано. В іншому населеному пункті над будинком майорів червоний стяг замість білих прапорів капітуляції. А господар заявив, що він комуніст [13].

Повертаючись до радянської пропаганди, варто зазначити, що перед ГоловПУ та 7-ми відділами фронтів на цей час постає складна проблема: зі вступом Червоної Армії на територію Німеччини (насамперед Східну Пруссію) починаються масові протиправні дії з боку радянських військ на щойно окупованих територіях.

Зрозуміло, що протягом усієї німецько-радянської війни тема відплати була однією із центральних тем радянської агітації та пропаганди, що не могло не відобразитися на настроях червоноармійців, які крім власних спостережень та втрат постійно підживлювалися партполітпрацівниками ще задовго до того, як Червона Армія наблизилася до кордонів Німеччини [16; 17]. (Додатки У; Ф)

Отже, жага помсти ворогові «в його власному лігві» була домінуючим настроєм у солдатів Червоної Армії, який довго та цілеспрямовано живився офіційною радянською пропагандою. Ще напередодні наступу в бойових частинах проводилися мітинги і зібрання на теми: «Як я помщуся німецьким загарбникам», «Мій особистий рахунок помсти ворогу». Наприклад, у доповіді представника політичного управління Центральної групи військ генерал-лейтенанта С. Галаджева відмічалось: «У підготовчий період політоргани вміло та широко використовували такий засіб, як підрахунок фактів помсти» [16]. Причому вершиною правосуддя проголошувався принцип «Око за око, зуб за зуб!» [12]. З цього приводу

англійський воєнний історик М. Гастінгс зазначав: «Сталінським солдатам рекомендували вести «реєстри відплати», записуючи дані про німецькі звірства і фіксуєючи особистий внесок у «зведення рахунків» з ворогом. Політруки з цією ж метою проводили «мітинги відплати» [18].

У січні-лютому 1945 р. радянські війська розгорнули Вісло-Одерську і Східно-Прусську наступальні операції і вступили на німецьку землю. «Ось вона, клята Німеччина!» – написав на саморобному щиті один із російських солдатів, який першим перейшов кордон [12].

Перед вступом на територію Третього Райху командувач 3-ім Білоруським фронтом Черняхівський своїм наказом визначив завдання радянських воїнів: «Ми пройшли 2000 км і бачили знищеним усе, що було створено нами за попередні 20 років. Зараз ми стоїмо перед лігвом, з якого на нас напали фашистські агресори. Ми зупинимося лише тоді, коли викуримо їх із цього лігва. Ми нікого не повинні щадити, оскільки вони не щадили нас. Країна фашистів має стати пустелею, як наша країна, яку вони зробили пустелею. Фашисти мають бути знищені так само, як вони вбивали наших солдатів» [19].

Про подібні настанови червоноармійцям розповідає німецький історик Й. Гофман: «Військова рада 3-го Білоруського фронту при наближенні лінії фронту до кордонів Східної Пруссії восени 1944 року видала наказ, у якому зазначалося: «Страждання вбитих, стогін похованих заживо, сльози матерів закликають вас до безжалісної відплати... Нехай кровожерливий ненависний ворог, який завдав нам так багато страждань та мук, затремтить та захлинеться у потоках своєї власної чорної крові» [20, с. 139].

Звичайно, можна припустити, що подібні слова вищого військового керівництва Червоної Армії передавалися нижчими командирами своїм підлеглим, а заклики про «священний обов'язок» та «благородну лють» ставали головними у формуванні психологічної установки особового складу Червоної Армії стосовно німецьких військ та його народу. Так, наприклад, командир 153-ї стрілецької дивізії Єлісеєв оголосив військам на початку жовтня: «Ми йдемо у Східну Пруссію.

Червоноармійцям та офіцерам надаються права: знищувати будь-якого німця, вилучати майно, гвалтувати жінок, грабувати» [21].

До актів помсти прямо чи опосередковано закликали не лише офіційні військові представники, але й журналісти, диктори радіопередач. Можна навести слова одного з найбільш відомих радянських журналістів того періоду І. Еренбурга, який у своїх статтях розвивав думку про те, що «Німеччина та її населення є нічим іншим, як величезним скупченням бандитів» і закликав до помсти: «І ось ми у Німеччині... німецькі міста палають, і це мене тішить... Німець – будь-де німець. Він уже покараний, але ще недостатньо. І що може нас зупинити? ... Ні, Німеччино, вже занадто пізно. Час помсти прийшов!» [20, с. 136–138].

Подібного роду емоційні виступи та заклики користувалися популярністю як у радянському тилу, так і на фронті, в партизанських загонах. Проте їх підґрунтям були реальні факти жорстокого поводження німецьких військ на окупованих територіях СРСР, свідчення винищення радянського народу.

Тому цілком логічним було очікувати від червоноармійців масових актів помсти, які виливались у мародерство, грабунки, підпали, нищення майна, розстріли, вбивства, згвалтування. Особливого розмаху такі злочини набули у Східній Пруссії, оскільки зі вступом на гітлерівську землю у радянських солдатів і офіцерів почала проявлятися більш складна гама почуттів: ненависть, заздрість, роздратованість, захоплення тощо. Вони сильно впливали на сприйняття умов життя в Німеччині та на ставлення до місцевих жителів. Саме тому чимало військово-службовців вважали, що як переможці вони можуть дозволити собі все, зокрема і свавілля відносно мирного населення. При цьому варто не забувати, що озлоблення радянських солдатів підживлювали факти протистояння цивільного населення, яке взяло до рук зброю, будучи переконаними у відсутності альтернативи своєї загибелі [22].

«Кривава зима Східної Пруссії, – зазначає англійський воєнний історик М. Гастінгс, – один із найстрашніших епізодів Другої світової війни. Німці й досі відчують лють від того, що світ так мало про неї знає. Одна жінка зі Східної Пруссії сказала мені: «Це був наш Холокост...» [18].

Будучи першою німецькою землею, куди ступила нога радянського солдата, Східна Пруссія зазнала найспустошливішого розорення. Червоноармійці зганяли на місцевому населенні всю накопичену в них ненависть до гітлерівської Німеччини. Протягом декількох років провінція лежала в руїнах. Будинки були або спалені, або розграбовані. Солдати вивозили з собою навіть лампочки, хоча в їх селах на той час ще навіть не провели електричне світло. Ферми спорожніли, уся худоба, що перебувала там, була викрадена і вивезена до СРСР. Багаті родючі землі перетворилися на болота. Однак найстрашніші випробування рухнули на людей, які не встигли евакуюватися на захід. Більшість жінок і дівчат були організовані в загони і відправлені в Радянський Союз. Там їх кинули на роботи з вирубки лісу, осушення боліт, риття каналів і т.п. Коли в 1947 році ці німці повернулися в радянську зону окупації Німеччини, їм була потрібна термінова медична допомога, оскільки значний відсоток серед них складала уражені туберкульозом або венеричними захворюваннями [23].

Щодо статевих злочинів, то в західній літературі останнього періоду широко розходиться інформація про масові зґвалтування радянськими солдатами німкеня. Оскільки це не є темою даного дослідження та існує чимало суперечливих питань щодо цих явищ, приймемо за відправну точку факт існування таких злочинів без зазначення їх масштабів. На думку українського історика В. Ковалю, «... радянських солдатів на насилля штовхала сталінська пропаганда, яка постійно твердила про масові зґвалтування німцями на окупованих територіях. Це було розпалювання одного з найсильніших подразників, здатних впливати на чоловічий склад армії, посилювати його завзяття у війні з ворогом» [24]. Щодо цього існують відомості, що спершу зґвалтування навіть заохочувалися радянськими політруками, які давали настанови солдатам: «Зламай силою расову зверхність німецьких жінок! Візьми їх як заслужений трофей!» [17; 25].

Згодом Л. Копелєв, який був заарештований і засуджений на 10 років сталінських таборів за протест проти негуманного ставлення до мирних громадян Німеччини, написав з цього приводу таке: «Потрібно багато переосмислити. Що ж це сталося у Східній Пруссії? Невже дійсно було таке необхідне і неминуче

озвіріння наших людей – насильства, грабежі? Навіщо потрібно, щоб ми і Польща захопили Пруссію, Померанію, Сілезію? Адже Ленін відкидав Версальський мир, а це – куди гірше Версаля ... Ми писали, кричали про священну помсту. Але хто були месники, і кому ми мстилися? Чому серед наших солдатів виявилось стільки бандитів, які скопом гвалтували жінок, дівчаток, розпластаних на снігу, в підворіттях, вбивали беззбройних, трошили все, що не могли забрати, гадили, палили? І руйнували безглуздо, аби зруйнувати. Як все це стало можливим?» [26].

Не останнім питанням була й «трофейна лихоманка». (Додаток Т)У більшості своїй частини Червоної Армії, котрі вели наступ у Східній Пруссії, входили до практично безлюдних населених пунктів, жителі яких були евакуйовані або просто втекли, рятуючись від приходу «червоного чудовиська» [11]. Страх перед радянськими військами був настільки великий, що дехто з місцевих жителів, хто не встиг евакуюватися, надавали перевагу самогубству до того, як у місто ввійдуть червоноармійці. Так, за спогадами росіянина льотчика-штурмовика О. Зінов'єва: «Мільйони радянських людей увійшли до Німеччини як переможці. Маса населення Німеччини тікали від радянської армії, залишаючи все своє майно. Воно сприймалося як воєнні трофеї... Військовослужбовці полку почали стрімко «прибарахлятися». За майном відправляли спеціальні машини та команди. Потім трофеї ділили в полку відповідно до чинів і звань. Розпочалась оргія посилок до Радянського Союзу» [13].

Проте ці вчинки були певною мірою легітимізовані радянською владою. Існують відомості, що з жовтня 1944 р. Й. Сталін дозволив військовослужбовцям посилки з трофеями додому (генерали – 16 кг, офіцери – 10 кг, сержанти і рядові – 5 кг). З листування фронтовиків можна зрозуміти, що це сприймалося як недвозначний дозвіл вищого керівництва [21]. Причому в листах радянських солдатів повідомлення про особисті трофеї викладалися без зазначення, яким чином вони були здобуті [27].

Згодом у своєму щоденнику від 2 березня 1945 року міністр пропаганди Третього райху Й. Геббельс записав: «Переді мною лежить наказ маршала І. Конєва радянським військам. Маршал І. Конєв виступає у цьому наказі проти пограбувань, які чинять радянські солдати на східних територіях. У ньому наводяться окремі факти, які повністю відповідають нашим даним. Радянські солдати захоплюють

передусім всі наявні в німецьких областях запаси горілки, до нестями напиваються, вдягають цивільний одяг, капелюх або циліндр та їдуть на велосипедах на схід. І. Конєв вимагає від командирів суворих заходів проти морального розпаду радянських військ. Він вказує також, що підпали та грабування можуть чинитися лише за наказом» [19].

Отже, як російські, так і німецькі джерела свідчать про те, що подібні злочинні явища з боку Червоної Армії не тільки були, а перетворювались у проблему, яка серйозно турбувала радянське верховне військово керівництво. Підставою для занепокоєння були не стільки морально-гуманні міркування, скільки проблеми падіння дисципліни та боєздатності військ. Згодом начальник політуправління 2-го Білоруського фронту генерал-лейтенант О. О कोरोков на нараді політпрацівників 6 лютого 1945 року зазначив: «З усіх питань, які тут були порушені, я особливо хочу виокремити небезпеку випадків пияцтва, барахольства, насилля, безглуздих підпалів тощо. Небезпека таких явищ в тому, що вони розхитують військову дисципліну, порядок, організованість... Був такий факт, коли всі обози в одній із частин виявилися забитими шовковою тканиною, скатертинами та іншим шматтям, а боєприпасів була лише частина боєкомплекту і коли виникла необхідність відкрити вогонь, то зробити це не змогли... Війна ще триває, а думки багатьох керівних офіцерів потрапили у полон барахла» [27]. Згадуючи бої у Східній Пруссії, Л. Копелев, колишній політпрацівник, згодом письменник, розповідав: «Я не знаю статистики: скільки там було серед наших солдатів негідників, мародерів, гвалтівників, не знаю. Я впевнений, що вони становили незначну меншість. Однак саме вони сформували, так би мовити, «незабутнє враження» [12].

У таких умовах відбувалося просування Червоної Армії вглиб Німеччини. Унаслідок наступальних дій військ 3-го та 2-го Білоруських фронтів, які розпочалися з 13 – 14 січня 1945 року і тривали до 26 квітня, Східна Пруссія була повністю захоплена.

У ході цієї операції, особливо на етапі, коли східнопруське угруповання було розділене на три частини і відрізане від Центральної Німеччини (лютий 1945 р.),

радянська друкована та усна пропаганда використовувала у своєму впливі на німецькі війська такі положення:

досвід «котлів», які створювала Червона Армія, вчить, що оточеним військам ніколи не вдавалося їх прорвати (Сталінград, Вітебськ, Будапешт та ін.);

німецькі частини у Східній Пруссії перебувають глибоко в тилу росіян і про можливості прориву для них не може бути й мови;

в оточенні залишився невеликий клаптик території, який щоденно скорочується силами росіян;

у межах східнопруського «котла», створеного Червоною Армією, перебуває й німецьке населення, яке у випадку продовження протистояння німецьких військ приречене на смерть разом із військами;

усі порти на узбережжі Польщі та Померанії або захоплені росіянами, або будуть захоплені у найближчі дні. Бігти нікуди;

російська авіація і підводний флот базуються зараз на Балтійському узбережжі і мають можливість потопити німецький транспорт;

дочекатися кінця війни, залишаючись у «котлі», нікому не вдасться. «Котел» буде ліквідовано раніше, ніж завершиться війна. Усі, хто не бажає здаватися, загинуть;

переможці не будуть вбивати ні полонених, ні німецький народ. Знищені будуть лише німецький імперіалізм і нацизм [3, с. 21].

У квітні 1945 р., коли війська фронту розпочали штурм східнопруської цитаделі – м. Кенігсберг, радянська пропаганда виступила з положеннями:

Кенігсберг знаходиться в глибокому оточенні, на багато кілометрів позаду лінії фронту; захист цього міста ніяк не вплине на подальший хід війни, тому немає сенсу чинити подальший опір;

оточеним у Кенігсберзі не вдасться вийти з «котла», оскільки шлях через Фріш-Нерунг веде тільки у Данцигський «котел», а морські шляхи з Піллау контролюються російською авіацією;

стан кенігсберзького «котла» після ліквідації угруповання, оточеного південно-західніше міста, різко погіршився. Офіцери і солдати кенігсберзького гарнізону – це смертники. Єдиний шлях їх спасіння – капітуляція [3, с. 22].

Більше того, фронтові та дивізійні газети розпочали пропагандистську кампанію, широко висвітлюючи бойовий досвід військ при веденні вуличних боїв у Сталінграді, при захопленні укріплених районів у Східній Пруссії. Друкувались чисельні статті на такі теми: «Штурм укріпленого міста», «Штурмова група переходить у наступ» та інші [14].

Маршал Радянського Союзу І. Баграмян у своїх спогадах описав про це наступні враження: «Напередодні штурму Кенігсберга у всіх частинах в урочистій обстановці проводились партійні збори, мітинги. Комуністи і комсомольці клялись бути у перших лавах штурмуючих військ. Бойовий запал бійців і командирів був настільки сильним, що у бій збирались йти навіть поранені» [14].

Про серйозність пропагандистської роботи із червоноармійцями говорить досвід агітації 11-ї гвардійської армії. Наприклад, напередодні боїв для неї у великій кількості були надруковані окремі положення з пам'ятки бійцю: «Штурмує зліше, безжалісніше!»; «Зачистив дім – не затримуйся у ньому»; «При штурмі є дорогою кожна секунда» та інші. Для популяризації тих, хто відзначився у бою, були заготовлені бланки листів під заголовком «Герой штурму Кенігсберга». 5 квітня військова рада та політвідділ армії видали листівку-звернення із закликом «Бойові друзі, гвардійці! На штурм Кенігсберга!» [28].

Після капітуляції кенігсберзького гарнізону і переходу військ фронту до ліквідації земландського угруповання німців радянська пропаганда доводила солдатам цього угруповання, частина яких ще сподівалася на можливість евакуації, а частина перебувала під впливом гітлерівської пропаганди та жорстких дисциплінарних покарань, таке: солдати не будуть вивезені із Земланда, адже для цього вже немає реальних можливостей; якщо солдати бажають зберегти життя, їм слід негайно здатись у полон, незважаючи на погрози німецького командування [3, с. 25].

Станом на 11 квітня різноманітними засобами було доведено до противника звернення О. Василевського до солдатів, офіцерів та генералів групи «Земланд». У документі, серед іншого, зазначалось: «Вам добре відомо, що вся німецька армія отримала поразку. Росіяни – під Берліном і у Відні... Німецькі солдати і офіцери, які перебувають у Земланді! Зараз, після Кенігсберга – останньої фортеці німецьких військ у Східній Пруссії, ваше становище цілковито безнадійне. Допомоги вам ніхто не надішле... Ви у глибокому тилу російських військ...щоб уникнути непотрібного кровопролиття, я вимагаю від вас: протягом 24 годин скласти зброю, припинити протистояння і здатись у полон. Усім генералам, офіцерам і солдатам, які припинять супротив, гарантується життя, достатнє харчування і повернення на батьківщину після війни...» [29].

Отже, в ході Східно-Пруської операції (13 січня – 25 квітень 1945 року) було розгромлене потужне угруповання німецьких військ, які обороняли Кенігсберг. У ході Вісло-Одерської операції (12 січня – 3 лютого 1945 року) армії 1-го Білоруського і 1-го Українського (командуючий маршал І.С. Конєв) фронтів зробили стрімкий ривок до річки Одер. У березні – на початку квітня 1945 р. війська 1-го і 2-го Білоруських фронтів провели операцію у Східній Померанії, усунувши загрозу своїм флангам з боку великого угруповання німецьких дивізій. У березні до Одера в Сілезії зміг пробитися 1-й Український фронт. Була розпочата Берлінська операція, яка тривала з 16 квітня до 8 травня 1945 р. 25 квітня 1-ші Український та Білоруський фронти замкнули кільце оточення довкола столиці Третього Райху [1].

Радянське командування поставило перед військами завдання – «знищити нацистську гідру в її лігві». Протилежне завдання – оборонятися до останнього патрона – поставив перед своїми військами Гітлер, який протягом останнього місяця не виходив зі свого бункера [30]. Варто згадати й характерний наказ генерал-полковника Ф. Шьорнера, командувача групою армій «М», у якому серед іншого зазначалось: «Біди, які спіткали наші східні райони, не повинні викликати у нас сльози, а мають збільшити наш гнів до винуватців цих дій» [31, л. 21].

Цікаво, що Маршал Радянського Союзу І. Конєв так охарактеризував морально-психологічний стан німецького командування на цей час: «Гітлерівські

генерали були у цей момент у стані психологічного надлому... До того ж їх важкий стан поглиблювався тим, що Гітлер пояснював всі невдачі на фронті зрадою. У тому числі зрадою тих генералів, які були розгромлені військами 1-го Українського фронту на Нейсенському рубежі. Коли йому доповіли, що радянські війська прорвались у районі Котбуса, це потрясло його, але він продовжував наполягати, що це результат зради. Хочу відзначити, що генерали на Нейсенському рубежі служили йому до кінця вірою і правдою і, починаючи розуміти катастрофу, яка насувалась, все ж таки прагнули якщо не упередити її, то, принаймні, відтермінувати» [32].

У час безпосередньої підготовки до наступу на Берлін перед працівниками 7-х відділів політуправлінь армій та старшими інструкторами політвідділів дивізії радянське командування поставило завдання – максимально посилити роботу серед військ противника, сприяючи таким чином підриву політико-морального стану німецьких частин і з'єднань. Для цього в пропаганді були використані успіхи окремих бойових операцій, які проводилися командуванням з метою розширення плацдармів на Одері.

На передньому краї безперервно працювали всі засоби звукомовлення – потужні гучномовні установки, рупори. Над головною оборонною смугою противника, в тилу і над Берліном щоденно розповсюджувалися сотні тисяч листівок [5].

На важливих ділянках фронту широко застосовували дієвий досвід концентрації усіх засобів пропаганди, особливо проти оточених гарнізонів та ізолюваних груп противника, а також масове засилання військовополонених і цивільних осіб [5].

Концентрація засобів пропаганди у цей період проводилася проти Кюстринського гарнізону, оточеного в районі Альтштадт – Ной – Блей, оточеного угруповання у районі Кюстрін – Кіц, а також при проведенні Альткюстрінхенської операції [33, с. 13]. Зокрема там була організована посилена робота гучномовних станцій. Передачі призначалися для визначених частин і підрозділів, які розташовувались у межах гарнізону міста. До передач широко залучали військовополонених, завданням яких було довести до німецьких солдатів переваги здачі у полон. Ефективними були передачі, під час яких зачитували списки

військовополонених, котрі припинили боротьбу і таким чином врятували собі життя.

Це дало свої результати – у ході боїв з ліквідації альткюстрінхенського плацдарму чимало німецьких солдатів добровільно здались у полон, користуючись при цьому паролем «Москва» [33, с. 15], який був доведений до них через звукомовні засоби.

Друкована пропаганда мала оперативний характер. Листівки адресували окремим підрозділам: 68, 513, 480, 50-му запасним батальйонам. Багато військовополонених підтвердили, що листівки, адресовані певній частині або підрозділу, були найбільш переконливі. Усього за час цієї операції було розповсюджено, головним чином авіацією, 252000 таких листівок [33, с. 13].

Крім того, на передовій радянськими пропагандистами були виставлені плакати із зображенням карти Німеччини і лінії фронту на сході і заході, а також транспаранти, які закликали німецьких солдатів здаватись у полон, вбачаючи у цьому єдиний можливий порятунок.

Широко застосовували заслання у частини противника військовополонених. Їм встановлювався термін повернення і пароль. Тим, хто був обраний для цієї місії, пояснювали, що вони можуть перейти через передову радянських військ на вказаній їм ділянці.

Так була проведена відправка трьох військовополонених на чолі з Карлом Генріхом до залишків гарнізону фронту. Заслані протягом доби провели велику роботу серед солдатів гарнізону, підбираючи групу тих, хто бажає припинити протистояння і здатись у полон. Як наслідок, це сприяло припиненню опору гарнізону, який нараховував 327 чоловік [33, с. 14].

Враховуючи ситуацію, що склалася на той момент, військово-політичним керівництвом СРСР було ухвалено рішення щодо організації масового відпускання німецьких військовополонених у війська противника. За період з 16 квітня по 2 травня з'єднаннями армії було відпущено у частини противника 210 осіб, з них 146 військовополонених солдатів і офіцерів та 64 цивільних [34, с. 24].

Відпускання військовополонених у частини противника набуло широкого розмаху і здійснювалося не тільки інструкторами по роботі серед військ противника, але й командирами частин та заступниками командирів полків і батальйонів з політчастини [5].

Загалом, за період Берлінської операції було заслано назад 2130 військовополонених і 2365 мешканців міста. За неповними даними, ними було приведено в полон (переважно групами) до 15000 німецьких солдатів і офіцерів, розповсюджено до 1700000 примірників листівок [35, арк. 28].

До пропагандистської роботи активно залучали і Національний комітет «Вільна Німеччина». Головними питаннями політичної обробки військовополонених від імені цієї організації були: її мета і завдання; боротьба за звільнення народу від гітлерівської кліки; допомога німецьким військовополоненим на території СРСР; правда про поведження росіян із німецьким цивільним населенням; правда про Радянський Союз; патріотичний обов'язок німців сприяти якнайшвидшому закінченню війни та уникненню даремних жертв [36, с. 10].

Отже, робота щодо дезорганізації військ противника, яка була проведена у ході розширення плацдармів на Одері, значно вплинула на зниження бойового духу і політико-морального стану німецьких солдатів та офіцерів. Крім того, безпосередньо перед початком Берлінської операції були уточнені всі дані про противника, його політико-моральний стан.

У ході Берлінської операції через 13 днів, 28 квітня 1945 року, радянські війська підійшли до рейхстагу, бої за який тривали до 2 травня. Тут пропонуємо зробити короткий відступ в історію підняття Прапора Перемоги, яка також становить інтерес з точки зору пропагандистської «розкрутки».

Розпочати варто з 6 листопада 1944 року, коли Й. Сталін виступав на урочистому засіданні Мосради, яке було присвячено 27-й річниці Жовтневої революції, на якому, власне, й висловив вперше ідею щодо підняття Прапора Перемоги: «... зараз перед Червоною Армією залишається її остання, заключна місія: завершити разом із арміями наших союзників справу розгрому німецько-

фашистської армії, добити фашистського звіра у його власному лігвищі і підняти над Берліном Прапор Перемоги» [37].

Проте у квітні 1945 року, коли Й. Сталіна попросили конкретизувати місце, де саме має бути піднято символ перемоги, він, очевидно, не будучи готовим до такого питання, відповів: «Рейхстаг» [37]. Ось у цей момент, на нашу думку, й відбулася певна підміна понять. Розпропагована радянськими військово-політичними органами і відома усім мешканцям СРСР будівля Рейхстагу станом на 1945 рік вже не була місцем засідань керівництва Третього Райху.

Виникає питання: чому в ході штурму радянським бійцям було важко оволодіти Рейхстагом, який німецькі частини обороняли як рядову будівлю?

На це питання певним чином дає відповідь Герой Радянського Союзу С. Неустроєв: «Площу на дві частини пересікав канал, залитий водою. За каналом німецька оборона – траншеї, дзоти, зенітні гармати, виставлені на пряме наведення. У кінці площі невелика сіра будівля з куполом та баштами... метрів за двісті видніється багатопверховий будинок. З нього валить густий сірий дим. По рації доповіли обстановку командирові полку. Він вислухав уважно і коротко наказав: «Наступай у напрямку великого дому, якщо ти вважаєш, що це рейхстаг!». Я поставив ротам завдання: наступати лівіше сірої будівлі, обійти її, вийти до палаючого будинку і перед ним окопатись. Роти із криком «ура!» ринули уперед. Але не встигли пробігти і п'ятдесяти метрів, як противник кинув на нас сотні мін та снарядів. Наше «ура» потонуло у гуркоті. І друга атака також захлинулася... Згодом я доповів полковнику Ф. Зінченку, що не можу пробитися до Рейхстагу, оскільки заважає сіра будівля... Він подивився на карту і у вікно, а потім промовив: «Сіра будівля, яка тобі стала перепоною, і є рейхстаг» [38].

Отже, російська пропаганда зробила свою справу: радянські офіцери та солдати уявляли собі «лігвище фашистського звіра» як страшні неприступні мури, які вражають своєю монументальністю та величчю. Саме тому, можливо, вони не сприйняли строге та витримане архітектурне рішення рейхсканцелярії саме тією будівлею. Водночас, зрозумілим є те, що німці вперто обороняли Імперську канцелярію, оскільки там перебував центр керівництва вермахтом. З іншого боку,

можливо, вийшла плутанина зі словами самого Й. Сталіна: де саме підняти Прапор Перемоги над Рейхстагом (будівлею) чи рейхстагом (місцем засідання керівництва Німеччини за часів Гітлера).

Проте, як відомо, Прапор Перемоги було піднято на будівлі Рейхстагу, а радянська пропаганда належним чином змалювала цю подію незважаючи на те, що насправді останній на той момент вже не був символом нацистської Німеччини. Проте після завершення війни за наказом Й. Сталіна руїни рейхканцелярії були знищені. Більше того, існують відомості, що мармурові плити із колишнього фюрербункера на сьогодні прикрашають станції московського метрополітену [37].

Повертаючись до бойових дій, варто зазначити, що часткові капітуляції військ Третього Райху почалися ще 29 квітня 1945 року. Першим наказав скласти зброю генерал-полковник Г. Фітінгоф-Шееле, командувач групою армій «С», яка діяла в Італії. Водночас на півдні генерал-фельдмаршал А. Кессельрінг, командувач групами армій «Центр» та «Австрія», вперто не бажав здаватись у полон й очікував наказів вищого командування [1].

30 квітня, розуміючи безвихідь свого становища, А. Гітлер покінчив життя самогубством. Залишки нацистського керівництва після багатьох нарад виробили єдину лінію поведінки – відмовитися від протистояння з американцями, які наступали на Берлін із заходу, та масово здаватись їм в полон, одночасно з усіх сил намагаючись затримати просування радянських військ. Німці розуміли – від СРСР помилування не буде, тому прагнули потрапити в полон до союзників, розраховуючи на їх милість. Як згодом довела історія, їх розрахунок був правильним.

У такій ситуації німецьке командування ухвалило рішення скласти зброю. 5 травня командування вермахту запропонувало підписати з американцями капітуляцію всіх військ на західному фронті, але Д. Ейзенхауер заявив, що можлива тільки загальна капітуляція – на Східному і Західному фронтах [30]. Увечері 6 травня начальник оперативного відділу Верховного головнокомандування вермахту генерал А. Йодль заявив американцям, що уповноважений підписати акт про капітуляцію. 7 травня Йодль поставив свій підпис під документом про припинення збройного протистояння військ Третього Райху [30].

Дізнавшись про підписання німцями акта про капітуляцію із союзниками, Й. Сталін відправив негайну телеграму, в якій радянський диктатор в ультимативній формі заборонив оприлюднювати інформацію про капітуляцію і вимагав підписати новий документ за участі радянської делегації та обов'язково в Берліні. Союзники з цією вимогою погодилися. Проте акт про капітуляцію у Реймсі вони не відмінили [30].

Отже, як і вимагав Й. Сталін, акт про безумовну капітуляцію Німеччини був підписаний 8 травня 1945 року у Карлхорсті. Відповідно до цього документа, всі бойові дії припинилися з 23 години 01 хвилини за середньоєвропейським часом. Проте Радянський Союз перебував з Німеччиною у стані війни аж до 1955 року, оскільки мирний договір після Перемоги так і не був підписаний. Лише 25 січня 1955 року Президія Верховної Ради СРСР ухвалила рішення про припинення стану війни з Німеччиною.

З підписанням акта беззастережної капітуляції верховну владу в Німеччині взяли на себе чотири союзні держави – США, СРСР, Велика Британія і Франція. У декларації командувачів чотирьох переможних армій від 5 червня 1945 року було заявлено, що в Німеччині вже немає центрального уряду і країна буде поділена на зони окупації, а її столиця Берлін – на сектори. За угодою держав-переможниць владу в Німеччині 20 серпня 1945 року обійняла Союзна контрольна рада, до складу якої входили головнокомандувачі американських, британських, французьких і радянських окупаційних військ.

На думку Й. Сталіна, захоплення Берліна стало закономірною нагородою Радянському Союзу за всі жертви, які він поніс у війні. Але «врожай» трофеїв, який вдалося там зібрати, викликав глибоке розчарування. Так, головною метою для НКВС був берлінський Райхсбанк. Проте основна частина нацистського золота була переправлена в західному напрямку. Пізніше заступник начальника СМЕРШ в радянській зоні окупації Німеччини І. Серов був звинувачений в тому, що певну частину «врожаю» пустив для операційних потреб НКВС [23].

Перед окупаційною владою стояло ще одне завдання – якнайшвидше перемістити з Німеччини в СРСР усі найважливіші дослідницькі центри, цехи і

підприємства, що опинилися в радянській зоні окупації. Навіть НКВС у Москві надало свій список устаткування, необхідного для підлеглих його наркомату лабораторій. Найбільшим пріоритетом користувалася радянська атомна програма, «Операція Бородіно». Однак значні зусилля були зроблені й для того, щоб перевести в СРСР німецьких вчених, що займалися розробкою ракет Фау-2, інженерів із заводів «Сіменса» та інших провідних технологів, які могли б допомогти радянській військовій промисловості наздогнати американські аналоги [23].

Між тим незважаючи на підписану німецькими представниками капітуляцію війська фельдмаршала Ф. Шьорнера продовжували протистояння. Їх залишки були ліквідовані в першій половині травня у Західній Чехословаччині. Протягом 9 – 17 травня 1945 року військам Червоної Армії здались у полон ще 1390 тисяч чоловік [4].

Як тільки було отримано повідомлення про капітуляцію берлінського гарнізону, всі засоби радянської пропаганди були спрямовані для допомоги радянським частинам у ліквідації окремих ізольованих груп противника, які, не знаючи про капітуляцію, продовжували чинити опір. Через звукомовні засоби передавався наказ генерала Вейдлінга про капітуляцію і виступи штабних офіцерів зі зверненням до німецьких солдатів скласти зброю [33, с. 31].

В ізольовані групи противника, які продовжували протистояння, засилали військовополонених та осіб з числа цивільного населення. Робота була успішною. Так, 2 травня 1945 року на одній з ділянок фронту 9 чоловік місцевого населення, засланих у розташування противника, привели з собою 2450 німецьких офіцерів і солдатів [7; 33, с. 31].

В умовах значного падіння політико-морального стану військ противника ефективні результати інколи давало відправлення парламентарів. Такі групи зазвичай склалися з радянських офіцерів і перекладачів. Часом до їх складу включали німців-військовополонених із числа офіцерів.

Відправлення парламентарів цілком себе виправдало. У результаті їх переговорів тисячі німецьких солдатів, склавши зброю, переходили на радянський бік. 1 і 2 травня в частини, які ще продовжували оборонятися, було направлено 12 парламентарів, результатом роботи яких став перехід на бік Червоної Армії майже 800

німецьких солдатів та офіцерів [35, арк. 32]. У даному випадку скерування парламентарів було викликане тим, що не всі солдати знали про капітуляцію берлінського гарнізону. До того ж 2 травня о 13 годині 30 хвилин адмірал Деніц звернувся по радіо до солдатів берлінського гарнізону із закликом продовжувати протистояння [34, с. 27].

Останньою листівкою, виданою за роки війни, було звернення генерала армії І. Баграмяна до залишків німецьких військ, які оборонялись у гирлі річки Вісла та косі Фріш-Неруг. У листівці йшлося про беззастережну капітуляцію німецького верховного командування та встановлювався термін, до якого німецькі війська мали скласти зброю [3, с. 25].

Проте, як би це не здавалося дивним, чимало німецьких солдат насправді не знало про завершення війни. Наведемо декілька цитат із допитів військовополонених, які здались у полон 9 травня. Так, майор Драє свідчив: «Про капітуляцію Німеччини я дізнався від місцевого населення. Жодних наказів на це я не отримував. 8 травня надійшов наказ Ф. Шьорнера знищити перед відступом всю техніку та військове майно». Більше того, лейтенант Генеман стверджував, що було отримано наказ від вищезазначеного воєначальника про те, що серед солдат розповсюджуються чутки про капітуляцію Німеччини і що необхідно всіляко перешкоджати цьому. Інший військовополонений, старший лейтенант Оферганс, заявив, що дізнався про капітуляцію своєї країни 8 травня з російських листівок», а з англійських радіопередач дізнався про це майор медслужби Дола [39, л. 76-80].

Відповідно політдонесення 7-го відділу політуправління Групи радянських окупаційних військ в Німеччині зазначається, що загалом за час Берлінської операції 7-м відділом і 7-ми відділеннями армій було видано і розповсюджено 95 найменувань друкованих матеріалів тиражем понад 15 млн. примірників. За допомогою змукомовних засобів фронту було проведено передач: ПГУ – 2870, ОГУ – 14380, рупори – 42000 [35, арк. 20, 27].

Поряд із пропагандистським впливом на противника тривав ідеологічний та психологічний тиск на особовий склад Червоної Армії, який істотно змінився навесні 1945 р. порівняно з осінню 1944 р. Радянські війська, які переможно просувалися

землями Східної Пруссії, відповідно до сформованих у роки війни уявлень про образ ворога та його злодіяння на території Радянського Союзу, які ґрунтувалися на власному життєвому досвіді та власних переживаннях, виливали свою «благородну лють» на німецький народ та війська вермахту вже на території Третього Райху. Радянські офіцери та солдати за своїм емоційним станом та моральними переконаннями не могли прийняти помилування й амністію народу, який приніс стільки горя СРСР. Утім, на той момент у радянського уряду з'явилися міркування іншого характеру, які диктувалися планами на післявоєнний устрій в Європі. Військово-політичне керівництво розуміло, що злочинна поведінка переможців не викличе лояльного ставлення з боку німецького населення, а отже, Німеччина може якщо не вислизнути із зони впливу Радянського Союзу, то становитиме проблемну зону як бунтівна частина окупованої території.

І справді, негативні явища в армії-визволительки завдавали відчутної шкоди престижу Радянського Союзу. Він мав довести народам Європи, що на територію Німеччини вступила не «орда азіатів», а військо цивілізованої держави. Тому суто кримінальні злочини в очах його керівництва набували політичного забарвлення. Радянському командуванню доводилося знову і знову звертати увагу на стан дисципліни у військах, вести з особовим складом роз'яснювальні бесіди, приймати особливі директиви і видавати суворі накази. Політична оцінка «Гітлери приходять і відходять, а народ німецький, а держава німецька залишається» (наказ № 55 Наркома оборони від 23 лютого 1942 року) була активно взята на озброєння пропагандою і чимало означала для формування нової (а по суті, реанімованої довоєнної) психологічної установки радянських людей щодо противника [12; 16].

Відповідно до поставленої мети щодо зміни психологічного ставлення до німецького народу було видано чимало наказів військово-політичного керівництва СРСР, зокрема серед них був цільовий наказ Й. Сталіна «Про поведінку на території Німеччини» від 19 січня 1945 року, у якому зазначалось: «Офіцери і червоноармійці! Ми йдемо до країни противника. Кожен повинен зберігати самовладання, кожен повинен бути хоробрим... Населення, що залишилось у завойованих областях, незалежно від того, німець він, чех чи поляк, не повинно піддаватися насильству.

Винні будуть покарані за законами воєнного часу. За насилля та зґвалтування винуватці будуть розстріляні». Наказ був доведений до кожного солдата [12].

Командування і політоргани фронтів, об'єднань і з'єднань видавали з цього приводу свої документи. Так, 21 січня 1945 року командувач 2-им Білоруським фронтом маршал К. Рокоссовський видав наказ № 006, який закликав «спрямувати почуття ненависті людей на знищення ворога на полі бою» та передбачав покарання за мародерство, насилля, грабежі, безглузді підпали і руйнування. Наголошувалося на небезпеці такого роду явищ для морального духу і боєздатності армії. 27 січня подібний наказ видав командувач 1-им Українським фронтом маршал І. Конєв [12; 16]. 29 січня в усіх батальйонах 1-го Білоруського фронту був зачитаний наказ Г. Жукова, який забороняв червоноармійцям «утискати німецьке населення, грабувати квартири і спалювати будинки» [12; 16].

20 квітня 1945 року була прийнята Директива Ставки Верховного Головнокомандування про поведінку радянських військ у Німеччині. У цьому документі підкреслювалася необхідність дотримуватися гуманності у ставленні до німецького цивільного населення, у тому числі й до рядових членів націонал-соціалістичної партії, які лояльно ставилися до Червоної Армії. Водночас Ставка попереджувала, що гуманне ставлення до цивільного населення не має призводити до зниження пильності [12; 16]. Відповідно до цієї Директиви було розповсюджено звернення військової ради 1-го Білоруського фронту у зв'язку зі вступом радянських військ на територію Німеччини від 22 квітня 1945 року, у якому зазначалося: «... Наш закон такий – воїн Червоної Армії ніколи не буде подібний до фашистського людожера, ніколи не втратить гідності радянського громадянина. Він буде поводити себе так, щоб ще швидше летіла по світу радісна звістка про Червону Армію як про армію-визволительку, як про армію могутнього радянського народу, який врятував світ від гітлерівського рабства...» [40, с. 514].

Одночасно проводилася сувора цензура та критика всіх засобів масової інформації, яких змушують перейти до викладення матеріалів виключно з тієї точки зору, що вступ Червоної Армії в кордони Німеччини – це похід з метою звільнення німецького народу від «фашистського ярма». У зв'язку з цим у авторитетному часописі

радянського періоду – газеті «Правда» від 14 квітня 1945 року з'явилась різка стаття, підписана Г. Александровим, проти закликів журналіста, який шкодить державній політиці в очах усього світу. Йшлося, власне, про публікації того самого І. Еренбурга, тепер його звинувачували у помилковій позиції, яка суперечить гуманним принципам зовнішньої політики радянського уряду. Мова йшла, зокрема, про його твердження, що «усі німці однакові і всі вони в однаковій мірі будуть відповідати за злочини гітлерівців» [19]. (Додаток Ц)

Ці вимоги радянської цензури були одразу враховані. І. Еренбург змінює своє трактування ворога: «Ненависть була живою, такою, що ще не встигла вшухнути. ...якби перед нами були Гітлер чи Гімmlер, міністри, гестаповці, кати! Але на дорогах жалібно скрипіли фури, бігали старі німкені, плакали діти, які загубили матерів, й у серці підіймалася жалість. Я розумів, звичайно, що німці не жаліли наших, все пам'ятав – але одна справа фашизм, райх, Німеччина, інша – старий у безглуздому тірольському капелюсі з пір'їною, який біжить розбитою дорогою...» [11].

Виконуючи завдання щодо зміни моральної установки стосовно противника, політпрацівники відзначили певну «ломку» свідомості червоноармійців. Про це свідчить виступ начальника політуправління 2-го Білоруського фронту на нараді працівників відділу агітації і пропаганди та ГоловПУ РСЧА від 6 лютого 1945 року щодо питання про морально-політичний стан радянських військ на території противника: «...Питання про ненависть до ворога. Настрої людей сьогодні зводяться до того, що спочатку говорили одне, а тепер – інше. Коли наші політпрацівники почали роз'яснювати наказ № 006, то звучали репліки, чи не провокація це? У дивізії генерала О. Кустова під час проведення бесід були такі відгуки: «То нам казали одне, а тепер інше!» [16].

Працівник штабу 1-ї гвардійської танкової армії Є. Катюкова писала з цього приводу: «Політвідділи ведуть велику роботу серед військ, пояснюють, як треба поводити себе з населенням, відокремлюючи невинуватих ворогів від чесних людей, з якими нам, напевно, доведеться багато працювати. Сказати відверто, багато наших бійців важко сприймають лінію тактовного ставлення до населення, особливо ті, чий сім'ї постраждали від гітлерівців під час окупації» [16]. Старший сержант артилерії

В. Олімпієв згадував: «Ми вже три роки готувалися мстити фашистам. А зараз виникло питання: конкретно кому і як?» [13]. Як впливає із мемуарів І. Еренбурга, у Растснбурз червоноармієць злісно колов багнетом дівчину із пап'є-маше, яка стояла у вітрині розбитого магазину. «Лялька кокетливо посміхалась, а він колов, колов. Я сказав: «Припини! Німці дивляться...» А він відповів: «Тварюки! Дружину замордували...»» [41].

Усі доступні засоби поширення інформації на фронті були використані для переконання радянських військовослужбовців. Зокрема, 9 лютого вийшов черговий тираж газети «Червона зірка» («Красная звезда»), у редакційній статті якої містились наступні слова: «Око – за око, зуб – за зуб», – говорили наші діди... Звичайно, ми розуміємо цю формулу зовсім не так прямолінійно... Неможна уявити собі справи таким чином, що якщо, скажімо, фашистські двоногі тварюки дозволяли публічно гвалтувати наших жінок або займались мародерством, то й ми помстимось їм тим самим» [42].

Водночас не можна, напевно, говорити про масове нерозуміння причин зміни державної політики. Так, наприклад, письменник-фронтвик Д. Самойлов зазначав: «Заклик «Убий німця!» вирішував старовинне питання методом царя Ірода. І всі роки війни він не викликав сумнівів. Нове трактування питання про відповідальність німецької нації за війну і особливо слова Сталіна про Гітлера і німецький народ ніби скасовували попередній погляд. Армія, однак, розуміла політичне підґрунтя цих висловлювань» [12].

Так, один із солдатів розповідав І. Еренбургу наступне: «Я пам'ятав, звичайно, що німці не жаліли наших, все пам'ятав, але одна справа фашизм, райх, Німеччина, інша – старий у смішному тірольському капелюсі з пір'ям, який біжить по розбитій вулиці та махає шматком простирадла [41].

Причиною несприйняття нових поглядів були не лише власні міркування червоноармійців, але й помилки самих партпрацівників під час роботи, оскільки окремі з них почали розглядати наказ № 006 як поворот у політиці, як відмову від помсти ворогу. У зв'язку з цим надходили роз'яснення від ГоловПУ такого змісту: «Почуття ненависті є нашим священним почуттям, і ми ніколи не відмовлялися від помсти. Мова йде не про поворот, а про те, щоб правильно сприймати проблему.

Солдату треба просто сказати, що ми завойовники і повинні поводитися з завойованими по-хазяйськи. Роз'яснити, що якщо ти вб'єш у тилу якусь стару німкеню, то загибель Німеччини від цього не прискориться. Ось німецький солдат – знищ його, а здається в полон – відведи в тил. Спрямувати почуття ненависті на винищення ворога на полі бою. Наші радянські люди організовані, і вони зрозуміють суть питання. Зараз є постанова ДКО про те, щоб усіх працездатних німців-чоловіків від 17 до 55 років мобілізувати в робочі батальйони і з нашими офіцерськими кадрами направляти в Україну та Білорусію на відновлювальні роботи. Коли ми по-справжньому виховаємо у бійця почуття ненависті до німців, тоді боєць на німкеню не полізе, бо йому буде огидно. Тут нам потрібно буде виправити недоліки, спрямувати почуття ненависті до ворога у правильному руслі» [12; 27; 43].

Дійсно, радянським партполітпрацівникам та пропагандистам довелося чимало попрацювати для зміни установки армії, що передбачала помсту Німеччині та формування якої відбувалося в ході самої війни і попередньої політичної роботи. Довелося знову розводити у свідомості людей поняття «фашист» і «німець».

Не тільки на словах, а й справами радянське військово-політичне керівництво впроваджувало воїнам Червоної Армії нову ідеологію щодо Німеччини як держави, її народу та гітлерівської армії. Так, різного роду «надзвичайні події та аморальні явища» в частинах наступаючої Червоної Армії ретельно фіксували особливі відділи, військові прокурори, політпрацівники, за можливості припиняючи їх і суворо караючи винних. За особистою вказівкою Й. Сталіна були влаштовані кілька показових судових процесів із винесенням смертних вироків винним, а органи НКВС регулярно інформували військове командування про свої заходи у боротьбі з фактами розбою щодо мирного населення. За даними військової прокуратури, «у перші місяці 1945 р. за скоєні безчинства відносно місцевого населення було засуджено військовими трибуналами 4148 офіцерів і велика кількість рядових. Кілька показових судових процесів над військовослужбовцями завершилися винесенням смертних вироків винним» [12].

У Центральному архіві Міністерства оборони РФ зберігаються матеріали політвідділів з донесеннями, в яких зібрані протоколи червоноармійських, комсомольських і партійних зборів з описом випадків девіантної поведінки військовослужбовців. Є в архіві й матеріали військових трибуналів – слідчі справи, вироки і т.д., які черговий раз підкреслюють, що злочини серед червоноармійців на окупованій території Німеччини таки були. При цьому безчинствували переважно тиловики та обозники. Бойовим частинам було просто не до того – вони воювали [16], а їх ненависть виливалася на противника. А з жінками і старими «билися» ті, хто намагався бути чимдалі від передової [12]. Водночас ці документи є свідченням того, що такого роду явища розглядались армійським керівництвом не як повсякденна норма, а як надзвичайна подія, яка вимагає ухвалення негайних рішучих заходів.

Утім ці заходи не привели до бажаного результату: запобігти випадкам насильства повністю не вдалося, але його зуміли стримати, а потім і звести до мінімуму.

Цьому твердженню суперечать покази з доповіді військового прокурора 1-го Білоруського фронту про виконання Директиви Ставки ВГК № 11072 та військової ради 1-го Білоруського фронту № 00384 про зміну ставлення до німецького населення станом на 5 травня 1945 року: «Виконуючи вказівки Військової Ради фронту, військова прокуратура фронту систематично стежить за виконанням директив Ставки Верховного Головнокомандування і Військової Ради Фронту про зміну ставлення до німецького населення. Доводиться констатувати, що факти грабежів, насильства та інших незаконних дій з боку наших військовослужбовців відносно місцевого німецького населення не тільки не припинилися, але навіть у період з 22 квітня по 5 травня продовжували мати досить широкий розмах» [12].

Розграбування особистого майна німецьких громадян тривало практично з тією ж інтенсивністю, з якою воно відбувалося у Східній Пруссії. Військовослужбовці жіночої статі намагалися захопити з собою додому що-небудь з приданого німецьких «Гретхен». Вони все ще не втрачали надії вийти заміж у країні, де існувала гостра нестача чоловіків. Одружені солдати займалися збором одягу для своїх рідних, при цьому також оглядаючи скрині різних «фрау». Слід

зазначити, що подібного роду подарунки викликали вдома у них нездорові ревності. Багато дружин фронтовиків були переконані, що німецькі жінки спокушали в Німеччині їх дорогих чоловіків [23].

Однак увага більшості військовослужбовців сконцентрувалася на предметах, які могли стати в нагоді для ремонту і відновлення домашнього господарства. Їх анітрохи не бентежив той факт, що вага таких речей набагато перевищувала встановлений ліміт для посилок у п'ять кілограмів. Один із радянських офіцерів розповідав письменникові К. Симонову, що його підлеглі виймали з будівель віконні рами, перекладали їх дерев'яними рейками, обмотували дротом і в такому вигляді надсилали на батьківщину. Йому запам'яталася сцена, що відбувалася на пункті прийому солдатських посилок. Один з бійців довго умовляв листоношу взяти його посилку, яка перевищує стандартні розміри. На всі заперечення у нього був один залізний аргумент - німці зруйнували його будинок. Солдат кричав, що якщо листоноша не відправить його посилку, то навіщо він взагалі тоді тут потрібен [23].

Масове трофейство таким чином виправдовує боєць діючої армії В. Герасимова у листі до рідних від 20 лютого 1945 року: «Німець біжить, усе своє кидає. Наші солдати тепер мають право посилати посилки, і вони не губляться» [16]. З іншого боку, за словами мінометника Н. Орлова: «... З приводу трофеїв. Нахабного грабунку на моїх очах не було. Якщо хтось щось брав, то лише в залишених будинках і магазинах. Працівники особливого відділу в Німеччині ці питання ретельно відслідковували. За мародерство інколи розстрілювали... Коли дозволили висилати посилки додому, вони були обмежені у вазі...» [16]. На думку О. Зінов'єва: «Грабіжництвом в Німеччині займалася меншість. Але усе одно цих «барахольників» було багато, і вони впливали на загальні настрої «барахольства» в армії [13]. Саме такі мародери та «охочі порозважатися» з метою показати та відчути, що таке «бути господарем», втягували у свої злочини загалом дисциплінованих солдатів» [27].

Та акти самовилучення німецького майна навесні та влітку 1945 року були притаманні не лише простим солдатам та офіцерам. Найрозкішніші предмети діставалися, природно, генералам. Радянські генерали вели себе, немов східні паші,

Василь Гроссман мав можливість спостерігати за одним корпусним командиром з армії В. Чуйкова в найостанніші дні битви. За його свідченням, цього генерала постійно супроводжували два ад'ютанти, а також папуга і павич. Їх підлеглі вважали за честь відібрати в захопленому палаці або садибі якийсь подарунок для свого безпосереднього начальства. Так, Г. Жукову була вручена пара мисливських рушниць «Holland & Holland» [23]. Існують відомості, що маршал Г. Жуков, який прийняв капітуляцію Німеччини, також не цурався прихопити німецькі трофеї. Згодом про ці випадки повідомляли Й. Сталіну заступник міністра оборони М. Булганін у серпні 1946 р. та генерал-полковник держбезпеки В. Абакумов у січні 1948 р. Та й сам Г. Жуков у листі члену Політбюро А. Жданову від 12 січня 1948 року визнавав за собою акти мародерства [21].

Згадуваний нами історик В. Коваль підкреслював, що радянське командування не заохочувало ганебних вчинків, але навіть за великою кількістю керівних документів щодо цих питань дивилося на них крізь пальці. Про це, наприклад, свідчать слова Й. Сталіна, який вже після війни сказав: «... червоноармійці-гвалтівники не чинили злочинів, а просто пустували» [24]. Більше того, існують відомості, що саме Г. Жуков вигадав «право трьох днів на німецьких жінок» в окупованому Берліні [25], чим фактично дав дозвіл на скоєння військового злочину. Щоправда, тривало це значно довше.

Військова прокуратура 1-го Білоруського фронту, за донесенням генерал-майора Ясіна, не давала точних цифр, проте оцінювала загальний рівень злочинності так: «Якщо розстріли німців у цей час (квітень 1945 р.) майже зовсім не спостерігаються, а випадки пограбувань мають поодинокий характер, то насилля над жінками все ще має місце» [44].

Реакція німецьких жінок на згвалтування була, проте, різною. Для багатьох молодих дівчат цей факт став важким психологічним шоком, який усе життя впливав на їх поведінку. Їм було надзвичайно важко вступати в нормальні статеві стосунки з чоловіками. Більш літні жінки, як правило, матері, думали насамперед не про себе, а про своїх дітей, тому акти насильства не завдавали їм настільки важкої душевної травми. Решта жінок просто-напросто намагалися стерти з пам'яті жах

пережитого. «Я повинна була придушити в собі багато чого, щоб продовжувати жити», – зазначила одна німкеня, відмовляючись говорити про свій гіркий досвід [23].

Поряд із цим існували навіть досить цинічні погляди на зґвалтування серед самих німців. «Ми поступово починаємо дивитися на акти насильства з певною часткою гумору, хоча цей гумор досить чорний», – відзначала автор анонімного щоденника 4 травня 1945 року. Берлінці помічали, що «Івани» люблять полювати за повними жінками. Цей факт викликав у багатьох приховане задоволення. Ті жінки, які примудрилися не втратити у вазі за останні напівголодні місяці, були, як правило, дружинами партійних діячів та інших представників привілейованих станів [23].

Цікавою, з цього погляду, є Директива військової ради 1-го Білоруського фронту № 00343/Ш від 15 квітня 1945 року, в якій відзначалося: «За час перебування військ на території противника різко зросли випадки венеричних захворювань серед військовослужбовців. Вивчення причин такого становища показує, що серед німців широко розповсюджені венеричні захворювання. Німці перед відступом, а також зараз, на захопленій нами території, стали на шлях штучного зараження сифілісом та трипером німецьких жінок, з тим, щоб створити великі вогнища для розповсюдження венеричних захворювань серед особового складу Червоної Армії» [45]. Так, наприклад, у доповіді, підготовленій представниками НКВС, говорилося про специфічну активність організації «Вервольф». Підкреслювалося, зокрема, що молоді дівчата, що входили до складу «Вервольфа», отримали від нацистів завдання завдавати всілякої шкоди радянським командирам, позбавляти їх здатності виконувати свої службові обов'язки. Ще перед самим наступом на Одері, відзначаючи збільшення випадків венеричних захворювань серед військовослужбовців, командування Червоної Армії заявляло, що ворог буде використовувати будь-яку можливість ослаблення і виведення з ладу радянських військ [23].

Більше того, військова рада 47-ї армії 26 квітня 1945 року повідомляла, що «... у березні місяці число венеричних захворювань серед військовослужбовців зросло порівняно з лютим у чотири рази». Для попередження поширенню захворювань

навіть була випущена листівка, у якій, серед іншого, зазначалося: «Хіба можемо ми, воїни героїчної Червоної Армії, бути джерелом заразних хвороб у нашій країні? Ні! Оскільки моральне обличчя війна Червоної Армії має бути таким же чистим, як образ нашої Батьківщини та сім'ї!» [45].

Проте, не всі зв'язки між червоноармійцями та німкенями були виключно побудовані на бажанні «плотських утіх». Існували факти прагнення узаконення стосунків. Це доводить директивна вказівка начальника політуправління 1-го Білоруського фронту від 14 квітня 1945 року, у якій вказувалося: «За повідомленням начальника Головного Управління кадрів НКО, на адресу Центру продовжують надходити заяви від офіцерів діючої армії з проханням санкціонувати шлюб з жінками іноземних держав. Подібні факти слід розглядати як притуплення пильності і зниження патріотичних почуттів. Тому необхідно в політико-виховній роботі звернути увагу на глибоке роз'яснення недопущення подібних актів з боку офіцерів Червоної Армії. Пояснити усьому офіцерському складу, який не розуміє безперспективності таких шлюбів, недоцільність одруження на іноземках, аж до прямої заборони, і не допускати жодного такого випадку» [45].

При цьому варто врахувати, що не всі злочини здійснювалися радянськими військовими. За повідомленням прокуратури 1-го Білоруського фронту, «насиллям, а особливо грабінництвом та «барахольством» займаються репатрійовані, які прямують до пунктів репатріації, а особливо італійці, голландці і навіть німці. При цьому в усіх цих неподобствах звинувачують наших військовослужбовців...» [19]. Слід відмітити і ту роль, яку відігравали у здійсненні насилля над німецьким цивільним населенням кримінальники та рецидивісти зі штрафних батальйонів. Нерідко вони на території Німеччини дезертирували зі своїх частин, об'єднувались у банди і, рухаючись слідом за бойовими частинами, займалися насиллям та грабунками [27].

Ще одна тенденція була відмічена у доповіді військового прокурора 1-го Білоруського фронту від 2 травня 1945 року: «Є випадки, коли німці займаються провокацією, заявляючи про згвалтування, коли це не мало місця. Не менш цікавим

є й те, що наші люди інколи без перевірки повідомляють в інстанції про насилля та вбивства, які мали місце, тоді як під час перевірки це виявляється вигадкою» [16].

Згодом, щоправда, у своєму чистому вигляді звалтування ставали все рідшими. Можна говорити, що вони трансформувалися в акти сексуального примусу. Зовсім не потрібно було погрожувати жінці зброєю або м'язами, коли вона в буквальному сенсі слова голодувала. Можна говорити про початок нового етапу еволюції насильств в окупованій Німеччині – добровільне співмешкання радянських офіцерів із німецькими жінками. Багато військовослужбовців знайшли в них заміну своїм попереднім, «військово-польовим дружинам». І якщо раніше справжні дружини офіцерів були ображені розповідями про існування інституту «військово-польових дружин», то тепер, після поширення чуток про «окупаційних дружин», їх обурення не знало меж. Не могли дивитися на це крізь пальці і відповідальні чини радянського командування. До крайньої межі їх довели факти дезертирства деяких офіцерів, які побажали залишитися в Німеччині разом зі своїми німецькими коханками [23]. Щоправда, все це відбувалося набагато пізніше, коли вже підходив термін демобілізації і повернення військовослужбовців на батьківщину.

Отже, кримінальні злочини проти мирного населення Німеччини з боку червоноармійців були. Тривале виховання у душі ненависті до ворога, швидке переможне просування підрозділів, чужа територія і мова створювали помилкове відчуття безкарності, особливо в осіб, схильних до правопорушень. Усе це ще й ускладнювалося наступальним характером війни, в рамках чого важко забезпечити належний контроль над дисципліною у військах. Водночас, вести мову про загальну патологічну жорстокість радянських воїнів, мабуть, буде неправильним.

При цьому слід мати на увазі, що з боку військ союзників також було скоєно чимало злочинів у роки війни по відношенню до мирного населення. З цього приводу російський військовий історик О. Ржешевський писав: «...люті солдатів та офіцерів, які вступили з боями на ворожу землю, не було меж. Безчинства над місцевим населенням – вбивства, пограбування, насилля над жінками, які чинилися військовослужбовцями Червоної Армії та інших союзних армій, у тому числі США та Великобританії, набули навесні 1945 року тривожних масштабів» [25]. У вересні

1945 р. американська газета «Time» з цього приводу писала: «Наші та британські війська внесли свою частку грабувань та гвалтувань,... нас також вважають армією насильників» [19].

Проте, визнаючи й свою провину, преса союзників не стала замовчувати те, що відбувалося в цей час у радянській зоні окупації Німеччини. Заступник наркома закордонних справ В. Молотова відзначав, що ця «підла кампанія» має на меті підірвати престиж Червоної Армії і звалити провину за все те, що відбувається в окупованих країнах, на Радянський Союз. Тому Кремль був дуже стривожений піднятою західною пресою кампанією і побоювався того ефекту, який вона може спричинити на людей, що підтримують в різних країнах свої національні комуністичні партії. А наслідки вже давали про себе знати. Так, один зі звільнених французьких військовополонених, що знаходився в Берліні, 2 травня підійшов до фронтового кореспондента В. Гроссмана і зізнався, що любить Червону Армію, але саме з цієї причини йому боляче дивитися, як її бійці ставляться до німецьких дівчат і жінок. Він зазначив, що все це може дуже нашкодити радянській пропаганді [23]. Так воно і сталося. Французькі комуністи, що знаходилися в своїй країні на гребені популярності завдяки перемогам СРСР, жажнулися, коли до них стала доходити інформація про не настільки героїчні справи Червоної Армії, скоєні нею у звільненій Європі.

Однак поряд із негативними явищами, які принесла із собою Червона Армія у німецьку столицю, радянське військово-політичне керівництво намагалось навести лад у Берліні та забезпечити нормальну життєдіяльність. Про напрями цієї роботи свідчать такі документи, як наказ начальника гарнізону Берліна від 2 травня 1945 року щодо відновлення у місті органів охорони здоров'я; постанова військової ради 1-го Білоруського фронту від 11 травня 1945 року про постачання продовольством населення Берліна; доповідь голові Ради Народних Комісарів СРСР від 15 травня 1945 року про стан комунального господарства Берліна та заходи з його відновлення; постанова військової ради 1-го Білоруського фронту від 31 травня 1945 року про забезпечення молоком дітей Берліна тощо [40, с. 525–534, 540–542].

У донесенні заступника начальника Головного політичного управління Червоної Армії Й. Шикіна в ЦК ВКП(б) Г. Александрову від 30 квітня 1945 року про ставлення цивільного населення Берліна до особового складу військ Червоної Армії говорилося: «Як тільки наші частини займають той чи інший район міста, жителі починають поступово виходити на вулиці, майже всі вони мають на рукавах білі пов'язки. При зустрічі з нашими військовослужбовцями багато жінок підіймають руки вгору, плачуть і тремтять від страху, але як тільки переконуються в тому, що бійці та офіцери ЧА зовсім не такі, як їм малювала їх фашистська пропаганда, цей страх швидко проходить, все більше і більше населення виходить на вулиці і пропонує свої послуги, всіляко намагаючись підкреслити своє лояльне ставлення до Червоної Армії» [12]. Перший бургомістр району Ліхтенберг Г. Банакке заявляв: «... я, усі мої співслужбовці та навколишнє населення до приходу Червоної Армії ставились із недовірою до політики радянського уряду та його командування. Нині всі зітхнули з полегшенням. У всіх з'явилася надія на нормальне життя...» [40, с. 536].

За словами берлінського лікаря Шефера: «Геббельс доводив, що вся німецька інтелігенція буде вислана у Сибір та на уральські копальні займатися важкою, виснажливою фізичною працею. Увесь народ Німеччини буде приречений на голод і смерть. Шкода, що Геббельса немає, його можна було б провести вулицями Берліна і показати, що народ не лише не висилається у Сибір, а навіть отримує високу норму продуктів» [40, с. 536–537]. Інакше звучать слова одного берлінського чиновника до співрозмовника: «Росіяни почали не зовсім добре, годинник з мене зняли, але якщо норми дадуть, то проживемо і без годинника» [12].

Проте, за деякими даними, щойно радянські війська займали той чи інший район Берліна, мешканці поступово починали виходити на вулиці. Майже всі вони були із білими пов'язками на руках. При зустрічі з солдатами і офіцерами Червоної Армії багато жінок підіймали руки догори, плакали і тряслися від страху. Але щойно вони переконувались, що червоноармійці зовсім не такі, якими їх змальовувала німецька пропаганда, цей жах швидко проходив, все більше і більше населення виходило з

будинків і підвалів, пропонувало свої послуги, всіляко намагалось підкреслити своє лояльне ставлення до радянських військ [35, арк. 1].

Більш стримано себе поводити власники підприємств, господарі багатих особняків. Як правило, вони не показувались на вулицях, не відкривали гардини на вікнах, закривали брами [35, арк. 2].

Отже, у столиці Німеччини ставлення мешканців до росіян виявилось зовсім неоднозначним. Берлінці були озлоблені грабежами і насильством, які чинилися над ними, але водночас у них виникало почуття подиву і подяки за ті зусилля, які Червона Армія робила, щоб нагодувати їх. Німці були здивовані навіть і такими формами надання їм продовольчої допомоги, які не можна назвати суто альтруїстичними. Наприклад, нерідко червоноармійці приходили в квартири берлінців з яким-небудь шматком сирого м'яса і просили їх приготувати його для їжі в обмін на те, що вони поділяться з ними частиною готового блюда [23].

Начальник політуправління 1-го Білоруського фронту генерал-лейтенант Галаджев так охарактеризував ставлення берлінців до радянських військовослужбовців: « Ситуація у Берліні дає підґрунтя вважати, що населення ставиться до Червоної Армії більш лояльно, ніж це було за і на схід від Одера. Це пояснюється наступним чином: по-перше, мешканці німецької столиці на власні очі побачили силу радянських військ і що Німеччина війну програла. По-друге, після пережитих у Берліні жахів війни німці тішаться з того, що вона завершилась. Про майбутнє вони зараз не думають. По-третє, кожен день берлінці переконуються, що червоноармійці не такі, як їх змальовувала гітлерівська пропаганда. По-четверте, у місті діяли і проявляються досі сили опору гітлерівцям. Це підтверджується розклеєними листівками із закликами допомагати Червоній Армії» [35, арк. 2–4].

Слід розуміти, що німцям побачити в радянських солдатах людей було не менше складно, ніж останнім – відмовитися від ненависті. Згідно геббельсівської пропаганди, чотири роки німецький Райх вів війну з огидними недолюдями, сп'янілими від крові більшовиками; образ ворога був занадто звичний, щоб відразу відмовитися від нього.

Здивування, яке подекуди відчували місцеві мешканці, ясно звучить у словах берлінки Е. Шмеєр: «Нам говорили нацисти, що якщо прийдуть сюди росіяни, то вони не будуть нас «обливати рожевим маслом». Вийшло зовсім інакше: переможці дають продовольства більше, ніж нам виділяв колишній уряд. Нам це важко зрозуміти» [46].

Варто підкреслити, що видавання продовольства було одним із найважливіших питань, особливо для берлінців. Це підкреслює доповідь І. Серова Л. Берії від 4 червня 1945 року: «28 травня в районі Пренцлаунсберг з одного будинку був зроблений постріл у чергового червоноармійця комендатури. Наряд, який прибув на місце злочину, частину жителів цього будинку доправив до комендатури, через що районом поширилася чутка, що Червона Армія припинить постачання продовольства населенню. Після цього в комендатуру з'явилося кілька делегацій від району з проханням на площі публічно розстріляти 30-40 заручників, але видавання продовольства не припиняти. Населенню цього району було запропоновано розшукати винного і доставити його до комендатури» [12].

Повертаючись до зовнішньополітичної ситуації довкола Німеччини та післявоєнної долі цієї держави, зазначимо, що ця тема активно обговорювалася на Тегеранській (1943 р.), Ялтинській (лютий, 1945 р.) та Потсдамській (літо, 1945 р.) конференціях США, СРСР та Великобританії. Президент США Ф. Рузвельт певний час навіть відстоював ідею розчленування переможеної Німеччини на п'ять територіальних утворень, жодне з яких не могло б самостійно вести агресивну політику в майбутньому. Проти був Й. Сталін, оскільки Кремль серйозно розраховував на те, що післявоєнна Німеччина обере «соціалістичний шлях розвитку».

У липні–серпні 1945 р. Й. Сталін, У. Черчилль і Ф. Рузвельт домовилися про післявоєнний розподіл сфер впливу в Європі, у результаті чого у п'яти східних німецьких землях була створена радянська зона окупації, а західні землі потрапили в зону окупації США і Великобританії. Починаючи з 1945 р. і аж до 1949 р. (так звані «нульові роки») німецькі землі перебували під окупацією союзників по антигітлерівській коаліції. Розбіжності між Заходом і СРСР у політичній ідеології не дозволили об'єднати ці зони в єдину державу. 23 травня 1949 року у західних землях

була прийнята конституція, яка проголосила Федеративну Республіку Німеччина, а через кілька місяців схід зробив те саме, проголосивши Німецьку Демократичну Республіку і фактично закріпив законодавчо розкол Німеччини на дві держави, який тривав понад 40 років.

Зауважимо, що країни-переможниці по-різному підходили до управління підпорядкованими німецькими територіями. Американці та англійці завчасно готувалися до управління своїми зонами, розробляли для цього програми і шукали фахівців, Радянський Союз не мав чітких планів у цих питаннях.

За результатами Ялтинської конференції Радянському Союзу «відійшла» величезна територія з населенням близько 20 млн чоловік. При цьому Союзницьке воєнне армійське угруповання (СВАУ), покликане організувати управління і замінити владу в Східній Німеччині, було створене лише через місяць після підписання Акта про капітуляцію. Радянська військова адміністрація до моменту початку роботи у Східній Німеччині не мала плану дій і не уявляла, з якими труднощами їй доведеться зіткнутися в найближчі 4 роки.

Управлінням і відновленням мирного життя в радянській окупаційній зоні після вступу на її територію радянських військ займалися комендатури, які не завжди на належному рівні проводили організаційну роботу серед населення. Найчастіше їх діяльність не виходила за рамки облаштування побуту та вирішення соціально-економічних питань.

Проте розуміння до радянського військово-політичного командування необхідності формування громадських, соціальних, культурних та політичних зв'язків таки прийшло. І було очевидним, що із цим завданням комендатури самотійно впоратися не могли.

Тому 5 жовтня 1945 року Рада Народних Комісарів ухвалила постанову про створення Управління пропаганди. Перед новою структурою ставилися конкретні завдання: організація та проведення пропаганди серед німецького населення; здійснення контролю та цензури за німецькими засобами масової інформації, радіо і видавництвами [47].

На шляху втілення в життя поставлених завдань виникало багато непередбачених проблем, а саме: вплив нацистської пропаганди на німецьке населення; розбій та грабунки за участю радянських військовослужбовців; міжнародне становище; гіперболізовані чутки про розправи над німцями; відсутність продуманої і завчасно спланованої схеми управління та організації життя в радянській окупаційній зоні (РОЗ); переважання економічних і політичних інтересів над повсякденними потребами; недоукомплектованість і низький освітній рівень кадрового складу; незнання особливостей німецької історії та життя тощо.

Далеко не завжди заходи, які проводило Управління пропаганди, давали бажаний результат. Так, кінофільми були занадто похмурі, театральні постановки ідеологічно перевантажені, а література мала не зрозумілий для німців прорадянський підтекст [47]. Проте культурні заходи німці відвідували. У донесенні від 21 червня 1945 року начальника тилу Групи радянських окупаційних військ у Німеччині до члена Державного Комітету Оборони СРСР А. Мікояна про виконання рішень щодо нормалізації життя в Берліні було зазначено, що у місті «відкриті та працюють театри: Західний театр, у якому виступає балетна трупа, Ренесанс-театр (комедія), симфонічний оркестр філармонії. У найближчі дні розпочнуть працювати оперний та драматичний театри. Відкриті та працюють 45 вар'єте і кабаре, 127 кінотеатрів, частка відвідування яких становить 80 – 100 тисяч осіб щоденно» [40, с. 550]. Разом з тим радянська адміністрація, яка заохочувала політичні теми у періодичних виданнях, після проведеного аналізу виявила закономірність: газети і журнали розважального змісту, тираж яких в РОЗ був набагато менший, викликали у німців жвавіший інтерес, а політико-ідеологічні видання користувалися невеликим попитом, оскільки були нецікаві і, найголовніше, – незрозумілі [47].

У сфері засобів масової інформації управлінню вдалося провести масштабну роботу, яка сприяла створенню значної кількості різноманітних видань. Поряд із партійним друком були засновані видання розважального характеру, що згодом дозволило впливати навіть на ті категорії населення, які не цікавилися політикою і не читали пресу. Робота цензури була переорієнтована. Замість цензорських перевірок і

вилучень «шкідливого матеріалу» управління проводило роз'яснювальні бесіди з редакторами про те, як необхідно подавати матеріали [47].

Тривала робота і з політичного виховання населення післявоєнної Німеччини. З ним працювали громадські організації, профспілки та об'єднання. Активно проходило політичне життя: були відновлені чотири антинацистські політичні партії, розгорнута робота партійних друкованих видань, створені органи самоврядування на місцях, відбувалися різного рівня вибори тощо. Водночас бібліотеки очистили від нацистської літератури і заповнили творами світової класики [47].

Підсумком діяльності управління в політичній сфері було створення СЄПН, яке привело до певних ускладнень як всередині створеної партії у Східній Німеччині, так і в країні загалом. Штучно створена, вона вимагала величезних сил і засобів для підтримування її як провідної політичної сили Східної Німеччини. Розхитувала ситуацію й активна антирадянська пропаганда Заходу, яка ставала все активнішою до 1947 р.

Німецький історик Р. Рюрупа, розмірковуючи про те, «як німці поставилися до пам'яті про війну», констатував, що «більшість німецького населення сприйняло 1945 рік як поразку, а звільнення від нацизму – як поневолення. Значна частина німців у перші повоєнні роки була не в стані відкрито критикувати діяльність Німеччини у Радянському Союзі. На перший план вийшли власні страждання і втрати... Ледь пройшли перші страхи, почали говорити про несправедливість інших, про «юстицію переможців» [47].

Вищезазначене доводить, що пропагандистська робота серед військ і населення Німеччини в період безпосереднього перебування радянських військ на її території була чи не найскладнішою серед інших європейських країн. Це спричинене наступними факторами: страх німців перед радянською окупацією загалом, напружені очікування німецьких військовослужбовців розплати за воєнні злочини, нагнітання жахів, що пов'язані із приходом Червоної Армії. Негативну роль у роботі з місцевим населенням відігравали агресивні відчуття радянських військовослужбовців, які опинились на землях головного противника у війні.

7.2. Пропагандистська діяльність німецьких антинацистів напередодні та під час вступу Червоної Армії на територію Європи

Німецький антинацистський рух умовно можна поділити на дві паралельно діючі течії: перша – антинацисти із військовополонених Радянського Союзу; друга – німецький рух на території Німеччини та німецькі антинацисти в еміграції. Діяльність обох течій мала як спільну мету – розгром гітлерівської армії та завершення війни, так і реалізацію окремих цілей, серед яких – надання допомоги Радянському Союзу як державі, що взяла на себе основний тягар у розгромі гітлеризму (перша течія), усуненні від влади Націонал-соціалістичної партії та підтримки Комуністичної партії Німеччини (друга течія). Зупинимося докладніше на особливостях прорадянської діяльності кожної з них.

Створення антинацистської організації у таборах для військовополонених перебувало під безпосереднім контролем військово-політичного керівництва СРСР [48, с. 60]. За вказівкою Л. Берії був складений детальний план роботи, аналіз якого дає підстави вважати, що формування антинацистського руху серед військовополонених, яких утримували на території СРСР, проходило у три етапи. Перший – підготовка необхідної організаційно-політичної бази для розгортання антинацистського руху серед військовополонених (1941 – 1942 рр.). Другий – створення Національного комітету «Вільна Німеччина» та «Союзу німецьких офіцерів» (СНО), забезпечення їх функціонування (1943 – 1944 рр.). Третій – реорганізація НКВН та СНО, їх ліквідація (1945 р.) [49, с. 110]. (Додаток Ш)

Дотримуючись часових показників досліджуваного нами періоду, зупинимося на двох останніх. Саме в цей період радянські органи спецпропаганди та німецькі комуністи, які перебували в СРСР, розгорнули особливо енергійну роботу в таборах військовополонених солдатів та офіцерів німецької армії.

Варто зазначити, що Радянський Союз планував використовувати антинацистський рух не тільки для пропаганди, але й для вирішення своїх зовнішньополітичних завдань. Німецькі антинацисти в СРСР були, зокрема, певним засобом тиску на Великобританію і США з метою спонукати союзників до

якнайшвидшого відкриття Другого фронту в Західній Європі [50, с. 172; 51]. З цією метою Й. Сталін попередньо зондував можливість укладення сепаратного миру з Німеччиною. Для ведення діалогу з німцями Радянському Союзу потрібно було створити собі політичного партнера в особі опозиційного А. Гітлеру представництва німецького народу та армії. Роль «Німеччини без Гітлера» могли б взяти на себе організації антинацистів, які були створені в тилу СРСР [50, с. 172]. А. Бланк, один з перших авторитетних дослідників діяльності антинацистських об'єднань німецьких військовополонених, зауважив, що «радянські офіцери готували з німецьких військовополонених не тільки ідеологічних противників Третього райху, а й майбутніх будівників демократичного суспільства в післявоєнній Німеччині». Такої ж думки дотримується професор В. Галицький: «... німецькі антинацисти перебували під контролем вищих партійних органів СРСР. Ця робота була спрямована на використання антинацистських об'єднань німців не тільки під час війни, але й після неї» [52]. Це підтверджує й німецький дослідник В. Бреєр: «...НКВН був набагато важливішим органом, ніж пропагандистський комітет. Він був основою для наступного будівництва НДР» [53]. Та й сам Маніфест, який було підписано при створенні Комітету, по суті, оголосив цю організацію представництвом німецького народу.

Причому спочатку передбачалося створити в особі НКВН і СНО німецький уряд в еміграції. Однак, кремлівське керівництво розуміло, що відкрите проголошення антинацистських організацій, які до того ж перебували в межах СРСР, таким урядом могло зруйнувати антигітлерівську коаліцію. Тому нарком закордонних справ В. Молотов, розмовляючи 26 липня 1943 р. з британським послом в Москві А. Керром, запевняв, що Комітет «Вільна Німеччина» виконуватиме виключно пропагандистську функцію [50, с. 175].

Забігаючи наперед, відзначимо, що перші дзвінки занепокоєння радянського керівництва з приводу створення НКВН і СНО вже проглядаються навесні 1944 року. Так, 19 травня, виступаючи на нараді, начальник Головного політуправління (ГоловПУ) Червоної Армії генерал-полковник О. Щербаков вимагав уважно стежити за керівниками вищезазначених організацій, оскільки у

«них свої плани», а деякі з них хочуть «протиставити Радянський Союз союзникам». Він відзначив, що «генерал В. Зейдліц надав нам кілька документів, у яких пропонувалося оголосити Національний комітет німецьким урядом і дати тим самим йому можливість вести роботу як тимчасовому або напівуряду ». Тоді начальник ГоловПУ ще не вів мову про їх розпуск, а зазначав: «Слід працювати так, щоб ми їх використовували у цілях Червоної Армії, і не допускати того, щоб вони нас використовували» [50, с. 206].

Трохи більше, ніж через 4 місяці, 30 вересня 1945 р., Л. Берія направив Й. Сталіну повідомлення, в якому, посилаючись на рішення конференції глав урядів СРСР, США і Великобританії (1945 р., Берлін), просив згоди на ліквідацію НКВН і СНО. А ще через місяць «закритим» рішенням Політбюро ЦК ВКП (б) ці організації були розпущені [50, с. 205]. Вже 2 листопада 1945 р. вони оголосили про свій саморозпуск: «... в результаті повного знищення гітлерівської держави і діяльності демократичного блоку антинацистських партій, яка розгорнулася в Німеччині, відпадає необхідність подальшого існування Національного комітету «Вільна Німеччина» і Союзу німецьких офіцерів ...» [8].

Після розпуску НКВН більшу частину його членів повернули у звичайні табори військовополонених, незначній частині дозволили виїхати у Німеччину вже у листопаді 1945 р., 5 генералам та 100 офіцерам – у вересні 1948 р., ще частині – у квітні 1950 р. В основному вони оселились на території тогочасної Німецької Демократичної Республіки [51].

Повертаючись до етапу зародження антинацистських організацій, зазначимо, що під час роботи з німецькими військовополоненими з'ясувалося, що в багатьох із них не було твердих нацистських переконань. Особливо антивоєнні та антинацистські ідеї почали проявлятися із переходом бойових дій із території СРСР на країни Європи. Отже, у 1944 – 1945 рр. антинацистський рух набуває усе більшого розмаху.

Центрами роботи із військовополоненими були тилові табори. Відділення та групи НКВН діяли в 300 таборах військовополонених. Для роботи в них були спрямовані агітбригади, до складу яких входили письменники, художники, кінооператори. Вони проводили індивідуальні й колективні бесіди з військово-

полоненими, організовували вечори запитань і відповідей, читали лекції, розповсюджували політичну й художню літературу. Велику допомогу надавали емігранти з Німеччини. Так, посади вихователів у таборах були укомплектовані, в основному, німецькими антинацистами. Разом із ними члени агітаційних бригад проводили з військовополоненими зібрання, мітинги, конференції [54, с. 123].

Радянська спецпропаганда ефективно використовувала демократичні організації полонених, серед яких наймасовішим і найвідомішим був Національний комітет «Вільна Німеччина», який ще в 1943 р. поклав початок широкому антинацистському руху німецьких військовополонених та емігрантів у СРСР. У 1944 – 1945 рр. НКВН та Союз німецьких офіцерів були одними з найбільших підрозділів загальнонімецького Опору. Та варто наголосити, що уся діяльність Національного комітету проходила за сприяння й допомоги командування та політорганів Червоної Армії. Головному управлінню було доручено підтримувати постійний контакт із цією організацією, про що свідчить тематична близькість листівок і звукомовних передач [55, с. 34–35].

Станом на 1945 рік майже 90% німецьких солдатів, понад 7 тисяч офіцерів і 51 генерал приєдналися до цього руху [54, с. 123]. Проте у своїх початкових свідченнях полонені генерали не виявляли справжніх настроїв. Багато з них з метою «зберегти честь мундира» свідчили в дусі офіційної пропаганди (до таких можна віднести, наприклад, генералів Г. Гейне, А. Тровітца [56, с. 30]). Дещо інший характер має заява генерала піхоти барона фон Лютцова: «Зейдліца я добре знаю. Мені, старому генералові, звісно, важко змінювати свої переконання, і в короткий термін я цього зробити не можу, але я ні до чого не маю готових упереджень». Водночас були і цілком позитивні висловлювання, наприклад, командир 41-го танкового корпусу генерал-лейтенант Е. Гофмейстер висловлювався щодо НКВН так: « Я обов'язково хочу бачити Зейдліца. Ми з ним знайомі вже 20 років... Його пропаганді пощастило передбачити правду» [56, с. 31].

Командир 12-го армійського корпусу генерал-лейтенант В. Мюллер на запитання «Чи є люди, здатні авторитетно протиставити себе Гітлеру та стати організаторами антинацистського визвольного руху?», відповів: «...думаю є, і

насамперед я маю на увазі генерал-фельдмаршала Е. Манштейна. В авіації такою особою може бути генерал В. Ріхгофен». Водночас генерал В. Мюллер наголосив, що для формування у німецьких офіцерських колах антигітлерівського руху НКВН для цього недостатньо. Необхідно, щоб нині виступили такі люди, як я і мої товариші-генерали, які не входять до складу Національного комітету «Вільна Німеччина». Ми ще вчора були в армії й самі билися. Ми зможемо знайти переконливі слова» [56, с. 32].

Згодом полонені генерали звернулись із закликами та зверненнями до німецької армії та народу, а також з особистими листами до генералів, командувачів німецькими військами на радянсько-німецькому фронті. Спочатку ці звернення були сприйняті солдатами, й особливо офіцерами, з недовірою. Але нові листівки зі зверненнями від генералів, з їх підписами та портретами, фотографіями із життя та побуту, неспростовні факти про події на фронті і т. ін. усе більше розбивали початкові сумніви. Німецькі солдати та офіцери в більшості своїй змушені були визнати як достовірність факту полонення генералів, так і достовірність їхніх звернень.

До Союзу німецьких офіцерів вступив і генерал-фельдмаршал Ф. Паулюс, що підвищило ефективність діяльності німецьких антинацистів. Спочатку він висловлювався проти таких дій своїх співвітчизників, які, на його думку, ганьбили честь і гідність солдатів та офіцерів. Але згодом, під впливом подій на фронті, він змінив свою думку і 8 серпня 1944 року виступив із заявою, в якій сказав: «Вважаю своїм обов'язком заявити, що Німеччина повинна усунути А. Гітлера...» [54, с. 124]. Ця заява, яку поширили на фронті й у Німеччині, привернула особливу увагу військовослужбовців вермахту. За свідченнями самих полонених, в усіх частинах солдати та офіцери обговорювали її незважаючи на сувору заборону командування. За свідченням єфрейтора Шпіца з 45-ї піхотної дивізії: «Листівка із зверненням Паулюса мала значний вплив і покінчила з усіма коливаннями стосовно звернень 17 генералів» [57, с. 36].

Особливу увагу члени НКВН відводили пропаганді безпосередньо на фронті. Так, у кожній діючій армії працювала група уповноважених із перевірених

антинацистів для організації пропагандистської діяльності руху «Вільна Німеччина» у німецьких військах [10, с. 431]. Уповноваженим було доручено підбирати на фронтах невеликі групи співробітників із надійних військовополонених-антинацистів. Була налагоджена система роботи фронтових антинацистів, яка зводилася до такого: фронтовий уповноважений відповідав за пропагандистську роботу на всій ділянці фронту; довірена особа відповідала за пропагандистську діяльність на ділянці однієї армії; помічник чи довірена особа несла відповідальність за пропагандистську діяльність на ділянці дивізії [10, с. 432]. Ця система взаємодіяла зі структурами спецпропаганди Червоної Армії та збереглася до завершення війни.

Разом із радянськими спецпропагандистами фронтові антинацисти організували розповсюдження за лінією фронту друкованих видань НКВН, готували та видавали у фронтових друкарнях оперативні листівки, брали участь у випуску передач гучномовних установок, через військові радіостанції налагоджували зв'язок із німецькими радистами, готували військовополонених до відправлення через лінію фронту, оформлювали дозволи з відправки надійних антинацистів із військовополонених у тил противника для пропаганди ідей НКВН, брали участь у створенні спецкореспондентів та їх роботі на фронтах із підготовки військовополонених у якості пропагандистів.

Підключали Національний Комітет «Вільна Німеччина» й до реалізації однієї із важливих форм роботи в цілях радянської пропаганди – відпускання військовополонених з метою агітації на лінії фронту і в тилу противника. Серед основних цілей таких дій були: організація через військовополонених переходу німецьких солдатів та офіцерів у полон до Червоної Армії; розповсюдження радянської агітаційної літератури; доставка листів військовополонених своїм товаришам по частині і рідним у Німеччину; вивчення політико-морального стану військ противника; розповсюдження ідей НКВН [58, с. 119–132].

Перекидання військовополонених здійснювалось двома формами: від імені Червоної Армії; від імені Національного Комітету «Вільна Німеччина» і «Союзу німецьких офіцерів» [58].

Змішування цих форм не допускалось. У першому випадку військовополонені інструктувались робітниками 7 відділень, які використовували при обробці і підготовці полонених і засланих анти нацистів. У другому – інструктаж проводився уповноваженими Національного Комітету або його довіреною особою під контролем працівників 7 відділів [59, арк. 2].

Та найбільшим досягненням Національного комітету «Вільна Німеччина» в досліджуваний період була організація пропагандистської роботи через засоби масової інформації. Так, на той час він випускав газети «Вільна Німеччина» та «Вільна Німеччина в ілюстраціях» [10, с. 425].

Перша була спрямована не на читачів, які потребували детального викладення матеріалів, а розрахована на політично зрілих солдатів та освічених офіцерів. Боротьба проти нацизму була в центрі уваги газети, її публікації закликали до створення нової демократичної Німеччини. Активно висвітлювала газета інформацію про хід воєнних дій, коментуючи їх. Найбільше сприяли антинацистській пропаганді щотижневі огляди К. Марона та оглядові статті на військову тематику генералів Зейдліца, Латтмана, полковника Штайдля та інших колишніх командирів німецьких з'єднань та частин [10, с. 427].

Вагоме місце на сторінках «Вільної Німеччини» відводилося повідомленням про становище в Німеччині, особливо про труднощі, які замовчувала офіційна гітлерівська пропаганда, злочинні дії німецької армії на окупованій радянській території, описи життя в концтаборах. Варто відзначити, що газета проголошувала думку, що весь німецький народ причетний до злочинів Гітлера, оскільки не чинив опору його політиці [10, с. 426].

Газета «Вільна Німеччина в ілюстраціях» публікувала майже самі фотографії та малюнки, які супроводжувалися невеликим текстом [10, с. 428]. Але вона була надзвичайно ефективним пропагандистським засобом, особливо для аудиторії з невисоким рівнем освіти. На шпальтах газети розміщували ілюстрації поточних подій на фронтах, німецьких солдатів та офіцерів, що складали зброю, зруйновані міста тощо.

У підпорядкуванні НКВН була й радіостанція з однойменною назвою «Вільна Німеччина», яка в 1944 – 1945 рр. випускала від 4 до 8 радіопередач щодобово. Останні велися на коротких, середніх і довгих хвилях; містили повідомлення про акції спротиву нацистському режиму, інформацію про зростаючу силу гітлерівської коаліції, коментарі щодо становища на фронтах, виступи представників різних партій, союзів та організацій, промови католицьких та євангелістських священнослужителів. Були й спеціальні радіопередачі до оточених угруповань військ [10, с. 429]. Популярними були радіопередачі «Для Батьківщини». У них військовополонені розповідали про своє життя в таборах, передавали вітання рідним і знайомим. У цих передачах брали участь хори і солісти з таборів військовополонених. Транслявали також музичні передачі, зазвичай передавали музику заборонених у Німеччині композиторів [10, с. 430].

Про пропагандистську діяльність вищезгаданих газет і радіостанції говорять численні свідчення німецьких військовополонених. Стосовно радіостанції «Вільна Німеччина» навіть збирали добірку секретних документів. Її передачі записували та аналізували для відпрацювання заходів на випередження дії її повідомлень. Крім цього, іноземні радіостанції (Великобританії, США, Швейцарії) неодноразово посилялися на повідомлення «Вільної Німеччини».

Особливо важливого значення набувала діяльність уповноважених і груп Національного комітету під час звільнення країн Європи в період наступальних операцій Червоної Армії, які завершувались оточенням частин, з'єднань та угруповань німецьких військ. У таких умовах представники НКВН організували й вели радіопередачі, складали й розповсюджували листівки, відправляли особисті листи командирам корпусів, дивізій, бригад; надсилали парламентарів у гітлерівські гарнізони.

Новий широкий наступ Червоної Армії призвів до перенесення бойових дій на територію Німеччини. Антинацистам доводилось організувати та проводити пропагандистські заходи в умовах, коли за наказом гітлерівського військово-політичного керівництва гарнізони ряду фортець продовжували боротьбу навіть в оточенні. А місцеве цивільне населення було сповнене, з одного боку, страхом

можливого покарання з боку радянських військ, з іншого – у зв'язку із жорсткими заходами з боку влади підтримувало антивоєнні й тим більше антинацистські думки. Так, за свідченням танкіста 6-ї роти 29 піхотного полку 12 танкової дивізії Е. Григера: «Есесівці здійснювали всебічний контроль за поведінкою та думками самих німців, відловлювали й придушували прихильників антинацистського режиму. Берлін переповнений есесівцями, які заарештовують за найменше незадоволення» [60, с. 17].

Враховуючи такий стан справ, спецпропаганда НКВН доповнилася такими питаннями, як порятунок міст і їхніх мешканців; запобігання безглуздій загибелі німецьких солдатів та офіцерів; організація вступу Червоної Армії у Німеччину та просування її територією.

При цьому варто зацентрувати увагу на тому, що хоча НКВН і радянські пропагандисти вели спільну діяльність, їх аргументації суттєво відрізнялись. За прерогативу обидві течії визначали – вихід Німеччини з війни, проте кожна мала своє уявлення щодо пропагандистського забезпечення досягнення результату.

Розуміння цієї відмінності у поглядах слід черпати з моменту створення НКВН і СНО. Радянські керівники усвідомлювали, що з вуст своїх співвітчизників будь-яка інформація німецькими військовослужбовцями та цивільним населенням сприйматиметься більш позитивно, ніж від представників ворожого табору. Для цього необхідно було забезпечити серед тих антинацистів, які схилились до підтримки дій СРСР, віру у певну самостійність їх діяльності. Так, на думку німецького дослідника К. Кунтце, терміни «національний», «вільний» та «німець», які були у назві комітету, свідчили про те, що Радянський Союз, принаймні на початках, був готовий надати цій організації можливість встановлення власної ідеології [61].

При цьому не слід забувати, що якщо країни антигітлерівської коаліції, з точки зору німецьких антинацистів, виступали в боротьбі проти А. Гітлера як зовнішня сила, то НКВН ставив своїм завданням повалення фюрера силами самих німців [50; 52]. Адже підписаний ще у 1943 р. Маніфест гарантував амністію всім тим прихильникам Гітлера, «які своєчасно і на ділі відречуться від усього і

долучаться до руху за вільну Німеччину», закликав солдатів і офіцерів на фронті «сміливо розчищати собі дорогу на батьківщину, до миру» [8].

Загалом головними питаннями політичної обробки військовополонених від імені НКВН були: роз'яснення мети і завдань Комітету; заклики до боротьби за звільнення народу від гітлерівської «кліки»; надання допомоги німецьким військовополоненим на території СРСР; розповсюдження інформації про ставлення росіян до німецького цивільного населення, про Радянський Союз; підтримка патріотичного обов'язку німців у сприянні якнайшвидшому закінченню війни та уникненню даремних жертв [36, с. 10].

Особливість пропаганди НКВН і СНО полягала, перш за все, в підкресленні національного моменту, необхідності повалення Гітлера німецьким народом, а також в розробці плану, згідно з яким вермахт повинен був повернутися в колишні межі райху і віддати завойовані території. Тільки так можна було отримати моральне право на ведення самостійних мирних переговорів і запобігти розгрому Німеччини переможцями. Але це суперечило лінії союзників, які прагнули вести війну до капітуляції вермахту [50, с. 188].

Щодо кінцевої мети діяльності німецьких антинацистів, яскраво свідчать слова правнука О. Бісмарка, офіцера люфтваффе Г. Ейнзиделя, який також поставив свій підпис під Маніфестом: «Зберегти Німеччину – це була наша політична мета. І ще ми хотіли зберегти життя тисяч солдатів, які воювали на фронтах. Ці прагнення НКВН збігались з інтересами Радянського Союзу». При цьому він підкреслив: «Це повинні були зробити ми – німці, а не ви і ваші союзники у Другій світовій війні» [62].

Відмінність акцентів розуміло й радянське військово-політичне командування. Це підтверджують рядки із директиви ГоловПУ Червоної Армії від 21 липня 1943 р.: «Національний комітет виходить у своїй політичній роботі з національних німецьких інтересів, намагається запобігти катастрофі, до якої Гітлер уже привів Німеччину. Комітет намагається врятувати те, що ще можна врятувати» [50, с. 187].

Водночас Головне політичне управління наголошувало, що в «пропаганді, яка проводиться Червоною Армією, ці проблеми не повинні порушуватися.

Продовжуючи розвивати в нашій пропаганді теми і гасла, що розкривають безперспективність для німців результату війни, слід робити особливий наголос на успіхи радянських військ, невідворотність поразки Гітлера та на закликах до добровільної здачі в полон офіцерів і солдатів» [50, с. 188].

Цю ж вимогу згодом підтвердив О. Щербаков, який на нараді з пропагандистами від 19 травня 1944 р. підкреслив недопустимість змішування двох напрямів в пропаганді: Червоної Армії і НКВН [8].

При цьому слід розуміти, що у 1944 р. перед радянськими пропагандистами ставилися нові завдання: не просто послабити бойовий дух ворога, але й схилити його до масової та організованої капітуляції. Відповідно пропагандистські матеріали (накази, ультиматуми, звернення) здебільшого містили інформацію офіційного сухого характеру [8].

З іншого боку, пропаганда НКВН апелювала не до залякування, а до переконання. Так, наприклад, восени 1944 року він опублікував звернення до німецького народу проти Гітлера, в якому терпляче і наполегливо роз'яснював: «Надії на компромісний мир, на розкол союзників, на «атлантичний вал» зазнали краху, вони виявилися безпідставною балаканиною Гітлера» [8]. Варто підкреслити, що в адресованих від імені Комітету закликах до німецьких військовослужбовців «пропаганда ненависті», за винятком ненависті до Гітлера, була неприйнятною [50].

Отже, створена радянським військово-політичним керівництвом база для антинацистської роботи з території СРСР несла виразну прорадянську лінію та сприяла роботі органів спецпропаганди напередодні й під час вступу Червоної Армії на територію країн Європи [48].

Водночас саме через тилове розташування вона не могла охопити увесь спектр завдань антинацистської діяльності, які ставило перед собою військово-політичне керівництво СРСР у пропагандистській площині війни з Німеччиною. У цих умовах значно посприяли вступу Червоної Армії на територію Європи і, зокрема, гітлерівської держави, німецькі антинацисти, які діяли у той час на території Німеччини та інших країн світу.

Підкреслимо, що діяльність німецьких антинацистів на території своєї країни та в еміграції не була породжена Радянським Союзом, а виникла стихійно, одразу, щойно нацисти прийшли до влади. А вже на літо 1944 р. на території Третього Райху діяла низка активних центрів антинацистського Опору. Так, за словами німецьких військовополонених, відпускники розповідали про окремі виступи і навіть демонстрації проти війни, які нібито відбувались у Кельні, Ессені, Дюссельдорфі, Дортмунді та інших центрах Рурської області [63, с. 14]. Достовірність цих випадків у певному розумінні є сумнівною. Але сам факт їх розповсюдження був на користь радянській пропаганді й створював сприятливе підґрунтя для переходу бойових дій у Німеччину.

Вагоме місце в антинацистській боротьбі відіграло молоде покоління німців. Наприклад, унтер-офіцер Хустер, захоплений у полон на 2-му Українському фронті, повідомив, що в Лейпцизі членів Союзу гітлерівської молоді нерідко підіймали за тривогою для знищення розкиданих за ніч листівок та розклеєних по місту антинацистських гасел та плакатів. Німецький офіцер, старший лікар 4-го батальйону 207-го піхотного полку 97-ї піхотної дивізії Г. Шнайцер, розповідав про підпільну антинацистську діяльність студентів Мюнхенського університету. «Організація студентів, – зазначав він, – володіла таємною друкарнею, де друкували листівки, спрямовані проти Гітлера, Геринга, Геббельса, розмножували радянські та англійські оперативні зведення і т. ін.» [63, с. 15].

Чутки про розгалужену організацію антинацистської молоді передає також полонений А. Ріхард, ефрейтор 283-го полку. Він заявив, що під час перебування у відпустці він чув, що «у Берліні, Магдебурзі, Лейпцизі та Дессау існують підпільні організації, більшість членів яких – молодь» [63, с. 16].

Активно діяли й антинацисти Середньої Німеччини. Тут, серед іншого варто згадати нелегальну конференцію на заводі Лютцендорфа в грудні 1944 р. На ній лунали доповіді щодо програми дій зі створення антигітлерівських комітетів, утворення збройних груп самооборони, контролю над складами продовольства тощо. За пропозиціями іноземних робітників – італійців, голландців, французів, поляків – було вирішено посилити контакт із їхніми організаціями [64, с. 139].

Окреме місце в русі Опору відіграла організація «Антинацистський німецький народний фронт» (АННФ), лідером якого був робітник-машинобудівник Г. Гутцельман. Основою його діяльності було розповсюдження листівок, видання щомісячного машинописного журналу «Будильник», керівництво підпільними групами на великих підприємствах, у казармах, в'язницях [64, с. 111]. Водночас члени АННФ вважали, що «... неможливо усунути Гітлера за допомогою листівок і закликів» [64, с. 111], а тому паралельно готували із найбільш надійних членів бійців для повстання.

Керівництво АННФ встановило тісну співпрацю з підпільною організацією «Братське співробітництво військовополонених», створеною радянськими воїнами у Перлахському таборі. Метою цієї організації було перешкоджання воєнному виробництву, підрив бойового духу гітлерівської армії, підготовка спільно з німецькими антинацистами збройних повстань; здійснення саботажів на підприємствах [64, с. 112].

Дізнавшись про замах на А. Гітлера, який готувався здебільшого силами соціал-демократичної партії, німецькі підпільники за підтримки Комуністичної партії пішли на такий крок, як налагодження контакту із заколотниками. Щодо такого «союзу» Ф. Якоб, провідний німецький антинацист, висловився так: «У теперішньому становищі ми згодні на союз навіть із дияволом, аби здійснити державний переворот» [64, с. 131].

Як відомо, замах на Гітлера декілька разів відкладався і в результаті, запланований на 20 липня 1944 року, так і не досяг мети.

Для діяльності німецьких антинацистів відтоді починається складний період. Прибічники фюрера вирішили знищити не тільки безпосередніх організаторів замаху (їх було лише кілька десятків), але й загалом усіх противників гітлерівського режиму. Унаслідок масових облав багато підпільників були схоплені й засуджені до смертної кари.

Яскраво характеризує ситуацію полонений обер-лейтенант В. Пауль, командир 2-ї роти 501-го піхотного полку 290-ї піхотної дивізії, який казав, що в Німеччині панують СС, тому важко сказати, що думають у народі [60, с. 27]. Ці

слова певним чином підтверджують свідчення обер-солдата Г. Борхарда з 2-ї роти розвідбатальйону 14-ї танкової дивізії, який, перебуваючи на Штеттинському вокзалі в Берліні, побачив, що на площі біля вокзалу та на прилеглих вулицях зібралось багато людей. Усі закликали завершувати війну: «Гітлер – винуватець війни! Геть війну!». Незабаром на вулицях з'явилися бронемашини. Есесівські частини поставили на наріжних кутах кулемети. Та після того, як народ було розігнано, антивоєнні та антигітлерівські гасла продовжували лунати з вікон і балконів прилеглих будинків» [65, с. 14].

Але навіть у цей важкий час боротьба антинацистів не припиняється. Уцілілі організації продовжували виготовляти і розповсюджувати листівки, які закликали до припинення війни. Тривала пропагандистська робота серед військ і німецького населення, а також у таборах військовополонених.

Жорсткий гітлерівський терор, який завдав значних втрат антинацистському підпіллю, мав і такі наслідки, яких нацисти не передбачали. Репресії озлоблювали тих, хто був у неволі, сприяли їх подальшому зближенню. У цих умовах важливу роль у своїй боротьбі німецькі антинацисти відводять військовополоненим та іноземним працівникам, що перебували на території Німеччини. У рамках цього був налагоджений зв'язок із лазаретами, казармами запасних частин і т. ін. Дезертирам допомагали переховуватися. Інколи вдавалося встановлювати важливі контакти із солдатами інтендантських та інших установ, через які були отримані зброя і боєприпаси [64, с. 113].

Проблема людських резервів стала основною для нацистської Німеччини. Величезні втрати особового складу на радянсько-німецькому фронті змусили німецьке військово-політичне керівництво використовувати у промисловості і сільському господарстві більшу кількість іноземних робітників та військовополонених. Із цього приводу можна навести свідчення полоненого Ф. Оффенбахера, ефрейтора 342-ї піхотної дивізії, від 1 листопада 1944 року, який був у Берліні і «... звернувся з питанням до перехожого, але він йому відповів іноземною мовою. Тоді він звернувся до іншого, але і той виявився іноземцем» [66, с. 20]. Про велику кількість іноземців свідчать слова полоненого

солдата 5-ї роти 1086-го піхотного полку 545-ї піхотної дивізії Лерке: «У Бремені до війни нараховувалося 400 тисяч мешканців, зараз – 300 тисяч, водночас у місті 400 тисяч іноземців» [60, с. 15].

Матеріально-побутові умови іноземних робітників у Німеччині були вкрай важкими. При цьому німці ставили уродженців різних країн Європи в нерівні умови. У найгірших умовах перебували радянські громадяни. Зарплата іноземних робітників, незважаючи на походження, була мінімальною, а становище зведене до жебрацтва.

Німецькі антинацисти використовували це на свою користь і залучали іноземних робітників до активної антинацистської діяльності, організовуючи за їхньою участю таємні збори на виробництвах і підприємствах. Ландрат одного з уїздів Східної Пруссії 5 липня 1944 року надіслав бургомістрам, місцевим поліцейським та начальнику районної жандармерії копію повідомлення урядового документа про таємні зібрання іноземних робітників і вимагав «негайно звернути увагу на такого роду збори та доповідати про такі випадки» [66, с. 28].

Результат діяльності іноземних працівників-антинацистів був очевидний, оскільки, наприклад, у жандармському відділку Ебенроде було виявлено повідомлення: «Про поведінку та настрої військовополонених та іноземців»: «Усі військовополонені налаштовані проти Німеччини. Завдяки вільному виходу французьких і бельгійських військовополонених, вони ходять разом із усіма нечистими елементами та дізнаються про всі воєнні та політичні події швидше, ніж німецькі співвітчизники. У військовополонених, які працюють у ремонтних радіомайстернях, є можливість слухати закордонні радіопередачі» [66, с. 29].

В одному з документів державної прокуратури Німеччини від 18 липня 1944 року говориться про викриття великої організації у Лейпцизі, яка нараховувала приблизно 8 тисяч так званих «східних» робітників. В іншому документі, який був складений 29 серпня головним управлінням державної безпеки СС, перелічуються 18 міст, у тому числі Берлін, Гамбург, Лейпциг, Мюнхен, Дортмунд, у яких за нелегальну роботу було проведено 1660 арештів радянських громадян, примусово вивезених до Німеччини. У тому ж документі вказується, що у Брауншвейзі, Хемниці,

Карлових Варах викриті зв'язки німецьких комуністів зі східними робітниками та військовополоненими [67]. Це свідчить, що співробітництво німецьких та іноземних антинацистів було одним із факторів, які підривали гітлерівський режим та сприяли входженню Червоної Армії на територію Європи, і зокрема в Німеччину.

У другій половині 1944 року тимчасові зв'язки, які існували між центрами підпільної боротьби, уже не відповідали вимогам часу. У цих умовах, враховуючи ситуацію на фронтах та всередині країни, керівництво Комуністичної партії Німеччини (КПН) висунуло таке завдання: об'єднати німецьких антинацистів та створити єдине національне керівництво для боротьби проти гітлерівського панування. У вирішенні цього важливого завдання значна заслуга належить А. Зефкову, Ф. Якобу і Б. Бестлейну. Вони зв'язалися з підпільною антигітлерівською організацією в Тюрингії, із групою Шумана в Саксонії, антинацистами Рура, Гамбурга, Баварії, антинацистськими організаціями, які діяли серед солдатів, іноземних робітників і військовополонених [68]. Спільно була відпрацьована лінія об'єднання всіх антинацистських кіл в єдиний рух Опору.

Станом на літо 1944 р. керівництво КПН підтримувало зв'язок з антинацистськими організаціями у 26 містах та районах Німеччини, координувало діяльність близько 10 тисяч активних борців-антинацистів [67].

Німецький рух Опору налагодив співробітництво з НКВН, який постачав у Німеччину свої матеріали та агітаційні брошури західних держав і т. ін. У березні 1944 р. НКВН у спеціальному зверненні до німецького народу та армії сформулював «25 пунктів, які ведуть до завершення війни» [63, с. 122]. Ця розгорнута програма дій віднайшла відгук у підпільних борців на території Німеччини, і вони робили все можливе, щоб ознайомити з нею широкі кола населення.

Від цього часу діяльність антинацистських груп спрямовувало ядро центрального оперативного керівництва КПН. Радіопередачі, які проводилися Центральним комітетом КПН, Національним комітетом «Вільна Німеччина», а також передачі Московського радіо були важливим джерелом регулярного й швидкого прийому всіх вказівок та директив, які надходили від ЦК КПН.

У відповідь на зростаючу роль антинацистів у Німеччині повсякчас проводились облави, масові арешти. Цей факт, у свою чергу, активізував роботу антинацистів в еміграції. Антинацистські німецькі організації існували, зокрема, у Мексиці («Латиноамериканський комітет вільних німців»), у США («Німецько-американська надзвичайна конференція»), Канаді («Німецько-канадська федерація»), в Уругваї («Вільний німецький клуб»), у Чилі та Коста-Ріці (товариства «Вільна Німеччина»), в Англії («Вільна німецька молодь у Великобританії»), у Швеції, Данії, Швейцарії (організації «Вільна Німеччина») [63, с. 120].

Антинацисти, які діяли на території Німеччини, установили взаємозв'язок із закордонними однодумцями, в яких відчували потужних союзників.

Та робота емігрантів-антинацистів відрізнялася своїми складнощами. Як і в Німеччині, в європейських країнах (навіть найбільш демократичних на той час) емігранти змушені були діяти в підпіллі. Їх робота суттєво ускладнювалася ще й тому, що в більшості європейських країн, де проживали німецькі емігранти, вони перебували в дуже важких матеріальних умовах [63, с. 52]. Так, учасники руху у Франції, Бельгії, Голландії та інших окупованих країнах не мали в необхідній кількості ні друкарень, ані поліграфічної техніки та матеріальних засобів. Окремі з них створювали партизанські групи і добували необхідне для себе устаткування або переходили до збройної боротьби: брали участь у диверсіях, звільняли політичних в'язнів, попереджали населення про заплановані каральні походи есесівців [63, с. 124].

Здебільшого усі вони розглядали звернення німецького руху Опору та НКВН як свою програму і на підтримку вищезазначених організацій налагодили випуск великої кількості листівок і ряду газет. Так, центральним органом Західного комітету була газета «Народ і Батьківщина». На Середземному узбережжі випускалася газета «Результат», а для групи німецьких військ у Південній Франції – газета «Німецька воля», «Наша батьківщина», у Бельгії – газета «Правда» [63, с. 123].

Антинацистська діяльність емігрантів не полягала тільки у виданні друкованої продукції, а була дуже різноплановою: це залучення на свій бік нових прихильників

антигітлерівського руху, керівництво діяльністю антинацистів як усередині Німеччини, так і в країнах Європи; постачання пропагандистської літератури на територію Німеччини та на фронт. Водночас сильний вплив на діяльність антинацистів мала переможна хода Червоної Армії та наближення фронту до кордонів Німеччини, які в силу суб'єктивних й об'єктивних причин сприяли збільшенню антивоєнних й антинацистських настроїв серед німецьких військовополонених.

У цей час антинацистські організації надавали важливе значення роботі серед солдатів. Зокрема, випускалися листівки-звернення до солдатів фронтових і тилкових частин, у яких викривалися питання, які замовчувала німецька пропаганда. Систематично використовувались особисті зустрічі із солдатами, які прибували з відпустки, установлювалися номери польової пошти для пересилання на фронт літератури.

Продовжувалась антинацистська агітаційна робота в містах, до якої все ширше почали залучатися мешканці німецьких міст. Житель Берліна А. Гус розповідав, що на вулицях міста нерідко можна було натрапити на листівки антинацистського змісту, які були надруковані на машинці: «Німці, що працюєте на заводах! Не дозволяйте витискати з вас соки! Працюйте повільно, тоді війна закінчиться швидше! Геть гітлерівський режим, геть фашизм!» [64, с. 13]. Після бомбардувань на руїнах будинків часто з'являлися написи: «Усім цим ми зобов'язані любому фюреру» або «Нехай нами править посланець бога, а вбивця з Берхгесгадена – геть з міста!». На потягах вивішували гітлерівські гасла: «Колеса повинні котитися для війни». Під ними можна було бачити таку дописку: «А чиїсь голови покотяться після війни!». На будівлях фабрик у Берліні прикріплювали вивіски: «Це підприємство стоїть у рядах німецького трудового фронту», а під ними дописка: «Були змушені вступити добровільно».

За свідченням єфрейтора 3-ї роти 337-ї піхотної дивізії Г. Фальговського, в 1944 р. в Берліні на пам'ятнику О. Бісмарку була прибита дощечка із написом: «Дорогий Бісмарк, прийди до нас знову. Третя імперія зібралася помирати» [64, с. 14]. Про цей напис, за його словами, говорив увесь Берлін. Крім того, у Берліні до нелегальної діяльності були залучені провідні артисти та

художники, лікарі, інженери. Так само відбувалось у Лейпцизі, Дрездені, Магдебурзі та ряді інших міст [63, с. 119]. У складні дні боротьби за Берлін антинацисти виступали із закликами до населення припинити боротьбу проти радянських військ. «Обороняти Берлін, – говорилося в одній з листівок, спрямованих до жителів міста, які будували барикади, – означає знищувати Берлін». В іншій – населення закликалося до об'єднання за місцем проживання, за підприємствами, у частинах для спільних організованих дій зі спасіння того, що ще можна було врятувати.

Наприклад, у Тюрингії навесні 1945р. була розповсюджена листівка до солдатів на фронті й у тилу. У ній містився заклик до об'єднання задля протистояння А. Гітлеру. Під нею стояв підпис: «Антинацистський комітет» [63, с. 139].

Підпільники Середньої Німеччини у квітні 1945 р. відновили антинацистський комітет в Єйслебені, який розташувався в ратуші. Згодом американські війська визнали його новою владою [63, с. 143].

29 квітня декільком антинацистам вдалося захопити радіостанцію в Мюнхені. Відразу ж був переданий заклик до солдатів скласти зброю, а до залізничників – припинити перевезення військ [63, с. 143]. На початку квітня 1945 р. результатом їх роботи було збереження важливих підприємств, мостів, електростанцій та інших споруд від знищення есесівськими командами під час відступу німецьких військ. Багато німецьких антинацистів, серед яких були солдати і офіцери, по-різному перетинали лінію фронту, створювали антинацистські загони, раптовими нальотами займали населені пункти, знищували німецькі штаби, передавали Червоній Армії інформацію і т. ін.

Берлінський комітет «Вільна Німеччина» разом з десятками груп Опору створював збройні загони, які захоплювали будівлі й утримували їх до підходу радянських військ.

Отже, загалом діяльність німецьких антинацистських організацій була одним із значних внесків в ідеологічну роботу Радянського Союзу під час пропагандистського забезпечення бойових дій на Європейському театрі війни. І хоча їм незважаючи на героїзм та численні жертви не вдалося масово підняти народ на повстання проти гітлерівського режиму, проте вони, по-перше, спромоглися

наприкінці 1944 – на початку 1945 рр. врятувати цінності, що належали країні і світовій спільноті; численні будівлі, приречені на знищення. По-друге, діяльність Національного комітету «Вільна Німеччина», німецького руху Опору та антинацистів-емігрантів створила підґрунтя для сприйняття широкими масами народу антигітлерівської та просоціалістичної пропаганди, що, в свою чергу, сприяло входженню Червоної Армії у країни Європи, і зокрема Німеччини, та перебуванню її на їх території. По-третє, антинацистський рух не лише врятував життя багатьом німецьким військовослужбовцям, іноземним робітникам і мирним жителям, які оборонялись у досліджуваній період від СРСР, не лише пришвидшив завершення воєнних дій, але й забезпечив досить демократичний перехід німецького народу в новий період життя, пом'якшив німецько-радянські відносини [48, с. 103].

Висновки до розділу 7

У ході переможного просування Червоної Армії та англо-американських військ на Європейському театрі воєнних дій і підходом їх до кордонів Третього райху пропагандистське забезпечення все ще було значущим для пришвидшення завершення війни. Проте, вже не стільки інформаційно-психологічний вплив забезпечував бойові дії, скільки успішно реалізовані радянськими військами попередні операції формували необхідне сприйняття противником і цивільним населенням агітаційних матеріалів.

Водночас не можна недооцінювати масштабність й результати проведеної радянськими спецпропагандистами роботи. Завдяки їх зусиллям відбувалась обробка оточених угруповань противника, створювалась максимально можлива в інформаційному полі Німеччини того часу ситуація для перебування там Червоної Армії та її співіснування з цивільним населенням, «перепрограмувались» основні психологічні настанови червоноармійців щодо образу ворога.

Позитивно для радянських військ діяла німецька пропаганда, яка, з одного боку, говорила про ще невичерпані можливості країни, які з погляду на реальні події, не переконувала вже більшість німецьких офіцерів та солдатів. З іншого – вона змальовувала радянських військовослужбовців як варварів, а подальшу долю

військовополонених як жах, що гірший за смерть. Це все створювало умови не просто успішного просування Червоної Армії землями Третього райху, а й для зухвалого поведження червоноармійців на його території.

Своєю чергою, й самі представники СРСР особистою поведінкою у Німеччині нерідко підтверджували створений Гебельсом образ. Найбільша жорстокість у поведженні з місцевим населенням простежується на землях Східної Пруссії, на що, ймовірно, була окрема вказівка радянського військово-політичного керівництва, оскільки ці території були згодом приєднані до СРСР (Калінінградська область). Водночас девіантну поведінку військовослужбовців Червоної Армії на решті території Третього райху відповідні органи у силу можливості брали під контроль і упереджували (принаймні, у документальній формі).

Слід зазначити, що вагому допомогу у веденні воєнної пропаганди надавали Кремлю антинацистські організації, мережа яких існувала як у СРСР, так і в інших куточках світу, у тому числі в Німеччині. Щира віра останніх в ідеали тогочасного Радянського Союзу піддається сумніву, вбачаємо їх зацікавлення у подальшому приході до влади або участі в її формуванні у пост гітлерівській державі. Проте антинацистські організації не лише пропагандистською діяльністю, але й самим своїм існуванням давали як військовим, так і цивільним німцям хитку, але надію на м'яке завершення війни для їх країни та зменшували хвилювання у питанні самозбереження. А, отже, працювали в цілях забезпечення пропаганди Москви.

Отже, незважаючи на всі недоліки та помилки радянська окупаційна влада спромоглася шляхом широкоформатних пропагандистських заходів заповнити той інформаційний та культурний вакуум, який утворився після війни, що дало хоч і хитке, але підґрунтя для соціалізації Німеччини.

Література до розділу 7

1. История Великой Отечественной войны Советского Союза 1941-1945 гг.: у 6 т. Москва, 1963. Т. 5, 652 с.

2. ЦАМО РФ. Ф. 500. Оп. 12480. Д. 205. 133 л. URL: <http://wwii.germandocsinrussia.org/ru/nodes/2003-delo-205-dokument-razvedyvatelnogo->

upravleniya-generalnogo-shtaba-krasnoy-armii-dokumenty-po-propagande-i-agitatsii-protivnika-perevedennye-trofeynye-dokumenty-obraschenie-s-grazhdanskim-naseleniem#page/1/mode/grid/zoom/1. (дата звернення: 15.06.2017).

3. Работа политорганов Западного фронта среди войск противника. *Бюллетень «Опыт работы»*. 1946. № 4 (37). № 295 С. 15 – 35.

4. Страны Центральной и Юго-Восточной Европы во Второй мировой войне. Москва, 1972. 304 с.

5. Куцька О. М. Пропагандистське забезпечення вступу та перебування Червоної Армії на території Німеччини в період Другої світової війни. *Труди академії*. 2008. № 4 (84). С. 240 – 246.

6. Куцька О. М. Морально-психологічний стан німецької армії на радянсько-німецькому фронті у 1944-1945 роках. *Гілея*. 2011. Вип. 54 (11). С. 158–165.

7. Русский архив: Великая Отечественная: Т. 15 (4–5). Битва за Берлин (Красная Армия в поверженной Германии). Москва, 1995. 616 с. URL: http://militera.lib.ru/docs/da/berlin_45/index.html. (дата звернення: 27.05.2015).

8. Бурцев М. И. Прозрение. Москва, 1981. 320 с. URL: http://militera.lib.ru/memo/russian/burtsev_mi/index.html. (дата звернення: 23.10.2015).

9. Обращение маршала Василевского к генералам, офицерам и солдатам отрезанной восточно-прусской группировки противника. *Бюллетень «Опыт работы»*. 1945. № 5 (30). С. 29 – 30.

10. Волковский Н. Л. История информационных войн: в 2 ч. Санкт-Петербург, 2003. Ч.2. 792 с.

11. Ильин А. Восточно-прусская операция и трагедия беженцев рейха. URL: http://www.bbc.co.uk/russian/society/2015/01/150130_east_prussia_offensive_refugees. (дата звернення: 14.03.2017).

12. Червона Армія у 1945 році: визволителька або орда гвалтівників? URL: <http://wartime.org.ua/4046-chervona-armiya-u-1945-roc-vizvolitelka-abo-orda-valtvnikov.html>. (дата звернення: 11.07.2015).

13. Назаров О. Г. Весна 1945-го глазами советских воинов-освободителей. URL: <http://reosh.ru/vesna-1945-go-glazami-sovetskix-voinov-osvoboditelej.html>. (дата звернення: 11.07.2015).
14. Баграмян И. Х. Так шли мы к победе. Москва, 1977. 149 с. URL: <http://militera.lib.ru/memo/russian/bagramyan2/index.html>. (дата звернення: 30.02.2015)
15. Юнгер Э. Годы оккупации (апрель 1945 – декабрь 1948). Санкт-Петербург, 2007. 368 с. URL: http://militera.lib.ru/db/junger_e02/index.html. (дата звернення: 3.12.2015).
16. Красная Армия в Европе в контексте информационной войны. URL: <http://histrf.ru/ru/biblioteka/book/krasnaia-armiia-v-ievropie-v-1945-ghodu-v-kontiekstie-informatsionnoi-voiny>. (дата звернення: 28.02.2016).
17. Добромильський А. «Русский мир»: звалтування країни. *Історія +*. 2017. №6(43). С.1, 4–5.
18. Выдержки из книги Макса Гастингса «Армагеддон: битва за Германию, 1944-1945» («Armageddon: The Battle For Germany 1944–1945»). URL: <http://inosmi.ru/inrussia/20041020/213942.html>. (дата звернення: 3.11.2015).
19. Насилие в отношении мирного населения Германии в конце Второй мировой войны. URL: <https://ru.wikipedia.org/wiki>. (дата звернення: 11.07.2015).
20. Гофман И. Сталинская война на уничтожение (1941-1945 годы). Планирование, осуществление, документы. Москва, 2006. 360 с.
21. Зверства освободителей. Зверства советской армии в Европе. URL: http://vitrenko.io.ua/s389606/zverstva_osvoboditeley._zverstva_sovetskoj_armii_v_evrope. (дата звернення: 11.07.2015).
22. Куцька О. М. Червона Армія на землях Східної Пруссії (січень-квітень 1945 року): вплив пропаганди на взаємовідносини радянських солдатів та місцевого *Военно-історичний вісник*. Київ. 2016. № 4 (22). С.17–22.
23. Бивор Э. Падение Берлина. 1945. Москва, 2004. 622 с.
24. Злочини Радянської армії у Німеччині у 1945 році. URL: <http://blog.i.ua/user/2777459/1601046/>. (дата звернення: 11.07.2015).

25. Як Червона армія «визволяла» Європу. URL: <http://te.20minut.ua/print/10274895>. (дата звернення: 11.07.2015).
26. Копелев Л. Хранить вечно. URL: http://www.belousenko.com/books/kopelev/kopelev_khranitj_vechno.htm. (дата звернення: 2.06.2016).
27. Борисович Р. Германия и немцы в письмах советских фронтовиков весной 1945 г. URL: <http://www.partner-nform.de/partner/detail/2006/5/234/2082>. (дата звернення: 11.07.2015).
28. Галицкий К. Н. В боях за Восточную Пруссию: Записки командующего 11-й гвардейской армией. Москва, 1970. 500 с. URL: http://militera.lib.ru/memo/russian/galitsky_kn/index.html. (дата звернення: 23.05.2017).
29. Василевский А. М. Дело всей жизни. Москва, 1978. 552 с. URL: <http://militera.lib.ru/memo/russian/vasilevsky/index.html>. (дата звернення: 30.7.2012).
30. История II Мировой войны: по ту сторону советской пропаганды. URL: <http://eizvestia.com/zhizn-video/full/752-istoriya-ii-mirovoj-vojny-po-tu-storonu-sovetskoj-propagandy>. (дата звернення: 17.04.2013).
31. ЦАМО РФ. Ф. 500. Оп. 12480, Д. 204. 46 л. URL: <http://wwii.germandocsinrussia.org/ru/nodes/2002-delo-204-dokument-4-otdela-razvedyvatelnogo-upravleniya-generalnogo-shtaba-krasnoy-armii-moralnoe-sostoyanie-nemetskih-voysk-perevedennye-trofeynye-dokumenty-po-moralnomu-sostoyaniyu-voysk-i-propagande#page/1/mode/grid/zoom/1>. (дата звернення: 14.6.2017).
32. Конев И. С. Сорок пятый. Москва, 1970. 288 с. URL: http://militera.lib.ru/memo/russian/konev_is2/index.html. (дата звернення: 23.08.2017).
33. Работа среди войск и населения противника в период Берлинской операции. *Бюллетень «Опыт работы»*. 1947. №1 (40). С. 9 – 30.
34. Работа среди войск противника в период окружения Берлина. *Бюллетень «Опыт работы»*. 1945. №7 (32). С. 23 – 31.
35. ДАГО України. Ф. 57. Оп. 4. Спр. 198. 139 арк.
36. Гольдсберг Ш. М. Из опыта использования военнопленных в период Берлинской операции. *Бюллетень «Опыт работы»*. 1948. № 2 (53). С. 10 – 18.

37. Знамя Победы над Рейхстагом – ошибка Сталина? URL: <http://timemislead.com/zanimatelnaya-istoriya/znamya-pobedy-nad-reyhstagom-oshibka-stalina>.

(дата звернення: 20.06.2016).

38. Знамя Победы в 1945 водрузили над Центральным архивом Германии? URL: <http://timemislead.com/zanimatelnaya-istoriya/znamya-obedyi-v-1945vodruzili-nad-tsentralnyim-arhivom-germanii>. (дата звернення: 20.06.2016).

39. ЦАМО РФ. Ф. 500. Оп. 12480. Д. 325. 109 л. URL: <http://wwii.germandocsinrussia.org/ru/nodes/2119-delo-325-dokument-3-otdela-gru-generalnogo-shtaba-krasnoy-armii-razlichnye-dokumenty-o-kapitulyatsii-germanii-perevody-trofeynyh-dokumentov-i-perehvachennyh-radiodoneseniy-gruppy-armiy-kurlyandiya-otnositelno-kapitulyatsii#page/1/mode/grid/zoom/1>. (дата звернення: 15.06.2017)

40. Освободительная миссия Советских Вооруженных Сил в Европе во Второй мировой войне: Документы и материалы. Москва, 1985. 640 с.

41. Эренбург И. Г. Люди, годы, жизнь: в 3-х томах. Москва, 2005. Т. 2. Кн. 4, 5. 608 с. URL: http://militera.lib.ru/memo/russian/erenburg_eg07/index.html. (дата звернення: 29.05.2017).

42. Чуйков В. И. От Сталинграда до Берлина. Москва, 1985. 704 с. URL: http://militera.lib.ru/memo/russian/chuykov_vi4/index.html. (дата звернення: 26.07.2014)

43. Телегин К. Ф. Войны неслитанные вёрсты. Москва, 1988. 416 с. URL: http://militera.lib.ru/memo/russian/telegin_kf/index.html. (дата звернення: 29.08.2017).

44. Мендкович Н. Кто «изнасиловал Германию»? URL: Режим доступа к сайту: <http://actualhistory.ru/51>. (дата звернення: 11.07.2015).

45. Сенявская Е. С. Женщины освобождённой Европы глазами советских солдат и офицеров (1944-1945 гг.). URL: <http://topwar.ru/21540-zhenschiny-osvobozhdennoy-evropy-glazami-sovetskih-soldat-i-oficerov-1944-1945-gg.html>. (дата звернення: 11.07.2015).

46. Дюков А. За что сражались советские люди. URL: http://militera.lib.ru/research/dukov_ar/index.html. (дата звернення: 11.07.2015).

47. Мудров С. Н. Деятельность Управления пропаганды Советской военной администрации в Германии в 1945–1947 гг. : автореф. дис. канд. наук. Ярославль,

2010. 25 с. URL: <http://www.dissercat.com/content/deyatelnost-upravleniya-ropagandy-sovetskoj-voen-noi-administratsii-v-germanii-v-1945-1947-g>. (дата звернення: 6.06.2016).

48. Куцька О.М. Роль німецьких антинацистських організацій в пропагандистській діяльності Радянського Союзу наприкінці другої світової війни. *Історичний вісник Східноєвропейського університету імені Лесі Українки*. (Серія «Історичні науки»). 2017. №4 (353). С. 59 – 65.

49. Галицкий В. Антифашистское движение немецких военнопленных в СССР (1941 – 1945 гг.). *Обозреватель*. 2008. № 8. С. 107–188.

50. Хавкин Б. Л. Немецкое антигитлеровское Сопротивление 1933-1945 гг. как фактор международных отношений.: дис. д. и. н. Москва, 2015. 440 с. URL: http://www2.rsuh.ru/binary/object_62.1444036746.79141.pdf. (дата звернення: 2.10.2017).

51. Bruchhäuser H.–P. Die Geschichte des Nationalkomitees «Freies Deutschland» URL: http://www.drafd.de/?Vortrag_Dedovsk. (дата звернення: 2.10.2017).

52. Ахременко Д. А. Отечественная историография антифашистских объединений немецких военнопленных на территории СССР в годы Великой Отечественной войны. URL: <http://history.milportal.ru/2015/06/otechestvennaya-istoriografiya/#more-7242>. (дата звернення: 2.10.2017).

53. Breyer В. Verräter oder patrioten? Unter Sowjet-Regie gegründet: das «Nationalkomitee Freies Deutschland». URL: <http://www.spiegel.de/spiegel/spiegelgeschichte/d-70747525.html>. (дата звернення: 2.10.2017).

54. Крысько В. Г. Секреты психологической войны (цели, задачи, методы, формы, опыт). Минск, 1999. 448 с.

55. Леонтьева Л. Є. Історія проведення психологічних операцій на радянсько-німецькому фронті (1941 – 1945 рр.). Львів, 1996. 44 с.

56. Обзор показаний военнопленных немецких генералов. *Информационный бюллетень* ГлавПУР Красной Армии. 1944. № 14 (284). С. 1–34.

57. Немецкие солдаты и офицеры об обращениях военнопленных генералов. *Информационный бюллетень* Главного политического управления РККА. 1944. № 22 (292). С. 34–39.

58. Павловська С. В. Діяльність ідеологічних органів РСЧА з використання військовополонених з метою здійснення ними агітаційно-пропагандистської роботи серед військ противника. *Військово-науковий вісник*. 2017. Вип.27. С.119–132.

59. ДАГО Україна. Ф.1. Оп. 23. Спр. 969. 43 арк.

60. Усиление террора СС в германском тылу и растущее недовольство населения. *Информационный бюллетень* Главного политического управления РККА. 1945. № 1 (293). С. 13–33.

61. Kuntze K. Als Russland den Zweiten Weltkrieg mit Worten beenden wollte Vor 70 Jahren wurde bei Moskau das Nationalkomitee «Freies Deutschland» gegründet. URL: http://www.deutschlandradiokultur.de/als-russland-den-zweiten-weltkrieg-mit-worten-beenden-wollte.932.de.html?dram:article_id=252675. (дата звернення: 2.10.2017).

62. Торсуков Е. Правнук Бисмарка сотрудничал с Красной Армией. URL: <http://nvo.ng.ru/history/2003-08-08/5memory.html>. (дата звернення: 2.10.2017).

63. Хейфец Д. М. Недовольство гитлеровцами в германском тылу нарастает. *Информационный бюллетень* Главного политического управления Красной Армии. 1944. № 13 (283). С. 9–17.

64. Гинцберг Л. И., Драбкин Я. С. Немецкие антифашисты в борьбе против гитлеровской диктатуры. Москва, 1961. 152 с.

65. Положение в Берлине (Обзор показаний военнопленных). *Информационный бюллетень* Главного политического управления РККА. 1945. № 6 (298). С. 1–19.

66. Иностраные рабочие в фашистской Германии (обзор показаний военнопленных, трофейных документов и иностранной печати). *Информационный бюллетень* Главного политического управления РККА. 1945. №6(298). С.20-31.

67. Внутреннее и внешнеполитическое положение Германии в середине 1944 г. URL: http://histerl.ru/otechestvennaia_istoria/mirovaia_voina/pologenie_germanii_1944.htm. (дата звернення: 4.04.2014).

68. В авангарде антифашистского сопротивления. URL: http://war1945.ru/death_iii_reich/726-v-avangarde-antifashistskogo-soprotivleniya.html. (дата звернення: 15.03.2013).

Висновки

У дисертації вирішена наукова проблема, що полягала у формуванні єдиного наукового розуміння особливостей пропагандистських заходів як виду забезпечення бойових дій Червоної Армії на території країн Європи наприкінці Другої світової війни.

Основними теоретичними та практичними результатами дослідження стали такі положення.

1. Аналіз історіографії та джерельної бази за обраною темою засвідчує, що наукова проблема пропагандистського забезпечення вступу та перебування Червоної Армії на території країн Європи у 1944 – 1945 роках, попри її актуальність, дотепер ґрунтовно розв'язана не була.

На сьогодні не створено наукової праці, яка б узагальнювала цю проблему, хоча значна кількість як вітчизняних, так і закордонних публікацій розкривають окремі її аспекти. Проте наявний матеріал є розпорошений як за тематикою досліджень, так і за галузями наук, яких він стосується.

2. Радянські органи воєнної пропаганди в ході війни зазнали чисельних реформувань. Розуміння того, що інформаційна робота з військами противника шляхом лише перекладу іноземними мовами текстів партійних документів є малоефективною, прийшло не одразу, а тільки тоді, коли воєнні дії розгорнулись безпосередньо на території СРСР. У той час при Головному управлінні політичної пропаганди Червоної Армії поряд із управлінням кадрів, агітації й пропаганди було розгорнуто спеціальний відділ по роботі серед військ і населення противника з умовною назвою «7-й». Цей пропагандистський орган за напрямками роботи слушно було поділено на два відділення, перше з яких працювало над матеріалами для Німеччини та її сателітів, другий – зосередився на країнах, які входили до антигітлерівської коаліції. Аналогічні структури організовувалися на фронтах та в арміях. В ході німецько-радянської війни ГУПП ЧА було перетворено у Головне політичне управління РСЧА. Водночас до складу фронтових відділів по роботі серед військ противника були введені відділення із завданням вести агітацію серед місцевого

населення. Аналогічні структури організовувалися в політвідділах армій. Крім того, при ГоловПУ та в політуправліннях фронтів розпочали діяльність органи по роботі серед населення окупованих областей та партизанського руху, а у політвідділах армій – відділення такого типу. Вони виконували завдання з широкого розгортання агітаційно-пропагандистської роботи серед населення окупованих територій СРСР. Додатково до штатних співробітників у складі політичних відділів діючої армії використовувались підготовлені оперативними чекістськими структурами таборів НКВС військовополонені-пропагандисти. На виконання цього ж завдання була скерована робота управлінь контррозвідки, які налагодили роботу так званих «антифашистських шкіл». Таким чином, питання ідеологічної боротьби з противником в ході війни стало нагальним і станом на початок 1944 року почало розглядатися в органічній єдності з проблемами всього комплексу діяльності військових рад і політичних органів Радянського Союзу. Запроваджена організація апарату спецпропаганди Червоної Армії загалом виправдала себе в умовах воєнного часу.

3. Загальнополітичну пропаганду доносили до противника та цивільного населення країн Європи, використовуючи радіо. Причому радіопередачі велися як із Москви, так і радіоредакцій, створених при 7-х відділах політуправлінь. В районах бойових дій застосовували звукомовні станції таких модифікацій, як: потужна звукомовна станція модифікацій ПГУ-39, ПГУ-44, ПГУ-3500; звукомовна станція – ЗВС-100; потужна звукомовна станція –ПЗС-40. Вони були призначені для звукомовлення і звукоімітації. Ця техніка, зазвичай, перебувала в штатах полків зв'язку і здійснювала звукомовлення за завданням відповідних відділів політуправлінь фронтів. Звукоімітаційні фільми перебували або при станціях, або на складах політуправління фронтів. Перелічені вище технічні засоби монтувалися на автотранспорті, бойових машинах, танках і літаках. Використовувались вони як самостійно, так і спареним способом. Залежно від поставлених завдань, а також у боях, де важкі ПГУ за технічними характеристиками не мали можливості проїхати, використовувались окопні гучномовні установки. Вони були стаціонарними (монтувалися на пересувні засоби), а також переносними і працювали на

аккумуляторах. Найактивніше використовували ОГУ на передньому краї і в прифронтовій зоні. Окрім вже зазначених засобів, для ведення усної агітації активно використовували окопні звукомовні установки, які в умовах бездоріжжя показали себе більш мобільними, особливо в дивізіях, де їх транспортування здійснювалося в'юком. Важлива роль в агітаційно-пропагандистській роботі належала агітмашині (в окремих випадках – агітвозам та агітсанам). В особливих випадках для ведення звукопередач застосовували авіацію. З цією метою у літаках під фюзеляжем вмонтовували великий репродуктор, через який пілот вів мовлення. Також протягом війни силами фронтів велось систематичне мовлення через бойові рації, починаючи з потужних і завершуючи полковими.

Друковані матеріали загальнополітичного характеру розроблялися в Москві центральним апаратом РСЧА по роботі серед військ противника. На фронтах отримували як віддруковані листівки, так і матриці, з яких відбувалося розмноження пропагандистських матеріалів. Фронти використовували свою поліграфічну базу; в арміях, зазвичай, була похідна друкарня; у дивізіях листівки самостійно практично не видавалися. Досвід війни довів, що відсутність у штатах армій і дивізій похідних друкарень з необхідним устаткуванням певним чином гальмувала оперативність у доведенні інформації до противника. Розповсюдження друкованої пропагандистської продукції у 80% випадках відбувалось за допомогою авіації. При цьому агітматеріали доставлялися на фронти літаками спеціальної ескадрильї, потім поширювалися авіацією фронтового та армійського підпорядкування, а в глибокому тилу ворога – авіацією далекої дії. У решті випадків (безпосередньо на лінії зіткнення) для доставки агітматеріалів задіювали заводські і саморобні агітаційні снаряди, міни, гранати. В умовах відсутності основних засобів використовували напівкустарні технічні засоби (катапульти, агітзмії, кулі-пілоти, луки тощо).

4. Органи морально-психологічного забезпечення як гітлерівських, так і радянських військ вели активну роботу щодо підвищення бойового духу своїх військ, який на кінець 1944 р. з обох сторін був суттєво надломлений. В першому випадку пропагандисти боролись із настроями німецьких військовослужбовців, що були пригнічені чисельними поразками на східному фронті, а у другому – з

небажанням червоноармійців продовжувати воювати за межами СРСР та їх тривогою за самозбереження наприкінці війни.

При цьому варто зазначити особливості у тематиці пропагандистської роботи сторін. З метою підняття бойового пориву на фронтах Європейського театру воєнних дій до радянських військовослужбовців доносили:

- причини відчайдушного опору гітлерівців;
- розуміння потреби захисту національних інтересів за кордоном;
- важливість інтернаціонального обов'язку червоноармійців по відношенню до всіх народів, які потрапили під окупацію Німеччини;
- потребу у налагодженні цивілізованих відносин між радянськими військовослужбовцями – представниками республік СРСР;
- спільність інтересів і завдань опозиційних сил всіх країн у боротьбі з нацизмом;
- необхідність укріплення бойової співпраці Червоної Армії з іноземними частинами, які вели спільну боротьбу в лавах Червоної Армії та на інших фронтах Другої світової війни;
- політичне значення розширення лав бойових союзників (зокрема, за рахунок колишніх союзників Німеччини);
- необхідність дотримання Військової присяги, суворої дисципліни та культурної поведінки на звільнених територіях;
- потребу людяності та гуманності у ставленні до цивільного населення в ході бойових дій безпосередньо на території Німеччини;
- згубність капіталістичного ладу та вірність соціалістичної системи;
- різницю між військовослужбовцями Вермахту та воїнами інших національностей в складі гітлерівської армії, між цивільним населенням Німеччини та її військовослужбовцями;
- брехливість і шкідливість ворожої пропаганди.

Якщо робота радянських військових політвиховників була спрямована на спонукання Червоної Армії до подальших активних дій на чужій території, то напрями такої діяльності німецького військово-політичного командування зводились

здебільшого до утримання належного прагнення військовослужбовців до протистояння їй. При цьому тематика агітаційних матеріалів із «перезавантаження» настроїв німецьких воїнів після п'яти-, шестирічного морального і фізичного виснаження розгорталась довкола наступних основних питань:

- підживлення віри солдатів в «абсолютну непогрішимість» Гітлера та його генералів, у «непереможність» їхньої армії;
- відновлення націонал-соціалістичної партії в армії;
- підтримка і заохочення тих військовослужбовців, які виявляли відданість фюреру та проявляли відчайдушність у боях;
- розповсюдження у військах нових «аргументів» щодо необхідності продовження протистояння (наявність резервів та нової зброї, розкол у таборі противника, можливість компромісного виходу з війни тощо);
- боротьба із деморалізаційними новинами та чутками, які надходили із тилкових районів;
- стимулювання до єдності та продовження боротьби військовослужбовців інших національностей, підрозділи яких входили до складу гітлерівської армії;
- заходи щодо упередження дезертирства та перебіжництва;
- робота по боротьбі із пияцтвом та внутрішніми чварами;
- подолання прагнення окремих солдатів та офіцерів будь-якою ціною залишитись живими.

В обох протидіючих таборах основними формами роботи із особовим складом були лекції, мітинги, бесіди. Кожна зі сторін організовувала читання військової преси та газет із батьківщини, наказів командування та листів від родичів із закликами до подальшої боротьби; проводилися курси серед офіцерського складу щодо роботи із підлеглими у виховних питаннях. Також чимало зусиль покладалось на боротьбу із пропагандистськими матеріалами противника (як фізичному їх знищенню, так організації контрпропаганди).

Отже, основними важелями впливу на червоноармійців була «визвольна хода» Червоної Армії країнами Європи та штучно прищеплена жага до помсти, а для

гітлерівських військ – хитка надія на максимально безболісне завершення війни для Німеччини.

5. Радянська воєнна пропаганда під час бойових дій на території країн-союзниць по антигітлерівській коаліції відзначалася багатшаровістю та розгалуженістю напрямів, а саме: на нацистські війська, що вели там бойові дії (враховуючи солдатів та офіцерів інших національностей, які входили до їх складу); на свої війська (як засіб пропаганди, так і в ідеологічному вихованні, дисциплінарному порядку); на цивільне населення (з врахуванням особливостей у підході до представників кожної окремо взятої країни, зважаючи як на прибічників приходу РСЧА, так і на тих, хто схилився до курсу екзильних урядів). Масштабність спецпропаганди підкреслюють не лише задіяні до цієї роботи органи та технічні засоби, які були на той час на озброєнні армії, але й продуманість інформаційних матеріалів. Адже у швидкоплинних наступальних операціях радянська пропаганда здебільшого гнучко реагувала на зміну ситуації на фронті, намагалась враховувати ментальність, традиції та тогочасні погляди тих народів, на території яких в силу військово-політичних потреб СРСР опинилася Червона Армія. Інформаційно-психологічне забезпечення просування військ було ускладнене потребою одночасної роботи на всіх фронтах, які вели бойові дії у різних країнах якщо не одночасно, то у щільній часовій послідовності. Загалом порядок подання пропагандистських матеріалів був наступним: інформативні повідомлення із роз'ясненням мети вступу Червоної Армії напередодні входження; спецпропаганда під час бойових дій (як засіб збройної боротьби); інформаційна кампанія із забезпечення подальшого перебування радянських військ в межах країни або їх виведення; створення умов для повоєнного впливу на стратегічному рівні (протекція прорадянських урядів, наповнення бібліотек російською літературою тощо).

Діяльності радянських воєнних пропагандистів у ході бойових дій на території країн-союзниць СРСР у Другій світовій війні сприяло наступне:

- їх статус як таких, що приєдналися до антигітлерівської коаліції;
- створення у низці країн прорадянськи налаштованих урядів та отримання від них принципової згоди на вступ Червоної Армії на їхні території;

- існування у складі радянських збройних сил військових частин, що були скомплектовані із числа представників країн-союзниць (переважно військовополонених);

- діяльність комуністичних партій, підпілля та рухів Опору на територіях, куди входили війська СРСР;

- популяризація ідей слов'янської єдності, історичного братерства та добросусідських відносин (де це було можливо);

- наявна підтримка радянської ідеології (наприклад, в Югославії), надмірна «фашизація» країн (наприклад, Норвегії), примусове навернення німцями народів православного віросповідання до католицизму (наприклад, сербів);

- повстання, що виникали в країнах напередодні приходу туди Червоної Армії;

- моральне та економічне виснаження народів Європи від багаторічної війни;

- створення радянською військовою адміністрацією на територіях звільнених від нацистських військ населених пунктах бодай уявлення про повернення мирного життя (продовольча допомога, відновлення діяльності магазинів, кінотеатрів, ремонт доріг та будівель тощо);

- чотирирічний досвід воєнної пропагандистської діяльності відповідних радянських органів.

Водночас варто наголосити й на чинниках, які негативно впливали на роботу з інформаційно-психологічного завоювання Радянським Союзом аудиторії союзників по антигітлерівській коаліції, а саме:

- складні історичні міждержавні стосунки СРСР із певними країнами, які стали союзницями у війні;

- залякувальна антирадянська пропаганда, що була там розгорнута Німеччиною в період окупації та при відступі її військ;

- м'яка окупаційна політика німецької влади в окремих країнах (наприклад, Норвегії);

- бажання урядів певних країн, аби звільнення від гітлерівської окупації було здійснене англо-американськими військами;

- наявність потужної опозиції до Радянського Союзу та новостворених урядів (в першу чергу уряди в екзилі та їх прихильники всередині країн);

- несвоєчасна підтримка чи бездіяльність радянського військово-політичного керівництва в питаннях підтримки повстань;

- занадто нав'язливе впровадження прорадянських режимів у звільнених від гітлерівських військ країнах;

- жорстка цензура по відношенню до місцевих засобів інформації;

- прояви девіантної поведінки з боку червоноармійців на «звільнених» територіях країн-союзниць, що були наслідками падіння дисципліни у військах та їх низькою поінформованістю щодо рівня життя за кордоном.

6. Радянська спецпропаганда у воєнній сфері в межах бойових дій Червоної Армії на території країн, що виступили у війні союзницями гітлерівської Німеччини, планувалась та проводилась як на стратегічному, так і на тактичному рівнях. Інформаційні матеріали першого із них мали переважно загальний характер (роз'яснення планів СРСР у війні та поглядів Кремля щодо повоєнної долі кожної із переможених Союзниками країн, накази та розпорядження військово-політичного керівництва Червоної Армії, огляди воєнної діяльності фронтів тощо). Такі матеріали доводились по радіо, а паперові носії розповсюджувались за допомогою авіації. В окремих випадках у тилу радянських військ друкувались й інші агітаційні матеріали, розраховані на забезпечення потреб військ на фронтах. Тактичного рівня усна та друкована пропаганда мала більш оперативний характер, оскільки бойові дії вимагали гнучкості в інформуванні військ і населення противника в умовах швидкоплинних наступальних операцій. Вона відрізнялась і різноманітністю тематики, аргументів і форм донесення у кожній окремо взятій країні, враховуючи особливості у підході до різних прошарків населення. Тандемність інформаційно-психологічного впливу на стратегічному і тактичному рівнях, а також паралельність пропагандистської роботи у всіх країнах-сателітах Третього райху загалом забезпечили належний рівень охоплення гітлерівських військ, що вели бойові дії, та місцевого населення.

На діяльність радянських воєнних пропагандистів в ході бойових дій на території країн-сателітів Німеччини позитивно впливали такі чинники:

- вихід з війни союзниць Третього райху та їх перехід на бік антигітлерівської коаліції;

- нехтування німецького командування інтересами солдатів та офіцерів інших національностей, що входили до складу гітлерівської армії; зверхність у ставленні до них з боку німецьких командирів;

- примусова мобілізація Німеччиною населення європейських країн до фольксштурму;

- перебування у складі Червоної Армії військових формувань із числа військовополонених тих країн, у які вступали радянські війська;

- прояви дезертирства та перебіжництва у гітлерівській армії;

- перехід на бік опозиції окремих національних військових формувань;

- реанімація радянським керівництвом комуністичних партій у країнах-сателітах Німеччини та їх підтримка з боку прорадянськи налаштованих представників (емігрантів, опозиційних до діючого уряду сил, іноземних заробітчан, полонених червоноармійців тощо);

- діяльність на території країн-сателітів Німеччини антинацистських рухів Опору;

- створення «антифашистських» шкіл та використання військовополонених у пропагандистській діяльності;

- здебільшого належний рівень інформування місцевого населення щодо планів СРСР у цих країнах;

- надання Червоною Армією допомоги місцевому населенню у першому повоєнному відновленні життєдіяльності населених пунктів, постачання їх продуктами харчування з Радянського Союзу тощо;

- спільний з СРСР кордон (Румунія, Угорщина, Фінляндія).

До чинників, які негативно впливали на результат радянської пропаганди у країнах-сателітах Німеччини, слід віднести:

- таємні від СРСР переговори союзниць Німеччини з англо-американськими представниками;
- пропаганда Німеччини щодо наявності у неї людських резервів та нової зброї;
- залякування з боку німецького військово-політичного керівництва населення країн-сателітів Третього райху щодо жахів, які прийдуть на їх землі разом із Червоною Армією;
- агресивна політика Радянського Союзу у країнах Балтії, західних областях УРСР тощо;
- дискредитуюча німецька пропаганда докола іноземних військових формувань, що були сформовані у СРСР із числа військовополонених;
- етнічні та релігійні відмінності у СРСР та країнах, які приєдналися до країн Осі;
- недосконалість у роботі радянських пропагандистів (відсутність дикторів, інструкторів і лекторів зі знанням мов країн перебування, застарілість інформації в агітаційних матеріалах тощо);
- негативна, а подекуди злочинна поведінка червоноармійців на територіях західних країн, викривлене радянською пропагандою уявлення у своїх солдатів та офіцерів про противника, нерозуміння ними нової політики сталінського керівництва, що була розрахована на повоєнний період;
- прояви формалізму командування Червоної Армії у ставленні до скарг місцевого населення щодо зловживань з боку радянських військовослужбовців;
- контроль шляхів надходження інформації до населення країн, що були союзницями Німеччини у війні, та жорстка внутрішня цензура.

7. Основними темами різноманітних листівок і звукомовних повідомлень до населення і військ напередодні безпосередніх бойових дій на території Німеччини були наступні: перетворення колишніх союзників Третього райху на його противників, вихід англо-американських військ на німецькі кордони і близькість Червоної Армії до східнопруського кордону.

Складність розробки пропагандистських матеріалів для німецьких військ у період бойових дій на території Німеччини пояснювалася двома основними причинами: по-перше, незважаючи на очевидний програш Німеччини у війні ознак масового морального занепаду в гітлерівських частинах все ще не спостерігалось. По-друге, сама територія країни (особливо її східна частина) немовби природою була створена для довготривалої оборони, тому переконати німецьких військовослужбовців у їх швидкій поразці було нелегкою справою. Тому зі вступом Червоної Армії в межі Третього райху у радянській пропаганді почали переважати мотиви залякування. В матеріалах основне місце відводилося роботі зі зниження морально-психологічного стану оточених великих угруповань та окремих гарнізонів противника, підкреслення негативного досвіду гітлерівців у «котлах», в які вони потрапляли ще на території СРСР. Ця лінія послідовно продовжувалась підкресленням успіхів Червоної Армії на німецькій землі: її переможній ході територією Східної Пруссії, розширенню плацдармів на Одері тощо, гнучко реагуючи на зміну становища на фронті. Підсилюючи ефект залякування, до противника доводилися дані щодо поразки німецьких військ в Африці, успіхи союзників СРСР на заході. При цьому пропагандисти подавали як загальну інформацію, так і конкретизували матеріали впливу на певних переможних операціях. Поряд із цим відбувалась дискредитація німецького керівництва. Зокрема, полеміка точилась довкола наступних гасел: Гітлер переніс війну на територію Німеччини, він організовує не «народне ополчення», а народне вбивство. Так німецьких військовослужбовців підводили до думки, що врятується лише той, хто своєчасно залишить приречену армію фюрера.

На окупованих німецьких територіях одразу розпочиналася робота із завоювання цивільної аудиторії. З метою упередження добровільної мобілізації на фронт населенню розтлумачувалась безперспективність подальшого протистояння, безпідставність евакуації, доводились плани офіційної Москви щодо подальшої долі їхньої країни. Основний наголос робився на те, що радянське військово-політичне керівництво проводить чітку межу між німецьким населенням та прихильниками нацизму. Після капітуляції Берліну поряд із впливом на окремі гарнізони, які ще

продовжували протистояння, розгорталась широка робота із пропагандистського забезпечення мирного життя в Німеччині. Управлінням і відновленням останнього в радянській окупаційній зоні після вступу на її територію військ займалися комендатури. Спочатку їх діяльність не виходила за рамки облаштування побуту та вирішення соціально-економічних питань. Згодом офіційні представницькі органи СРСР перейшли до формування громадських, соціальних, культурних та політичних зв'язків, які були спрямовані на далекоглядні політичні плани Кремля.

Одним із основних питань, на якому була зосереджена увага партійно-політичних керівників ЧА, стало падіння дисципліни та поширення зухвалої поведінки серед особового складу. Такий стан речей був зумовлений пропагандою, якою наспиговувався він протягом майже чотирьох попередніх років, а саме: помстися ворогові «в його власному лігві». До актів помсти прямо чи опосередковано закликали не лише офіційні військові представники, але й журналісти, диктори радіопередач. Це призвело до того, що червоноармійці зганяли всю накопичену в них ненависть до гітлерівської Німеччини на місцевому населенні, дозволяли собі грабунки та безглузде нищення майна тощо. Подібні факти девіантної поведінки з боку Червоної Армії перетворились у проблему, що серйозно турбувала радянське військове керівництво, адже завдавали суттєвої шкоди престижу СРСР. А отже, суто кримінальні злочини набували політичного забарвлення. Радянському командуванню доводилося постійно звертати увагу на стан дисципліни у військах, вести з особовим складом роз'яснювальні бесіди, приймати особливі директиви і видавати суворі накази аж до найвищої міри покарання. Психологічне перепрограмування солдатів та офіцерів давалось вкрай важко. Але керівництво Червоної Армії зуміло хоча й не звести нанівець, проте значною мірою знизити рівень злочинності та змусити їх налагоджувати нормальні стосунки із місцевим населенням Німеччини.

Отже, інформаційно-психологічний вплив на війська та населення Третього райху відбувався завдяки різновекторним зусиллям радянських воєнних пропагандистів, що давало змогу створювати максимально можливу в інформаційному полі Німеччини ситуацію для перебування там Червоної Армії та її співіснування із цивільним населенням.

8. Антинацистські організації, як і СРСР, переслідували спільну мету – розгромити гітлерівські війська та усунути від влади фюрера, а отже, своєю діяльністю надавали радянському військово-політичному керівництву пряму чи опосередковану допомогу. Своєю чергою, останнє формувало образ антинацистів у своїй пропаганді на німецьку аудиторію як своєрідного політичного партнера, що є опозиційним до А. Гітлера. Кремлівські владні кола усвідомлювали: інформація, що походить від співвітчизників, які мають доступ до прямого контакту із головним противником Третього райху, сприйматиметься більш позитивно, ніж якщо б вона була спрямована безпосередньо від радянських пропагандистів. Тим більше, що наприкінці 1944 року німецький народ вже хотів бачити альтернативу війні, створення якої, власне, й могли запропоновувати для країни антинацистські організації.

Найбільш результативним у прорадянській пропагандистській діяльності був Національний комітет «Вільна Німеччина», до складу якого увійшов «Союз німецьких офіцерів». Створений із німецьких полонених солдатів, офіцерів і генералів на території СРСР, він розгорнув широку агітаційну роботу як у таборах військовополонених, так і на фронті. Його члени долучались до узагальнення, виготовлення та розповсюдження матеріалів інформаційно-психологічного впливу на користь СРСР. За основну мету своєї діяльності вони обрали збереження Німеччини шляхом повалення А. Гітлера німецьким народом. Їх пропаганда була спрямована не на залякування свого народу, а на переконання у безперспективності подальшого протистояння, у прагненні зберегти міста та мешканців; запобігти безглуздій загибелі німецьких солдатів та офіцерів. Проте НКВН не міг охопити увесь спектр завдань антинацистської діяльності, оскільки їх обмежував повний контроль з боку військово-політичного керівництва СРСР та тилове розташування.

Менш залежними від політичного впливу Кремля були німецькі антинацисти, які діяли у той час на території Німеччини та інших країн світу. Проте й їм доводилося рахуватись із СРСР, як із союзником у боротьбі проти гітлерівського панування. Тому здебільшого усі вони розглядали діяльність німецького руху Опору та НКВН як свою програму і на підтримку цих організацій налагодили випуск

великої кількості пропагандистської продукції. Робота емігрантів-антинацистів проходила у складнішій ситуації, оскільки, по-перше, в європейських країнах емігранти змушені були діяти в підпіллі, по-друге, вони перебували в дуже важких матеріальних умовах. Це негативно впливало на можливість доносити інформативні матеріали, проте широка географія їх розміщення сама за себе свідчила про масштаби розростання антигітлерівської боротьби.

Отже, у співробітництві Радянського Союзу та німецьких антинацистів прослідковуємо обопільний інтерес. Переможна хода Червоної Армії та наближення фронту до кордонів Німеччини в силу суб'єктивних й об'єктивних причин сприяли збільшенню антивоєнних й антинацистських настроїв серед її народу. Водночас опозиційна діяльність антинацистів справляла позитивний вплив на пропагандистське забезпечення вступу Червоної Армії у Німеччину та просування її території.

9. Враховуючи загальну технологію ведення інформаційно-психологічного впливу, можна констатувати, що СРСР застосував усі можливі важелі та аргументи до цивільного населення країн, де фактично перебувала Червона Армія. Він розгорнув ідеологічний тиск, що ставив за мету не лише підтримати вступ його військ, але й був розрахований на далеку перспективу з реалізації повоєнних територіальних та політичних завоювань сталінського керівництва. У досліджуваній період радянська пропаганда стала не лише рупором СРСР, а й перетворилась у своєрідну етнопсихологічну розвідку, що надавала військово-політичному командуванню рецепти безкровної перемоги над ворогом. Сучасним спеціалістам з інформаційної боротьби варто накопичувати й аналізувати тогочасний досвід радянської пропагандистської діяльності як з пізнавальної, так і з практичної точки зору.

10. Події, досліджувані у дисертаційному проекті, дають своє відлуння й сьогодні. В рамках гібридної війни, яку Російська Федерація вже понад три роки веде проти України, ключовим полем бою залишається інформаційна площина. Інструментами кремлівських політтехнологів стають як історичний досвід ведення пропаганди на зарубіжну аудиторію у Другій світовій війні, так і штучно створені у

радянський період міфи про неї. При цьому чітко простежуються апробовані історією такі методи впливу, як дезінформація, навіювання, маніпуляція, залякування та розповсюдження чуток. А в семантичне поле живою ниткою вплітаються, з одного боку, терміни «фашисти» та «неонацисти», з іншого - «ми», «наші», «радянські люди» («росіяни»). Все це є проявами асиметричної загрози для нашої держави, що, як зазначив Президент України під час урочистого заходу «Парад військ» 24 серпня 2017 року, потребує пошуку адекватних рішень протистояння їй. Маємо надію, що це дисертаційне дослідження стане певним внеском у розуміння тенденцій сучасного російського інформаційно-психологічного впливу на політичній арені, і, зокрема, в Україні.

Аналізуючи багатий досвід спецпропагандистської діяльності радянських органів у завершальний період Другої світової війни, можна зробити такі висновки щодо її особливостей та *практичного застосування сьогодні*:

1. Необхідно своєчасно та з повною силою аргументації використовувати у пропаганді бойові перемоги своїх військ і поразки противника, деморалізацію його офіцерського складу та солдатів. Варто завжди пам'ятати, що перемоги та поразки суперника є найпереконливішим аргументом пропаганди. Мистецтво пропагандиста буде полягати у тому, щоб з максимальною ефективністю використовувати своє вигідне становище, кожен свій воєнний успіх.

2. Сконцентрованість пропаганди – одна з головних умов її ефективності. На початку війни радянські пропагандисти ще не мали достатнього досвіду і розпорозувалися за тематикою, намагались одночасно охопити надто велику кількість тем. Але поступово обсяг вузлових питань пропаганди ставав усе меншим, вона зосереджувалася довкола 2-3 основних питань. Досвід переконливо довів, що лише шляхом багаторазового повторення основних положень можна домогтися більшого ефекту, ніж подаючи одночасно багато різної інформації.

3. Особливо ефективною є пропаганда, що здійснюється полоненими солдатами та офіцерами противника. Наприклад, діяльність Національного комітету «Вільна Німеччина», виступи військовополонених перед мікрофоном, листівки від їх імені справили серйозний вплив на гітлерівські війська. Досвід Другої світової війни

показав, що якою б цікавою не була «червона» пропаганда, вона завжди відштовхувала солдатів противника тим, що вони відчували у ній «ворожу пропаганду». У пропаганді, що проводилася самими військовополоненими, цього відтінку ворожості німецькі солдати та офіцери майже не відчували: тут свої говорили зі своїми.

4. Окремі види пропаганди (навіть ефектна листівка, звукопередача) самі по собі не можуть привести до бажаної мети. Потрібна сукупність організаційних і пропагандистських заходів, пов'язаних одним стрижнем, спрямованих на здійснення одного завдання у певний проміжок часу і на певній ділянці бойових дій, тобто комплекс заходів, який отримав назву «пропагандистська (інформаційно-психологічна) операція».

5. Неможливо досягти успіху у спецпропаганді без урахування психологічних особливостей аудиторії. Це положення ілюструє радянський досвід у світовій війні, оскільки на початковому етапі було зроблено акцент у надто загальній, абстрактній формі щодо справедливого характеру війни з боку СРСР і несправедливого – з боку нацистської Німеччини. Пропагандисти не врахували той факт, що для німецького солдата справедливим було те, що йому було вигідно. Згодом радянська аргументація переналаштувалась і роз'яснювала солдатам вермахту наступне: війна їм не вигідна, оскільки тягне за собою значні втрати і, незважаючи на тимчасові успіхи, веде до поразки Німеччини; якби кошти, витрачені А. Гітлером на війну, скерувати на мирні цілі, то вони б принесли більше благ народам тощо.

Щоб пропаганда була більш ефективною, необхідно вивчати художню літературу, культуру, побут відповідних народів, етнографію певної країни для того, аби під час її проведення правильно оцінювати психологічні особливості тих, на кого вона спрямована.

6. Оскільки спецпропаганда – це, насамперед, пропаганда іноземною мовою, необхідно дотримуватися її чистоти. Радянська пропаганда першого періоду була низької якості у плані перекладів друкованих і звукомовних матеріалів німецькою, румунською та іншими мовами, що нерідко викликало глузування з боку солдатів противника. Найголовнішим є те, що іноземні слухачі або читачі не повинні відчувати тільки переклад. Слова, закладені у пропагандистські матеріали, повинні

підбиратися відповідно до кожної національності з урахуванням її менталітету, етнографії, мовних особливостей, історичного розвитку тощо. Водночас характерною особливістю спецпропаганди є те, що під час її проведення необхідно говорити іноземною мовою, але мислити ідеями своєї країни та відповідно до планів військово-політичного командування.

7. Спецпропаганда у воєнний час є невід'ємною частиною бойових дій проти військ противника. Досвід Другої світової війни довів, що вона має важливе значення, але, водночас займає підпорядковане місце у виконанні основного бойового завдання, яке полягає у розгромі та деморалізації противника засобами бойової зброї.

Сьогодні фактичний матеріал, узагальнення та висновки дисертаційного дослідження вже знайшли своє практичне застосування на навчальній ниві. Зокрема вони використовуються у навчальному процесі Національної Академії сухопутних військ (м. Львів), Житомирського військового інституту імені С. П. Корольова (м. Житомир), Одеській військовій академії (м. Одеса); Національному університеті оборони України імені Івана Черняхівського (м. Київ) та повсякденній діяльності (системі інформування особового складу) військової частини А1277. (Додаток Щ)

Можливі напрями продовження досліджень за тематикою дисертації.
Пропаганда – не однобічно орієнтована дія. Її результатом є певна реакція аудиторії, на яку вона спрямовувалась. Тому важливим залишається подальше глибоке вивчення питання сприйняття цивільним населенням Європи факту перебування «чужих» армій в межах їх країн. Особливо це підкреслюється різними трактуваннями цих подій з боку російських та західних дослідників. Подальші наукові розвідки мають бути спрямовані не на звинувачення або виправдання, а на досягнення об'єктивних висновків, які б припинили «війну історій» і дали підґрунтя для побудови цивілізованих відносин між країнами сьогодні та в майбутньому.

МІНІСТЕРСТВО ОБОРОНИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ СУХОПУТНИХ ВІЙСЬК
ІМЕНІ ГЕТЬМАНА ПЕТРА САГАЙДАЧНОГО

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЛЬВІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ІВАНА ФРАНКА

Кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису

Куцька Олеся Миколаївна

УДК 29.015.15(4):355/359(47+57)"1944/1945"

ДОДАТКИ

ПРОПАГАНДИСТСЬКЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ВСТУПУ ТА ПЕРЕБУВАННЯ
ЧЕРВОНОЇ АРМІЇ НА ТЕРИТОРІЇ КРАЇН ЄВРОПИ
(1944 – 1945 РОКИ)

Шифр і назва спеціальності: 20.02.22 – військова історія

Галузь науки: військові науки

Подається на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук.

Дисертація містить результати власних досліджень.

Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело _____ О. М. Куцька

Науковий консультант

Трофимович Володимир Васильович

доктор історичних наук, професор

Львів – 2018

Список опублікованих праць за темою дисертації

1. Наукові праці, в яких опубліковані основні результати дисертації

Монографія:

Куцька О.М. Пропагандистське забезпечення вступу та перебування Червоної Армії на території країн Європи (1944 – 1945 роки): Монографія. Львів, 2017. 399 с.

Рецензії:

1. Лисенко О.Є., заслужений діяч науки і техніки України, доктор історичних наук, професор, завідувач відділу історії України періоду Другої світової війни Інституту історії України НАН України

2. Зашкільняк Л.О., доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії Центральної та Східної Європи Львівського національного університету імені Івана Франка.

3. Сидоров С.В., доктор історичних наук, професор, професор кафедри оперативного мистецтва Національного університету оборони України імені Івана Черняхівського.

Наукові статті:

1. Куцька О. М. Пропагандистське забезпечення вступу та перебування Червоної Армії на території Польщі в період Другої світової війни. *Науковий збірник «Труди академії»*. Київ. 2005. № 64. С. 245–252.

2. Куцька О. М., Мурашов І. Ю. Пропагандистське забезпечення вступу та перебування Червоної Армії на території Чехословаччини в період Другої світової війни. *Науковий збірник «Труди академії»*. Київ. 2006. № 71. С. 196–203. *(Особисто авторів належить 50%)*.

3. Куцька О. М. Пропагандистське забезпечення вступу та перебування Червоної Армії на території Угорщини в період Другої світової війни. *Ефективність державного управління: Збірник наукових праць ЛРІДУ НАДУ при Президентіві України*. Львів. 2007. Вип. 13. С. 256–263.

4. Куцька О. М. Пропагандистське забезпечення вступу та перебування Червоної Армії на території Німеччини в період Другої світової війни. Науковий збірник «Труди академії». Київ. 2008. №4(84). С. 240–246.

5. Куцька О. М. Пропагандистське забезпечення бойових дій Червоної армії під час війни з Фінляндією (1944р.). *Військово-науковий вісник*. Львів. 2011. №15. С. 73–85.

6. Куцька О. М., Яровий В. Г., Похнатюк С. В. Морально-психологічний стан німецької армії на радянсько-німецькому фронті у 1944-1945 роках. *«Гілея: науковий вісник»*: Збірник наукових праць. Київ. 2011. Вип.. 54 (11). С. 158–165. (Особисто авторів належить 40%).

7. Куцька О. М. Пропагандистська діяльність німецьких антифашистів напередодні та під час вступу Червоної Армії на територію Європи (1944 – 1945 рр.). Аналітично-інформаційний журнал «Схід». 2012. №5 (119). С. 97–103.

8. Куцька О. М., Годій М. В. Заходи німецького командування щодо підвищення морально-психологічного стану своїх військ у 1944 – 1945 роках. *Військово-науковий вісник*. Львів. 2012. № 18. С. 3287–294. (Особисто авторів належить 60%).

9. Куцька О. М. Радянські органи пропаганди та їх функції в період Великої Вітчизняної Війни (1941-1945рр). *Наукові записки* (Серія «Історичні науки»). Острог. 2013. Вип.. 20. С. 122–129.

10. Куцкая О. Н., Дорожкин С. И. Пропагандистское обеспечение вступления и пребывания Красной Армии на территории Югославии в годы Второй мировой войны. *Revista Militară*. Republica Moldova, Chişinău. 2013 . С. 109–123. (Особисто авторів належить 60%).

11. Куцька О. М. Радянська пропаганда на свої війська напередодні вступу Червоної Армії на територію країн Європи (друга половина 1944 року). Аналітично-інформаційний журнал «Схід». Донецьк. 2013. №6 (126). С. 211–217.

12. Куцкая О. Н., Дорожкин С. И. Советские технические средства пропаганды в период боевых действий Красной Армии на территории Европы в годы Второй

мирової війни. *Revista Militară*. Republica Moldova, Chişinău. 2014 . С. 145–157. (Особисто авторові належить 60%).

13. Куцька О. М. Пропагандистське забезпечення вступу та перебування Червоної Армії на території північної Норвегії (1944 рік). *Наукові записки* (Серія «Історичні науки»). Острог. 2014. Вип. 22. С. 274–294.

14. Куцька О. М. Пропагандистське забезпечення вступу та перебування Червоної Армії на території Румунії (друга половина 1944 – початок 1945 років). Аналітично-інформаційний журнал «Схід». Донецьк. 2014. № 2 (128). С. 77–85.

15. Куцька О. М. Взаємовідносини червоноармійців з цивільним населенням під час перебування радянських військ на території Польщі (кінець 1944 – початок 1945 рр.). *Наукові записки* (Серія «Історичні науки»). Острог. 2017. Вип. 26. С. 126–134.

16. Куцька О. М. Взаємовідносини червоноармійців з місцевим населенням в ході бойових дій радянських військ на угорській території наприкінці другої світової війни. Аналітично-інформаційний журнал «Схід». 2017. № 1 (147). С.70–77.

17. Куцька О. М. Червона Армія на землях Східної Пруссії (січень-квітень 1945 року): вплив пропаганди на взаємовідносини радянських солдатів та місцевого населення. *Воєнно-історичний вісник*. Київ. 2016. № 4 (22). С.17–22.

18. Куцька О. М. Взаємовідносини червоноармійців з місцевим населенням в ході бойових дій радянських військ на території Австрії наприкінці другої світової війни. Збірник наукових праць «Етнічна історія народів Європи». Київ. 2017. Вип. 51. С. 77–85.

19. Куцька О. М. Сучасні погляди в історіографії щодо питання взаємовідносин радянських військ і цивільного населення європейських країн наприкінці Другої світової війни. *Вісник черкаського університету*. (Серія «Історичні науки»). Черкаси. 2017. №1. С.70–78.

20. Куцька О. М. Роль німецьких антинацистських організацій в пропагандистській діяльності Радянського Союзу наприкінці другої світової війни. *Історичний вісник Східноєвропейського університету імені Лесі Українки* (Серія «Історичні науки»). 2017. № 4 (353). С. 59–65.

21. Куцька О. М. Агітація, пропаганда, інформаційно-психологічна війна: історія виникнення термінів, їх значення та взаємозв'язок. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені В. Гнатюка* (Серія «Історія»). Тернопіль. 2017. Вип. 1. Ч.3. С. 3–10.

22. Куцька О. М. Сприйняття населенням Болгарії присутності Червоної Армії на території їх країни наприкінці Другої світової війни. *Воєнно-історичний вісник*. Київ. 2017. № 1. С.24–28.

2. Наукові праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації

1. Куцька О. М. Радянська пропаганда на свої війська напередодні вступу Червоної Армії на територію країн Європи на заключному етапі Другої світової війни. *Матеріали доповідей учасників науково-практичної конференції «70 років від початку визволення України від німецько-фашистських загарбників»*. Львів. 21 листопада 2013р. С. 64–67.

2. Куцька О. М. Радянські технічні засоби пропаганди періоду бойових дій Червоної Армії на території Європи в роки другої світової війни. *Матеріали доповідей учасників науково-практичної конференції «70 років від початку визволення України від німецько-фашистських загарбників»*. Львів. 21 листопада 2013р. С. 164–167.

3. Куцька О. М. Особливості пропагандистської діяльності Білоруських фронтів під час бойових дій Червоної Армії на території Європи наприкінці Другої світової війни. Дні науки історичного факультету, присвячені 180-річчю заснування Київського університету: матеріали VII Міжнародної наукової конференції студентів, аспірантів та молодих учених. Київ. 2014. 24 квітня. Т.2. С. 140–143.

4. Куцька О. М. Особливості радянської пропаганди на населення Чехословаччини під час перебування Червоної Армії на чехословацькій території (1945р.). *III науково-практична конференція «Історико-філософські дослідження молодих учених»*. Суми. 2014. 25 квітня. С. 56–58.

5. Куцька О. М. Особливості радянської пропаганди на населення Угорщини під час перебування Червоної Армії на угорській території (осінь 1944 – весна 1945 рр.). *Сучасні міждисциплінарні дослідження: історія, сьогодення, майбутнє:*

результати п'ятої заочної міжнародної конференції: збірник наукових праць. Київ. 2014. 12 квітня. С. 32–37.

6. Куцька О. М. Пропагандистське забезпечення вступу та перебування Червоної Армії на території Австрії наприкінці Другої світової війни. Матеріали III міжнародної науково-практичної конференції «Актуальні питання сучасної науки». Київ (Херсон). 2014. 24-25 жовтня. С. 94 – 96.

6. Куцька О. М. Особливості усної пропаганди в зоні відповідальності Українських фронтів Червоної Армії на території Європи наприкінці Другої світової війни. *Збірник тез наукових робіт учасників міжнародної науково-практичної конференції «Пріоритетні напрями вирішення актуальних проблем суспільних наук»*. Одеса. 2014. 12–13 вересня. С. 10–14.

8. Куцька О. М. Особливості радянської друкованої пропаганди в зоні відповідальності Українських фронтів Червоної Армії на території Європи наприкінці Другої світової війни. *Матеріали міжнародної науково-практичної конференції «Суспільні науки XXI століття: перспективні та пріоритетні напрями досліджень»*. Дніпропетровськ. 2014. 34 жовтня. С. 19–24.

9. Куцька О. М., Поцілуйко П. В. Уроки радянської спецпропаганди років Другої світової війни. *Матеріали науково-практичної конференції «Актуальні проблеми історії Другої світової війни (до 75-річчя початку Другої світової війни та 70-річчя визволення України від фашистських загарбників)»*. Львів. 2014. 30 жовтня. С.46–49

10. Куцька О.М. Радянська пропаганда на норвезьке населення під час вступу та перебування Червоної Армії на території Норвегії (кінець 1944 – 1945). *Матеріали міжнародної науково-практичної конференції «Історичні, соціологічні, політологічні науки: історія, сучасний стан та перспективи досліджень»*. Херсон. 2014. 17–18 жовтня. С.48–52.

11. Куцька О. М. Органи спецпропаганди Червоної Армії станом на 1944 – початок 1945 років. *VIII Міжнародна заочна конференція «Сучасні міждисциплінарні дослідження: історія, сьогодення, майбутнє»*. Київ. 2014. 14 листопада. С.27–31

12. Куцька О. М., Поцілуйко П.В. Емоційно-експресивна функція воєнної лексики у радянській пропаганді часів Другої світової війни. *Матеріали міжнародної науково-практичної конференції «Історія, проблеми та необхідні умови становлення громадянського суспільства в Україні»*. Львів. 2015. 30-31 січня. С. 59–61.

13. Куцька О. М. Основні види радянської друкованої спецпропаганди на території Чехословаччини другої половини 1944 – початку 1945 років. *Матеріали Всеукраїнської наукової конференції «Війни і збройні конфлікти у Східній Європі в ХХ – на початку ХХІ століть»*. Житомир. 2015. 22 травня. С.111–113.

14. Куцька О. М. Основні форми радянської пропаганди в ході бойових дій Червоної Армії на території Фінляндії (1944 рік). *Матеріали міжнародної науково-практичної конференції «Особистість, суспільство, політика - 2015» («Osobowości, społeczeństwo, polityka») (OSP-2015)*. Люблін (Польща). 2015. 21–22 травня. С. 125–128.

15. Куцька О. М., Луньков А.В. Причини виникнення та шляхи подолання ганебної поведінки бійців Червоної Армії на території Німеччини наприкінці Другої світової війни. *Міжнародна наукова конференція «Людина і техніка у визначних битвах світових воєн ХХ століття (до 70-річчя завершення Другої світової війни) »*. Львів. 2015. 21–23 жовтня. С.168–170.

16. Куцька О. М. Радянська спецпропаганда в зоні відповідальності 1-го Українського фронту на території Польщі у 1944 році. *ХХІ наукова викладацько-студентська конференція «Дні науки»*. Острогоз. 2016. 19–21 квітня. (без видання збірника).

17. Куцька О.М. Червона армія на території Польщі (1944 – 1945 рр.): визволення чи окупація. *V Міжнародна науково-практична конференція «Реструктуризація глобального простору: історичні імперативи та виклики»*. Київ. 2016. 19 квітня. С. 145–147.

18. Куцька О. М. Аналогії пропагандистського забезпечення бойових дій Червоної Армії в Європі 1944 – 1945 рр. та російської агресії в Україні 2014 – 2016 рр. *«Виклики політики безпеки: історія та сучасність»*: Збірник тез доповідей Міжнародної наукової конференції. Львів. 2016. 16 – 18 червня. С. 127–128.

19. Куцька О. М. Червона армія в Угорщині: визволення чи окупація. *Фактори та умови модернізації предмету досліджень представників суспільних наук: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції*. Дніпро. 2016. 3–4 червня. С. 18–23.

20. Куцька О. М. Современные взгляды в историографии по вопросу взаимоотношений красноармейцев и гражданского населения Польши в 1944 – 1945 годах. *IV International Scientific Conference «The authenticity historical research – new ideas in philosophy»*. Анкара (Туреччина). 2017. Volume II, Part 1. С.36–41.

21. Куцька О. М. Взаємовідносини червоноармійців із цивільним населенням під час перебування радянських військ на території Польщі (кінець 1944 – початок 1945 рр.) *XXII наукова викладацько-студентська конференція «Дні науки»*. Острог. 2017. 27–30 березня. (без видання збірника).

22. Куцька О. М. Червона Армія в Болгарії: визволення чи окупація. *Матеріали всеукраїнської науково-практичної конференції «Актуальні питання, відкриття та досягнення в галузі суспільних наук»*. Запоріжжя. 2017. 19 – 20 травня. С. 66–70.

23. Куцька О. М. Червона Армія в Європі наприкінці Другої світової війни: визволення чи окупація? *Збірник тез доповідей Міжнародної наукової конференції «Людина і техніка у визначних битвах світових воєн ХХ століття»*. Львів. 2017. 15-17 червня. С. 79–81.

3. Наукові праці, які додатково відображають наукові результати дослідження

1. Куцька О. М. Пропагандистська робота військово-політичного керівництва Великобританії в період Другої світової війни та у перші повоєнні роки. *Військово-науковий вісник*. Львів. 2009. № 12. С. 42–57.

2. Куцька О. М., Годій М. В. Історичний огляд пропагандистської роботи США в Європі у період Другої світової війни. *Військово-науковий вісник*. Львів. 2010. Вип. 14. С. 182–197. *(Особисто авторів належить 50%)*.

3. Куцька О. М., Бондарєва І. І. Історичний огляд пропагандистської роботи більшовиків Радянської Росії у 1917 – 1922 роках. *«Гілея: науковий вісник»*. Збірник наукових праць. Київ. 2011. Вип.. 43. С. 46–53. *(Особисто авторів належить 50%)*.

4. Куцька О. М. Особливості радянського пропагандистського завоювання Болгарії напередодні та у роки Другої світової війни. *Збірник наукових праць* (Серія: Педагогіка та психологічні науки). Хмельницький. 2012. № 64. С. 64–69.

5. Куцька О. М. Пропагандистське забезпечення вступу та перебування Червоної Армії на території Австрії (кінець 1944 – початок 1945 років). *Молодий вчений*. Херсон. 2014. № 9 (12). С. 24–29.

6. Куцька О. М. Особенности пропагандистской деятельности Белорусских фронтов во время боевых действий Красной Армии на территории Европы в конце Второй мировой войны. *Молодий вчений*. Херсон. 2014. № 8 (11). С. 44–49.

7. Куцька О. М. Особливості пропагандистської діяльності Українських фронтів під час бойових дій Червоної Армії на території Європи наприкінці Другої світової війни. *ScienceRise*. 2014. Vol. 2 (2). P.28–33.

Акти впровадження результатів дослідження (копії)

Б. 1. Національний університет оборони України імені Івана Черняховського (м. Київ)

ЗАТВЕРДЖУЮ

Заступник начальника університету
з навчальної роботи,

кандидат військових наук, доцент

полковник

М. САЛКУЦАН

2017 року

АКТ

про реалізацію монографії професора кафедри тактики факультету бойового застосування військ Національної академії Сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного Куцької Олесі Миколаївни “Пропагандистське забезпечення вступу та перебування Червоної Армії на території країн Європи (1944 – 1945 роки)” у навчальному процесі Національного університету оборони України імені Івана Черняховського

Підстава: Наказ начальника НУОУ № 6 від 26 лютого 2010 року “Про створення комісії з питань оцінки впровадження результатів науково-дослідних (дослідно-конструкторських) робіт у навчальний процес та наукову і науково-технічну діяльність університету”

Комісія у складі:

голова комісії: тимчасово виконуючий обов'язки начальника інституту інформаційних технологій кандидат технічних наук, доцент, полковник Зінченко Андрій Олександрович;

члени комісії: начальник кафедри застосування інформаційних технологій та інформаційної безпеки доктор технічних наук, старший науковий співробітник, полковник Савченко Віталій Анатолійович;
професор кафедри застосування інформаційних технологій та інформаційної безпеки кандидат технічних наук, доцент, полковник Дзюба Тарас Михайлович;

у період з 12 липня по 19 липня 2017 року розглянула:

– монографію професора кафедри тактики факультету бойового застосування військ Національної академії Сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного Куцької Олесі Миколаївни “Пропагандистське забезпечення вступу та перебування Червоної Армії на території країн Європи (1944 – 1945 роки)”;

– стандарти вищої освіти для підготовки фахівців за спеціальністю 254 Забезпечення військ (сил), спеціалізацією “Управління інформаційною безпекою у Збройних Силах”;

– навчально-методичні матеріали, в яких впроваджені матеріали монографії професора кафедри тактики факультету бойового застосування військ Національної академії Сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного Куцької Олесі Миколаївни “Пропагандистське забезпечення вступу та перебування Червоної Армії на території країн Європи (1944 – 1945 роки)”.

Комісія встановила:

1. Матеріали монографії професора кафедри тактики факультету бойового застосування військ Національної академії Сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного Куцької Олеси Миколаївни “Пропагандистське забезпечення вступу та перебування Червоної Армії на території країн Європи (1944 – 1945 роки)” використані при:

– проведенні занять зі слухачами інституту державного військового управління за спеціальністю 074 Публічне управління та адміністрування, спеціалізацією “Державне воєнне управління” з дисципліни “Інформаційна безпека держави у воєнній сфері” за темою 3 “Організація системи заходів інформаційної боротьби в Збройних Силах України”; за спеціальністю 074 Публічне управління та адміністрування, спеціалізацією “Управління у воєнній сфері” з дисципліни “Інформаційна безпека держави у воєнній сфері” за темою 4 “Стратегічні комунікації як напрям активних дій в інформаційному просторі в інтересах забезпечення інформаційної безпеки держави”; зі слухачами інституту інформаційних технологій за спеціальністю 254 Забезпечення військ (сил), спеціалізацією “Управління інформаційною безпекою у Збройних Силах” з дисципліни “Стратегія і тактика інформаційної боротьби” за темою 1 “Теоретичні основи інформаційної боротьби”, темою 3 “Основні технології інформаційного впливу”.

2. Матеріали монографії професора кафедри тактики факультету бойового застосування військ Національної академії Сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного Куцької Олеси Миколаївни “Пропагандистське забезпечення вступу та перебування Червоної Армії на території країн Європи (1944 – 1945 роки)” вважати реалізованими у навчальному процесі Національного університету оборони України імені Івана Черняхівського.

Голова комісії: полковник

Члени комісії: полковник

полковник

А.О.ЗІНЧЕНКО

В.А.САВЧЕНКО

Т.М.ДЗЮБА

Б. 2. Національна академія сухопутних військ імені гетьмана
Петра Сагайдачного (м. Львів)

ЗАТВЕРДЖУЮ
Заступник начальника Національної академії
сухопутних військ з навчальної роботи
полковник О.П. КРАСЮК
« _____ » _____ 20__ р.

АКТ

**впровадження монографії
“Пропагандистське забезпечення вступу та перебування Червоної Армії
на території країн Європи (1944 – 1945 роки)”
у навчальний процес Національної академії сухопутних військ
імені гетьмана Петра Сагайдачного**

26.06.2017 р.

Національна академія сухопутних військ
імені гетьмана Петра Сагайдачного

Ми, що нижче підписалися, склали цей акт у тому, що результати монографії “Пропагандистське забезпечення вступу та перебування Червоної Армії на території країн Європи (1944 – 1945 роки)”, впроваджені у навчальний процес на кафедрі тактики факультету бойового застосування військ і використовуються при вивченні навчальної дисципліни «Історія війн і воєнного мистецтва» (Тема №2: «Воєнне мистецтво у Другій світовій війні 1939 – 1945 рр»).

Начальник кафедри тактики
полковник

С.В. ПОХНАТЮК

Автор:
підполковник

О.М. КУЦЬКА

Б. 3. Одеська військова академія (м. Одеса)

ЗАТВЕРДЖУЮ

Заступник начальника академії з навчальної роботи – начальник навчального відділу, кандидат педагогічних наук, старший науковий співробітник

ПОЛКОВНИК

«__» _____ 2017 року

О.М. Маслій

АКТ

про впровадження матеріалів дисертаційного дослідження Куцької О.М. «Пропагандистське забезпечення вступу та перебування Червоної Армії на території країн Європи (1944 – 1945 роки)»

Комісія у складі: голови – начальника кафедри факультету підготовки спеціалістів військової розвідки та сил спеціальних операцій кандидата технічних наук, доцента, старшого наукового співробітника, полковника А.О. Левченка та членів комісії: старшого викладача кафедри гуманітарних та соціально-економічних дисциплін кандидата історичних наук працівника ЗС України С.В. Ковальчука, викладача кафедри тактики та загальновійськових дисциплін, кандидата воєнних наук, доцента, працівника ЗС України В.І.Осипенко встановили, що наукові положення, розроблені особисто О.М. Куцькою, реалізовувались упродовж 2016-2017 навчального року у навчально-виховному процесі факультету підготовки спеціалістів військової розвідки та сил спеціальних операцій шляхом реалізації навчально-методичних матеріалів з складових агентурно-оперативної обстановки. Використання матеріалів отриманих в дисертаційному дослідженні сприяло підвищенню якості підготовки майбутніх офіцерів Збройних Сил України.

Матеріали дисертаційного дослідження використовувались під час викладання навчальних дисциплін. «Інформаційна робота в системі воєнної розвідки» (програма підготовки 2016 року) ;блок змістових модулів ВПП 12.04 (розділ 4), воєнно-політична обстановка на сучасному етапі.

- Змістовий модуль КІ-01.03 (Тема 7) Воєнно-політична обстановка, методика вивчення;
- Змістовий модуль КСП-05.08 (Тема 11) Оцінка воєнно-політичної обстановки.
- «Спеціальна розвідка» (програма підготовки 2015 року) Змістовий модуль 2 Фактори, які безпосередньо впливають на організацію ведення розвідки та проведення спеціальних заходів.

- Заняття 1,2 Основні складові факторів обстановки, їх вплив на виконання бойових завдань розвідувальними органами спеціальної розвідки органами спеціальної розвідки.
- Заняття 3 Умови та порядок бойового застосування частин та підрозділів спеціального призначення на територіях тимчасово контрольованих противником.
- Заняття 4 Семінарське заняття за змістовними модулями 1, 2. Поняття агентурно-оперативної обстановки. Адміністративно-поліцейський та контррозвідувальний режим, його складові. Пропагандистське забезпечення діяльності ОР СпП на території, що контролюється противником.

ЗАПРОПОНОВАНО: визнати, що результати дослідження показали доцільність впровадження в систему підготовки майбутніх офіцерів запропонованого дисертантом навчальних і методичних розробок з формування прогностичної компетентності в процесі навчання у військових навчальних закладах. Результати дисертаційного дослідження О.М. Куцької вважати такими, що впроваджені та апробовані у навчальному процесі Військовій академії (м. Одеса).

Голова комісії:

кандидат технічних наук, доцент,
старший науковий співробітник,
полковник

 А.О. Левченко

Члени комісії:

кандидат історичних наук
працівник ЗС України

 С.В. Ковальчук

кандидат військових наук, доцент
працівник ЗС України

 В.І. Осипенко

Продовження додатку Б

Б. 4. Житомирський військовий інститут імені С. П. Корольова (м. Житомир)

ЗАТВЕРДЖУЮ

ТВО заступника начальника Житомирського
військового інституту імені С. П. Корольова
з навчальної роботи

полковник

А. Р. АМІРОВ

« 01 »

2017 р.

АКТ № 2055

впровадження монографії
«Пропагандистське забезпечення вступу та перебування Червоної Армії
на території країн Європи (1944–1945 роки)»
у навчальний процес Житомирського військового інституту
імені С. П. Корольова

Ми, що нижче підписалися, склали цей акт у тому, що результати монографії «Пропагандистське забезпечення вступу та перебування Червоної Армії на території країн Європи (1944–1945 роки)» впроваджені у навчальний процес на кафедрі радіоелектронної боротьби та інформаційного протидіювання при вивченні навчальної дисципліни «Комунікативні технології» та на кафедрі суспільних наук при вивченні навчальної дисципліни «Історія війн та воєнного мистецтва» (тема № 3 «Друга світова війна та воєнне мистецтво в ній»).

Голова комісії -

ТВО начальника кафедри суспільних наук,

кандидат психологічних наук, доцент

Є. Г. СТАРОКОНЬ

Члени комісії:

доцент кафедри суспільних наук,

кандидат історичних наук, доцент

А. А. КАВУН

старший викладач кафедри радіоелектронної боротьби

та інформаційного протидіювання

підполковник

І. А. ОРИЩУК

01.07.2017р.

Б. 5. Військова частина А 1277

ЗАТВЕРДЖУЮ
 ТВО командира військової частини А1277
 підполковник О.М.БАБКОВ
 «24» 07 2017 р.

АКТ

впровадження монографії

**«Пропагандистське забезпечення вступу та перебування Червоної Армії
 на території країн Європи (1944-1945 роки)»
 у процес повсякденної діяльності військової частини А1277**

Ми, що нижче підписалися, склали цей акт у тому, що матеріали монографії «Пропагандистське забезпечення вступу та перебування Червоної Армії на території країн Європи (1944-1945 роки)» були використані під час інформування особового складу військової частини відповідно до плану заходів повсякденної діяльності.

Голова комісії: підполковник

Ю.Б.ЛЕСЬКІВ

Члени комісії: підполковник

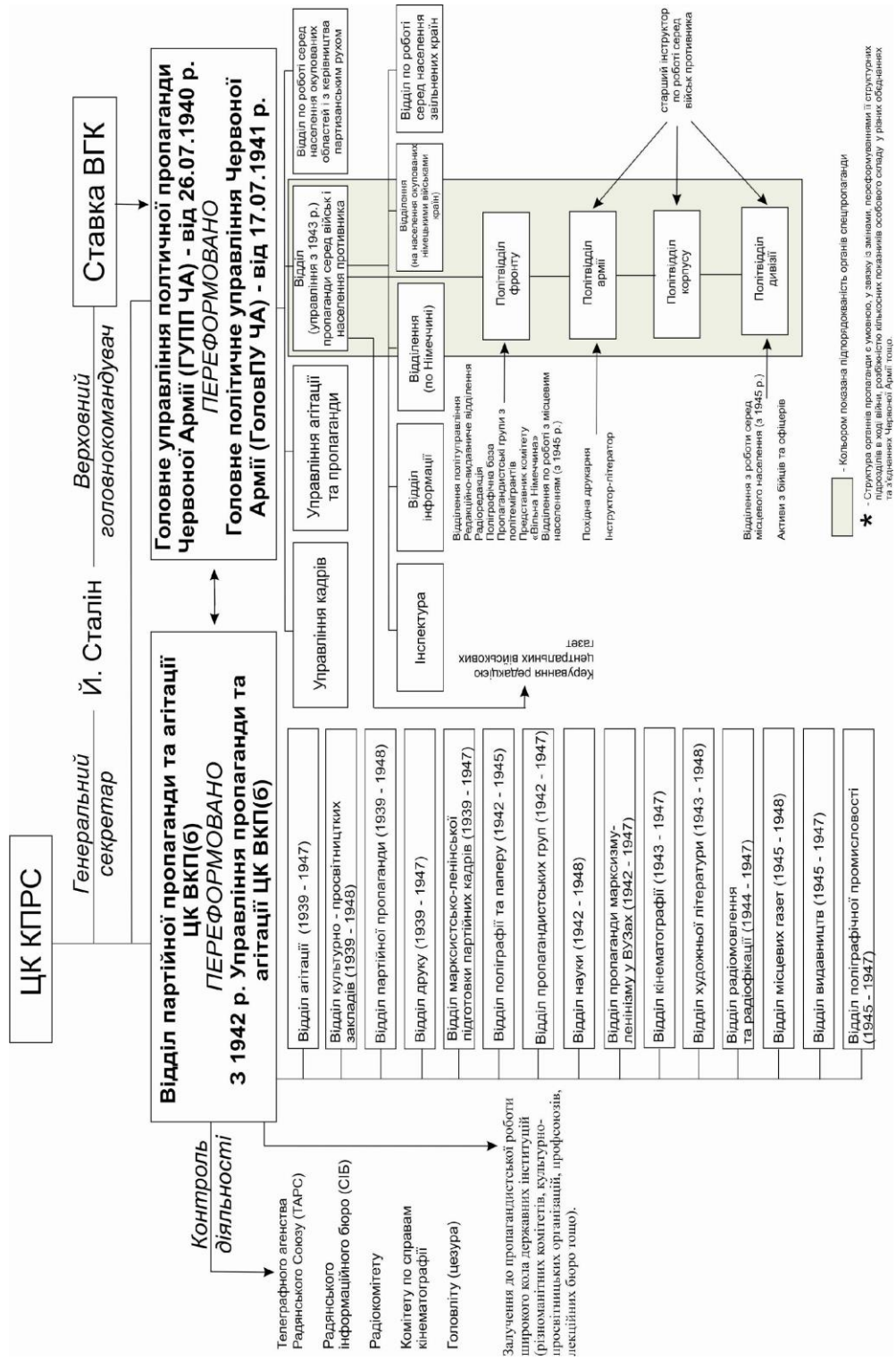
Р.В.КВЯТКОВСЬКИЙ

майор

Д.М.БУРКОВСЬКИЙ

24.07.2017 р.

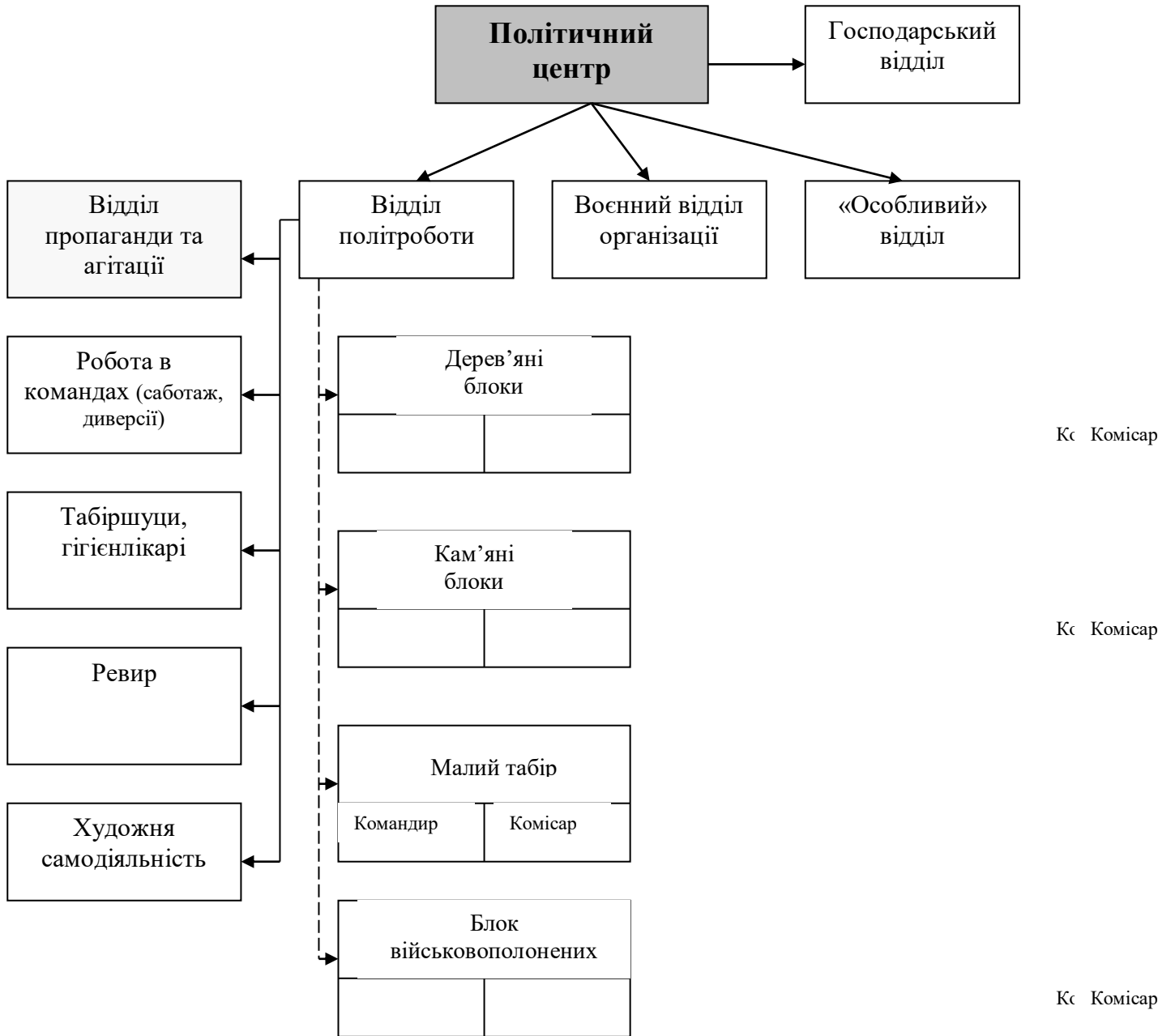
Структура органів пропаганди СРСР періоду Другої світової війни *

Матеріали додатку почерпнуто з:

Куцька О.М. Пропагандистське забезпечення вступу і перебування Червоної Армії на території країн Європи (1944 – 1945 роки): Монографія. Львів, 2017. 399с.

**Витяг із схеми організаційної побудови воєнно-політичної організації
російської секції концтабору Бухенвальд
(серпень 1944 – квітень 1945 рр.)**

Матеріал додатку почерпнуто з:
ДАГОУ. Ф.166. Оп.2. Спр. 110. Арк. 3.

Очільники Головного політичного управління Червоної Армії в роки Другої світової війни

Лев Захарович Мехліс (1889 – 1953 рр.)

На посаді:

30.12.1937 – 06.09.1940 рр.

21.06.1941 – 12.06.1942 рр.

21 червня 1941 року призначений начальником Головного політичного управління і заступником наркома оборони СРСР. У 1942 році був представником Ставки Верховного Головнокомандування на Кримському фронті.

За підсумками діяльності на Кримському фронті (так звана Керченська катастрофа) Директивою Ставки № 155452 від 4 червня 1942 року Мехліс був понижений у званні на дві сходинки до корпусного комісара та знятий із посади заступника наркома оборони і начальника Головного політичного управління.

Олександр Іванович Запорожець (1899 – 1959 рр.)

На посаді:

06.09.1940 – 21.06.1941 рр.

3 липня 1936 року – помічник командира з політичної частини і начальник поітвідділу 11 стрілецької дивізії.

3 січня 1938 року – воєнний комісар Генерального штабу РСЧА.

3 жовтня 1940 року – начальник Головного управління політичної пропаганди Червоної Армії.

Олександр Сергійович Щербаков (1901 – 1945 рр.)

На посаді:

12.06.1942 – 10.05.1945

Начальник Радінформбюро з 24 червня 1941 року. У липні 1942 року призначений начальником Головного політичного управління Червоної Армії. У 1943 – 1945 роках був завідувачим відділом міжнародної інформації ЦК ВКП(б).

Михайло Іванович Бурцев (1907 – 2002 рр.)**На посаді:****1941 – 1956 рр.**

У 1939 – 1940 роках організовував пропагандистську війну проти японських військ на Халхін-Голі і проти фінських під час радянсько-фінської війни. З 1941 року і до закінчення Другої світової війни очолював відділ (з серпня 1944 року – управління) спецпропаганди Головного політичного управління Червоної Армії, який займався інформаційно-пропагандистською роботою серед німецьких військ. Автор книги «Прозріння» (М.: Воєніздат, 1981), присвяченій працівникам спецпропаганди в роки Другої світової війни.

У 1956 р. М.І. Бурцеву дали інвалідність і звільнили з армії. Зараз вже важко сказати, в чому була справжня причина настільки стрімкого звільнення: чи то дійсно здоров'я підкачало, чи то вітер нових політичних змін пробіг по кабінетах. Сам Михайло Іванович каже про це скоріше з образою: «Оголосили інвалідом, не дали дослужитися навіть до п'ятдесяти!»

Йосиф Васильович Шишкін (1906 - 1973 рр.)**На посаді:****08.09.1945 – ??.02.1946**

З листопада 1939 по серпень – начальник Політичного відділу пропаганди Воєнно-Електротехнічної Академії РСЧА.

1940 – 1941 рр. – заступник начальника Управління політичної пропаганди Ленінградського воєнного округу.

1941 – 1942 рр. – начальник Політичного управління Ленінградського та Волховського фронтів.

1942 – 1945 рр. – заступник начальника Головного політичного управління РСЧА.

З травня 1945 року – начальник Головного політичного управління Червоної Армії.

Матеріал додатку почерпнуто з:

1. Политическое управление. URL: https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%9F%D0%BE%D0%BB%D0%B8%D1%82%D0%B8%D1%87%D0%B5%D1%81%D0%BA%D0%BE%D0%B5_%D1%83%D0%BF%D1%80%D0%B0%D0%B2%D0%BB%D0%B5%D0%BD%D0%B8%D0%B5_%D0%9A%D1%80%D0%B0%D1%81%D0%BD%D0%BE%D0%B9_%D0%B0%D1%80%D0%BC%D0%B8%D0%B8. (дата звернення: 4.09.2017).

2. Мехліс, Лев Захарович. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%9C%D0%B5%D1%85%D0%BB%D1%96%D1%81_%D0%9B%D0%B5%D0%B2_%D0%97

<https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%B0%D1%85%D0%B0%D1%80%D0%BE%D0%B2%D0%B8%D1%87>. (дата звернення: 4.09.2017).

3. Запорожец, Александр Иванович. URL: [https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%97%D0%B0%D0%BF%D0%BE%D1%80%D0%BE%D0%B6%D0%B5%D1%86,%D0%90%D0%BB%D0%B5%D0%BA%D1%81%D0%B0%D0%BD%D0%B4%D1%80%D0%98%D0%B2%D0%B0%D0%BD%D0%BE%D0%B2%D0%B8%D1%87_\(%D0%B3%D0%B5%D0%BD%D0%B5%D1%80%D0%B0%D0%BB\)](https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%97%D0%B0%D0%BF%D0%BE%D1%80%D0%BE%D0%B6%D0%B5%D1%86,%D0%90%D0%BB%D0%B5%D0%BA%D1%81%D0%B0%D0%BD%D0%B4%D1%80%D0%98%D0%B2%D0%B0%D0%BD%D0%BE%D0%B2%D0%B8%D1%87_(%D0%B3%D0%B5%D0%BD%D0%B5%D1%80%D0%B0%D0%BB)). (дата звернення: 4.09.2017).

4. Щербакóв, Александр Сергеевич. URL: <https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%A9%D0%B5%D1%80%D0%B1%D0%B0%D0%BA%D0%BE%D0%B2,%D0%90%D0%BB%D0%B5%D0%BA%D1%81%D0%B0%D0%BD%D0%B4%D1%80%D0%A1%D0%B5%D1%80%D0%B3%D0%B5%D0%B5%D0%B2%D0%B8%D1%87>. (дата звернення: 4.09.2017).

5. Бурцев, Михаил Иванович (генерал-майор). URL: [https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%91%D1%83%D1%80%D1%86%D0%B5%D0%B2,%D0%9C%D0%B8%D1%85%D0%B0%D0%B8%D0%BB_%D0%98%D0%B2%D0%B0%D0%BD%D0%BE%D0%B2%D0%B8%D1%87_\(%D0%B3%D0%B5%D0%BD%D0%B5%D1%80%D0%B0%D0%BB-%D0%BC%D0%B0%D0%B9%D0%BE%D1%80\)](https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%91%D1%83%D1%80%D1%86%D0%B5%D0%B2,%D0%9C%D0%B8%D1%85%D0%B0%D0%B8%D0%BB_%D0%98%D0%B2%D0%B0%D0%BD%D0%BE%D0%B2%D0%B8%D1%87_(%D0%B3%D0%B5%D0%BD%D0%B5%D1%80%D0%B0%D0%BB-%D0%BC%D0%B0%D0%B9%D0%BE%D1%80)). (дата звернення: 4.09.2017).

6. Шикин, Иосиф Васильевич. URL: https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%A8%D0%B8%D0%BA%D0%B8%D0%BD,%D0%98%D0%BE%D1%81%D0%B8%D1%84_%D0%92%D0%B0%D1%81%D0%B8%D0%BB%D1%8C%D0%B5%D0%B2%D0%B8%D1%87. (дата звернення: 4.09.2017).

7. Панков Ю. Мастер спецпропаганды. *Красная звезда*. 2001. 15 июня. URL: http://web.archive.org/web/20080317102100/http://www.redstar.ru/2001/06/15_06/4_01.html. (дата звернення: 4.09.2017).

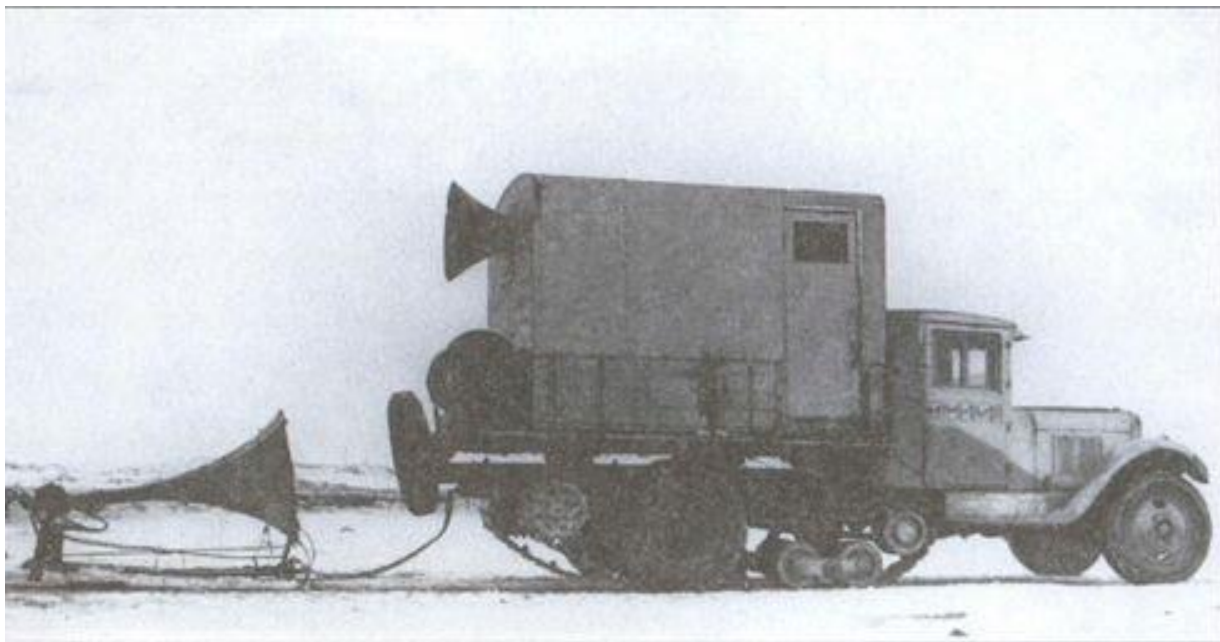

Радянські технічні засоби пропаганди
(наведені фотографії техніки та особового складу, які на ній працюють, запропоновані виключно як демонстраційний матеріал і можуть не відповідати подіям досліджуваного у дисертації періоду)

Ж. 1. Агітаційний танк та його екіпаж

Ж. 2. Звукомовні станції та робота на них

Продовження додатку Ж

Ж. 3. Похідна типографія та робота на ній

Ж. 4. Застосування окопної гучномовної установки

Ж. 5. Застосування переносного радіо в пропагандистських цілях

Ж. 6. Рупори як засіб передачі усної агітації

Матеріал додатку почерпнуто з:

1. Каталог электронных образов архивных фотодокументов, хранящихся в государственных архивах Российской Федерации. портала «Архивы России». Сайт «Документы советской эпохи», выставка «Победа. 1941-1945». Раздел: Агитация и пропаганда на фронте. URL: <http://sovdoc.rusarchives.ru/#exhblst>. (дата звернення: 3.09.2017).

2. На языке врага. Маленькие истории. Частное собрание фактов и артефактов. URL: <https://little-histories.org/2015/05/31/%D0%BD%D0%B0-%D1%8F%D0%B7%D1%8B%D0%BA%D0%B5-%D0%B2%D1%80%D0%B0%D0%B3%D0%B0/#prettyPhoto>. (дата звернення: 3.09.2017).

3. Мощанский И. Б. Информационная война. Органы спецпропаганды Красной армии. URL: <http://coollib.com/b/176966/read>. (дата звернення: 3.09.2017).

Приклад листівки із типовими гаслами для рупористів

ЛОЗУНГИ ДЛЯ РУПОРИСТОВ

ACHTUNG – SOLDATEN!

1. Die Russen stehen vor Berlin und Stettin!
2. Die Russen kämpfen in Wien!
3. Die deutsche Westfront ist zusammengebrochen!
4. Hitler hat keine Reserven mehr!
5. Hilfe wird nicht kommen!
6. Breslau ist Euer Friedhof!
7. Gefangenschaft ist Eure Rettung!
8. Kommt rüber, wir werden nicht schießen!
9. In der Gefangenschaft wird Euch das Leben, Verpflegung und gute Behandlung garantiert!

АХТУНГ — ЗОЛЬДАТЭН!

1. Ди русси штэйэн фор Бэрлин унд Штэттин!
2. Ди Русси кемфэн ин Вин!
3. Ди дойче вэстфронт ист цузамэнгеброхн!
4. Хитлер хат кайнэ рэзэрвэн мэр!
5. Хильфе вирд ниht комэн!
6. Брэслау ист ойэр фридхоф!
7. Гефангеншафт ист ойэр рэтунг!
8. Комт рюбэр, вир вэрдн ниht шисс!
9. Ин дэр гефангеншафт вирд ойх дас лейбн, фэрфлейгунг унд гутэ бехандлюнг гарантирт!

ВНИМАНИЕ — СОЛДАТЫ!

1. Русские под Берлином и Штеттином!
2. Русские ведут бой в Вене!
3. Немецкий Западный фронт рухнул!
4. У Гитлера резервов нет!
5. Помощи не получите!
6. Бреславль для вас — могила!
7. Плен — ваше спасение!
8. Переходите к нам! Мы стрелять не будем!
9. В плену гарантируем Вам жизнь, питание и хорошее обращение.

11 ЛОЗУНГОВ

для передач через рупора на немецком языке

(ПО ДОКЛАДУ ТОВАРИЩА СТАЛИНА ОТ 6 НОЯБРЯ 1944 ГОДА И ПРИКАЗУ № 220).

1. Deutsche Soldaten!

Das vierte Kriegsjahr brachte entscheidende Siege der Sowjetarmeen und der Armeen unserer Verbündeten. Die Hitlerarmee ist gezwungen, den Krieg an zwei Fronten zu führen und ist an die Grenzen Deutschlands zurückgeworfen.

Soldaten! Euer Kampf ist sinnlos! Macht Schluss!

2. Die deutschen Truppen sind aus der Sowjetunion, aus Frankreich, Belgien und Mittelitalien vertrieben. Die Kriegshandlungen sind auf deutschen Boden übertragen.

Soldaten! Beendet den Krieg, erspart Euren Lieben in der Heimat sinnlose Opfer!

3. In diesem Jahr versetzte die Rote Armee den Hitlertruppen eine Reihe vernichtender Schläge — bei Leningrad und Nowgorod, am Bug und am Dnestr, in der Krim, in Karelien und in Bjoelousland, am Njemen, am San und an der Weichsel, im Raum von Kischineu-Jassy, in Rumänien, Bulgarien, Jugoslawien, in der Tschechoslowakei und in Ungarn.

Deutsche Soldaten! Wartet nicht auf den vernichtenden Schlag in Deutschland! Streckt lieber jetzt die Waffen!

4. In diesem Jahre wurden an der sowjetisch-deutschen Front etwa 120 Divisionen der Deutschen und ihrer Bundesgenossen zerschlagen und kampfunfähig gemacht. Das bedeutet, dass Hunderttausende deutscher Soldaten gefallen sind.

Soldaten! Euch droht dasselbe Schicksal, wenn Ihr Euch nicht gefangenebt.

5. Deutschland ist von zwei Fronten umklammert. Deutschland hat den gemeinsamen Schlägen der Roten Armee und ihrer Verbündeten nicht standhalten können.

Soldaten! Ihr kämpft für eine verlorenen Sache!

1. Немецкие солдаты! Четвертый год войны — год решающих побед советских армий и армий наших союзников. Гитлеровская армия, вынужденная вести войну на два фронта, отброшена к границам Германии.

Солдаты! Ваша борьба бессмысленна. Кончайте ее!

2. Немецкие войска изгнаны из пределов Советского Союза, Франции, Бельгии, Средней Италии. Военные действия перенесены на территорию Германии.

Солдаты! Кончайте войну, избавьте своих близких на родине от лишних жертв!

3. В этом году Красная Армия нанесла гитлеровским войскам ряд сокрушительных ударов — под Ленинградом и Новгородом, на Буге и Днестре, в Крыму, в Карелии и Белоруссии, на Немане, Сале и Висле, в районе Кишинев-Яссы, в Румынии, Болгарии, Югославии, Чехословакии и Венгрии.

Немецкие солдаты! Не ждите удара в Германии! Сложите оружие уже сейчас!

4. В течение этого года на советско-германском фронте было разбито и выведено из строя до 120 дивизий немцев и их союзников. Это значит, что сотни тысяч немецких солдат легли на полях сражений.

Солдаты! Вам грозит та же участь, если вы не сдадитесь в плен.

5. Германия оказалась зажатой в тисках между двумя фронтами. Германия не выдержала совместных ударов Красной Армии и англо-американских войск. Вы воюете за проигрышное дело, немецкие солдаты!

Способи розповсюдження друкованих пропагандистських матеріалів
(наведені фотографії запропоновані виключно як демонстраційний матеріал і можуть не відповідати подіям досліджуваного у дисертації періоду)

К. 1. Застосування літаків

К. 2. Розповсюдження листівок за допомогою міномету

К. 3. Розповсюдження агіток за допомогою мортири

К. 4. Розповсюдження листівок за допомогою повітряних зміїв

Продовження додатку К

К. 5. Доставка друкованої продукції в тил противника радянськими військовослужбовцями (диверсантами, розвідниками тощо)

К. 6. Розповсюдження листівок за допомогою саморобних луків та стріл

Матеріал додатку почерпнуто з:

1. Каталог электронных образов архивных фотодокументов, хранящихся в государственных архивах Российской Федерации. портала «Архивы России». Сайт «Документы советской эпохи», выставка «Победа. 1941-1945». Раздел: Агитация и пропаганда на фронте. URL: <http://sovdoc.rusarchives.ru/#exhblist>. (дата звернення: 3.09.2017).

2. На языке врага. Маленькие истории. Частное собрание фактов и артефактов. URL: <https://little-histories.org/2015/05/31/%D0%BD%D0%B0-%D1%8F%D0%B7%D1%8B%D0%BA%D0%B5-%D0%B2%D1%80%D0%B0%D0%B3%D0%B0/#prettyPhoto>. (дата звернення: 3.09.2017).

3. Мощанский И. Б. Информационная война. Органы спецпропаганды Красной армии. URL: <http://coollib.com/b/176966/read>. (дата звернення: 3.09.2017).

М'які рукавичні іграшки створені для театралізованих вистав на фронті

Ляльки театрального художника, майстра м'якої скульптури Беклешової Катерини Терентіївни (1897 – 1977 рр.).

На початку війни вона створила два комплекти воєнних ляльок Гітлера, Геббельса, Черчилля, Муссоліні і фріца. На замовлення Політуправління Червоної Армії останні були відправлені фронтовій бригаді артистів, яка виступала перед радянськими солдатами під час перерв між боями для підтримки бойового духу.

У 1943 році К.Т. Беклешова створила ще 5 – 7 комплектів воєнних ляльок для роботи на фронтах.

Матеріал додатку почерпнуто з:

Центральный музей Великой Отечественной войны. Музейное собрание. Фонд «Изобразительные материалы». Раздел «Декоративно-прикладное искусство». URL: <http://1945.cmvo.ru/encyclopedia/izobrazitelnye-materialy/dekorativno-prikladnoe-iskusstvo/>. (дата звернення: 6.07.2017).

Копія документу, що роз'яснює порядок присудження
відзнаки А. Гітлера «Золота пряжка»

418
237

Перевод с немецкого

К о п и я

Штаб-квартира
1 ноября 1944 г.

Главное командование
группы армий "А"
Отдел дел начсостава 10 29.

СОДЕРЖАНИЕ: Золотая пряжка за участие в ближних боях.

Согласно воли фюрера, "Золотая пряжка за участие в ближних боях" является особо ценной наградой, которую могут получить солдаты, находящиеся долгое время на фронте и проявившие себя во многих ближних боях.

Особая ценность этой награды подчеркивается тем, что фюрер сохранил право ее вручения за собой и кроме того тем, что получивший "Золотую пряжку" может быть немедленно представлен к награждению "Золотым немецким крестом", без специального указания его заслуг.

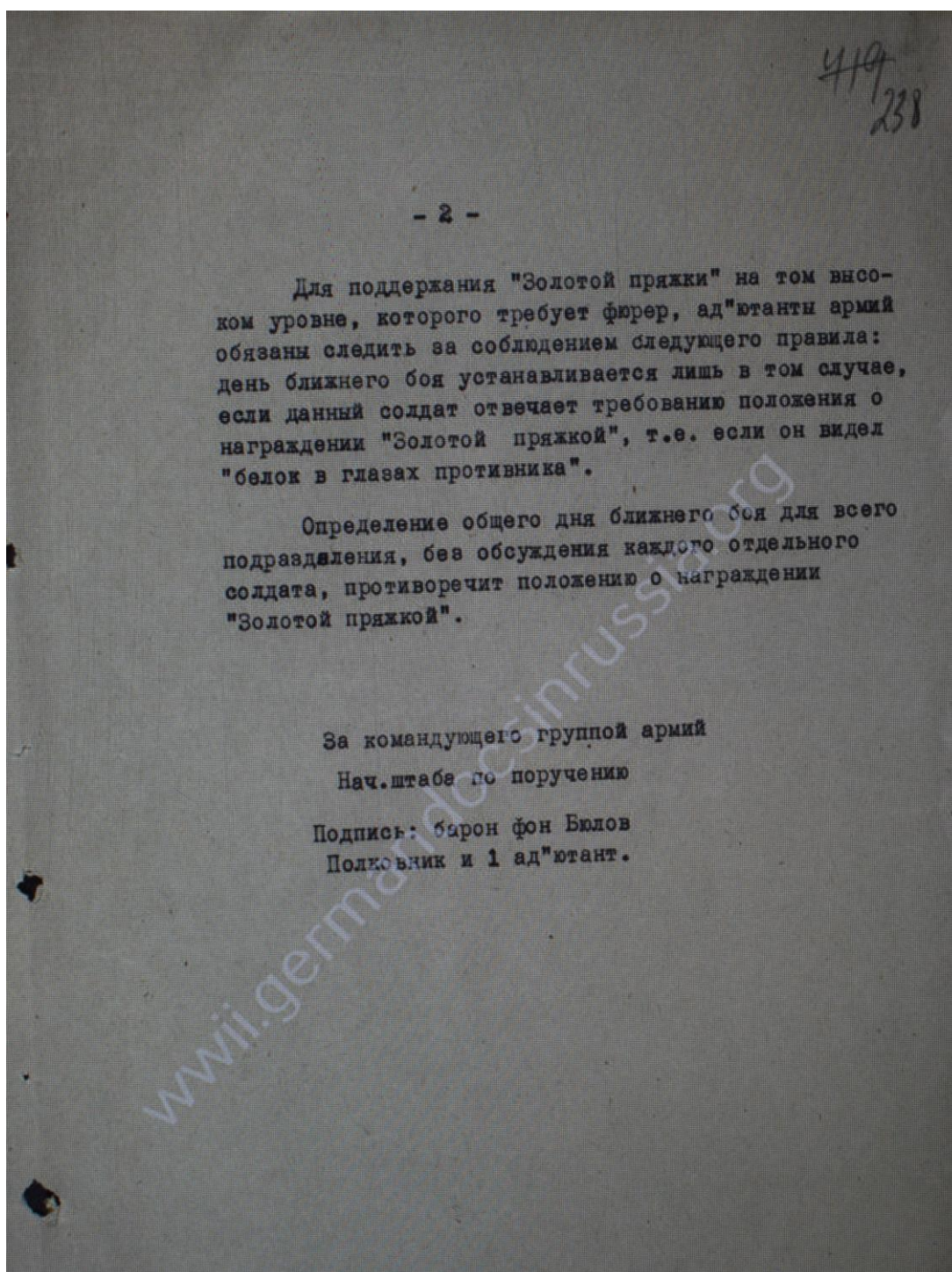
Для того, чтобы "Золотая пряжка" не утратила своего значения, необходимо к определению дня ближнего боя подходить очень строго. В основном, до сих пор этого правила придерживались, так как награжденные "Золотой пряжкой" солдаты в своем большинстве уже несколько лет находятся на фронте и имеют по несколько ранений.

Но в последнее время к награждению "Золотой пряжкой" представляются солдаты, успевшие принять участие в 50 ближних боях за подозрительно короткий срок.

Создается впечатление, что при определении дня ближнего боя командиры действовали слишком безответственно.

SAMO_500_12480_304_0237

Матеріал додатку почерпнуто з:

37. ЦАМО РФ. Ф. 500. Оп. 12480. Д. 304. 252 л. URL: <http://wwii.germandocsinrussia.org/ru/nodes/2100-delo-304-dokument-123-3-1944-4-otdel-razvedyvatelnogo-upravleniya-generalnogo-shtaba-krasnoy-armii-razlichnye-trofeynye-dokumenty-po-organizatsii-oborony-distsipline-opyte-boevyh-deystviy-prikaza-gitlera-ot-20-07-1944#page/1/mode/inspect/zoom/5>. (дата звернення: 14.06.2017).

Карти ходу военных действий на европейском театре военных действий 1944 – 1945 гг.

Рис. Н. 1. Загальний хід військових дій. Січень 1944 – травень 1945 рр.

Продовження додатку Н

Рис. Н. 3. Наступ радянських військ на Карельському перешийку та в Південній Карелії. 10 червня – 9 серпня 1944 р.

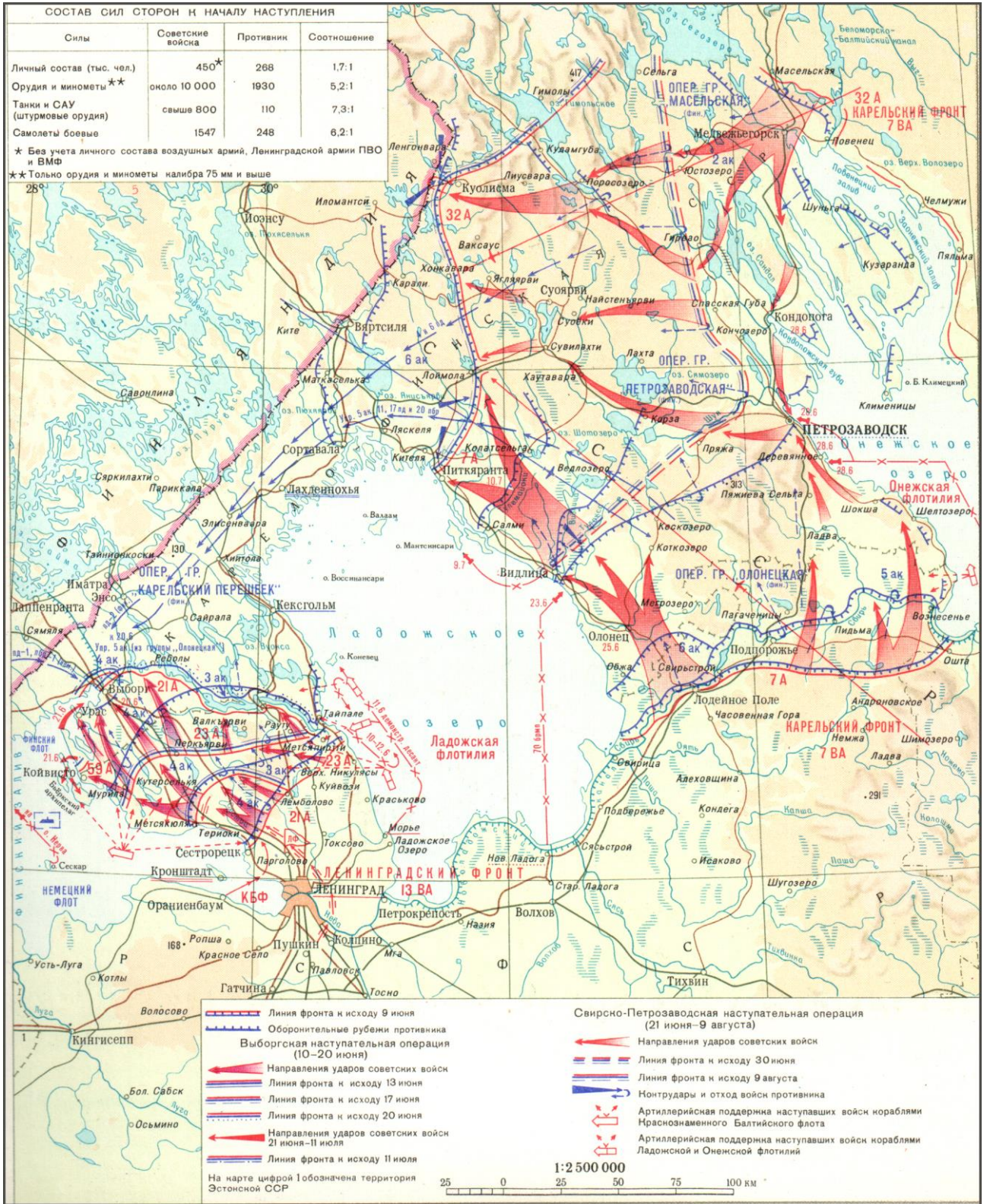

Рис. Н. 4. Ясьсько-Кишинівська наступальна операція. 20-29 серпня 1944 р.

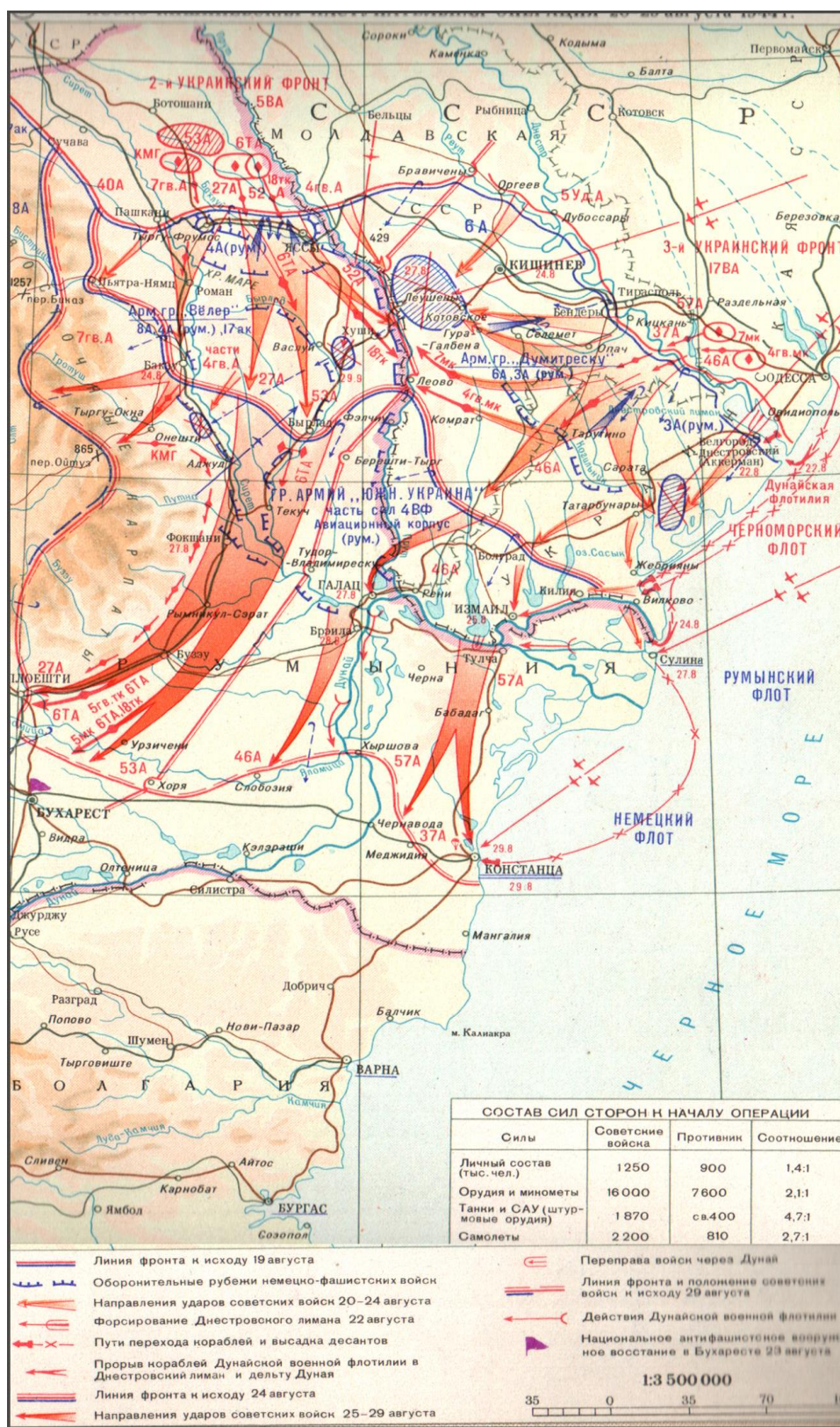

Рис. Н. 5. Бойові дії радянських військ у Білорусії, Литві та Східній Польщі. Червень – серпень 1944 р.

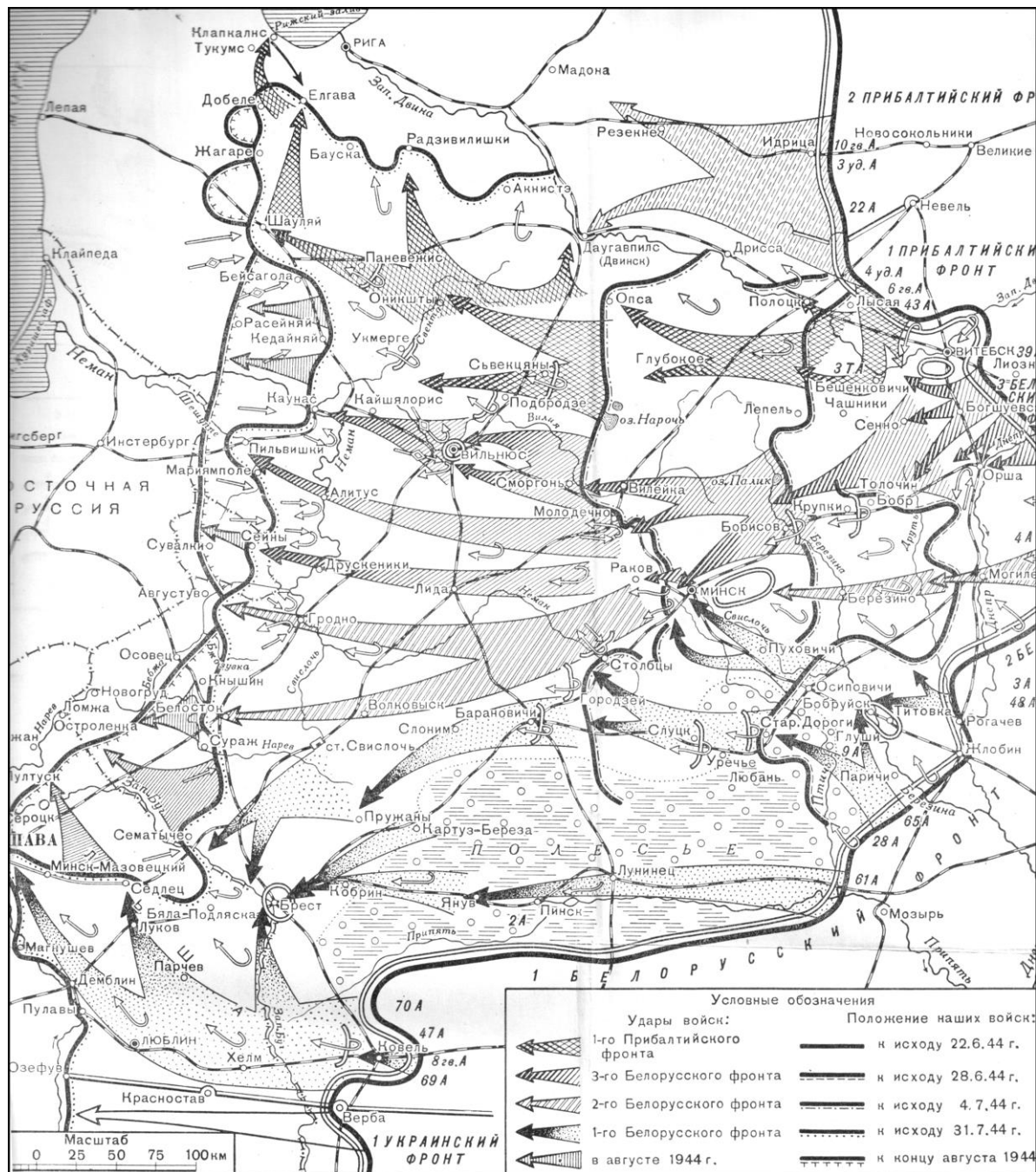
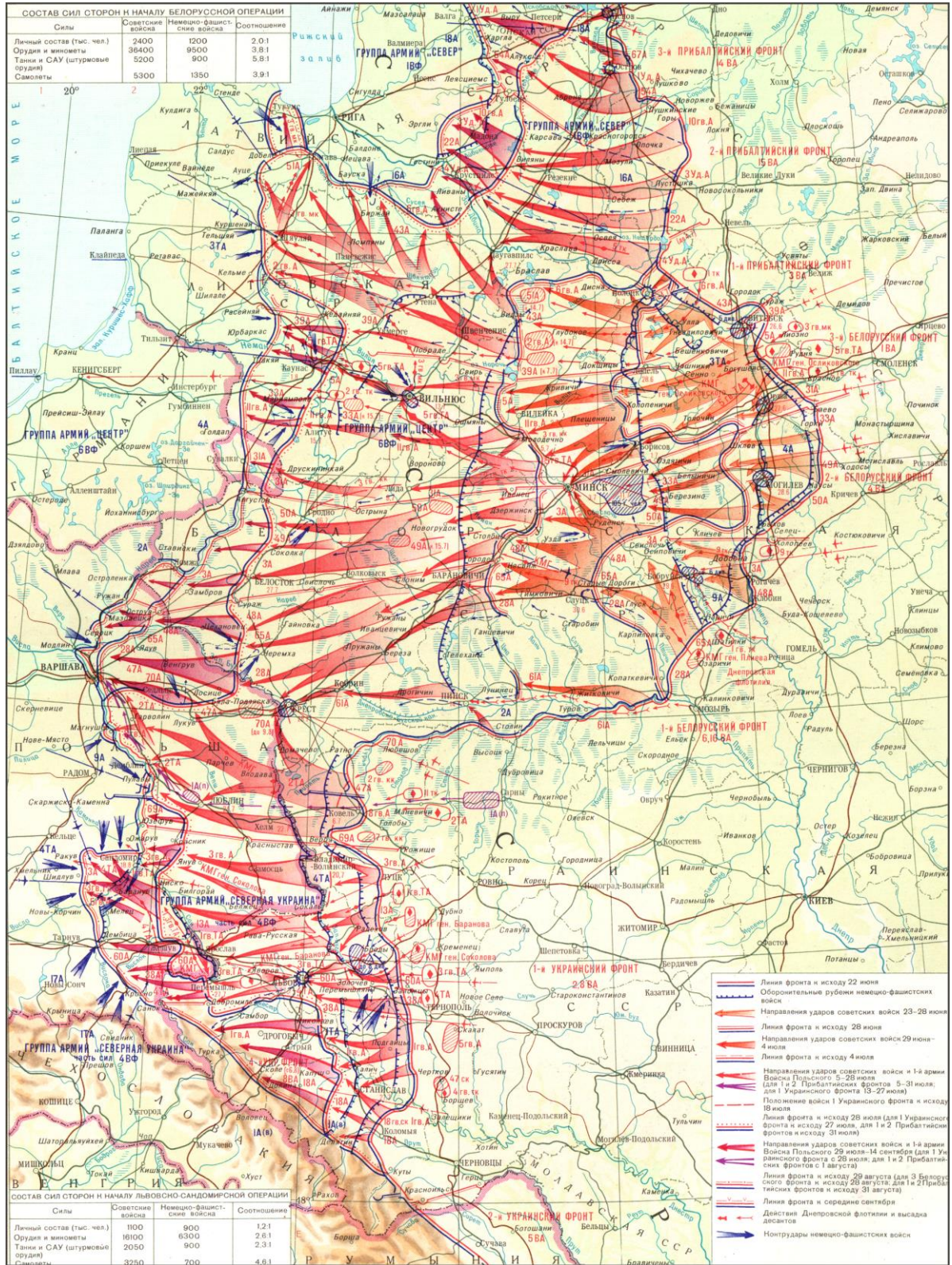

Рис. Н. 6. Білоруська наступальна операція. Бойові дії у Східній Польщі. 22 червня – 14 вересня 1944 р.

Продовження додатку Н

Рис. Н. 7. План Старого Міста (Варшава) із позначенням польських і німецьких позицій станом на 14 годину 15 хвилин 10 серпня 1944 року.

Рис. Н. 8. Бойові дії з серпня 20 по 31 грудня 1944 р.

Рис. Н. 9. Бойові дії у Східній Югославії, Албанії та Греції.
28 вересня – 31 грудня 1944 р.

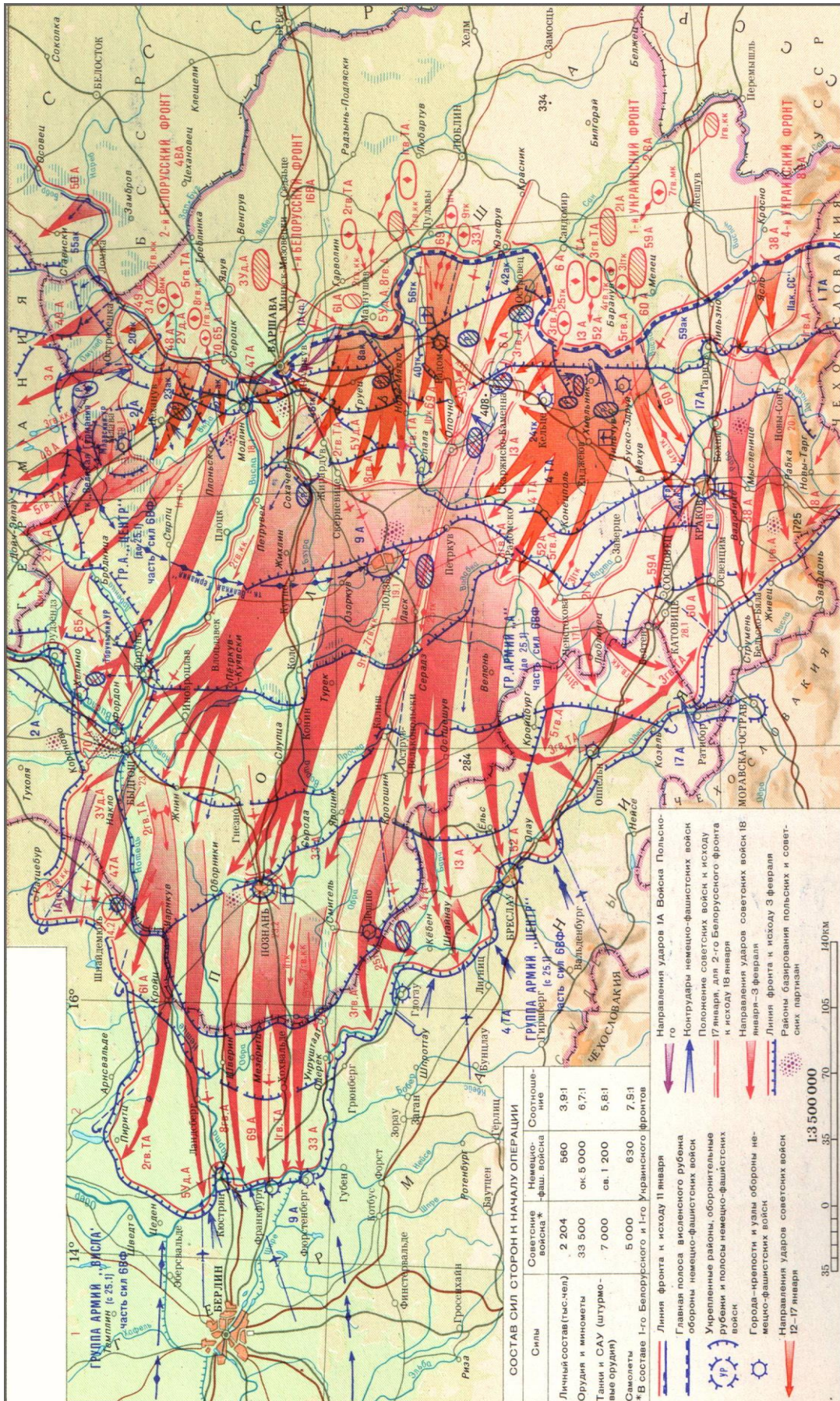

Рис. Н. 11. Вісло-Одерська наступальна операція.
12 січня – 3 лютого 1945 р.

Продовження додатку Н

Рис. Н. 12. Віденська наступальна операція. Бойові дії в Угорщині та Східній Австрії. 16 березня – 15 квітня 1945 р.

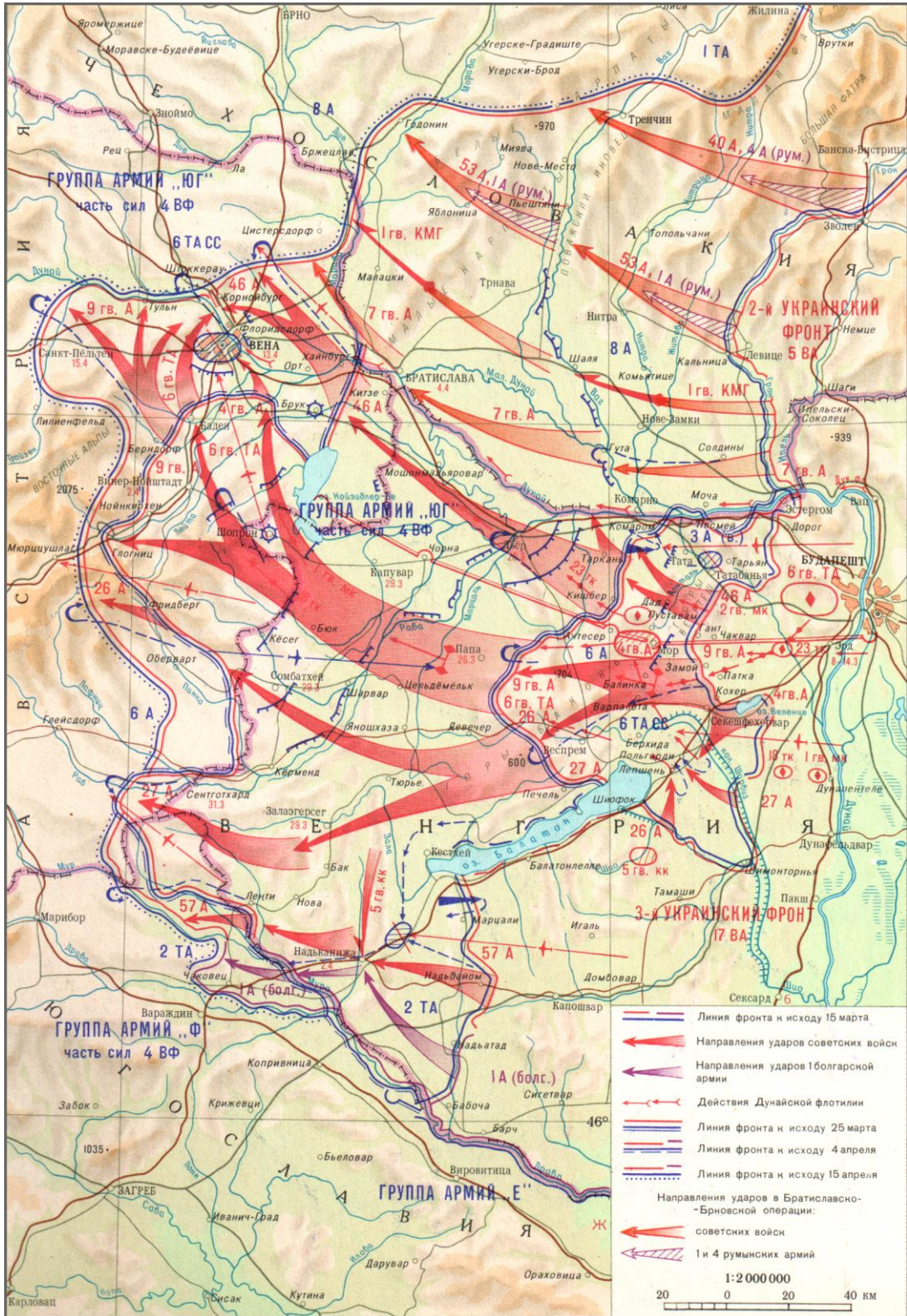

Рис. Н. 13. Наступ радянських військ у Заполяр'ї. Бойові дії в Північній Норвегії. 7 – 9 жовтня 1944 р.

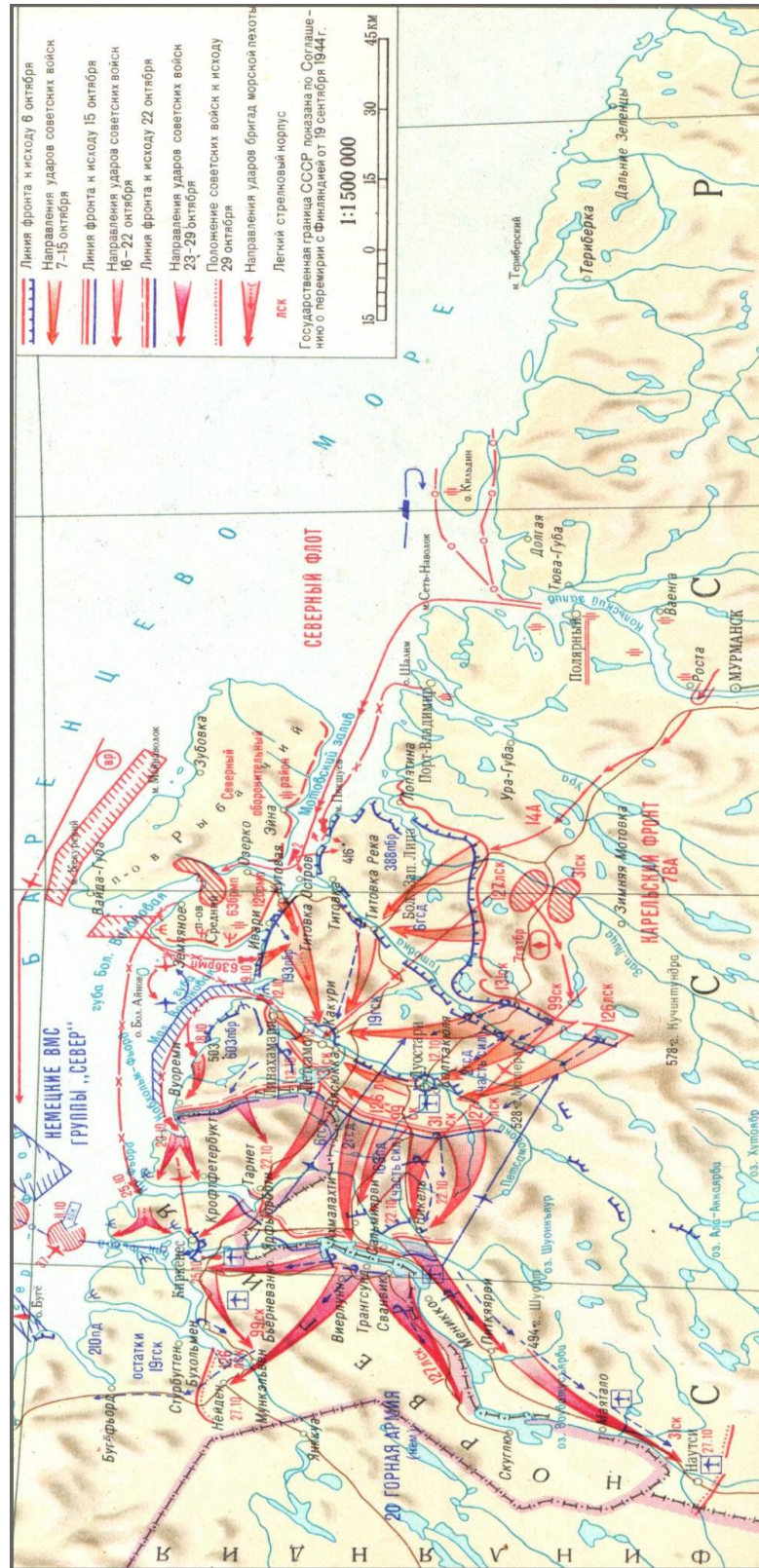
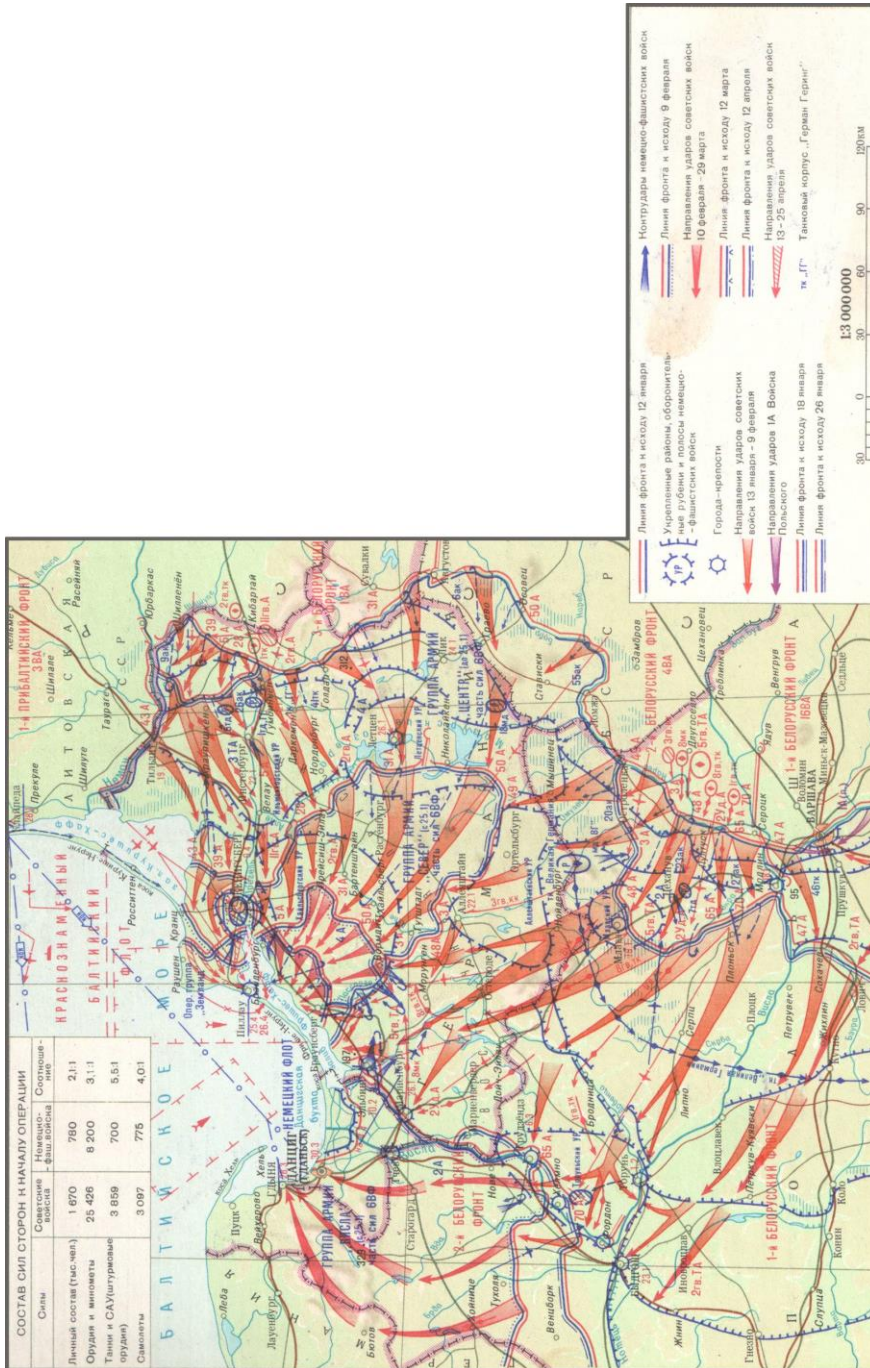

Рис. Н. 14. Східно-Прусська операція. 13 січня – 25 квітня 1945 р.

Продовження додатку Н

Рис. Н. 16. Нижньо-Силезька наступальна операція. 8 – 24 лютого 1945 р.

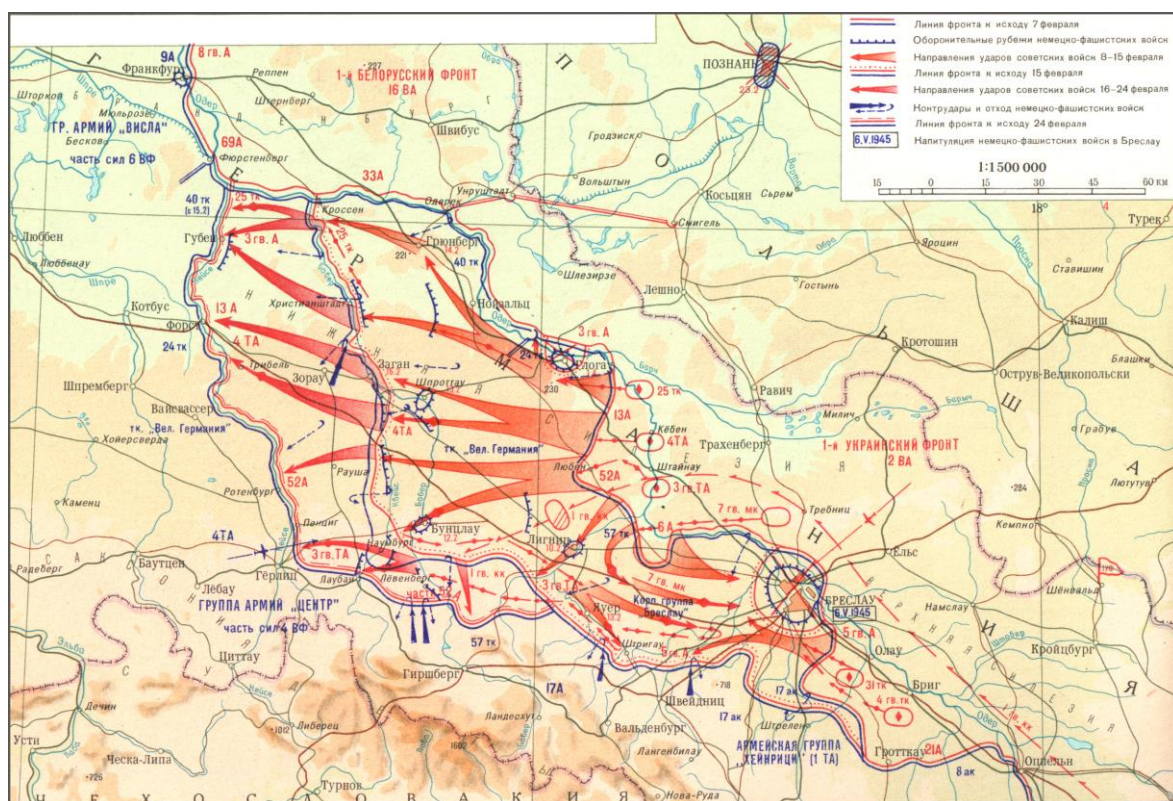

Рис. Н. 17. Верхньо-Силезька наступальна операція. 15 – 31 березня 1945 р.

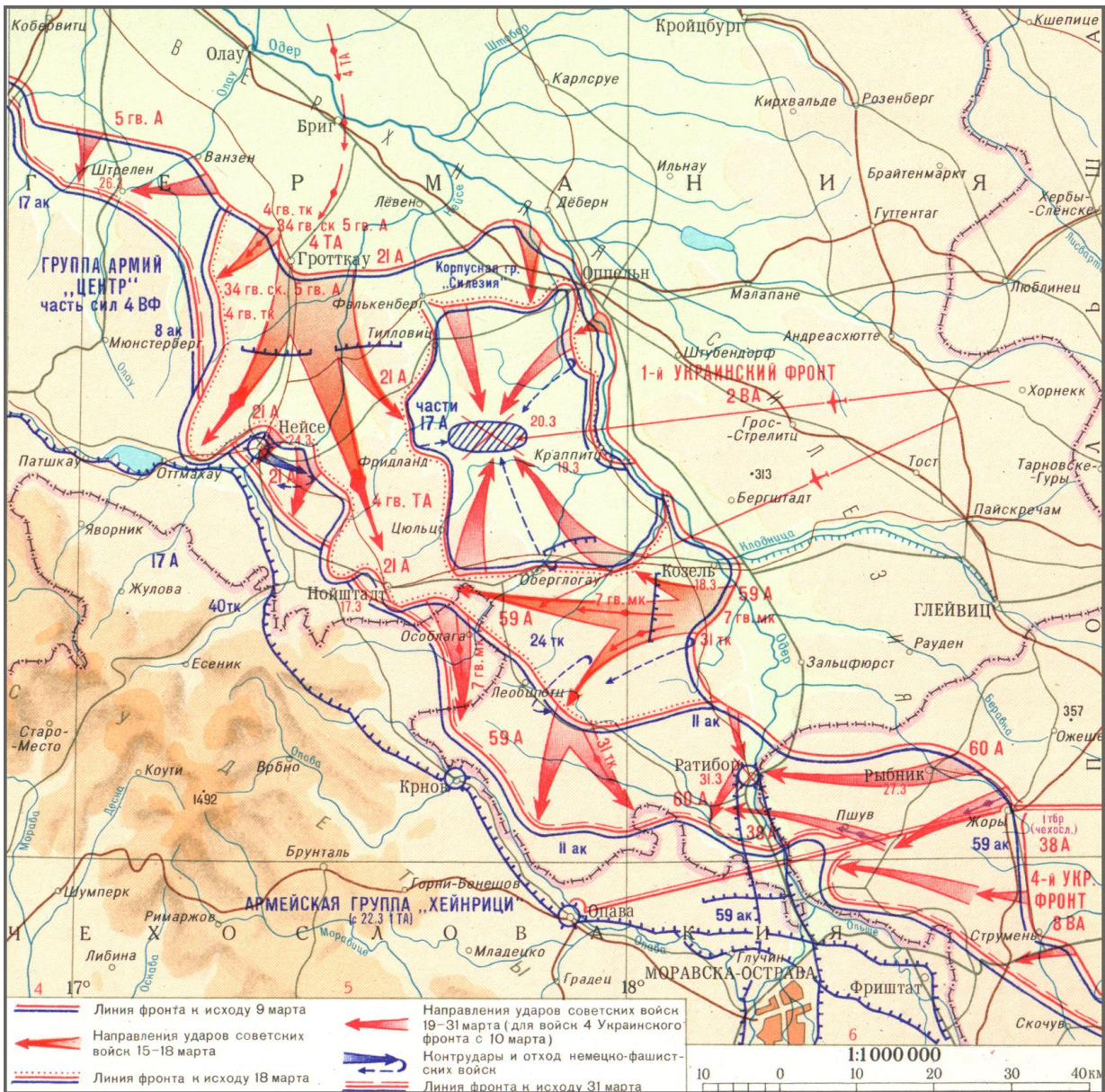
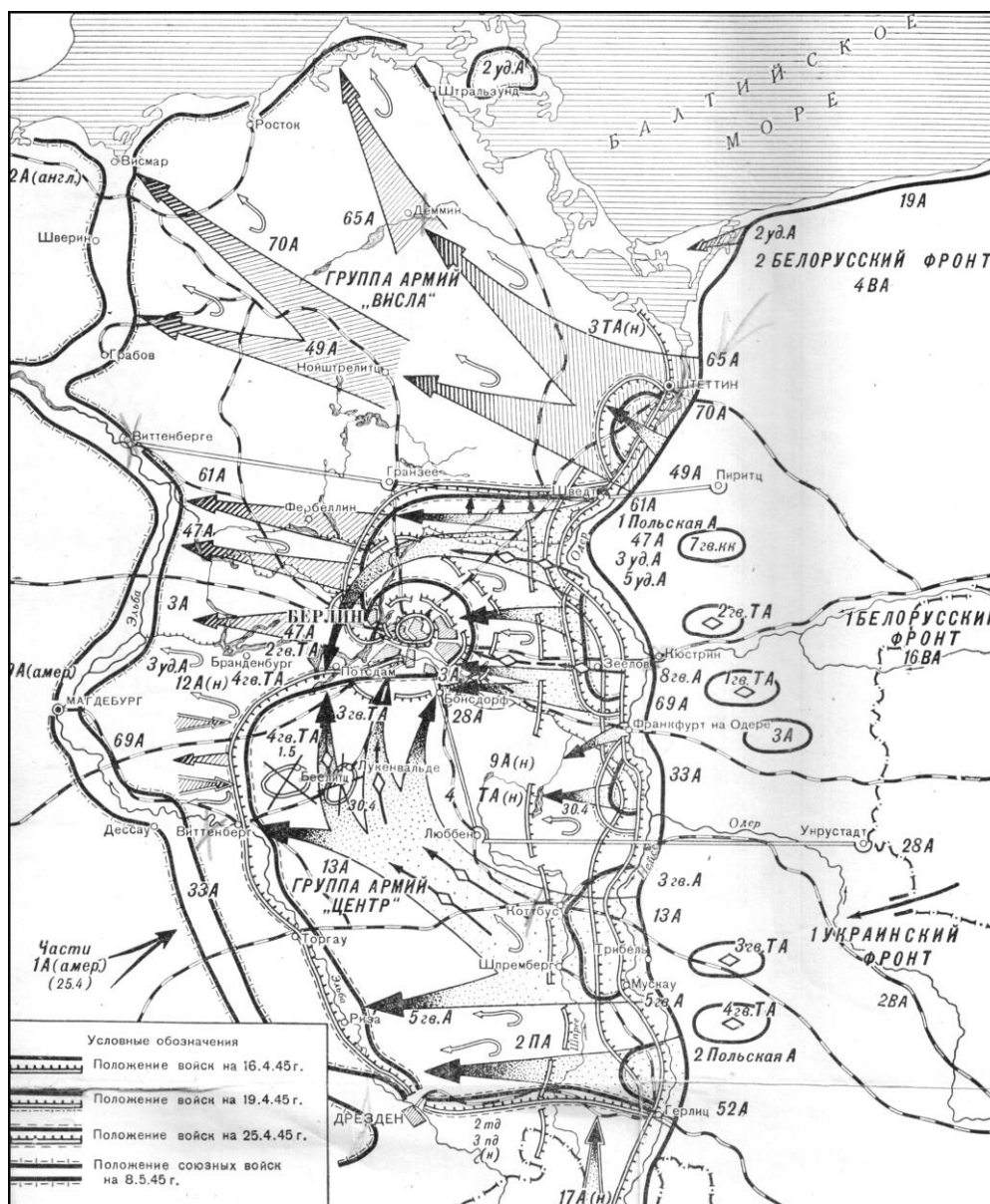

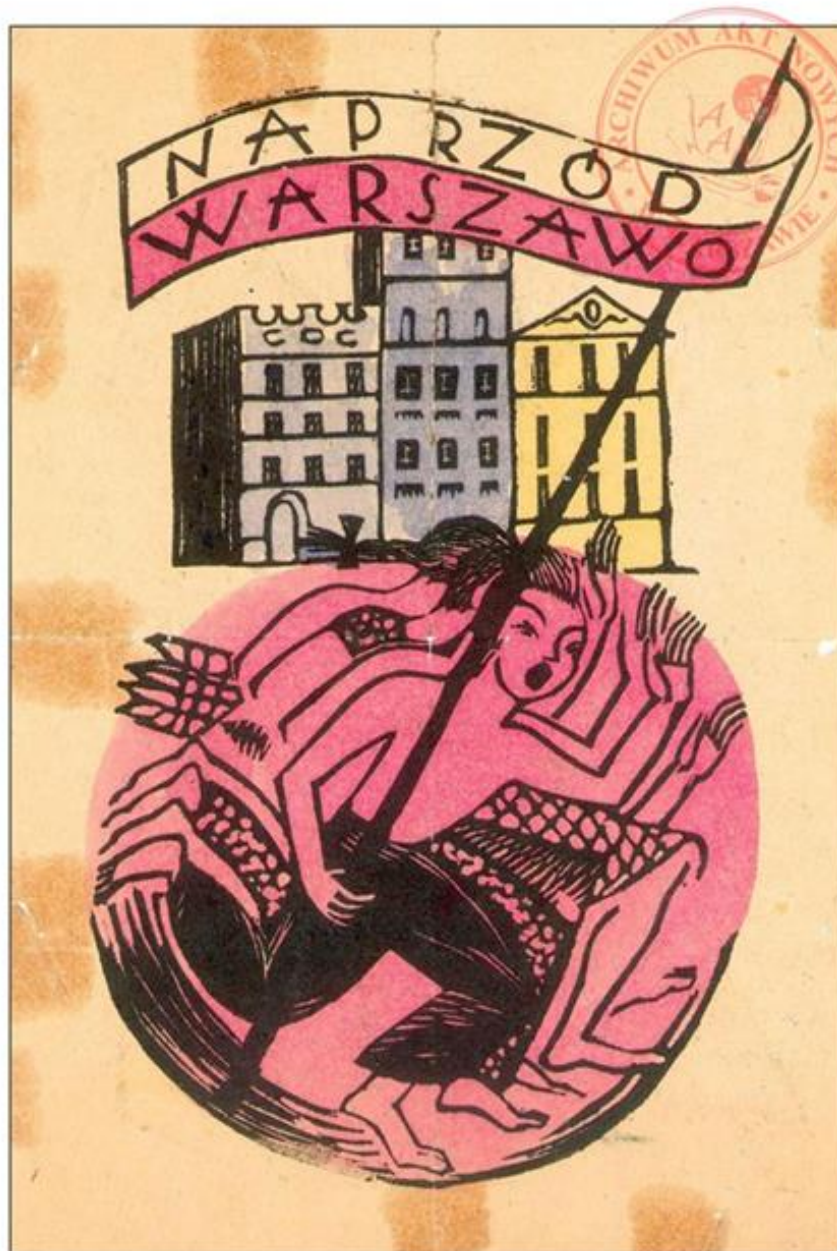
Рис. Н. 19. Бойові дії радянських військ в Берлінській операції.
Квітень – травень 1945 р.

Матеріал додатку почерпнуто з:

1. Атлас офіцера. Москва, 1984. С. 380, 352 – 262.
2. История военного искусства: Альбом схем. Москва. 1963. Сх.154, 159, 164.
3. Archiwum Akt Nowych. [Witryna internetowa]. Wystawa on-line «Polskie Państwo Podziemne». Akta Piotra Stachiewicza, sygn. 5. URL: <http://www.aan.gov.pl/art,256,polskie-panstwo-podziemne>. (дата звернення: 25.07.2017).

Одна з листівок, яка розповсюджувалася у Варшаві в перші дні повстання

Матеріал додатку почерпнуто з:

Jedna z ulotek «Naprzód Warszawy» krążących w Warszawie podczas pierwszych dni powstania // AAN, *Archiwum Romualda Śreniawa-Szypiorskiego*. URL: <http://www.aan.gov.pl/art,256,polskie-panstwo-podziemne>. (дата звернення: 24. 06.2017).

**Хід переговорів про капітуляцію Варшавського повстання,
проведених з німцями 27.09 – 3.10 1944 року**

Zaś 27

Notatka
z układów z niem.gen.v.d.Bach
w sprawie zaprzestania walk w Warszawie
w dniu 2.X.44

I. Stopniowo do poprzedniej umowy jako upoważnieni przedstawiciele Dcy A.K. przekroczyliśmy barykadę własną a zach.wybotu ul.Sniadeckich w kier.Politechniki, dnia 2.X.44 o godz.8.00/godz.9.00 poprzedniego czasu letniego/. Po przywitaniu z parlament.niem. przed barykadą niem./mjr.Fischer, mjr.Bock, por.tłumacz, ppor.dca placówki/, odjechaliśmy z za barykadę samochodami do Ożarowa, m.p.sztabu gen.v.d.Bach. Po krótkim oczekiwaniu, wprowadzeni i przedstawieni gen.v.d.Bach-po złożeniu uwierzyteliżnienia na podstawie którego byliśmy upoważnieni do prowadzenia powyższych rozmów i podpisania układów, rozpoczęliśmy z miejsca rozmowy.

Na wstępie gen.v.d.Bach pozdrowił nas jako przedstawiciele gen.Dora i bohaterkich żołnierzy A.K., których waleczność i odwaga wzbudziła u wszystkich podziw.

Następnie oświadczył, że ostatnie 24 godzin były dla niego b.ciężkie bowiem:

a/ Na Żoliborzu po poddaniu się tamtejszej grupy, walka trwała tam jeszcze ok.24 godzin, przypuszcz. że były to jakieś komunistyczne elementy. ~~xxxxxx~~

b/ u jeńców wziętych na Żoliborzu stwierdzono w wielu wypadkach przechowaną broń co kwalifikowało ich na karę śmierci; wyroków nie kazał jednak wykonać, sądzi bowiem że działali w nieświadomości prawa wojennego

c/ w ciągu dnia 1.X mimo zapowiedzi ewakuacji ludności cywilnej, nikt prawie z Warszawy nie wyszedł i dlatego cały dzień napaatowano generałką twierdząc, że wszystko to jest tylko trick, mający na celu uzyskanie na czasie; gdyby wyszło chociaż parę tysięcy ludzi, już by widzieli w tym dobrą wolę, dotrzymania umowy.

d/ wreszcie w rej.ul.Zelaznej, a potem też i na innych odcinkach, rozpoczął się z wybiciem godz.20.00 czyli końca przerwy ogniowej, piekielny ogień a potem nawet natarcie oddz.AK. tak że żądano od niego ognia zaporowego. Po wielu wachaniach, gdy dostał meldunki z coraz to innych odcinków, musiał ogień nakazać/ a przed tem zakazał, bo sądził, że przerwa ogniowa będzie już stała/ i żakuje, że z tego powodu zapewne musiało zginąć w Warszawie całkiem zbędnie szereg osób.

na to ppłk.Jarecki wyjaśnił, że wypadki wyłuszczone w pktcie a, b, nie były dotąd d-twu AK znane, zaś co do ewakuacji ludności, to powolność ruszenia tej sprawy była przewidywana a wogóle po wytrzymaniu 2 mies.obłężenia ramię, w ramię z wojskiem, ludność sama nie chce wychodzić i czeka co będzie z AK; poza tym szereg ludzi mających jeszcze mieszkanie i dobytek nie może się zdecydować na porzucenie tego. Dopuki więc nie będzie zdecydowana sprawa wyjścia AK., będą nadal trudności z wyjściem ludności cywilnej.

Dalej ppłk.dypl.Bogusławski wyjaśniał odnośnie pktu d/ że będąc oficerem łącznikowym A.K. po stronie niem.. z własnej inicjatywy wystąpił o przedłużenie zawieszenia broni z godz 19.00 na 20.00 to zn.do czasu przyjscia odpowiedzi d-cy A.K., potem zaś odchodząc na pięć min.przed godz.20 zwracał się do majora Bocka, który znał już pozytywną odpowiedź d-cy A.K. z propozycją nie prowadzenia już ognia po godz. 20; na to major Bock oświadczył, ponieważ gen. von Bach teraz nie ma nikogo nie może podjąć takiej decyzji. O godz. 20 ppłk Bogusławski przekroczył barykadę własną na ul.Sniadeckich i w parę sekund potem ze strony niem. otworzono tak piekielny ogień na tę barykadę i na narożnik Sniadeckich i 6-tego Sierpnia, że ledwo uciekli do bramy, bo szyby i mury aż przyskały.

W związku z tym sądzi, że te wysiłki z obu stron polegają na zaciepności żołnierzy i d-ców niższych obu stron którzy tylko szukają okazji by wyładować swój temperament walki.

Następnie gen. v.d. Bach oświadczył że z uwagi na to że front jest nad samą Wisłą ma duże trudności w przekonywaniu d-cy armii i frontu

46

2
 że w obecnych rozmowach z A.K. nie chodzi Polakom o żadną oszustwo. Front woli zle położenie ale jasną, aniżeli dobre ale niejasne. Konieczne jest więc natychmiastowe okazanie przez A.K. dobrej woli. Wojsko A.K. musi więc wyjść z Warszawy pierwszą, co zaś do ludności cywilnej, to nie będzie z tym żadnych trudności. Poza tym, że po wyjściu A.K. winny pozostać w mieście pewne jej spec. oddziały, które będą pełniły służbę porządkową pilnując pozostałego mienia ludności- do czasu objęcia miasta przez wojsko niem.

Wreszcie przy ewakuacji ludności, naprzód muszą wyjść wszyscy zdolni do noszenia broni; tutaj może gen. wpłynąć na to, że żonaci z dziećmi mogą wychodzić z rodzinami i nie będą w pierwszej kolejce broni na roboty, a potem w miarę możliwości będzie się brać ich na roboty rodzinami. Ze wcale nie jest tendencją Niemców rozdzielanie rodzin, bo im chodzi o spokój, a tymi metodami go nie uzyskają; i to chodzi im o spokój w całej Gen.Gub. a nie tylko w Warszawie, więc te łagodniejsze metody będą się starali stosować powszechniej.

Reasumując swoje obecne życzenia gen. proponuje, by:

- a/ Trwający obecnie rozjem był przerwany;
- b/ A.K. przerwało walkę;
- c/ Zawieszenie broni było trwałe;
- d/ Wszyscy zdolni do noszenia broni muszą zaraz wychodzić z miasta.

Następnie gen.v.d. Bach usiłował udowodnić, że konieczne jest natychmiastowe wyjście wojska z miasta, jeżeli nie z całego, to przynajmniej z części, przy czym sugestie dotyczyły głównych arterii komunikacyjnych, więc przede wszystkim Alei Wjazdowskich i Placu 3-oh Krzyży. Udowodnił też że proponowany termin wyjścia wojska i złożenia broni dopiero w dniu 5.X. jest ze względu na front nie do przyjęcia i musi to nastąpić już 3.X.

W długich dyskusjach zdołano jednak pod względem zasadniczym obronić tezę nie opuszczenia miasta częściami i terminu wyjścia dopiero 5.X. /pewnym ustępstwem-wyjścia 3-oh baonów w dniu 4.X./motywuując to w pierwszym rzędzie koniecznością uchwycenia wojska w rękę, robienia odpraw ofic. i innych dla przekonania go o konieczności zaprzestania walki.

Wreszcie gen.v.d. Bach zgodził się i wspólnym tekstem ustalono umowę wstępną identyczną jak pkt 1-5 rozdziału II później spisanej umowy. W umowie tej istniał jeszcze punkt wstępny stwierdzający, że od chwili jej zawarcia następuje zawieszenie broni, oraz punkt ostatni, że umowa ta wejdzie w skład układu zasadniczego. Po spisaniu umowy odpis jej zabrakł ppik.dypl. Zyndram i odjechał, celem pokazania gen. Borowi dla wydania ze strony polskiej odpowiednich zarządzeń przygotowawczych, by zdążyć na czas.

II. Po krótkiej przerwie obiadowej zabrano się ponownie do ustalenia tekstu układu głównego. Przygotowanego projektu polskiego utrzymały się wszystkie zasadnicze punkty umowy. Skreślone względnie zmienione zostały tylko następujące:

a/ do punktu o legitymacjach A.K. dodane zostało zdanie, że prawdziwe nazwiska jeńców wojennych zostaną następnie podane do wiadomości niem. władz wojskowych.

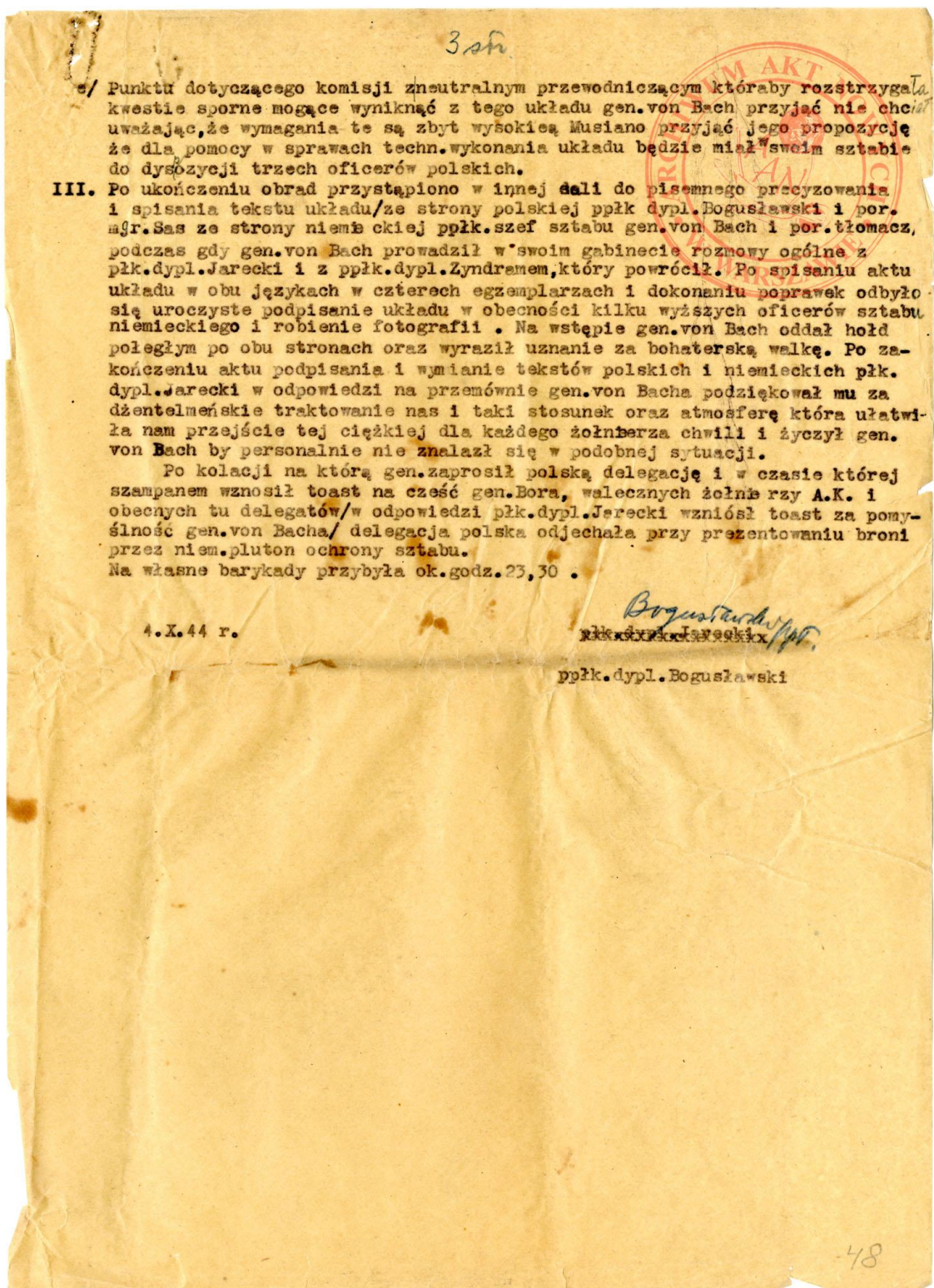
b/ skreśleniu uległ pkt. dotyczący zgstąpienia przez żołnierzy A.K. posiadanych mundurów i zaopatrzenia jeńców przez władze niem. w ciepłe sorty m mundurów. Gen v.d. Bach uważał bowiem że zatrzymanie niem. mundurów mogłoby wywołać potem w Niemczech wzajemne zadrażnienie i nieporozumienie zaś samozaopatrzenie jeńców przewiduje Konwencja Genewska więc o tym nie należy pisać.

Wobec ogólnie słusznej argumentacji nie upierano się przy utrzymaniu tego punktu.

c/ Odnosnie punktu o wykluczenia z ochrony jeńców A.K. z oddz. obcej narodowości nasunęły się pewne trudności, strona niem. bowiem nie chciała sformułowania mogącego zadrażnić uczucia tych innych narod. będących na służbie niem.- w końcu jednak na przyjęcie takiej zasady nieco tylko ogólniej sformułowanej.

d/ Coś odpraw kombat. kobiet gen.von Bach miał wątpliwości, że podejście takie jest celowe bowiem wśród kobiet wziętych do niewoli na Zoliborzu /z bronią/ tylko jedna chciała być traktowana jako jeńiec wojenny podczas gdy inne zgłaszały chęć traktowania ich tak jak reszty ludności cywilnej z Warszawy. Grupowanie kobiet w obozach uważał gen.von Bach za niecelowe /że kobiety muszą mieć pracę/ jednak sformułowanie polskie przyjął dodając jedynie klauzulę końcową iż na własne życzenie mogą być kobiety traktowane jak ludność cywilna.

Матеріал додатку почерпнуто з:

Przebieg pertraktacji kapitulacyjnych Powstania Warszawskiego przeprowadzonych z Niemcami w dniach 27 września 1944 – 3 października 1944 r. Sprawozdanie gen. Tadeusza Komorowskiego ps. Bór wraz z załącznikami // AAN. *Archiwum Zakładu Historii II Wojny Światowej IH PAN. Sygn. A476/69. URL: <http://www.aan.gov.pl/art,256,polskie-panstwo-podziemne>. (дата звернення: 24. 06.2017).*

Приказ заместителя Народного комиссара обороны о введении обязательных ежемесячных медицинских осмотров всего личного состава Красной Армии № 0201 11 июля 1944 г.

За последнее время в частях Красной Армии как на фронте, так и в тылу отмечается значительный рост венерических болезней, особенно в частях, расположенных на территории, освобожденной Красной Армией от оккупантов, где значительная часть населения заражена венерическими болезнями. Кроме того, на вражеской территории (Румыния), занимаемой ныне Красной Армией, весьма развита проституция как одиночная, так и в публичных домах.

Все это создает угрозу развития в Красной Армии венерических болезней и распространения их среди гражданского населения страны.

В целях прекращения дальнейшего роста и скорейшей ликвидации венерических заболеваний приказываю:

1. Ввести обязательные ежемесячные медицинские осмотры всего личного состава Красной Армии — мужчин и женщин офицерского, сержантского, рядового и вольнонаемного состава.

Подвергать индивидуальному медицинскому осмотру всех вновь прибывших в части и возвращающихся из отпусков и командировок.

2. Выдавать при направлении в командировку или увольнении в отпуск, а также при демобилизации проездные, командировочные и отпускные документы лишь по предъявлении справки из санчасти об отсутствии венерических заболеваний.

3. Усилить санитарно-просветительную работу среди всего личного состава частей по вопросам венерических заболеваний.

Заместитель Народного комиссара обороны СССР Маршал Советского Союза Василевский

Матеріал додатку почерпнуто з:

Русский архив: Великая Отечественная: Т. 13 (2–3). Приказы Народного комиссара обороны СССР. 1943–1945 гг. Москва, 1997. док. 236 URL: http://militera.lib.ru/docs/da/nko_1943-1945/index.html. (дата звернення: 4.05.2016).

Радянські документи і фотографії щодо воєнних трофеїв

Т. 1. Пам'ятка по збору трофейного озброєння та майна (мовою оригіналу)

ЧТО ТАКОЕ ТРОФЕИ И КТО ИХ СОБИРАЕТ

Всё вооружение, военное и хозяйственное имущество, брошенное противником или захваченное нашими войсками на поле боя, в населённых пунктах, на железнодорожных станциях, считается **трофеями**.

Всё захваченное у противника трофейное вооружение и имущество является **собственностью государства**. Расхищение его, порча или скрывание расценивается как акт, направленный к подрыву государственной и оборонной мощи нашей Родины.

Сбор трофеев и оставленного на поле боя отечественного вооружения и имущества производится полковыми трофейными командами и армейскими ротами по сбору трофейного вооружения, имущества и металлолома.

Кроме того, часть трофейного вооружения и имущества подбирается в процессе боя воинскими частями для непосредственного использования его против врага.

На полковые трофейные команды возлагается сбор и вывоз лёгких видов вооружения, имущества и металлолома. Учёт собранного ведёт начальник команды по формам, установленным трофейными органами дивизии.

Все собираемое полковой трофейной командой трофейное и отечественное вооружение, имущество и металлолом сносится или свозится на временные сборные пункты, организуемые по указанию помощника командира полка по материально-техническому обеспечению, в районе тыловой границы полка.

Сборный пункт, как правило, намечается около дорог или проездов.

По мере накопления на сборном пункте полка вооружения, имущества и металлолома последнее вывозится на дивизионный обменный пункт или, при наличии попутного порожняка, непосредственно на армейский трофейный склад.

Армейские роты по сбору трофейного имущества и металлолома производят:

— сбор и вывоз с поля боя тяжёлых видов вооружения и имущества;

— сбор лёгких видов вооружения и имущества, не собранных по тем или иным причинам трофейными командами полков;

— сбор металлического лома — чёрных и цветных металлов.

Учёт всего собранного и вывезенного ведут командиры взводов и рот по формам, установленным трофейным отделом армии,

Всё собранное армейской трофейной ротой или находящееся на дивизионных обменных пунктах вооружение, имущество и металлолом эвакуируется армейской трофейной ротой на своём или попутном автотранспорте непосредственно на армейский трофейный склад или его сборные пункты.

Указание, на какой армейский сборный пункт направлять имущество, даёт трофейный отдел армии.

ОРГАНИЗАЦИЯ СБОРА И ВЫВОЗА ТРОФЕЙНОГО И ОТЕЧЕСТВЕННОГО ВООРУЖЕНИЯ И ИМУЩЕСТВА

Разведка местности

1. По освобождении территории, занятой противником, полковая трофейная команда или армейская трофейная рота высылает разведку для розыска и разминирования оставленного вооружения и имущества.

Разведку надо вести тщательно, прочёсывая отведённый участок или район, осматривая все помещения, подвалы, брошенные окопы, землянки.

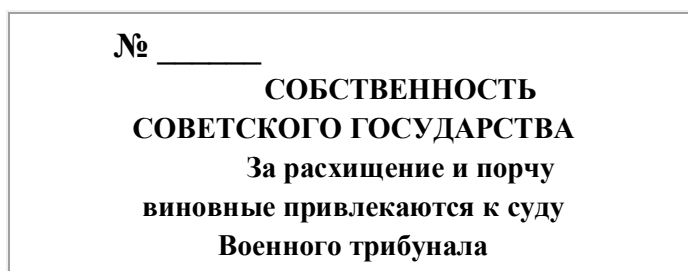
2. Всё обнаруженное вооружение и имущество, особенно орудия, танки, броне- и автомашины, тракторы и т. п., заносятся в ведомость по следующей форме:

№ по пор.	Наименование вооружения или имущества.	Количество	Местонахождение	Примечание

В примечании указывать особенности, например: “Заминировано”, “Находится под обстрелом противника”

3. После разведки заполненная ведомость сдаётся командиру, нарядившему разведку, для использования её при сборе вооружения и имущества.

4. Для предупреждения хищения (“разукомплектовывания”) на автомашинах, танках, транспортах, складах и других крупных видах вооружения наклеивается объявление, в котором проставляется учётный номер:

5. При обнаружении большого количества трофейного вооружения и имущества, а также трофейных складов надлежит немедленно поставить в известность своё командование, которое должно выделить соответствующую охрану, до прибытия охраны выставить свой пост.

Нужно следить за тем, чтобы никто не брал трофейного продовольствия и фуража до лабораторного исследования, так как были случаи отравления его противником.

6. Осмотр трофейной техники необходимо производить с соблюдением всех мер предосторожности, так как противник часто минировал бросаемую им технику и вооружение.

Эти меры предосторожности заключаются в следующем:

а) При осмотре трофейных машин, орудий, танков обязательно присутствие специалистов-минёров. В особенности тщательно должна проводиться минная разведка танков, подорвавшихся на минных полях.

Двери кабин, брошенных противником автомашин, если они закрыты, и откидные крышки капотов надлежит открывать лишь после тщательного осмотра.

При подозрении на установленные миноловушки (“сюрпризы”) двери кабин и крышки капота открываются при помощи верёвки длиной не менее 25 м. Признаком ловушек будут служить тонкие проволочки, которые при внимательном осмотре можно обнаружить через окно кабины или если осторожно открывать капот автомашины, при наличии проволочки чувствуется небольшое сопротивление открыванию.

б) При обнаружении на поле боя или в населённом пункте большого количества стрелкового оружия — пулемётов, винтовок, автоматов, пистолетов — нужно быть особенно осторожным, так как минирование их широко применяется противником.

Если есть подозрение, что вооружение минировано, его лучше всего зацепить кошкой на верёвке (35—45 м длиной), отойдя на всю длину верёвки, лечь на землю, и резко рвануть кошку к себе, чтобы проволочка оборвалась. Если взрыва не последует, выждать 2—3 минуты и, подойдя к лежащему оружию, осторожно приподнять его. При отсутствии кошки зимой нужно осторожно разгрести снег рукой и внимательно осмотреть вооружение, — нет ли признаков, указывающих на то, что оно заминировано. Чаще всего такими признаками являются следы свежевыкопанной земли.

Одна из самых простых и распространённых “ловушек” — привязывание оружия к вытяжному шариком немецкой ручной гранаты М-24 (или М-39) или к противотанковой мины, которая зарывается в землю. Обнаружив такое соединение, надо проволочку или бичёвку осторожно перерезать, а гранату или мину удалить из земли или уничтожить подрывом.

в) Разведку брошенного противником химического вооружения — химических снарядов, баллонов с отравляющими веществами, химической аппаратуры — надлежит производить с соблюдением правил противохимической защиты. Переносить химические снаряды и баллоны с отравляющими веществами только в противогазе.

Необходимо также иметь в виду, что противник применяет обливание вооружения и имущества самовоспламеняющейся жидкостью.

г) Обнаруженные на поле боя мины, снаряды, гранаты и взрывчатые вещества можно собирать только после тщательного их осмотра и обезвреживания артиллерийским техником. Он же устанавливает порядок сбора боеприпасов.

Боеприпасы, не подлежащие сбору, подрываются на месте, обязательно с разрешения вышестоящих начальников и в присутствии артиллерийского техника.

7. В зимнее время, при наличии глубокого снегового покрова, рекомендуется местонахождение обнаруженных при разведке предметов вооружения отмечать вешками или трафаретными указателями, что позволит легко находить оружие при его сборе.

Сбор и эвакуация лёгких видов вооружения и имущества

Сбор лёгкого вооружения и имущества производится, как правило, в районе первого эшелона полка. Для правильной организации сбора необходимо соблюдать следующее:

1. Поле боя разделить на участки. Каждый участок осматривается группой бойцов (2—4 человека). Величина участка назначается в зависимости от конкретных условий обстановки.

2. Каждая группа бойцов внимательно прочёсывает свой участок и производит сбор брошенного противником стрелкового вооружения и имущества. Всё собранное немедленно сносится или свозится на автомашинах, подводах или санях на ближайший временный сборный пункт или на дивизионный обменный пункт. При эвакуации вооружения и имущества необходимо максимально использовать попутный порожний транспорт.

3. Временные сборные пункты организуются преимущественно у дорог или в местах удобных для подъезда автогужевого транспорта и маскируются.

4. Особую осторожность нужно соблюдать при транспортировке мин к миномётам, так как от сильных толчков они легко взрываются, транспортировка их без упаковки запрещается.

5. Вывоз в тыл вооружения, боеприпасов и другого имущества из захваченных складов противника необходимо форсировать, так как противник, точно зная расположение своих складов, может уничтожить их бомбёжкой с воздуха или огнём дальнобойной артиллерии.

В крайнем случае, если вооружение и имущество из захваченных складов сразу же эвакуировать в тыл невозможно, нужно склады перебазировать хотя бы на 1—2 км в сторону и тщательно замаскировать.

Сбор и эвакуация тяжёлого вооружения и техники

1. Сбор и вывоз тяжёлого вооружения (орудия различных систем, самолёты, танки, бронемашин) и техники (автомашин, тракторы, транспортёры, инженерное оборудование) производятся силами и средствами армейской роты по сбору трофейного имущества, эвакуаторами автобронетанковых войск армии или рабочими батальонами военно-воздушных сил.

2. Техника и вооружение, эвакуируемые с передовых позиций, направляются в адреса по указанию трофейных органов дивизии, армии и фронта, а также начальников довольствующих служб. Для эвакуации тяжеловесов максимально используется попутный порожний транспорт.

3. При транспортировке с поля боя танков, автомашин, тракторов, когда имеется подозрение на заминирование, надо соблюдать следующие правила:

а) В начале транспортировки автомашин, тракторов, танков рекомендуется применять стальной трос длиной не менее 50 м с крюками или петлями на конце.

б) Заднюю стенку и верх кабины водителя тягача желательно обить железными листами толщиной 5 мм для предохранения от осколков.

в) Начинает транспортировку эвакуируемого вооружения или техники один водитель, а все остальные бойцы или отходят на 100 м или прячутся в укрытии.

г) Пробуксировав автомашину (трактор, танк) ка 10—15 м от места её начальной стоянки, нужно тщательно осмотреть её внутри (кузов, кабину, корпус танка) и удалить все посторонние предметы (снаряды, патроны, гранаты и т. п.). Особенно тщательно надо осматривать внутренность танков, в которых, как правило, находятся десятки снарядов и сотни патронов. Не изъятые из машин, они не раз приводили к несчастным случаям на станциях, ремонтных базах, где любопытные, обнаружив снаряды и не умея с ними обращаться, случайным ударом производили взрыв.

После осмотра транспортируемой машины трос буксира сокращается до 10 м и буксировка продолжается до места сосредоточения трофеев.

Тракторы и танки в тех случаях, когда они предварительно проверены минёрами, транспортируются сразу на тросе длиной 10 м,

4. Трофейные автомашины, имеющие исправный задний скат и неисправный — передний, можно транспортировать на места сосредоточения на задних колёсах, погружая переднюю часть транспортируемой машины на кузов транспортирующей. Таким образом можно транспортировать легковые немецкие машины и грузовые весом до 2,5—3 т. Тяжёлые немецкие машины в 5—12 т можно транспортировать только тракторами.

5. В зимнее время, при наличии глубокого снегового покрова, танки, тракторы, тяжёлые автомашины и орудия транспортируются на специальных сани, полозьях или лыжах.

Погрузка танка (трактора) на сани, полозья или лыжи производится двумя способами:

— первый способ: танк вывешивается домкратами (лёгкие танки могут быть вывешены вагами), под него подводятся сани, полозья и лыжи, после чего танк опускается на них;

— второй способ: танк втягивается на сани, полозья или лыжи по двум направляющим подкладкам с помощью трактора, лебёдки или талей.

Перед погрузкой танк надо подготовить: проверить на минобезопасность, откопать от снега и расчистить путь подъезда к нему.

Сортировка трофейного имущества

Всё собранное трофейное имущество сортируется на следующие группы;

- 1) исправное или требующее мелкого ремонта;
- 2) требующее войскового ремонта;
- 3) требующее заводского ремонта;
- 4) негодное.

Исправным считается такое трофейное вооружение и имущество, которое сразу же может быть пущено в эксплуатацию (например, автомашины, танки, тракторы и мотоциклы на ходу, орудия, пулеметы, автоматы, которые противник бросил, не успев их испортить).

Под имуществом, требующим мелкого ремонта, следует понимать имущество, которое может быть отремонтировано на месте силами воинских частей (например автомашины с простреленными баллонами, со снятыми аккумуляторами, карбюраторами или другими мелкими частями).

Требующим войскового ремонта является вооружение и имущество, для ремонта которого необходимо станочное оборудование и квалифицированная рабочая сила. Средний ремонт производится в дивизионных артиллерийских ремонтных мастерских и фронтовых ремонтных базах.

В тёплое время года за пределами зоны постоянного обстрела средний ремонт может производиться прямо на месте (в поле) выездными ремонтными бригадами дивизионных артиллерийских ремонтных мастерских и фронтовых ремонтных баз.

Заводского ремонта требуют те машины, танки или орудия, о которых сняты (или разбиты) важные агрегаты и части или же износ механизмов достигает такой величины, когда необходим полный восстановительный ремонт с заменой изношенных частей.

При рассортировке обязательно должен присутствовать пиротехник, на обязанности которого лежит проверка взрывобезопасности имущества.

С техники и вооружения, особенно с тракторов и автомашин, предназначенных к отправке в металллом, обязательно должны сниматься годные детали и агрегаты, которые используются как запасные части при ремонте и восстановлении машин.

Право определения негодности вооружения и имущества предоставляется только представителям соответствующих служб, которые на каждый объект составляют акт о его негодности.

ПРИВЛЕЧЕНИЕ МЕСТНОГО НАСЕЛЕНИЯ К СБОРУ ТРОФЕЙНОГО И ОТЕЧЕСТВЕННОГО ВООРУЖЕНИЯ И ИМУЩЕСТВА

Большую и ценную помощь в сборе с полей сражений трофейного и отечественного вооружения и имущества может оказать местное население.

В сельских местностях население, наблюдавшее отход немцев, часто знает, где противник бросил или спрятал вооружение и имущество, которое он не смог вывезти. В особенности хорошо осведомлёнными об этом бывают дети лет 10—13; со свойственной советским детям наблюдательностью они замечают, где, что оставил или спрятал враг, и часто могут сообщить исключительно ценные сведения.

Сельсоветы и райисполкомы должны организовать сбор населением находящегося в поле и лесах мелкого вооружения и имущества. Нужно провести соответствующую работу среди населения, разъясняя важность сбора трофейного имущества для нужд Красной Армии.

Местные жители, активно включившиеся в сбор трофейного и отечественного вооружения и имущества, получают денежное вознаграждение. Например, за сбор наших стальных шлемов лицу, сдавшему шлем, выплачивается.

за	1	исправный шлем	- 3	руб
>>	10	исправных шлемов	- 40	>>
>>	50	>>	- 250	>>
>>	100	>>	- 600	>>

и за каждый шлем свыше 100 штук по 6 руб. за штуку. За немецкие шлемы вознаграждение уменьшается на 25%.

ОХРАННАЯ ГРАМОТА № ____

Настоящая охранная грамота выдана

КОРЕШОК

Охранной грамоты № ____

Охранную грамоту № ____ получил.

Обязуюсь сохранить переданное мне трофейное имущество и передать его только по требованию

трофейных органов

____ (название населенного пункта)

____ (фамилия, имя и, отчество)

____ Подпись

____ (фамилия, имя и отчество)

проживающему в _____ (название населенного пункта) в том, что ему сдано

под охрану воинской части №

____ троечное имущество, согласно прилагаемой описи.

Имущество может быть передано только представителям трофейных органов армии по предъявлению ими копии охранной грамоты.

За самовольное изъятие имущества виновные привлекаются к суду Военного трибунала.

____ 194_ г.

____ Подпись выдавшего грамоту (фамилия)

____ 194_ г.

При быстром продвижении наших войск, когда не удаётся одновременно со сбором трофеев организовать вывоз их на армейский трофейный склад, можно, как исключение, для охраны собранных трофеев привлекать местное население. В этом случае собранное трофейное вооружение и имущество сдаётся председателю сельсовета или колхоза под расписку с выдачей охранной грамоты:

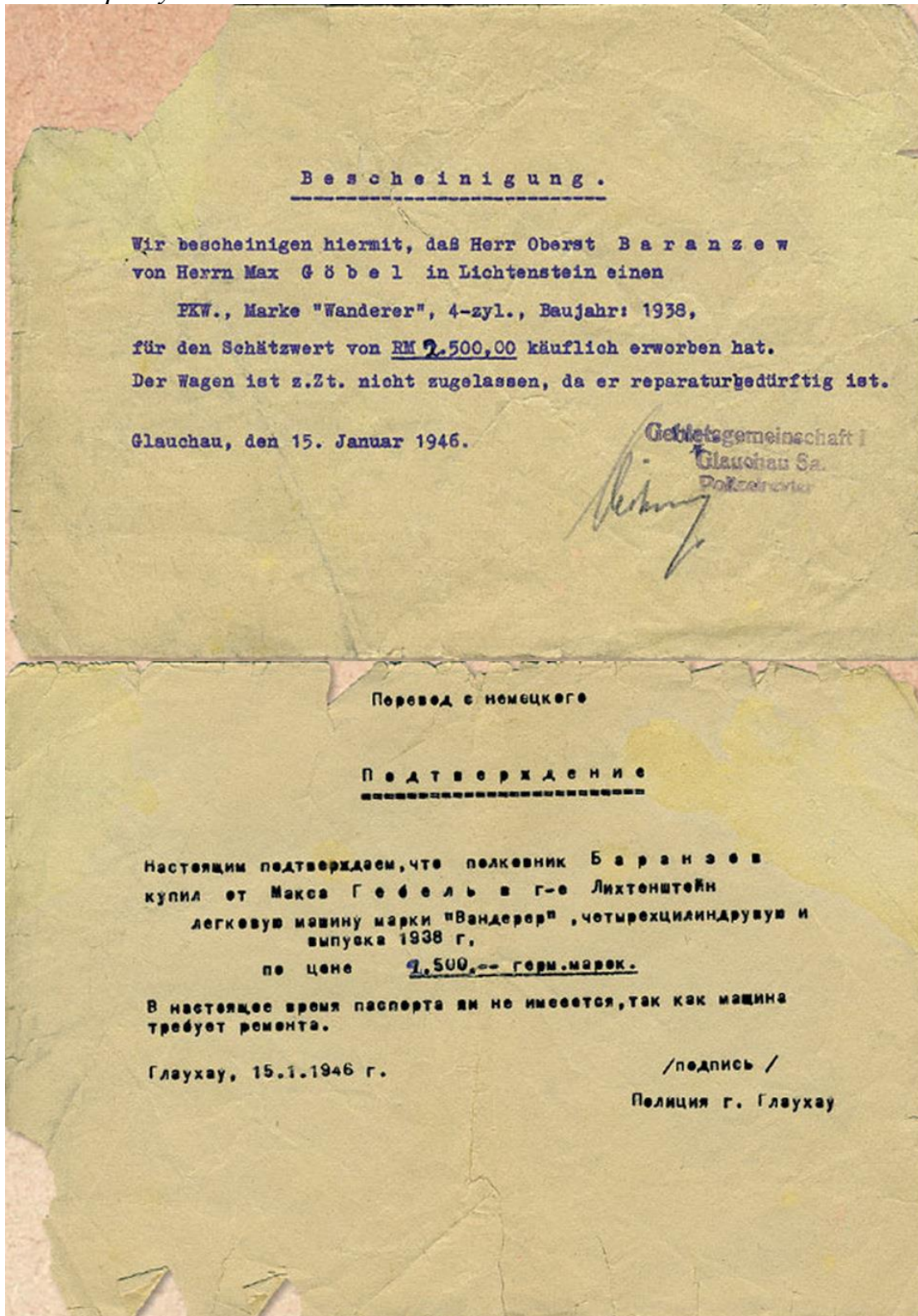
Корешок охранной грамоты остаётся у лица, выдавшего её. О выдаче охранной грамоты ставится в известность, с приложением копии охранной грамоты и описи, отдел трофейного вооружения армии,

При получении трофейными органами армии вооружения и имущества, оставленного на хранении у органов местной власти, последним выдаётся соответствующая расписка в получении.

Т. 2. Документи, які легалізували трофеї для відправки у СРСР

Довідка про купівлю

Довідки (посвідчення) про трофейне походження майна.

НКО - СССР
УПРАВЛЕНИЕ
БТ и МВ
3-го
Белорусского фронта
 Отдел
 № 11-100.2/1945 г.
 № 1379

Справка

Выдана настоящая К-му
Гладких М.М.

в том, что на основании постановления Военного Совета 3-го Белорусского фронта № 038 от 16 июня 1945 года ему в собственность выдан один трофейный велосипед.

Н. П.
 Начальник отдела МТО БТ и МВ 3-го Белорусского фронта
 Инженер по приборам М.М. МЯНЦ (МЯНЦ)

№ 10-100.2/1945 г.

ГЛАВНОЕ АВТОМОБИЛЬНОЕ УПРАВЛЕНИЕ
 КРАСНОЙ АРМИИ

УДОСТОВЕРЕНИЕ
 № 3249

Дано Генерал-майору
 (воинское звание, фамилия,
Зелинскому Василию Петровичу
 имя, отчество)

в том, что ему выдана в собственность
 легковая автомашина марки
 "Мерседес-Бенц"

Привателе № 135976
 № 10027

согласно постановлению Государственного комитета Общаны № 9036 от 9-июня 1945 г.

Начальник Главного автомобильного
 Управления Красной Армии
 Генерал-полковник зап. войск
Тягунов (ТЯГУНОВ)

АВТОМОБИЛЬ ВЗЯТ на ГОСУД. УЧЕТ
 в ГАИ Ленинград р-на в. Москвы
 Тех. паспорт № 576.107.12
 Номерной знак МУ 8055
29. декабря 1945 г.

Т. 3. Трофеї Червоної Армії (фотофакти)

Предмети одягу

Двоколісна техніка

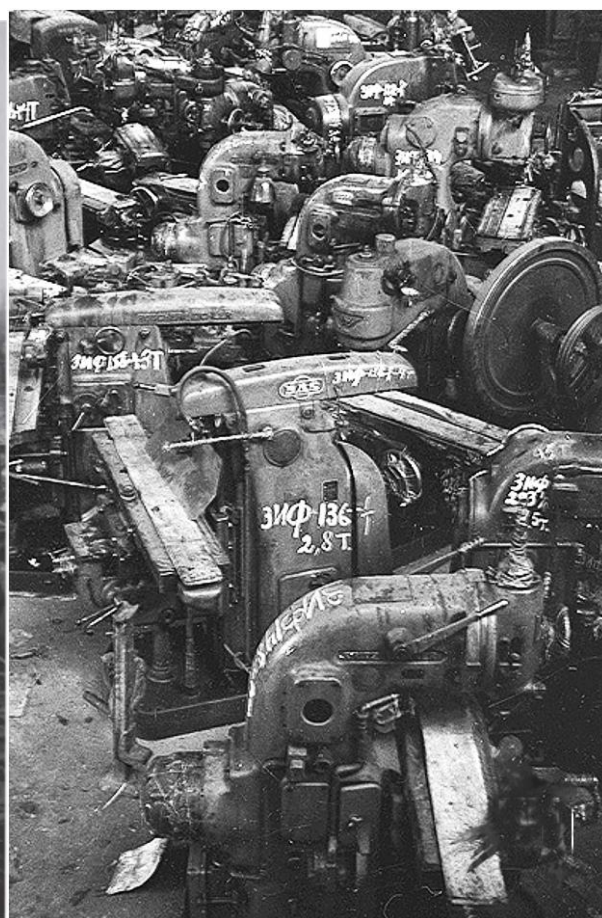

Автомобільна техніка

Станки та агрегати

Т. 4. Документи радянського військового-політичного керівництва, які регламентують порядок використання трофейного майна

***

Приказ о порядке использования трофейного народнохозяйственного имущества

№ 04 19 января 1945 г.

Одобен Народным комиссаром обороны СССР.

Постановлением Совета Народных Комиссаров Союза ССР от 10 января 1945 г. № 67-31с установлен следующий порядок использования трофейного народнохозяйственного имущества:

1. На военные советы 1-го Прибалтийского, 3-го Белорусского, 2-го Белорусского, 1-го Белорусского, 1-го Украинского, 4-го Украинского, 2-го Украинского и 3-го Украинского фронтов возложено (п. 1):

а) руководство выявлением и учетом всего трофейного народнохозяйственного имущества — предприятий, имений, усадеб, складов, элеваторов, магазинов, всякого рода оборудования, в том числе сельскохозяйственных машин, продовольствия, горючего, фуража, скота, брошенного хозяйственно-бытового имущества и других предметов, захваченных нашими войсками в городах, населенных пунктах и промышленных центрах на территории противника;

б) организация надежной охраны всего вышеуказанного имущества и обеспечение смены охраны по мере продвижения частей вперед;

в) представление через начальника тыла Красной Армии в Совнарком Союза ССР докладов и предложений об эвакуации или использовании на месте трофейного народнохозяйственного имущества.

2. Демонтаж предприятий и эвакуация в тыл страны оборудования и народнохозяйственных ценностей производится только по решению Совнаркома Союза ССР.

3. По вынесенным решениям Правительства на соответствующие наркоматы и ведомства возложен прием на месте демонтированного оборудования и организация его вывоза. Военные советы фронтов предоставляют наркоматам и ведомствам рабочую силу, автотранспорт и железнодорожный подвижной состав (п. 9).

4. Продовольствие, фураж, горючее, скот (кроме племенного), обрабатываемые в соответствии с Постановлением ГОКО от 1 декабря 1944 г. № 7054с на снабжение Красной Армии, зачисляются в счет планового снабжения фронтов (армий). Главному интенданту Красной Армии разрешено излишки, образовавшиеся на одних фронтах, направлять на снабжение других фронтов.

На количество трофейного продовольствия, фуража, горючего, зачисляемых на плановое снабжение фронтов (армий), уменьшаются централизованные фонды НКО и высвобождающиеся в связи с этим продовольствие, фураж и горючее зачисляются в госрезерв и используются по решениям Совнаркома Союза ССР (п. 10).

5. Все трофейные денежные знаки в виде иностранной и советской валюты, золото, платина и серебро в слитках и монетах и другие драгоценности, ценные бумаги (акции, облигации и т. п.) подлежат немедленной передаче в полевые органы Госбанка.

6. Сбор, учет, передача и вывоз трофейного и отечественного вооружения, боеприпасов, боевой техники, военного имущества и фронтового металлолома производится ныне действующим порядком, установленным постановлениями ГОКО № 3123с от 5 апреля 1943 г. и № 3210 от 19 апреля 1943 г.

В случае занятия трофейными частями предприятий, складов и других объектов трофейного народнохозяйственного имущества трофейные части организуют их охрану и при вступлении в населенные пункты комендатур охраняемое имущество передают в их распоряжение (п. 12).

7. Для руководства работой тыловых органов фронтов и армий по охране, выявлению, учету, сохранению и эвакуации трофейного народнохозяйственного имущества и для практического выполнения этих задач учреждаются: при начальнике тыла Красной Армии — должность заместителя начальника тыла и при штабе тыла Красной Армии — отдел; при начальнике тыла фронтов и армий — должность заместителя начальника тыла и в составе штабов тыла — отделы; в городах и крупных населенных пунктах — должности помощников комендантов по хозяйственным вопросам.

Комендатуры формируются военными советами фронтов и армий в пределах границ армий и при продвижении частей оставляются как территориальные органы на местах с развертыванием новых комендатур на вновь занятой территории (пп. 2, 3 и 6).

Приказываю:

1. Ввести в действие объявляемые:

а) Положение об отделах трофейного народнохозяйственного имущества при органах тыла Красной Армии (приложение № 1) и штаты отделов (приложения №№ 2, 3 и 4).

б) Положение о помощнике комендантов городов и населенных пунктов по хозяйственным вопросам на занятой территории противника (приложение № 5) и штат (приложение № 6).

2. Военным советам фронтов:

а) в 5-дневный срок с получением настоящего приказа назначить и утвердить заместителей начальников тыла армий;

б) сформировать в пределах границ армий военные комендатуры, обеспечив подбор честных и проверенных работников из соответствующих резервов;

в) укомплектовать отделы по учету и использованию трофейного народнохозяйственного имущества квалифицированными и проверенными кадрами;

г) провести тщательное инструктирование заместителей начальников тыла армий и помощников комендантов по хозяйственным вопросам, разъяснить обязанности и предупредить их об особой ответственности за выполнение поставленных задач.

3. Военным советам фронтов и армий обязать начальников тыла фронтов и армий и военных комендантов в городах и населенных пунктах:

а) ввести строгий учет трофейного народнохозяйственного имущества, обращая особое внимание на сохранность и сбережение этого имущества в пунктах хранения и при перевозках;

б) выдачу и отгрузку трофейного народнохозяйственного имущества производить только по нарядам, в строгом соответствии с Постановлением Правительства СССР;

в) своевременно представлять высшим инстанциям отчетные данные о наличии и движении трофейного народнохозяйственного имущества по состоянию на 1, 10 и 20 числа каждого месяца. [351]

Заместитель Народного комиссара обороны СССР генерал армии Булганин

Приложение № 1

«Утверждаю»

Заместитель Народного комиссара обороны СССР генерал армии Булганин

19 января 1945 г.

Положение об отделах трофейного народнохозяйственного имущества при органах тыла Красной Армии

1. Органы трофейного народнохозяйственного имущества тыла Красной Армии обеспечивают выявление, учет, сбор, охрану и передачу по решению Правительства СССР всякого рода оборудования, в том числе сельскохозяйственных машин, продовольствия, горючего, фуража, скота, брошенного хозяйственно-бытового имущества и других предметов, захваченных нашими войсками в городах, населенных пунктах и промышленных центрах на территории противника.

2. Органами трофейного народнохозяйственного имущества являются:

а) в центре – отдел по учету и использованию трофейного народнохозяйственного имущества при штабе начальника тыла Красной Армии;

б) во фронте – отдел по учету и использованию трофейного народнохозяйственного имущества при штабе управления тыла фронта, в армии – отдел по учету и использованию трофейного народнохозяйственного имущества при штабе управления тыла армии.

3. На отделы по учету и использованию трофейного народнохозяйственного имущества фронта (армии) возлагается:

а) выявление и строгий учет трофейного народнохозяйственного имущества, захваченного нашими войсками в городах, населенных пунктах и промышленных центрах на территории противника;

б) контроль за обеспечением охраны всего трофейного народнохозяйственного имущества на территории противника;

в) подготовка докладов и предложений военным советам фронтов и армий об эвакуации или использовании на месте трофейного народнохозяйственного имущества;

г) выдача на месте продовольствия, фуража и горючего и отгрузка трофейного народнохозяйственного имущества в тыл страны по нарядам в соответствии с решением Правительства;

д) передача на месте по вынесенным решениям Правительства СССР оборудования соответствующим наркоматам, ведомствам и организациям;

е) принятие мер к обеспечению сбора и вывоза трофейного имущества при помощи местной рабочей силы, гуж-автотранспорта и железнодорожного подвижного состава;

ж) прием под ответственную охрану и немедленная сдача полевым органам Госбанка всех трофейных денежных знаков в виде иностранной и советской валюты, золота, платины, серебра в слитках и монетах, а также различных драгоценностей и ценных бумаг (акций, облигаций и т. п.);

з) количественный и качественный учет всего собранного, переданного войскам и другим организациям трофейного народнохозяйственного имущества;

и) представление высшим инстанциям отчетных данных о наличии трофейного имущества по состоянию на 1, 10 и 20 числа каждого месяца.

4. Начальники отделов трофейного народнохозяйственного имущества обязаны оказывать содействие представителям и специалистам наркоматов и ведомств СССР, командиремым на фронты для ознакомления с состоянием предприятий.

5. Начальники отделов трофейного народнохозяйственного имущества фронтов и армий:

а) разрабатывают указания помощникам комендантов городов по хозяйственным вопросам о выявлении, учете и использовании учтенного трофейного народнохозяйственного имущества;

б) подписывают второй подписью после заместителя начальника тыла фронта (армии) наряды на выдачу и отгрузку трофейного народнохозяйственного имущества по состоявшимся решениям;

в) проверяют заявки помощников комендантов по хозяйственным вопросам на транспорт для перевозки и вывоза имущества, а также все отчеты по кругу их деятельности.

Начальник тыла Красной Армии генерал армии А. Хрулев

***

Приказ о формировании рабочих батальонов и гуртов скота

№ 06 29 января 1945 г.

Одобен Народным комиссаром обороны СССР

В соответствии с постановлением Совета Народных Комиссаров СССР от 10 января 1945 г. № 67-31с, приказываю для сбора, охраны и эвакуации трофейного народнохозяйственного имущества сформировать к 7 февраля 1945 г. для 3, 2 и 1-го Белорусских, 1, 4, 2 и 3-го Украинских фронтов:

1. Рабочие батальоны по штату № 047/500, численностью 500 человек каждый.
2. Гурты скота по штату № 024/503, численностью 50 человек каждый.
3. Формирование рабочих батальонов и гуртов скота произвести согласно прилагаемому расчету.
4. Батальоны и гурты скота укомплектовать военными служащими, негодными к строевой службе.

Батальоны и гурты скота подчинить начальникам тыла фронтов. Приказ ввести в действие по телеграфу.

**Заместитель Народного комиссара обороны СССР генерал армии
Булганин**

***

Приказ с объявлением положения и штатов трофейных органов

Красной Армии

№ 039 28 февраля 1945 г.

Одобен Народным комиссаром обороны СССР

В соответствии с Постановлением ГОКО № 7563 от 21 февраля 1945 года **приказываю:**

1. Главное трофейное управление Красной Армии подчинить начальнику тыла Красной Армии, а трофейные управления фронтов и трофейные отделы армий — начальникам тылов фронтов и армий.

2. Ввести в действие объявляемые:

а) Положение о трофейных органах, трофейных частях и учреждениях Красной Армии (приложение № 1);

б) штаты Главного трофейного управления Красной Армии (приложение № 2»);

в) штаты трофейного управления фронта и трофейного отдела армии для 1-го Прибалтийского, 1, 2, 3-го Белорусских, 1, 2, 3 и 4-го Украинских фронтов (приложения № 3 и 4).

3. Расформировать отделы по учету и использованию трофейного народнохозяйственного имущества при штабах начальника тыла Красной Армии,

тылов фронтов и армий и личный состав обратить на укомплектование трофейных органов по новым штатам.

4. Оставить в штатах начальника тыла Красной Армии, тыла фронтов и армий должности заместителей начальников тыла для руководства работой трофейных органов фронтов и армий.

5. Включить в состав частей Главного трофейного управления Красной Армии сформированные 80 рабочих батальонов, 8 отдельных автобатов, 20 армейских баз с ротами обслуживания и авторотами и 5 центральных баз с авторотами.

6. Запретить использование трофейных частей не по прямому назначению и изъятие из трофейных частей и учреждений личного состава, транспорта и технических средств.

7. Предоставить начальникам трофейных управлений фронтов и отделов армий право подачи шифрованных телеграмм.

8. Приказ НКО № 0109 от 28 апреля 1944 года отменить.

Заместитель Народного комиссара обороны СССР генерал армии Булганин

Приложение № 1

«Утверждаю»

Заместитель Народного комиссара обороны СССР генерал армии Булганин

28 февраля 1945 г.

Положение о трофейных органах, частях и учреждениях Красной Армии

I. Общие положения

1. Трофейные органы, части и учреждения Красной Армии обеспечивают:

а) выявление, учет и демонтаж по решению Правительства предприятий, погрузку, транспортировку с охраной в пути оборудования, материалов, готовой продукции, захваченных нашими войсками в городах, населенных пунктах и промышленных центрах на территории противника;

б) передачу по решениям военных советов фронтов, армий продовольствия, фуража, горючего и интендантского имущества довольствующим службам фронтов (армий);

в) сбор, учет, охрану и передачу довольствующим службам во фронтах и армиях трофейного вооружения, боеприпасов, боевой техники и военно-технического имущества;

г) сбор в прифронтовой полосе металлического лома и отгрузку на заводы и предприятия промышленности;

д) учет собранного, вывезенного и переданного довольствующим службам Красной Армии и наркоматам трофейного имущества и вооружения.

2. Трофейными органами в Красной Армии являются:

а) в центре – Главное трофейное управление Красной Армии;

б) во фронте – трофейное управление;

в) в армии – трофейный отдел;

г) в войсковых соединениях действующей армии – трофейные отделения корпуса и дивизии;

д) помощники комендантов городов и населенных пунктов по хозяйственным вопросам.

3. В состав трофейных частей Красной Армии входят:

- фронтовые трофейные бригады;
- армейские трофейные батальоны;
- рабочие батальоны;
- отдельные демонтажные батальоны;
- эвакопоезда;
- автополки;
- автобатальоны;
- армейские базы;
- перевалочные базы;
- армейские трофейные роты;
- эвакороты;
- эвако-подъемно-такелажные взводы;
- демонтажные взводы;
- армейские трофейные склады;
- разделочные базы.

4. Сбор, учет и передача трофейного и оставленного отечественного вооружения и поенного имущества на поле боя в войсковом тылу производится трофейными командами, создаваемыми командирами войсковых соединений и частей всех родов войск, в соответствии с Постановлением ГОКО № 4329 от 15 октября 1943 г.

II. Главное трофейное управление Красной Армии

На Главное трофейное управление Красной Армии возлагается:

1. Организация демонтажа трофейных предприятий, погрузка и охрана в пути вывозимого трофейного оборудования, материалов и готовой продукции.

2. В соответствии с решениями Правительства составление планов демонтажа, вывоза и сдачи оборудования трофейных промышленных предприятий и народнохозяйственного имущества.

3. Руководство учетом и сбором трофейного вооружения и военного имущества.

4. Учет собранного и переданного довольствующим службам Красной Армии и наркоматам трофейного народнохозяйственного имущества, вооружения, боеприпасов, боевой техники и другого военного имущества.

5. Организация сбора и вывоза из прифронтовой полосы металлолома.

6. Руководство трофейными частями и учреждениями и их материально-техническим обеспечением.

7. Разработка вопросов по формированию трофейных частей и учреждений.

8. Издание наставлений, инструкций по работам и программ по боевой и специальной подготовке частей и учреждений трофейной службы.

9. Руководство боевой и специальной подготовкой подчиненных частей и соединений.

10. Составление смет, производственно-финансовых планов и производство денежных расчетов.

11. Начальник Главного трофейного управления Красной Армии по кругу возложенных на него обязанностей:

- а) издает приказы и распоряжения трофейным частям и соединениям;
- б) издает приказы по личному составу трофейных частей, соединений и учреждений о назначении и перемещении на должности.

12. В непосредственном подчинении начальника Главного трофейного управления состоят:

- а) трофейные управления фронтов;
- б) фронтовые трофейные бригады;
- в) трофейные, демонтажные и рабочие батальоны;
- г) эвакопоезда и эвакороты;
- д) перевалочные базы;
- е) разделочные базы.

III. Трофейное управление фронта и трофейный отдел армии

На трофейные управления фронтов и трофейные отделы армий возлагается:

1. Демонтаж трофейных предприятий и отгрузка оборудования, материалов и готовой продукции в тыл страны в соответствии с решениями Правительства Союза ССР.

2. Обеспечение транспортировки и охраны в пути трофейного оборудования, материалов и готовой продукции. [358]

3. Учет и сбор трофейного вооружения, боеприпасов и военного имущества.

4. Передача довольствующим службам вооружения, боеприпасов, боевой техники, продовольствия, фуража, горючего.

5. Привлечение местной рабочей силы и гуже-автотранспорта для сбора и вывоза трофеев.

6. Учет всего собранного, переданного довольствующим службам и наркоматам трофейного народнохозяйственного имущества, вооружения, боеприпасов, боевой техники и другого военного имущества.

7. Выдача нарядов на передачу и транспортировку народнохозяйственного имущества, вооружения, боеприпасов, боевой техники и другого военного имущества по состоявшимся решениям,

8. Руководство работами трофейных частей и учреждений, а также проверка всех отчетов по кругу их деятельности.

9. Сбор металлического лома и отгрузка на заводы и предприятия промышленности.

10. Руководство боевой и специальной подготовкой, комплектование личным составом и обеспечение гуже-автотракторным транспортом, специальным подъемно-такелажным оборудованием и другим табельным имуществом трофейных частей и учреждений.

11. Руководство и контроль за эксплуатацией и ремонтом автотракторного парка трофейных частей.

12. Руководство обеспечением взрывобезопасности на работах и при транспортировке трофеев.

13. Начальнику трофейного управления фронта подчиняются: трофейные отделы армий и трофейные части фронта.

14. Начальнику трофейного отдела армии подчиняются армейские трофейные части, трофейные отделения корпусов и дивизий и помощники комендантов городов и населенных пунктов по хозяйственным вопросам.

15. Начальники трофейных управлений фронтов и отделов армий издают приказы подчиненным частям.

IV. Трофейное отделение корпуса и дивизии

На трофейное отделение корпуса (дивизии) возлагается:

1. Руководство корпусными, дивизионными и полковыми нештатными трофейными командами по сбору, охране, учету трофейного и отечественного вооружения, боеприпасов и военного имущества.

2. Передача начальникам служб полков и дивизий собранного в войсковом тылу табельного вооружения и другого военного имущества на восстановление убыли, а излишков — на армейские трофейные склады и сборные пункты.

3. Ведение трофейной карты (схемы).

4. Обеспечение взрывобезопасности при сборе и перевозках вооружения, боеприпасов и другого военного имущества.

V. Помощники комендантов городов и населенных пунктов по хозяйственным вопросам

Помощники комендантов городов и населенных пунктов по хозяйственным вопросам руководствуются в работе Положением о помощниках комендантов по хозяйственным вопросам, объявленным приказом НКО от 19 января 1945 г. № 04.

Начальник тыла Красной Армии генерал армии А. Хрулев

***

Витяг із Постанови Воєнної ради 1-го Білоруського фронту № 034 від 16 березня 1945

«Надаючи виключно важливого політичного значення заходів з прийому і доставки на батьківщину посилок від бійців та офіцерів, Державний Комітет Оборони СРСР постановою за №7777-С від 10 березня 1945 дозволив:

Відпускати безкоштовно червоноармійцям, сержантам й офіцерам бойових частин, а також пораненим, які знаходяться на лікуванні у госпіталях фронтів та армій, для відправки на батьківщину, та які добре виконують службові обов'язки наступні трофейні продукти: цукор або кондитерські вироби – 1 кг, мило – 200 г на місяць і трофейні вироби широкого вжитку по 3-5 предметів на місяць з перерахованих найменувань:

- шкарпетки – 1 пара
- панчохи – 1 пара
- рукавички – 1 пара
- носові хустки – 3 штуки
- підтяжки – 1 пара
- дамське взуття – 1 пара
- дамська білизна – 1 комплект
- помада – 1 тюбик
- гребені – 1 шт.

- гребінці – 1 шт.
- головні щітки – 1 шт.
- бритви – 1 шт.
- леза – 10 шт.
- зубні щітки – 1 шт.
- зубна паста – 1 тюбик
- дитячі предмети – 1 вид
- одеколон – 1 флакон
- гудзики – 12 шт.
- конверти і папір поштовий – дюжина
- олівці прості та хімічні – 6 шт».

***

Витяг із Постанови Воєнради Групи радянських окупаційних військ у Німеччині № 0121 від 2 липня 1945 року "Про забезпечення звільнених по демобілізації червоноармійців і сержантів обмундируванням, подарунками та про продаж предметів з трофейного майна"

«Видати кожному звільненому, із тих хто добре виконував службу, в якості подарунка з трофейного майна по одному якому-небудь з нижчезазначених предметів побутового користування; велосипеду або радіоприймачу, або фотоапарату, або музичному інструменту. З цією метою Інтенданту Групи виділити: радіоприймачів - 30 000; велосипедів - 10 000; фотоапаратів - 12 000; швейних машин - 2 000.

Дозволити продаж за плату, за цінами, вказаними в постанові ДКО, кожному, з тих хто підлягає звільнення: тканини х/б – 3 метри; тканини вовняної, суконної або шовкової – 3 метри; по одному предмету верхнього одягу чоловічого, жіночого або дитячого.

Для цього Інтенданту Групи виділити з трофейного майна, наявного на фронтних, армійських складах і комендатурах: тканини х/б – 675 000 метрів; тканини вовняної, суконної або шовкової – 675 000 метрів; костюми чоловічі (піджак або сорочка верхня і брюки) – 35 000; пальто чоловіче – 10 000; пальто жіноче – 5000; взуття чоловіче цивільне – 10 000; взуття жіноче цивільне – 5000; взуття дитяче – 5000; різних предметів дитячого одягу – 50 000 ...

Військрадам Армій і командирам частин при видачі подарунка і при продажу за плату встановити індивідуальний підхід до кожного з тих, хто звільняється, враховуючи його заслуги перед Батьківщиною і сімейний стан».

Матеріали додатку почерпнуто з:

1. «Другой сорок первый» - Трофеи и пленные, часть 1(повтор). URL: <http://kenigtiger.livejournal.com/1388327.html>. (дата звернення: 28.06.2017).

2. Трофеи из Германии - что это было и как. Кто насиловал немок и как жилось в оккупированной Германии. URL: <http://www.stena.ee/blog/trofei-iz-germanii-что-это-было-и-как-kto-nasiloval-nemok-i-kak-zhilos-v-okkupirovannoj-german>. (дата звернення: 28.06.2017).

3. Не мародерство, а трофеи. URL: https://antisoветsky.blogspot.com/2017/06/blog-post_9.html. (дата звернення: 28.06.2017).

4. Автонашествие на СССР. Трофейные и лендлизовские автомобили. URL: http://www.plam.ru/tehнаука/avtonashestvie_na_ssr_trofeinye_i_lendlizovskie_avtomobili/p2.php. (дата звернення: 28.06.2017).

5. Велосипеді на Второй мировой войне. URL: <https://pokatuha.com/blog/velosipedy-na-vtoroj-mirovoj-vojne/>. (дата звернення: 28.06.2017).

6. Суворов В. Тень Победы. URL: <https://lib.rus.ec/b/604923/read>. (дата звернення: 28.06.2017).

7. Трофеи без грифа «секретно»: Красноармейцы отсылали из Европы не золотые кольца, а иголки и рубанки. URL: <https://www.crimea.kp.ru/daily/26364/3247648/>. (дата звернення: 28.06.2017).

8. На трофеях из Германии. URL: <https://www.drive2.ru/b/455835256839209282/>. (дата звернення: 28.06.2017).

9. Памятка по сбору трофейного вооружения и имущества [предоставил Дмитрий Козырев]. URL: <http://www.rkka.ru/idocs.htm>. (дата звернення: 28.06.2017).

10. На трофеях из Германии. URL: <https://www.drive2.ru/b/455835256839209282/>. (дата звернення: 28.06.2017).

11. Не мародерство, а трофеи. URL: https://antisoветsky.blogspot.com/2017/06/blog-post_9.html. (дата звернення: 28.06.2017).

12. Русский архив: Великая Отечественная: Т. 13 (2–3). Приказы Народного комиссара обороны СССР. 1943–1945 гг. Москва, 1997. 456 с. URL: http://militera.lib.ru/docs/da/nko_1943-1945/index.html. (дата звернення: 4.05.2016)

Творці виразу «Убий німця!»

«Убий німця!» – радянське пропагандистське гасло періоду Другої світової війни, яке було підтримано радянською пропагандою для активізації ненависті до головного противника СРСР – Німеччини. В основу гасла була покладена фраза з вірша К. Сімонова «Убей его!» та публіцистичної статті І. Еренбурга «Убей!», які були опубліковані у липні 1942 р.

Костянтин (Кирило) Сімонов (1915 – 1979 рр.)

З початком війни призваний у РККА, в якості кореспондента. Публікувався в «Ізвестіях», працював у фронтовій газеті «Бойовий прапор». У 1942 році йому було присвоєно звання старшого батальйонного комісара, в 1943 році – звання підполковника, а після війни – полковника. З листопада 1944 року підполковник К. М. Сімонов – спеціальний кореспондент газети «Червона Зірка». Як військовий кореспондент побував на всіх фронтах, пройшов по землях Румунії, Болгарії, Югославії, Польщі та Німеччини, був свідком останніх боїв за Берлін.

Автор вірша «Убей немца!». Років через 20 після війни К. Сімонов відкоректував цей варіант вірша. Новою його назвою стали слова «Если дорог тебе твой дом...», а у тексті зчезли «німці» і замість них з'явилися «фашисти».

Ілля Еренбург (1891 – 1967 рр.)

У роки Німецько-радянської війни був кореспондентом газети «Червона зірка», писав для інших газет і для Радінформбюро. Прославився яскравими «антифашистськими» статтями та творами. Значна частина цих статей постійно друкувалися в газеті «Правда», «Ізвестія», «Червона зірка», зібрані у книзі публіцистики «Війна» (1942–1944 рр.).

Автор гасла «Убий німця!». Гітлер особисто розпорядився піймати і повісити Еренбурга. Німецька пропаганда дала останньому прізвисько «Домашній єврей Сталіна».

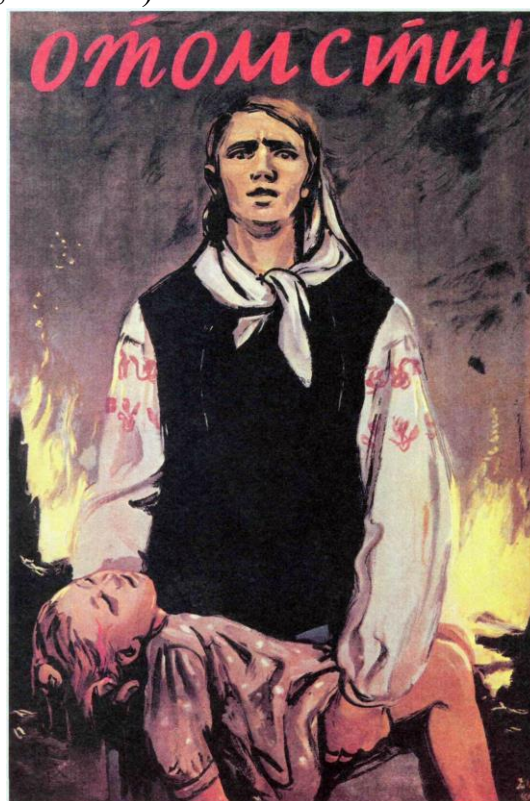
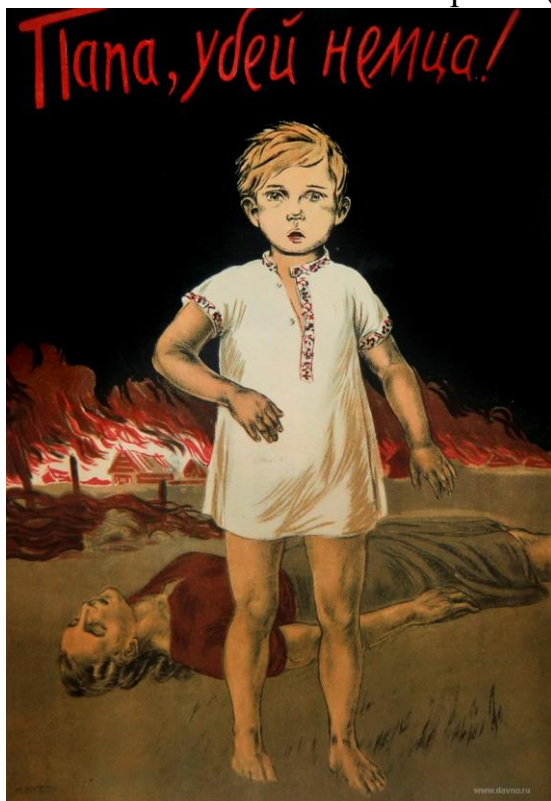
Утім, зі зміною у радянській пропаганді акцентів щодо ворога, в квітні 1945 року в газеті «Правда» з'явилася стаття завідувача Управління пропаганди та агітації ЦК ВКП (б) Г. Ф. Александрова «Товариш Еренбург спрощує».

Матеріали додатку почерпнуто з:

1. «Убей нема» в советской пропаганде. URL: <http://propagandahistory.ru/648/Ubey-nemtsa-v-sovetskoj-propagande/>. (дата звернення: 7.07.2017).
2. Еренбург Ілля Григорович. URL: <https://uk.wikipedia.org>. (дата звернення: 7.07.2017).
3. Сімонов Костянтин Михайлович. URL: <https://uk.wikipedia.org>. (дата звернення: 4.09.2017).

Приклади агітаційних матеріалів,
якими прищеплювалась червоноармійцям ненависть до німців

Ф. 1. Малюнкові матеріали (листівки, плакати):

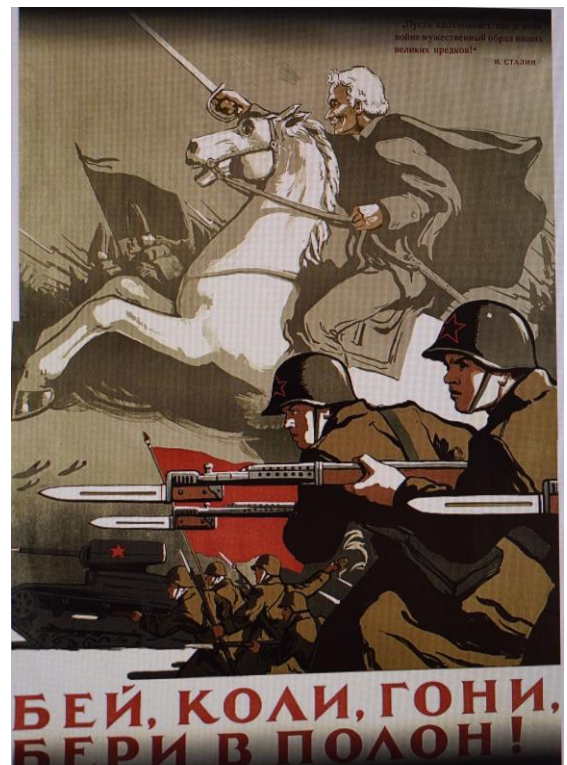
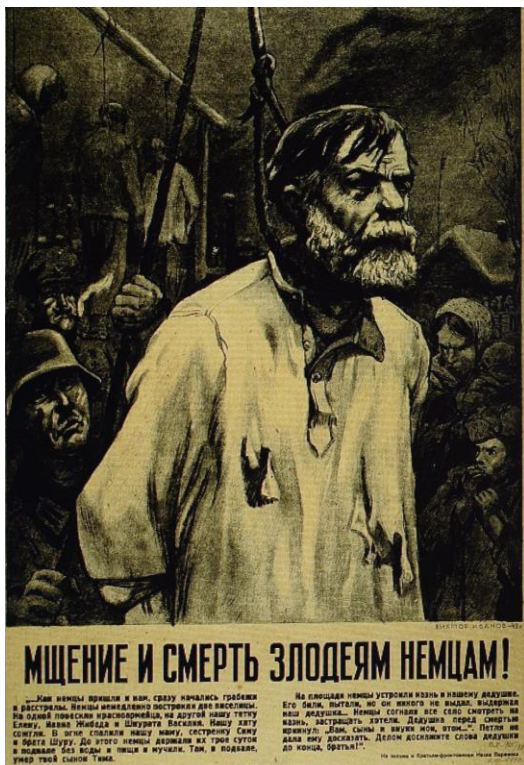
БЕЙ НЕМЕЦКИХ ЗВЕРЕЙ!
УНИЧТОЖИТЬ ГИТЛЕРОВСКУЮ АРМИЮ — МОЖНО И ДОЛЖНО.

ВОИНЫ КРАСНОЙ АРМИИ И ВОЕННО-МОРСКОГО ФЛОТА,
БЕСПОЩАДНО МСТИТЕ
ГИТЛЕРОВСКИМ ДЕТОУБИЙЦАМ!

Продовження додатку Ф

Боевой натиск

№ 62
13 МАРТА 1944 г., ПОНЕДЕЛЬНИК
ЕЖЕДНЕВНАЯ КРАСНОАРМИЙСКАЯ ГАЗЕТА
Прочти в среднем попарку

НИ ОДИН НЕМЕЦ НЕ УЙДЕТ ОТ СУРОВОЙ КАРЫ
БЫСТРЕЙ ВПЕРЕД, СИЛЬНЕЕ НАТИСН, СОНРУШИТЕЛЬНЫМИ
УДАРАМИ РАЗДАВИМ ФАШИСТСКУЮ ГАДИНУ!

Гвардейцы мстят

● Гвардии лейтенант Пела Анучин, продвигаясь с группой бойцов вперед, встретился с вражеской позицией. Сорок гитлеровцев пытались отбить атаку гвардейцев, открыли сильный огонь. Оттавил несколько человек под фронтальной атакой. Анучин с двумя бойцами обвел немцев с фланга и забросал их гранатами. Уничтожил 11 гитлеровцев и двух взял в плен. Других образил остальными функциями и бегство.

● Гвардейцы Аля Назаров и Пела Король первыми ворвались в траншею противника. И рукопашной схваткой они уничтожили 10 гитлеровцев и 5 взяли в плен.

● Бронбойцы Митрофан Антошин, двигаясь в боевых порядках вперед, заколот вражеский станковый пулемет обстреливавшей наших стрелков. Митрофан Антошкин выдвинулся вперед и выстрелом из бронбойки уничтожил немца у открытую точку.

От Советского Информбюро

Из оперативной сводки за 12 марта

В течение 12 марта на ПРОСКОРОВСКОМ направлении наши войска продолжили вести наступательные бои, в ходе которых заняли несколько населенных пунктов — среди них ПЕМЕРЕНЦЫ, БРОМНИЦЫ, ПЕТРИКОВЦЫ, ЖЕЛДЫВЦЫ, МАЖОНЦЫ, МАЛЕННИЦЫ, ПИЛИКЕ, РОДКОВЦЫ, ОУЛЕНЦЫ, ХОДЖОНЦЫ, ЗАРУДЬЕ. Намеки войскам перерезали железную дорогу ПРОСКОРОВО — ГУСЯТИН.

Защитные и южные города УЖАВЬ наши войска продолжили усиленно развивать наступление, создавая рабочий центр Одесской области городом ГАЙБОРОВО, развивая центром Винницкой области УКЛИК, КУЗЬНИЦКА, а также с боями заняли более 40 других населенных пунктов, в том числе крупные населенные пункты КИТАЙ-ГОРОД, ГРИДОМ, МИХАЙЛОВКА, ЧЕЧЕЛЕНКА, КУЗЬНИЦКА, ВЕЛИКАЯ МОУЖУКА, МЫШАРОВКА, ШАХОВА, КАХИНА, КРИНИЦА, ОЛЬХОВАТА и железнодорожные станции ПЛЕШТОРОД, РОСИОНЕНКА, МАРЮЖКА, КУЗЬНИЦКА.

Северо-западнее и западнее города КИРОВОГРАД наши войска вели наступательные бои, в результате которых создали рабочий центр Киевской области МОКРАЯ КАЛИГОРКА и заняли более 30 других населенных пунктов, среди которых крупные населенные пункты ПЕТРАЙОВКА, ЛИСОВЦЫ, БЛАЖИ, ОУХА, КАЛЕНЬКО, МИТОРОВА, ПЛОПЬ, ДУКОВА, ОСТНАЯ, ЕЛЕНА-КОСОТОВА, ВЕРЬПАНЬ.

Северо-западнее и западнее города КРИВИЙ РИГ, наши войска продолжили развивать наступление, создавая рабочий центр Кировоградской области городом ШЕВЧЕНКО, в котором заняли более 30 других населенных пунктов, в том числе крупные населенные пункты ВОДО-САМОШКО, ПОВОТРИПОРЬЕНКА, БЕРЕЖЕНКА, ПИРКЕЛЕНКА, ЖАРФОВКА, СЕРГЕВКА, ДЖИТРУЧЕНКА, ПИНСКОЛЬЕ, ЖИДОВА и железнодорожные станции ШЕСАНКА, ПОВОДОЧЕЛОВКА.

Западнее и юго-западнее АПОСТОЛОВО наши войска с боями продолжили вперед и создали рабочий центр Николаевской области ПРИВОДЬЕВО (на западном берегу реки Пугач), БОЛЫШАЯ АЛЕКСАНДРОВКА и заняли более 50 других населенных пунктов, в том числе СФОРЕНЦА, УЛЬШОВКА, МАВЕРОВКА, ЛЕНИНО, ПОВО-ПРИВОДЬЕВО, МАЛЫ АЛЕКСАНДРОВКА, ПОДЪЛ КУЗЬНИЦКА, УМО-СИБИРСКО-СИНЮДИНКА, ДРУЖИЦЫ, ВОДОДЕНКА, ЛЬВИНО, ТЯТИНКА.

На других участках фронта — разрабатывался и велся наступление.

В течение 11 марта наши войска на всех фронтах победили и уничтожили 58 немецких танков. И вступили бои с отрядами немецкой артиллерии обито 20 самолетов противника.

Беспощадно уничтожать немецких палачей!

В центральных газетах за 11 марта опубликовано новое сообщение Чрезвычайной Государственной Комиссии о преступлениях гитлеровских палачей, совершенных против советского народа. Фашистские палачи и убийцы погибли с позором. Их тела расстреляны вверженное дело гитлеровских злодеев.

Преступные гитлеровские представители и веролозные командовали германской армией еще до вероломного нападения на Советский Союз тщательно разрабатывали планы чудовищного истребления передовой части советского народа и осмелились на захоронение миллионов советских людей. Фашистские бандиты заранее продумали систему предварительного истребления советских военнопленных и мирных граждан, создавая для этой цели так называемые «концентрационные» (особые команды), куда секретно персылали и держали, угнан-

ленные в порядке истребления советских людей.

В сообщении Чрезвычайной Государственной Комиссии указывается, что только по предварительным данным НЕМЕЦКО-ФАШИСТСКИЕ ОККУПАНТЫ УБИЛИ, ОТРАНИЛИ В ДУШЕТАУКАХ И ЗАМУЧИЛИ В ОККУПИРОВАННЫХ ИМИ РАЙОНАХ ОКОЛО 2 МИЛЛИОНОВ ЧЕЛОВЕК — стариков, женщин и детей, мирных советских граждан, а также много военнопленных бойцов и офицеров Красной Армии.

В своих преступных гитлеровские разбойники не останавливались ни перед какими законными. Формально германские власти никогда не объявляли о том, что они отказываются от международных правил ведения войны, которые фиксированы в различных международных конвенциях и требуют гуманного обращения с военнопленными. Фактически же гитлеровские бандиты зверски истребляли и продол-

жают истреблять огромных военнопленных.

В сообщении Чрезвычайной Государственной Комиссии названы фамилии лиц, которые являлись непосредственными организаторами и руководителями массового уничтожения советских военнопленных и мирных советских людей, а также исполняли эти чудовищные преступления.

ВОИН КРАСНОЙ АРМИИ! Ты первый и самый грозный судия гитлеровским палачам. В твоих руках оружие, в твоих сердце злоба и ненависть. Ты видишь суд гитлеровцам на поле боя. Пусть же по званью от тебя поспешит убийца и распятого, палачи и разбойники, или которых немца. Или вперед и убийца, убийца дцем и ночью, убивай до тех пор, пока не будет полностью очищена от фашистских зверей твоя родная страна.

СМЕРТЬ И ПРОЛЕТАНИЕ ПИРЕТРЕННЫМ ФАШИСТСКИМ УБИЙЦАМ!

ОТВАГА САПЕРА ЖДАНОВА

Как только началась артиллерийская подготовка, сапер Жданов, действующий в отряде разведчиков и находившийся в боевом порядке стрелкового подразделения, первым бросился и немцами прорвался и ушел за собой палочками.

Немец открыл сильный ружейно-пулеметный огонь, но это не остановило отважного сапера. Первым ворвался во вражескую траншею, он прочесал ее своим автоматом.

Несколько набросившись на него фюрер ружейки замертво. 7 перекувыкнувшись, оставшись в жизни, хотя и было скрыться, но Жданов трюмо крикнул:

— Стой, сеюлоц! Немцы остановились. Жданов, с подоспевшими двумя красноармейцами, вытаскал их из траншеи и забрал в плен.

Гвардии майор В. ЛЮБИМОВ.
Гвардии ст. лейтенант Н. ТОМАН.

СМЕРТЬ НЕМЕЦЬКАМ ОКУПАНТАМ! БОЯТЬСЯ І ВПЕРЕД ПОДІЙТИ

Боевое ЗНАМЯ

Воскресенье 15 февраля 1943 года | Ежедневная красноармейская газета | № 42

Наименее опасное средство одерживать победу—это иснать ее в середине неприятельских батальонов.

А. В. СУВОРОВ.

Воин! Родина повелевает—вперед, на Запад!

В ПОСЛЕДНИЙ ЧАС

Наши войска заняли города **НОВОЧЕРКАССК, ДИКАЯ, ЗВЕРЕВО, НОВОШАХТИНСК, ЗОЛОЧЕВ**

1. 13 февраля наша войска, в результате решительной атаки, освободила городок **НОВОЧЕРКАССК**. Героики ворвались в городы штаб генерала-майора тов. **УТЕНЕВО А. И.** и полковника тов. **СЕРГИНА П. Ф.** из соединения генерала-майора тов. **ЧВУЧИНДИС П. Г.**

2. Войска генерала-майора тов. **ШЛЕМЕНА П. Т.**, героически разбив наступавшие, освободили городок и крупными железнодорожными узлами **ДИКАЯ**, городок и железнодорожную станцию **ЗВЕРЕВО**.

Наша войска заняла также город **НОВОШАХТИНСК**.

3. На Украине наша войска, в результате упорного боя, освободила городок и железнодорожную станцию **ЗОЛОЧЕВ**.

СОВИНФОРМБЮРО.

В ПЕРЕД!

Каждый горе и без прищипки выжили, выжили, выжили! Много прекрасных городов, цветущих деревень и ослепительных парков пережиты в развалины, опустошены. Мы слышим душераздирающие стоны родных советских людей—женщин, стариков, детей. Гитлеровские жидышким издевались над нами, казнили их.

Бои и командир! Провели нас к славе и ты услышишь горный крик.

—Вперед! Освободи родную землю, на которой ты родился, вперед и еще богатырем вперед!

Этот крик раздавался по всей нашей могучей стране. Это кричал Родина, ее стражи.

Гитлеровские оккупанты кричали в ужасе и панике, задыхаясь от боли, изобретая всевозможные выдумки. Каждый немец — плачущий, кровавый. Сегодня мы публикуем документ, который ясно показывает гитлеровских оккупантов. К тазу замученных солдатиков советских людей прибавилось еще 45 женщин, стариков и детей.

Об этом рассказали незабвенный участник дивизии разгромившей из гитлеровской банды 45 родных и близких нам людей были расстреляны палачи негодяи от нашего родного края. Воин! Ты слышишь предсмертный крик замученных?

—Вперед, на Запад! Отомстите за нас, спасите тех, кто еще жив, кто томится в немецкой неволе.

Мы знаем смет ветра. Мы ничего не боимся, ничего не боимся, ничего не боимся.

Вперед, на Запад! Вперед, за разгром немецко-фашистских захватчиков! Это предельно на плечу мажорского ветра, от него и поговорят.

Наша боевые друзья на Северном Кавказе, на Украине и на других участках фронта ведут упорные наступления, смело освобождают десятки населенных пунктов от немецких оккупантов.

Держать пламя по мере продвижения Красной Армии, жидышки на пламя, безжалостно-гитлеровские гитлеровские жидышки.

«Будет и на нашей земле праздник!» — сказал наш герой полковник, великий Сталин. Этот праздник наступит. Это может быть радостно для советского человека, особенно для воина Красной Армии, чем для немецкого жидышки и разгрома врага!

Воин! Перед тобой дивизия враг чужеземства — гитлеровские жидышки. Изничтожь ее, чтобы другу вражьи не оставалось на нашей земле.

Вперед, на Запад, русские богатыри! Безостановочно преследуйте врага, истребляйте его жадную скрю, уничтожайте его пещеру.

К подвигам и славе зовут нас Родина-мать! В этой священной ответственной войне нас осеняет великая победоносная звезда Ленина—Сталина.

Прочти, запомни, отомсти!

Страдания жителей одного села

Что рассказал пленный фашист

Он сидит за столом с жемчужными глазами и селу перед собой. Равнодушно, без всякого выражения, пленный фашист, участник дивизии колхозников, рассказывает:

«В первых числах января был послан в село село. Была зима, что там совершенно никаких парков. Селу было холодно и селу им селу было холодно. На дороге лежали дрова селу. На им селу без всяких переговоров. Должно было селу селу, чтобы селу, что это селу селу.

В селу командир приказал селу всех жителей на палачи селу селу. Когда все население селу было собрано и селу, обер-фельдшерицкий селу: «Довольно, селу, селу живи для того, чтобы вы все видели селу. В селу селу селу вы будете селу селу». Простые жидышки. Утром селу селу живи обер-фельдшерицкий селу селу и во селу селу селу. И селу 45 убитых жидышки, стариков и детей.

Товарищи бойцы и командиры! Кровавая расплата, о которой рассказал пленный гитлеровец, произведена неслучайно от нас. Перед нами и трагедия, дивизия не солдатам селу, а палачи, кровавые жидышки, которые издевались детским предсмертным криком в русском селу.

Перед нами дивизия, которые с турами улыбки гитлеровца на губах стариков и беззащитных женщин.

С той стороны еще несется предсмертный стон невинно замученных колхозников. Вместе с февральским ветром доносится к тебе их крик:

—ОТОМСТИ!

Воин Красной Армии! Отомсти за муки, за смерть 45 невинных советских людей.

Они погибли, как герои, не сказав ни слова палачам.

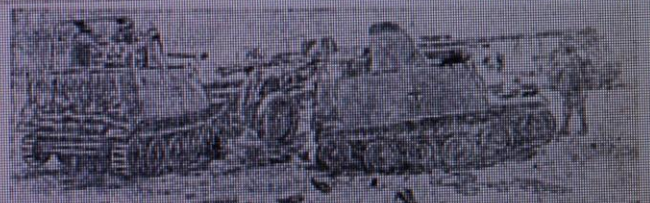
БОЕЦ, КОМАНДИР, СЛОВО ЗА ВАМИ!

Ты скажешь его меткой пулей, точной миной, граненым русским штыком, который вонзишь в атаке в грудь палача.

Бей без пощады гитлеровскую сволочь. Только кровь злодеев явится достойной отплатой за муки детей, женщин, стариков.

Вперед, боевые друзья!

ВПЕРЕД, МСТИТЕЛИ—ОСВОБОДИТЕЛИ!

НА ДРУГИХ ФРОНТАХ (героическое Солдатское). На селу: немецкие боевые жидышки, злодейски наступавшие частями Красной Армии.

Селу П. Селу.

Убей его!

Если дорог тебе твой дом,
Где ты русским выкормлен был,
Под бревенчатым потолком,
Где ты в люльке качаясь плыл,
Если дороги в доме том
Тебе стены, печь и углы,
Дедом, прадедом и отцом
В нем исхоженные полы,
Если мил тебе бедный сад
С майским цветом, с жужжанием
пчел,

И под липой, сто лет назад,
В землю вкопанный дедом стол,
Если ты не хочешь, чтоб пол
В твоём доме немец топтал,
Чтоб он сел за дедовский стол
И деревья в саду сломал...

Если мать тебе дорога,
Тебя выкормившая грудь,
Где давно уж нет молока,
Только можно щекой прильнуть,
Если вынести нету сил,
Чтобы немец, ее застав,
По щекам морщинистым бил,
Косы на руку намотав,
Чтобы те же руки ее,
Что несли тебя в колыбель,
Немцу мыли его белье
И стелили ему постель...

Если ты отца не забыл,
Что качал тебя на руках,
Что хорошим солдатом был
И пропал в карпатских снегах,
Что погиб за Волгу, за Дон,
За отчизны твоей судьбу,
Если ты не хочешь, чтоб он
Перевертывался в гробу,
Чтоб солдатский портрет

в крестах
Немец взял и на пол сорвал,
И у матери на глазах
На лицо ему наступал...

Если жаль тебе, чтоб старик,
Старый школьный учитель твой,
Перед школой в петле поник
Гордой старческой головой,
Чтоб за все, что он воспитал
И в друзьях твоих и в тебе,
Немец руки ему сломал
И повесил бы на столбе...

Если ты не хочешь отдать
Ту, с которой вдвоем ходил,
Ту, что долго поцеловать
Ты не смел, так ее любил,
Чтобы немцы ее живьем
Взяли силой, зажав в углу,
И распяли ее втроем
Обнаженную на полу,
Чтоб досталось трем этим псам,
В столах, в ненависти, в юрках,
Все, что свято берег ты сам,
Всею силой мужской любви...

Если ты не хочешь отдать
Немцу, с черным его ружьем,
Дом, где жил ты, жену и мать,
Все, что Родиной мы зовем,
Знай — никто ее не спасет,
Если ты ее не спасешь.
Знай — никто его не убьет,
Если ты его не убьешь.
И пока его не убил,
То молчи о своей любви —
Край, где рос ты, и дом, где жил,
Своей Родиной не зови.
Если немца убил твой брат,
Если немца убил сосед —
Это брат и сосед твой мстят,
А тебе оправданья нет,
За чужой спиной не сидят,
Из чужой винтовки не мстят,
Если немца убил твой брат —
Это он, а не ты, солдат.
Так убей же немца, чтоб он,
А не ты на земле лежал,
Не в твоём доме чтобы стон —
А в его — по мертвом стоял.
Так хотел он, его вина —
Пусть горит его дом, а не твой,
И пускай не твоя жена,
А его — пусть будет вдовой.
Пусть заплачется не твоя,
А его родившая мать,
Не твоя, а его семья
Понапрасну пусть будет ждать.

Так убей же хоть одного!
Так убей же его скорей!
Сколько раз увидишь его,
Столько раз его и убей!

Константин Симонов.

У Б Е Й!

Вот отрывки из трех писем, найденных на убитых немцах:

Управляющий Рейнгадт пишет лейтенанту Отто фон Шираху:

«Французов от нас забрали на завод. Я выбрал шесть русских из Минского округа. Они гораздо выносливее французов. Только один из них умер, остальные продолжают работать в поле и на ферме. Содержание их ничего не стоит и мы не должны страдать от того, что эти зверя, дети которых может быть убивают наших солдат, едят немецкий хлеб. Вчера я подверг легкой экзекуции двух русских бестий, которые тайком пожрали снятое молоко, предназначавшееся для свиных маток...»

Матаас Цимлик пишет своему брату ефрейтору Генриху Цимлиху:

«В Лейдене имеется лагерь для русских, там можно их видеть. Оружия они не боятся, но мы с ними разговариваем хорошей плетью...»

Некто Отто Эссман пишет лейтенанту Гельмуту Вейгангу:

«У вас здесь есть пленные русские. Эти типы пожирают кожных червей на площадке аэродрома, они кидаются на полевой ветер. Я видел, как они ели сорную траву. И подумать, что это — люди...»

Рабовладельцы, они хотят превратить наш народ в рабов. Они вывозят русских

к себе, надеваются, доводят их голодом до безумия, до того, что, умирая, люди едят траву и червей а погавый немец с тулой сигарой в зубах философствует: «Разве это люди?..»

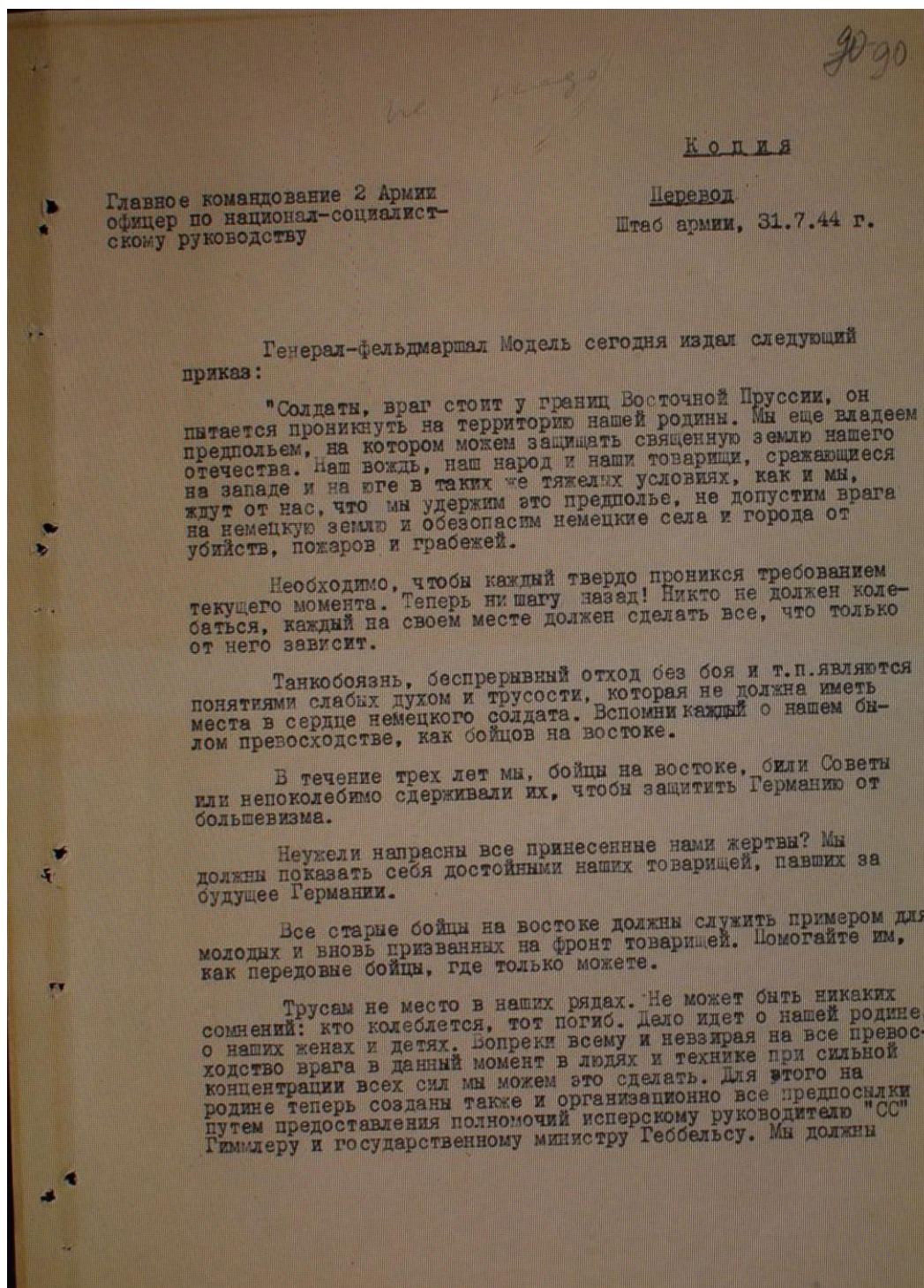
Мы знаем все. Мы помним все. Мы поняли: немцы не люди. Отныне слово «немец» для нас самое страшное проклятие. Отныне слово «немец» разряжает ружье. Не будем говорить. Не будем возмущаться. Будем убивать. Если ты не убил за день хотя бы одного немца, твой день пропал. Если ты думаешь, что за тебя немца убьет твой сосед, ты не понял угрозы. Если ты не убьешь немца, немец убьет тебя. Он возьмет твоих и будет мучать их в своей окаянной Германии. Если ты не можешь убить немца пулей, убей немца штыком. Если на твоем участке затышь, если ты ждешь боя, убей немца до боя. Если ты оставишь немца жить, немец повесит русского человека и опозорит русскую женщину. Если ты убил одного немца, убей другого — нет для нас ничего веселее немецких трупов. Не считай зней. Не считай вост. Считай одно: убитых тобой немцев. Убей немца! — это просит старуха-мать. Убей немца! — это молит тебя жена. Убей немца! — это кричит родная земля. Не промахнись. Не пропусти. Убей!

Илья ЭРЕНБУРГ.

Матеріал додатку почерпнуто з:

1. «Убей нема» в советской пропаганде. URL: <http://propagandahistory.ru/648/Ubey-nemtsa-v-sovetskoj-propagande/>. (дата звернення: 3.07.2017).
2. Центральный музей Великой Отечественной войны. *Музейное собрание*. Фонд «Изобразительные материалы». Разделы «Графика-плакат», «Фронтвые газеты газеты». <http://1945.cmvo.ru/encyclopedia/izobrazitelnye-materialy>. (дата звернення: 3.07.2017).
3. Оригинал Константина Симонова «Убей его!». URL: <http://byker80.livejournal.com/6792.html>. (дата звернення: 3.07.2017).
4. Оригинал Ильи Еренбурга «УБЕЙ!». Опубликовано в «Красная звезда». 1942. №173. URL: <http://vivovoco.astronet.ru/VV/PAPERS/HISTORY/ERENBURG/KILLHIM.HTM>. (дата звернення: 3.07.2017).

Звернення генерал-фельмаршала В. Моделя з приводу вступу Червоної Армії на територію Німеччини

2191

- 2 -

это сделать сообща, и мы сделаем это. Мы опять должны вдохновиться славными идеями из аналогичных времен нашей истории: ты должен верить в будущее Германии, в возрождение своего народа. Не дай лишиться себя этой вере, вопреки всему что бы ни случилось. А действовать ты должен так, как будто бы от тебя и только от твоих действий зависит это. Судьба зависит от вас, а ответственность несешь ты. Как раз теперь должно быть нашим девизом: ни один солдат в мире, именно теперь не должен быть лучше нас, солдат нашего фюрера, Адольфа Гитлера.

Да здравствует наш любимый фюрер".

Подписал

МОДЕЛЬ - генерал-фельдмаршал

Обеспечить немедленное доведение до сведения всех войск.

С подлинным верно:

(подпись неразборчива)

Лейтенант

За командование армии

Начальник Генштаба

по поручению подписал:

Диккергоф - капитан

Материал dodatku почерпнуто з:

ЦАМО РФ. Ф. 500. Оп. 12480. Д. 205. 133 л. URL:
<http://wwii.germandocsinrussia.org/ru/nodes/2003-delo-205-dokument-razvedyvatelnogo-upravleniya-generalnogo-shtaba-krasnoy-armii-dokumenty-po-propagande-i-agitatsii-protivnika-perevedennye-trofeynye-dokumenty-obraschenie-s-grazhdanskim-naseleniem#page/1/mode/grid/zoom/1>.

(дата звернення: 15.06.2017).

Зміна гасел у радянській пропаганді стосовно німців і Німеччини

Ц. 1. Статті на шпальтах газет

Стаття І. Еренбурга «Досить» (газета «Правда» від 1.04.1945 р.)

Пал «неприступный» Кенигсберг, пал через двенадцать часов после заверений берлинского радио, что никогда русским не быть в Кенигсберге. Перо летописца не поспеваает за историей. Красная Армия — в центре Вены. Союзные войска подошли к Бремену и Брауншвейгу. Фрицы, застрявшие в Голландии, оттуда не выберутся. Не выберутся и фрицы из Рура. Неделю тому назад немцы говорили о «рубеже Везера», теперь они начинают бормотать о «рубеже Эльбы». Еще недавно Гитлер думал укрыться в Австрии, теперь он в ужасе смотрит на юг. Трудно перечислить, что он потерял: побережье Балтики от Тильзита до Штеттина, все промышленные районы — Силезию, Саарский округ, Рур, житницы Пруссии и Померании, богатейший Франкфурт, столицу Гессена Дармштат, столицу Бадена Карлсруэ, большие города — Кассель, Кельн, Майнц, Мюнстер, Вюрцбург, Ганновер. Американские танкисты начали экскурсию по живописному Гарцу. Вскоре они увидят гору Брокен, на которой по преданию водятся ведьмы. Вряд ли это зрелище их удивит: в немецких городах они видели достаточно вполне реальных ведьм. Другая американская часть подошла к баварскому городу, который я не раз упоминал в статьях, прельщенный его мелодичным наименованием: к Швейнфурту (в переводе «Свиной брод»).

Бывают агонии, преисполненные величия. Германия погибает жалко — ни пафоса, ни достоинства. Вспомним пышные парады, берлинский «Спорт палас», где столь часто Адольф Гитлер рычал: он завоюет мир. Где он теперь? В какой щели? Он привел Германию к бездне и теперь предпочитает не показываться. Его помощники озабочены одним: как спасти свою шкуру. Американцы нашли золотой запас Германии, брошенный удиравшими бандитами. Что же, немки теряют краденые шубы и ложки, а правители рейха теряют тонны золота. И все бегут, все мечутся, все топчут друг друга, пытаясь пробраться к швейцарской границе. «1918 год не повторится», — высокомерно заявил Геббельс; это было несколько месяцев тому назад. Теперь немцы не смеют мечтать о повторении 1918 года. И 1918 год не повторится. Тогда во главе Германии стояли политики, пусть тупые, генералы, пусть битые, дипломаты, пусть слабые. Теперь во главе Германии стоят гангстеры, теплая компания уголовников. И видные бандиты не думают о судьбе мелких воришек, которые их окружают, бандиты заняты не будущим Германии, а поддельными паспортами. Им не до переговоров и переворотов: они отращивают бороды и красят шевелюру. Иностранная печать добрый год обсуждала термин «безоговорочной капитуляции». А вопрос не в том, захочет ли Германия капитулировать. Некому капитулировать. Германии нет: есть колоссальная шайка, которая разбегается, когда речь заходит об ответственности. Капитулируют генералы и фрицы, бургомистры и помощники бургомистров, капитулируют полки и роты, города, улицы, квартиры. А в других ротах, в соседних домах или квартирах бандиты еще упираются, прикрываясь именем «Германии». Так кончилась затея невежественных и кровожадных фашистов покорить мир.

«Дейтче альгемайне цайтунг» уверяет своих читателей (есть ли еще таковые? Ведь немцам теперь не до газет), будто германские солдаты «с фанатизмом сражаются как против большевиков, так и против американцев». Наши союзники могут посмеяться над этими словами: за один день почти без боев они взяли в плен сорок тысяч немцев. Корреспонденты рассказывают, что американцы в своем продвижении на восток встречают одно препятствие: толпы пленных, которые забивают все дороги. Завидев американцев, немцы воистину с фанатическим упорством сдаются в плен. Пленные движутся без конвоя, и часовые возле лагерей поставлены не затем, чтобы помешать пленным убежать, а затем, чтобы сдающиеся фрицы, врываясь в лагерь, не

раздавили бы друг друга. Забыты и бог Вotan, и Ницше, и Адольф Гитлер, он же Шикльгрюбер, — сверхчеловеки подбодряют друг друга словами: «Потерпи, приятель, американцы уж близко...».

Зарубежный читатель спросит: почему же немцы с таким упорством пытались отстоять Кюстрин? Почему они яростно дерутся на улицах Вены, окруженные неприязнью венцев? Почему немцы отчаянно защищали Кенигсберг, отделенный сотнями километров от фронта на Одере? Для того, чтобы ответить на эти вопросы, нужно вспомнить страшные раны России, о которых многие не хотят знать и которые многие хотят забыть.

1 апреля 1944 года немцы убили 86 жителей французского поселка Аск. Немецкий офицер, руководивший убийством, когда его запросили о причинах расстрела, объяснил, что «по ошибке он применил приказ, относившийся к оккупированным советским территориям». Я не преуменьшаю мучений, пережитых Францией; я люблю французский народ и понимаю его горе. Но пусть все задумаются над словами людоедов. Генерал де Голль недавно поехал на пепелище деревни Орадур, всех жителей которой немцы убили. Таких деревень во Франции четыре. Сколько таких деревень в Белоруссии?

Я напомним о селах Ленинградской области, где немцы жгли избы с людьми. Я напомним о дороге Гжатск — Вильно: семьсот километров пустыни. Я напомним о том, как тщательно, аккуратно солдаты германской армии, не гестаповцы, даже не эсэсовцы, нет, самые обыкновенные фрицы жгли Орел, Смоленск, Витебск, Полтаву, сотни других городов. Когда немцы убили несколько английских военнопленных, зарубежные газеты справедливо писали о неслыханном варварстве. Сколько советских военнопленных немцы расстреляли, повесили, замучили голодной смертью? Если есть у мира совесть, мир должен покрыться трауром, глядя на горе Белоруссии. Ведь редко встретишь белоруса, у которого немцы не загубили близких. А Ленинград... Разве можно спокойно думать о трагедии, пережитой Ленинградом? Кто такое забудет, не человек, а дрянной мотылек.

Когда-то беда одного обиженного потрясала совесть человечества. Так было с делом Дрейфуса: одного невинного еврея осудили на заточение в крепость; и это возмутило мир, негодовал Эмиль Золя, выступали Анатоль Франс, Мирбо, а с ними лучшие умы всей Европы. Гитлеровцы убили у нас не одного, а миллионы невинных евреев. И нашлись люди на Западе, которые упрекают наши сухие, скромные отчеты в «преувеличении». Я хотел бы, чтобы до конца их дней зарубежным умиротворителям снились бы дети в наших ярах, полуживые, с раздробленными телами, зовущие перед смертью своих матерей.

Горе нашей Родины, горе всех сирот, наше горе — ты с нами в эти дни побед, ты раздуваешь огонь непримиримости, ты будишь совесть спящих, ты кидаешь тень, тень изуродованной березы, тень виселицы, тень плачущей матери на весну мира. Я стараюсь сдерживать себя, я стараюсь говорить как можно тише, как можно строже, но у меня нет слов. Нет у меня слов, чтобы еще раз напомнить миру о том, что сделали немцы с моей землей. Может быть, лучше повторить одни названия: Бабий Яр, Тростянец, Керчь, Понары, Бельжец. Может быть, лучше привести холодные цифры. В одном соединении опросили 2103 человека. Вот статистика крови и слез:

Погибло на фронтах родственников — 1288.

Расстреляно и повешено жен, детей, родных — 532.

Насильно отправлено в Германию — 393.

Родственники подверглись избиению — 222.

Разграблены и уничтожены хозяйства — 314.

Сожжены дома — 502.

Отобраны коровы, лошади, мелкий скот — 630.

Родственники вернулись с фронта инвалидами — 201.

Лично подверглись избиению на оккупированной территории — 161.

Получили ранения на фронтах — 1268.

Но если цифры потеряли власть над сердцами, спросите четырех танкистов, почему они торопятся в Берлин. Лейтенант Вдовиченко расскажет, как немцы в селе Петровка нашли его фотографию; они пытались сестру лейтенанта Аню каленым железом — «где русский офицер?», потом привязали крохотную Аллочку к двум дубочкам и разорвали ребенка на две части, мать должна была глядеть. Сержант Целовальников ответит, что немцы в Краснодаре удушили отца,

мать, сестер. Все родные сержанта Шандлера были сожжены немцами в Велиже. Семья старшины Смирнова погибла в Пушкине во время оккупации. Это судьба четырех танкистов, которые вместе воюют. Таких миллионы. Вот почему немцы так страшатся нас. Вот почему легче взять десять городов в Вестфалии, чем одну деревню на Одере. Вот почему Гитлер, вопреки всем доводам разума, шлет свои последние дивизии на Восток.

На Западе немцы говорят: «Чур-чур», они, дескать, больше не играют. Они ведь не были в Америке. О, разумеется, три года тому назад один наглый фриц при мне говорил моему американскому другу Леланду Стоу: «Мы придем и в Америку, хотя это далеко». Но от намерений не горят города и не умирают дети. Нахальные немцы держатся с американцами как некая нейтральная держава. Английские и американские корреспонденты приводят десятки живописных примеров. Я остановлюсь прежде всего на именитом экземпляре: на архиепископе Мюнстера Галене. Он бесспорно знает, что в Америке проживает фюрер немецких католиков Брюнинг, окруженный всемерными заботами. И архиепископ спешит заверить: «Я тоже против наци». Засим архиепископ излагает программу: а) немцы против иностранцев; б) союзники должны загладить ущерб, причиненный немцам воздушными бомбардировками; в) Советский Союз — враг Германии, и нельзя пускать в Германию русских; г) если предшествующее будет выполнено, то «лет через 65 установится в Европе мир». Остается добавить, что католические газеты Америки и Англии вполне удовлетворены созидательной программой этого архидуховного людоеда. Перейдем к мирянам, эти не лучше.

Корреспондент «Дейли геральд» описывает, как в одном городке жители обратились к союзникам «с просьбой помочь поймать убежавших русских военнопленных». Все английские газеты сообщают, что в Оснобрюкене союзники оставили на своем посту гитлеровского полицейского; этот последний поджег дом, в котором находились русские женщины. Корреспондент «Дейли телеграф» пишет, что немецкий фермер требовал: «Русские рабочие должны остаться, иначе я не смогу приступить к весенним работам». Причем английский журналист спешит добавить, что он вполне согласен с доводами рабовладельца. Он не одинок: военные власти выпускали листовку на пяти языках, приглашая освобожденных рабов вернуться на фермы к своим рабовладельцам, «чтобы произвести весенние полевые работы».

Почему немцы на Одере не похожи на немцев на Везере? Потому что никто не может себе представить следующей картины: в занятом Красной Армией городе гитлеровский полицейский, оставленный на своем посту, сжигает американцев, или немцы обращаются к красноармейцам с просьбой помочь им поймать убежавших английских военнопленных, или немцы обращаются к русским с просьбой оставить им на месяц-другой французских рабов, или Илья Эренбург пишет, что «необходимо оставить на немецких фермах голландских рабочих, дабы не расшатать земледелия Померании». Нет, людоеды не ищут у нас талонов на человечину, рабовладельцы не надеются получить у нас рабов, фашисты не видят на Востоке покровителей. И поэтому Кенигсберг мы взяли не по телефону. И поэтому Вену мы берем не фотоаппаратами.

Сегодня союзники сообщают, что их танки подходят к границам Саксонии. У восточных границ Саксонии стоят части Красной Армии. Мы знаем, что нам придется прорывать немецкую оборону: бандиты будут отбиваться. Но Красная Армия привыкла разговаривать с немцами оружием: так мы с ними и договорим наш разговор. Мы настаиваем на нашей роли не потому, что мы честолюбивы: слишком много крови на лаврах. Мы настаиваем на нашей роли потому, что приближается час последнего суда, и кровь героев, совесть Советской России вопиет: прикройте бесстыдную наготу архиепископа Мюнстера! Гитлеровских полицейских посадите под замок до того, как они совершат новые злодеяния! Немцев, которые «ловят русских», образумьте, пока не поздно — пока русские не начали ловить их! Рабовладельцев пошлите на работу, пусть гнут свои наглые спины! Добивайтесь настоящего мира не через 65 лет, а теперь, и не мюнхенски-мюнстерского, а честного, человеческого.

В нашем возмущении с нами все народы, узнавшие пяту немецких захватчиков, — поляки и югославы, чехословаки и французы, бельгийцы и норвежцы. Одним было горше, чем другим, но всем было горько, и все хотят одного: укротить Германию. С нами и солдаты Америки, Великобритании, которые видят теперь жестокость и гнусность гитлеровцев. Корреспондент «Ассошиэйтед Пресс» пишет, что солдаты 2-й танковой дивизии американской армии, увидев, как немцы мучили русских военнопленных и еврейских девушек, сказали: «Самое худшее, что мы

можем сделать с немцами, будет слишком хорошо для них». А в другом немецком лагере, собрав немцев перед трупами замученных людей всех национальностей, американский полковник сказал: «За это мы будем вас ненавидеть до конца наших дней!».

Близится день нашей встречи с нашими друзьями. Мы придем на эту встречу гордые и радостные. Мы крепко пожмем руки американским, английским и французским солдатам. Мы всем скажем: довольно! Немцы сами себя прозвали «оборотнями». Но облава будет настоящая. Друзей архиепископа Галена, леди Гибб, Дороти Томпсон и прочих покровителей душегубов просят не беспокоиться. Оборотней не будет: теперь не восемнадцатый год, хватит! И на этот раз они не обернутся и не вернуться.

Ц. 2. Александров Г.Ф. «Товарищи Еренбург спрощуе» (газета «Правда» від 14.04.1945 р.)

В газете «Красная звезда» от 11 апреля с. г. опубликована статья. И Эренбурга — «Хватит!». В этой статье т. Эренбург затрагивает вопрос о современном положении в Германии и причинах сосредоточения немецких войск на советско-германском фронте при одновременном ослаблении вооруженных сил немцев на Западе.

Каждый, кто внимательно прочтет статьи т. Эренбурга, не может не заметить, что ее основные положения непродуманны и явно ошибочны. Читатель не может согласиться ни с его изображением Германии, как единой «колоссальной шайки», ни с его объяснением причин отхода немецко-фашистских войск с Западного фронта и сосредоточения всех сил германской армии на Востоке.

Тов. Эренбург уверяет читателей, что все немцы одинаковы и что все они в одинаковой мере будут отвечать за преступления гитлеровцев. В статье «Хватит!» говорится, будто бы «Германии нет: есть колоссальная шайка, которая разбегается, когда речь заходит об ответственности». В статье говорится также, что в Германии «все бегут, все мечутся, все топчут друг друга, пытаясь пробраться к швейцарской границе».

Не составляет труда показать, что это уверение т. Эренбурга не отвечает фактам. Ныне каждый убедился, и это особенно ясно видно на опыте последних месяцев, что разные немцы по-разному воюют и по-разному ведут себя. Одни из них с тупым упорством всеми средствами отстаивают фашизм, фашистскую партию, фашистское государство, гитлеровскую клику. Другие предпочитают воздержаться от активной борьбы за гитлеризм, выждать или же сдаться в плен. Одни немцы всемерно поддерживают фашизм, гитлеровский строй, другие, разочаровавшись в войне, потеряв надежду на победу, охладели к диким, сумасбродным планам «фюрера». И это можно сказать не только о гражданском населении, но и о немецкой армии. Разъедающая кислота проникла в тело немецко-фашистской армии. Не удивительно, что если одни немецкие офицеры бьются за людоедский строй, то другие из них бросают бомбы в Гитлера и его клику или же убеждают немцев сложить оружие.

То, что происходит ныне в немецкой армии и среди немецкого населения, задолго до этого предвидел товарищ Сталин. Еще в мае 1942 года товарищ Сталин писал: «Война принесла германскому народу большие разочарования, миллионы человеческих жертв, голод, обнищание. Войне не видно конца, а людские резервы на исходе, нефть на исходе, сырье на исходе. В германском народе все более нарастает сознание неизбежности поражения Германии. Для германского народа все яснее становится, что единственным выходом из создавшегося положения является освобождение Германии от авантюристической клики Гитлера-Геринга». (И. Сталин. «О великой отечественной войне Советского Союза», стр. 49).

Времена фашистского угара в Германии на исходе. В Германии остается все меньше дураков, готовых безмолвно сложить голову за Гитлера и его преступные цели. Немецкие газеты вынуждены ежедневно сообщать факты, говорящие о быстром распаде тыла немецко-фашистских войск. Так, солдатская фашистская газета «Фронт унд хеймат» писала на днях, что в Германии появилось большое количество «принципиальных противников». И хотя гестаповцы призвали всех «настоящих немцев» к

«свободной охоте» на всех таких «принципиальных противников», однако эта задача становится все более не под силу даже разветвленному аппарату гестапо.

Отсюда видно, что в жизни нет единой Германии, что не все немцы одинаково ведут себя.

Как известно, гитлеровцы, стремясь подольше сохранить свою шкуру, свой преступный строй, навязчиво тужатся доказать, вопреки фактам, будто вокруг них объединился весь германский народ. Цели этой неуклюжей демагогии вполне ясны. Фашистское государство современной Германии исчерпало все реальные возможности сохранить себя в развязанной им мировой войне. Гитлеровцы судорожно цепляются за малейшую возможность продлить существование кровавого людоедского фашистского строя. Поэтому они без усталости долбят в одну точку — будто бы противники Германии, армии Объединенных наций, намерены истребить германский народ, а потому, мол, все немцы должны подняться на битву за сохранение Германии.

Один из главарей разбойничьей гитлеровской шайки — Геббельс писал недавно: *«Участие в войне в той или в другой форме обязательно для всех без исключения жителей Германии. Участие в войне на сегодняшний день является категорическим императивом, и нет ни одного немца, который не был бы в какой-то мере ответственным за исход войны...»*

Четыре дня назад германское радио передало статью того же Геббельса, напечатанную в фашистской газете «Дас Райх», в которой говорится: *«Мы должны выдержать эту битву с полным национальным единением, и мы должны ей противостоять, сомкнув свои ряды. Не бросаться за борт при любой буре. Это является заповедью данного часа».*

Основной темой всей свистопляски фашистской печати и радио является призыв немцев к единству в эти критические для фашистской Германии времена.

Спрашивается, почему на шестом году войны гитлеровцы так неистово завопили о необходимости единства германского народа перед грозящей фашистскому государству опасностью? Это объясняется весьма просто. Стремясь связать судьбу всего немецкого населения и всей германской армии с судьбой фашистской клики, гитлеровцы рассчитывают почерпнуть некоторые дополнительные силы для продолжения преступной войны, затянуть неизбежную развязку, получить время для военно-политических и дипломатических маневров, отсрочить час справедливого суда свободолюбивых народов над кровавыми гитлеровскими преступниками.

Однако, как об этом красноречиво говорят факты, истощенные призывы фашистской прессы, видимо, мало помогают делу. Гитлеровское государство слабеет с каждым днем, ряды гитлеровской партии редеют, и, конечно, ни о каком единстве всего населения Германии с правящей фашистской кликой не может быть и речи. Вполне понятно, что гитлеровцам не было бы нужды призывать немцев к единству, беспокоиться за судьбу этого единства, если бы так сильно не трещал по швам фашистский порядок, а в Германии не оказалось бы так много желающих *«бросаться за борт»*, т. е. выскочить из фашистской колесницы.

Таковы факты.

Понятно отсюда, почему ошибочна точка зрения т. Эренбурга, который изображает в своих статьях население Германии как некое единое целое.

Тов. Эренбург пишет в своих статьях, что Германии нет, есть лишь *«колоссальная шайка»*. Если признать точку зрения т. Эренбурга правильной, то следует считать, что все население Германии должно разделить судьбу гитлеровской клики.

Незачем говорить, что т. Эренбург не отражает в данном случае советского общественного мнения. Красная Армия, выполняя свою великую освободительную миссию, ведет бои за ликвидацию гитлеровской армии, гитлеровского государства, гитлеровского правительства, но никогда не ставила и не ставит своей целью истребить немецкий народ. Это было бы глупо и бессмысленно. Когда гитлеровцы фальсифицируют позицию наших войск, нашего государства и вопят, будто бы Красная Армия истребляет всех немцев поголовно, — это понятно. Правящая фашистская клика пытается использовать этот лживый довод для поднятия всего немецкого населения на борьбу против союзных войск, против Красной Армии и тем самым продлить существование преступного и прогнившего фашистского строя. Когда же с подобными взглядами выступают настоящие антифашисты, активные участники борьбы против гитлеровской Германии, это является странным и непонятным. Советский народ никогда не отождествлял население Германии и правящую в Германии преступную фашистскую клику. Товарищ Сталин говорил: *«Было бы смешно»*

отождествлять клику Гитлера с германским народом, с германским государством. Опыт истории говорит, что гитлеры приходят и уходят, а народ германский, а государство германское — остается» (И. Сталин «О великой отечественной войне Советского Союза», стр. 43).

В полном соответствии с этой советской точкой зрения находятся и решения Крымской конференции, в которых говорится: *«В наши цели не входит уничтожение германского народа. Только тогда, когда нацизм и милитаризм будут искоренены, будет надежда на достойное существование для германского народа и место для него в сообществе наций»*.

Отсюда ясно, что жизни немцев, которые поведут борьбу с Гитлером или будут лояльно относиться к союзным войскам, не угрожает опасность. Конечно, тем из них, кои ведут и будут вести борьбу против Красной Армии и войск союзников за сохранение фашистских порядков, не будет никакой пощады.

* * *

В своей статье «Хватит!» т. Эренбург правдиво и сильно описал кровавые злодеяния немцев на нашей священной земле. Но, к сожалению, из бесспорных фактов т. Эренбург вывел ошибочные заключения. Отметив, что *«нахальные немцы держатся с американцами как некая нейтральная держава»*, т. Эренбург объясняет ожесточенное сопротивление немцев на советско-германском фронте страхом, боязнью их ввиду предстоящей расплаты за совершенные злодеяния на советской земле.

Нет слов, — немцы, повинные в преступлениях на нашей земле, страшатся ответственности, тем более что час расплаты близок. Несомненно, также, что это обстоятельство усиливает сопротивление тех из них, кои повинны в преступлениях против советских людей. Известно, что гитлеровцы нигде так не палачествовали, нигде не проявляли так разнузданно свою людоедскую сущность, как в оккупированных районах СССР. Народ наш ожесточен. Может быть, большей ненависти, чем ненависть советских людей к фашистским поработителям, еще не видел мир. Но вместе с тем было бы упрощением и наивностью объяснять современную расстановку германских вооруженных сил между Западным и Восточным фронтами только лишь страхом, боязнью гитлеровских преступников. Причины оголения немцами своего Западного фронта и продолжающегося сосредоточения войск на советско-германском фронте лежат глубже, нежели чувствительность гитлеровцев к страху.

В свое время Ленин, изучая политику различных правительств во время войны, а также характер и причины изменения этой политики, сделал на этот счет весьма важные указания. Он отмечал, что *«всякая война нераздельно связана с тем политическим строем, из которого она вытекает»* (Соч. т. XXX, стр. 333). Каков политический строй гитлеровской Германии, такова война и политика во время ее, проводимая кликой Гитлера.

Опыт всей более чем 12-летней политики гитлеровцев в Германии и за ее пределами указывает, что провокация, демагогия, политическое шулерство были всегда основным содержанием политики гитлеровцев как в военное, так и в мирное время. Вот что писал, например, Гитлер об основной черте своей политики: *«Политика — это такая игра, в которой допустимы все хитрости и правила которой меняются в зависимости от искусства игроков»*.

Нельзя отказать в известной последовательности клике Гитлера: на протяжении более десятка лет народы всех стран наблюдали, как одно вероломство фашистской Германии следовало за другим, одна провокация сменяла другую.

За последнее время, судя по всему, гитлеровцы предприняли новую провокацию. Пленный командир 10 немецкого армейского корпуса генерал-лейтенант Краппе сообщил в феврале с. г. о наличии у германского командования широкого плана переброски вооруженных сил на советско-германский фронт. Действительно, за последние два с половиной месяца немецкое командование перебросило на советско-германский фронт с Западного фронта, из центральных районов Германии, из Норвегии и Северной Италии 44 дивизии. Осуществив большие переброски войск на советско-германский фронт, командование германской армии оставило фактически без серьезной защиты свой Западный фронт.

Какую цель преследует командование германской армии таким распределением своих вооруженных сил между Западом и Востоком? Можно ли объяснить подобные действия боязнью, страхом немецкого командования перед ответственностью за кровавые преступления, совершенные германскими войсками на

советской территории? Более верным будет предположить, что на нынешней стадии войны гитлеровцы следуют своей издавна выношенной и внутренне присущей им провокаторской политике.

Гитлеровцы стремятся породить своими действиями недоверие в лагере Объединенных наций, вызвать раздор между союзниками, отвести хотя бы на время от себя последний смертельный удар союзных армий и сохранить при помощи провокаторского военно-политического трюка то, что не удалось достигнуть при помощи вооруженной силы.

Что же касается чувства страха гитлеровцев за их былые и нынешние преступления, то это чувство, конечно, играет свою роль. Однако, как видно из сказанного, дело не только и не столько в страхе и боязни гитлеровцев. Для каждого очевидно, что, если бы немцами руководило чувство боязни в их нынешней преступной политике, они, вероятно, не продолжала бы усиленно топить своими подводными лодками англо-американские суда, не обстреливали бы Англию до последнего времени самолетами-снарядами и не продолжали бы умерщвлять военнопленных солдат и офицеров союзных армий.

Из этого следует, что факту ослабления германского фронта на Западе и упорного сопротивления немцев на Востоке или, говоря словами т. Эренбурга, тому факту, что *«Кенигсберг был взят не по телефону»* и *«Вену мы берем не фотоаппаратами»*, нужно дать совсем другое объяснение, чем то, которое дано т. Эренбургом на страницах «Красной звезды». Это тем более необходимо, что необоснованность заключений и выводов т. Эренбурга может запутать вопрос и, конечно, не будет содействовать разоблачению провокаторской политики гитлеровцев, направленной на порождение раздоров между союзниками.

Ц. 3. Оформлення газет

Наприклад, на першій сторінці газети «Красная звезда» зникло гасло «Смерть німецьким окупантам». Згодом це пусте місце займе інше гасло «За нашу Радянську Батьківщину». Проте цікавим залишається факт, що перше гасло зникло аж наприкінці травня 1945 р., а не, наприклад, перед вступом Червоної Армії на територію Німеччини, або ж з падінням Берліна чи підписанням акта про капітуляцію Німеччини.

Матеріал додатку почерпнуто з:

1. Эренбург И. Хватит! URL: <http://0gnev.livejournal.com/49772.html>. (дата звернення: 6.07.2017).
2. Александров Г. Ф. Товарищ Эренбург упрощает. URL: https://booksbunker.com/georgiy_aleksandrov/129500/1.html. (дата звернення: 6.07.2017).
3. Май 1945. Смена лозунга-2. И обмен поздравлениями Маннергейм – Сталин. URL: <http://periskop.livejournal.com/809095.html>. (дата звернення: 6.07.2017).

**Фотографії засідань
Союзу німецьких офіцерів та
Національного комітету «Вільна Німеччина»**

Фото Ш. 1. Установча конференція НКВН, м. Красногорськ, 1943 р.

Фото Ш. 2. Збори Національного комітету «Вільна Німеччина»

до об'єднання з Союзом німецьких офіцерів

після об'єднання з Союзом німецьких офіцерів

Фото Ш. 3. Представники Союзу німецьких офіцерів

Голова СНО Вальтер фон Зейдліц

Матеріали додатку почерпнуто з:

1. Vor 70 Jahren wurde bei Moskau das Nationalkomitee «Freies Deutschland» gegründet. URL: <http://ddr-kabinett-bochum.blogspot.com/2013/07/vor-70-jahren-wurde-bei-moskau-das.html>. (дата звернення: 10.09.2017).

2. Tagung des Nationalkomitees «Freies Deutschland». URL: <https://www.dhm.de/lemo/bestand/objekt/14-tagung-des-nationalkomitees-freies-deutschland-1944.html>. (дата звернення: 10.09.2017).

3. Мемориальный музей немецких антифашистов. Экспозиция №10 «Образование Национального комитета «Свободная Германия» и союза немецких офицеров». URL: <http://www.mmna.ru/exposition/expo10.htm>. (дата звернення: 10.09.2017).